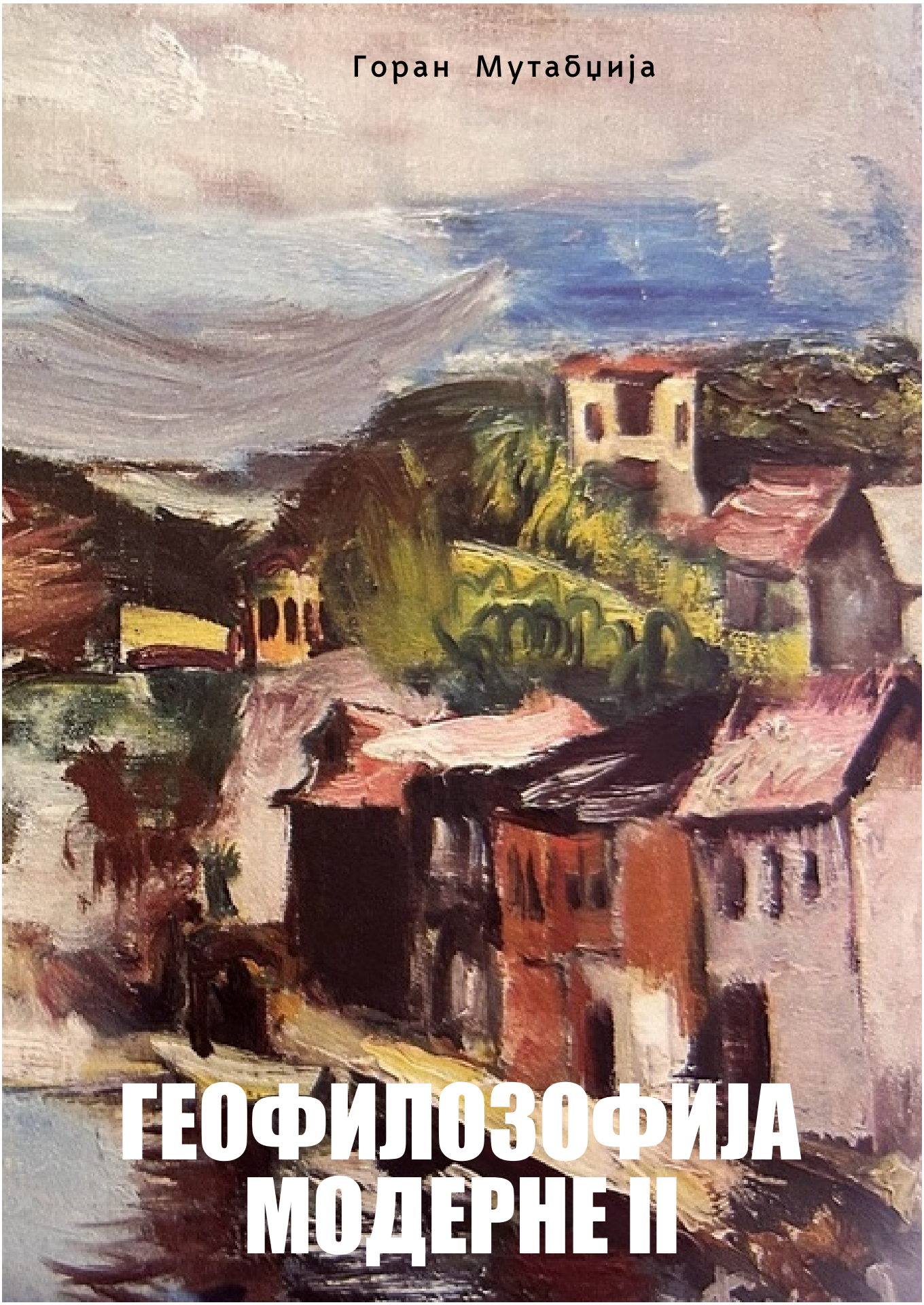
Горан Мутабџија

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ II

Гали и Саји

Фотографија на насловној страни: Јеван Бијелић, Мотиви из Сарајева (око 1930.)

Географско друштво
Републике Српске

Geographic society of the
Republic of Srpska

Посебна издања, књига бр. 62
Горан Мутабџија

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ II:

Еволутивност, слојевитост и имагинативност у савременом географском мишљењу

Бања Лука, 2025.

Издавач:
Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, Младена Стојановића 1
За издавача:
проф. др Мира Мандић
Уредник:
проф. др Млађен Трифуновић
Рецензенти:
проф. др Данијела Милинковић, Филозофски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву
проф. др Милка Грмуша, Филозофски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву
Коректура:
мр Митар Крсмановић
Тираж
електронско издање, www.goranmutabdzija.com
Техничка припрема и штампа
Ермекс. д.о.о. Источно Сарајево
Корице
Марко Јокановић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

910.1:1(0.034.2)

МУТАБЏИЈА, Горан, 1962-
Геофилозофија модерне 2 [Електронски извор] : слојевитост, еволутивност и имагинативност савременог географског мишљења / Горан Мутабџија. - Онлајн изд. - Ел. књига. - Бања Лука : Географско друштво Републике Српске, 2025

Način pristupa (URL): Начин приступа (URL): https://goranmutabdzija.com/. - Ел. публикација у ПДФ формату опсега 393 стр. - Насл. са насл. екрана. - Опис извора дана 22. 12. 2025. - Библиографија: стр. 362-375. - Регистар.

ISBN 978-99976-097-5-5

COBISS.RS-ID 143732225

САДРЖАЈ

Пролегомена 11

ПРВИ ДИО: НАУКА /СКЛОП 17

1. ПРОСТОРНО МИШЉЕЊЕ 19

1.1 Велика и мала „О“ 20

1.1.1 Онтологија у друштвеној географији 22

1.1.2 Онтологија у ГИС окружењу 24

1.1.3 Геопросторни подаци 28

1.2 Географске спознаје 31

1.2.1 Епистемолошки приоритети 32

1.2.2 Фундационализам 34

1.3 Простори представљања 37

1.3.1 Модели простора 41

1.3.2 Географске осе 46

1.3.3 Просторност 50

Закључак 56

2. ГЕОФИЛОЗОФСКЕ ОСЕ ГЕОГРАФИЈЕ 58

2.1 Између постструктурализма и постмодерне 60

2.2 Хоризонтална оса географије 67

2.2.1 Територија 70

2.2.2 Becoming (постајање) 79

2.2.3 Земља 86

2.3 Вертикална оса географије 90

2.3.1 Простор 91

2.3.2 *Assemblage* (склоп) 95

2.3.3 Геотраума 103

Закључак 106

ДРУГИ ДИО: ЕМПИРИЈСКО-АНАЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА 108

3. ПОЗИТИВИЗАМ / ПЕЈЗАЖ 110
3.1 Филозофске специфичности географског позитивизма 113
3.1.1 Борба против метафизике 113
3.1.2 Вишезначност појма пејзаж 114
3.2 Социолошки аспект: наука и друштво 116
3.2.1 Научни оквир 116
3.2.2 Друштвени феномени 118
3.3 Детерминизам, регије и пејзажи 121
3.3.1 За и против државе: Рацел *vs*. Кропоткин 125
3.3.2 Регија: од Хетнера ка Хартшорну 133
3.3.3 Између конкретног и апстрактног 141
Примјер 1: Сарајевска регија-пејзажи 148
Закључак 150

4. ЛОГИЧКИ ЕМПИРИЗАМ / ПРОСТОР 152
4.1 Просторна наука 157
4.1.1 Закони или објашњења 159
4.1.2 Квантитативна револуција 163
4.1.3 Источноевропске географске школе 167
4.2 Научни метод 175
4.2.1 Објашњења у географији 176
4.2.2 Квантификација: за и против 181
4.2.3 Ширење научног метода 183
4.3 Системски приступ 185
4.3.1 Просторне варијабле и просторни системи 185
4.3.2 Системска анализа 192
4.3.3 Општа теорија система 201
Примјер 2: Сарајевска регија – насеља и функцијски односи 210
Закључак 213

ТРЕЋИ ДИО: ИСТОРИЈСКО-ХЕРМЕНЕУТИЧКА ГЕОГРАФИЈА 215

5. БИХЕВИОРАЛНА ГЕОГРАФИЈА / *BECOMING*..... 223
5.1 Бихевиоризам 230
5.1.1 Класични бихевиоризам 231
5.1.2 Нео-бихевиоризам 233
5.1.3 Актуелни бихевиоризам..... 235
5.2 Бихевиорална географија или бихевиорализам 237
5.2.1 Главни модели..... 240
5.2.2 Бихевиорална географија *Vs*. радикални приступи..... 253
5.2.3 Бихевиорална географија данас 254
5.3 Бихевиорализам и просторна наука 256
5.3.1 Природне опасности 259
5.3.2 Менталне мапе 262
5.3.3 Временска географија 266
Примјер 3: Сарајево: оквир за амбивалентност и дијораму 273
Закључак 280
6. ХУМАНИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА / МЈЕСТО 282
6.1 Географска феноменологија 294
6.1.1 Експланаторна *Vs*. дескриптивна наука 301
6.1.2 Dasein, Verstehen, Intentionnalité..... 305
6.1.3 Географи „у-свијету“ феноменологије 308
6.2 Егзистенцијалистичка географија 315
6.2.1 На обали Рајне 316
6.2.2 Биће, перцепција и егзистенција..... 321
6.2.3 Искуство, свијест и значење у географији..... 327
6.3 Прагматизам и идеализам..... 340
6.3.1 Између номинализма и реализма 341
6.3.2 Централност ума или духа 345
6.3.3 Географска значења 350
Примјер 4: Сарајево - за и против топофилије..... 356
Закључак 361
ЕПИЛОГ..... 363
БИБЛИОГРАФИЈА 364
СПИСАК ПРИЛОГА 378
INDEX 382
ПРИЛОЗИ 386

Пролегомена

Сарајево је мој родни град. У његовој природи и историји има доста питких и заводљивих садржаја, од којих се највише односи на његове контрасте. Због тога, њихово проучавање одише узбудљивошћу и жељом за избјегавањем познатих фраза. Ипак, ово није књига о том граду, већ напротив, оно је географски објекат преко којег желимо описати развој савременог географског мишљења. То ће се остварити кроз мултидимензионалну и мултискаларну анализу поменутих контраста, који ће се, за почетак, раздвојити различитим географским осама. Да би то остварили, биће нам неопходно апстрактно мишљење, преко којег ћемо ући у свијет имагинарне географије. Исходиште за тај нови географски оквир, дефинисан поменутим осама, налазимо у егзистенцијалистичким основама географије (лично искуство). Пола досадашњег живота аутор је проживио у западном дијелу Сарајева, а сада живи у Источном. Због тога ће се у опису одређених фаза у развоју географског мишљења преплитати објективни (позитивистички) и субјективни (хуманистички) приступи, за које ће се потврда тражити на примјерима развоја овог града. За почетак, хајде да бацимо један поглед на тај град, само из друге перспективе (Фото 0.1).

Поменута фотографија указује на постојање више оса, од којих су највидљивије просторне. Прву представља ријека Миљацка, која тече правцем исток – запад (на фотографији доле - горе) и дијели град на сјеверни и јужни дио. Ако би поменуту фотографију претворили у *Digital Elevation Model* (види карту 3.1), онда би јасно разазнали друге двије осе, хоризонталну која предстаља низијске терене, а то су Сарајевска котлина (ближе) и Сарајевско поље (даље), те вертикалну, која представља планине (на истоку су Романија, Јахорина и Требевић, на југу Игман и Бјелашница, на западу је Средњобосанско шкриљаво горје, а на сјеверу су Озрен и Буковик). Могу се препознати и елементи урбане географије, који указују на еволутивни развој града. Он је почео на истоку котлине (оријентални тип града) са неправиланим обликом градског језгра, потом се током аустроугарског периода и доба Краљевине СХС / Југославије (средњоевропски узори) ширио на запад уз правилан распоред улица, да би се током соцоцијалистичке фазе (савремени град) проширио према Сарајевском пољу (високе зграде, вишепородично становање). Међутим, на слици се не виде људи, а то је најинтригантнија оса, која представља хуманистичке приступе у географском проучавању овог града.

Фото 0.1: Панорама Сарајева (оријентација фотографије исток- запад).

Ово је други том студије о савременом географском мишљењу или геофилозофији модерне, чији методолошки оквир карактеришу три циља. Први је општеобразовни и односи се на потребу студената II циклуса студија географије, у смислу теоријског утемељења, да прошире спознаје о савременом географском мишљењу. Тај циљ најбоље описује први појам у поднаслову књиге - еволутивност. Други циљ се тиче интердисциплинарности у домену савремених друштвено-хуманистичких истраживања (пропедеутички оквир), а на основу којег студенти требају стећи представе о међусобној зависности појединих научних дисциплина (филозофија, друштвена теорија, економија, историја, психологија, географија). Те елементе репрезентује појам слојевитост. Трећи циљ има више практично / политичко - географско значење и односи се на разумијевање преломних друштвених догађаја у савременој историји Европе (свјетски ратови, економске кризе, друштвена раслојавања). У позадини тих догађаја биле су крупне друштвено-географске несагласности, изазване политичко - географским амбицијама кључних политичких актера (колонијализам, империјализам, класни и расни односи). То се најбоље може разумјети кроз развијање менталних способности студената за размишљење у форми предоџби, симбола и метафора, а што најефикасније одсликава трећи појам - имагинативност. Разлог за овај трећи циљ лежи у актуелној политичко-географској ситуацији у Европи, при чему аутор отвара могућност читаоцима да размишљају о одрживости постојећих рјешења (демократских и просторно - функцијских) и њиховој аналогији с историјски сличним ситуацијама на европском тлу. То подразумјева двије просторне скале, велику (геополитичка) и малу (одрживост развоја локалних заједница), при чему корисни алат за оријентацију представљају елементи фукоовске геоепистемологије „простор/моћ/знање“.

На основу овако широко постављених циљева рада, проистакли су јасни задаци, који се односе на истраживање теоријског развоја кључних научних дициплина, као што су: филозофија, социјална (друштвена) теорија и регионална економија (ова поглавља су обрађено у тому I). Пошто су ове науке битно обликовале теоријски оквир савременог географског мишљења, онда би пуко представљање историјског развоја географије модерне, у значајној мјери, представљало само библиографско - енциклопедистички приказ развоја појединих приступа (позитивистички, логичко - емпиристички, бихевиорални и хуманистички). Да би се избјегао такав само еволутивно - историјски приказ (аналитички метод) у обради географије модерне, неопходно је комбиновати идиографски са номотетичким приступом и креирати такав теоријски оквир који ће овом истраживању

пружити синтезни карактер. То ће се остварити кроз примјену геофилозофског концепта, који ће представљати својеврсни амалгам ових различитих приступа, и биће примјењен у циљу описа еволутивног развоја главних теоријско - географских праваца и друштвено - географског проучавања локалног простора (четири примјера се односе на Сарајево и његову околину). Графичку представу овакве методолошке основе пружа дијаграм 1.6 преко којег се основни географски појмови (простор, територија, регион и мјесто) обједињују и добивају шире филозофско – географско (егзистенцијалистичко) значење у форми просторности (*spatiality*). Кроз централни дио дијаграма (просторност) пролазе двије географске осе, хоризонтална (објективна) и вертикална (субјективна), које повезују четири геофилозофска појма (*becoming*, *assemblage,* Земља и геотраума), која заједно са географским појмовима (простор и територија), који су трансформисани у геофилозофске, граде два триплета веза. Први (територија, *becoming* и Земља) настаје дуж хоризонталне осе која има онтолошка својства, док други триплет (простор, *assemblage* и геотраума) настаје дуж вертикалне осе са епистемолошким значењима. Овакав методолошки оквир проучавања одражава и специфичну структуру ове књиге која састоји се од три дијела. Назив првог дијела „Наука / склоп“ садржи два појма, при чему се први појам посматра у свијетлу епистемолошких спознаја, док други има геофилозофско значење (*assemblage*) и означава комплексност, многострукост и повезаност више научних области (филозофски, друштвено-теоријски и економски) унутар географског дискурса. Овај дио започиње уводним поглављем („Просторна свијест“) у којем се пружају основне назнаке о карактеристикама савремене филозофије географије. Мисли се на специфичност онтологије у ГИС окружењу, географску епистемологију и просторе представљања (*representation*). Друго поглавље назива се „Геофилозофске осе географије“, у којем се представљају елементи Делезове [*Deleuze*] онтологије, без чијег разумјевања читање „Хиљаду платоа“ (у даљем текст „ХП“), за географе представља само мучење и тек покушај, који је унапријед осуђен на неуспјех. У овом поглављу анализирају се, хоризонталне (територија, *becoming*, Земља) и вертикалне геофилозофске осе географије (простор, *assemblage*, геотраума). Увођењем ових геофилозофских појмова, „разбија“ се енциклопедистичко - лексикографска структура књиге и пружа могућност читаоцу да апстрактно размишља. Аутор сматра да такав приступ представља отклон од доминантног позитивистичког приступа у географији, али и да значи приближавање критичком мишљењу и постмодерним географијама (биће предмет наредне књиге). Другим рјечима, ово је скромни покушај интерпретације дијела

постструктуралистичке (реалистичке) филозофије Делеза и Гатарија [*Guattari*] (у даљем тексту *D & G*), која је садржана у „ХП“. Наиме, тежину тог посла најбоље ће одсликати спознаја да *D & G* Земљу идентификују као „тијело без органа“, па се питају:

> Да ли га конституише „раван конзистенције“ или обрнуто? Да ли су тијело без органа и раван конзистенције исто? У сваком случају, оно што компонује и оно што је компоновано имају исту моћ: линија нема надмоћнију димензију од тачке, површина нема димензију надмоћнију од линије, обим нема димензију надмоћнију од површине, већ увијек егзактан, фракцијски број димензија или број што непрестано расте или опада с дијеловима *D & G* (2013: 576)

Интересантно је упоредити претходни опис са елементима хегелијанске дијалектике[1], а које је аутор интерпретирао у првом тому ове књиге na основу *Petronijević* (1982). Практични дио примјене ових интерпретација ће се анализарати у наредним поглављима, која се баве настанком и развојем ране фазе модерне географије.

Други дио књиге назива се „Емпиријско-аналитичка географија“, а који почиње с трећим поглављем „Позитивизам / пејзаж“, које указује на могућност интерпретације различитих значења између географских садржаја (објеката и процеса) с геофилозофским објашњењима. Анализа филозофских и социолошких аспеката географског позитивизма је употпуњена ширим описом географских појмова, као што су детерминизам, регија и пејзаж. Такав приступ омогућује да се позитивистичка географија анализира на примјеру три предмета географског истраживања (држава, регија, култура), а што указује на развој антропогеографије, анархистичке, регионалне и културне географије. „Логички емпиризам / простор“ назив је четвртог поглавља, с којим се завршава емпиријско-аналитичка фаза у развоју географског мишљења. То је остварено кроз приказ три потпоглавља, од којих се прво односи на настанак и теоријски аспект развоја географије као просторне науке, што је приказано на примјеру циљева географског позитивизма, настанка квантитативне револуције и специфичности југословенске географске школе. Друго потпоглавље се тиче развоја научног метода у географији (објашњење и квантификација), док је трећа цјелина посвећена опису системског приступа. То је остварено кроз опис просторних варијабли, системску анализу и општу теорију система.

Трећи дио је „Историјско - херменеутичка географија“, који започиње с поглављем „Бихевиорална географија / *becoming*“ . У њему

[1] Обрађено унутар првог одјељка Хегелове „Филозофија природе“ – механика, § 253 - § 261.

се наглашава филозофско - психолошка специфичност настанка бихевиоризма кроз његове три еволутивне фазе (класични, нови и актуелни). Друго потпоглавље појашњава настанак бихевиорализма или бихевиоралне географије, што је остварено кроз опис главних модела, супростављеност бихевиорализма и радикалних приступа, те савремених одлика овог правца данас. Треће потпоглавље појашњава апликативну димензију бихевиорализма, кроз примјере проучавања природних опасности, менталних мапа и временске географије. Завршно поглавље се назива „Хуманистичке географије / мјесто“. У њему се указује на специфичности настанака појединих приступа, почевши од географске феноменологије кроз опис супротстављености експланаторне и дескриптивне науке, кључних филозофских појмова (*Dasein, Verstehen & Intentionnalite*), те описа најзначајнијих географа који су стварали у оквирима овог приступа. Опис географије егзистенцијализма започиње есејом „На обали Рајне“, а потом се појашњавају основни филозофски појмови (биће, перцепција, егзистенција), те други појмови (искуство, свијест и значење) у географији. Завршно потпоглавље обједињује елементе прагматизма и идеализма у географији кроз супротстављеност номинализма и реализма, централност ума или духа, те њихово специфично географско значење.

Већ је поменуто да је ово је трећа књига из трилогије „Геофилозофија“ (претходне су „Геофилозофија премодерне“ и „Геофилозофија модерне I – Савремено географско мишљење као рецепција“), којом се покушава попунити празнина у теоријској литератури о научној географији. Такође, аутор жели да напомене да је пред читаоцем обиман и тежак текст, препун нових и недовољно разумљивих појмова, бројних цитата и географима мање познатих аутора. Свјестан да то може читаоца обесхрабрити, аутор је конципирао закључке на крају сваког поглавља, како би сажето приказао основне тезе и како би га охрабрио. Ако у томе успије, читалац ће спознати алате који ће му омогућити боље разумијевање савремене политичко - географске стварности, а то је дар због којег треба бити спреман и на додатни напор. Несумњиво, он ће му се исплатити, јер ће тако преко савремених филозофских приступа лакше упловити у свијет неизвјесне стварности, у којем ће му свјетлост и путоказ пружати најузвишенији умови друштвених и хуманистичких наука. То не значи „да ће нам се све казати“, већ да ћемо научити разликовати битне појмове (нпр. шта је „лијево“ или „десно“, „горе“ или „доле“), а уз нашу добру опремљеност (карта и компас), тражење путева ће постати мало извјесније, и интересантније. Зато, немојте одустати од тражења ваших путева.

ПРВИ ДИО: НАУКА / СКЛОП

Назив овог поглавља одражава два битна својства географије. У периоду модерне она је постала наука, што је био резултат капиталног доприноса првих (научних) географа. Такође, током овог свог једновјековног развоја, она је често преиспитивала своје филозофске основе, прилагођавала се промјенама у другим наукама (природним, друштвеним, хуманистичким) кроз промјену своје научне парадигме и тако сачувала ово битно одређење. Ово је и централни лајт мотив цијеле књиге, који указује на сталне изазове савремене научне мисле и потребу њеног усаглашавања са другим научним дисциплинама. С циљем боље оријентације, од користи може бити наредна табела која указује на двије основне филозофске дисциплине (онтологија и епистемологија) и њихов пресудни утицај на карактер друштвених наука, па и на географију (као просторну науку).

Табела 1.1: Важне бинарне форме у географији и њихове повезане мета-теоријске перспективе

Онтологија / Епистемологија	уређена	хаотична
објективна	просторна наука	критички реализам
субјективна	хуманизам	постструктурализам

На основу: *Jones P. J. III* (2003: 512).

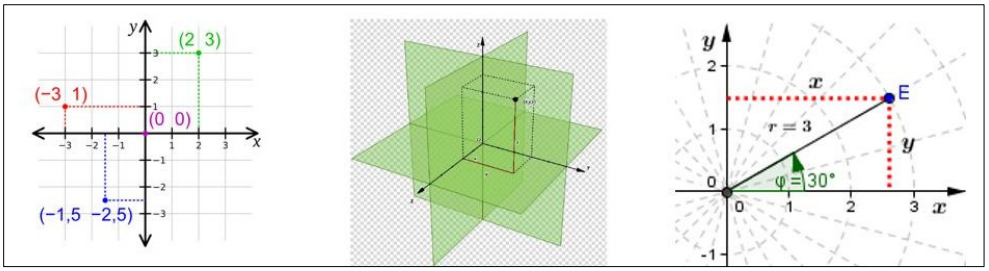
Други појам у наслову овог поглавља је склоп (*assemblage*), који има широка значења (филозофска, географска, геофилозофска) и чији коријени сежу до античке филозофије. Овај појам је послужио као добра стилска фигура преко које је остварена повезаност географије са другим научним дисциплинама (филозофија, социологија, економија и психологија). Преко достигнућа у поменутим научним дисциплинама географија је осавременила своје епистемолошке и методолошке представе, а то је водило честој промјени њене парадигме. На овај начин, овај први дио књиге нас уводи (информативно) у широко поље поменутих наука, чије су основне идеје представљене кроз опис радова њихових најзначјнијих представника. Пошто смо први том ове књиге започели с модерном у књижевности (Рембо „Пијана лађа“), овај други дио настављамо са сликарством.

Слика 1.1: Сава Шумановић „Пијана лађа“ (1927), МСУ Београд.

1. ПРОСТОРНО МИШЉЕЊЕ

Опис географског просторног мишљења треба започети с чувеном дебатом између Њутна и Лајбница о суштини простора тј. да ли је он „стваран“ и може ли се измјерити (Њутн) или тај појам представља само просторни однос између објеката (Лајбниц). Овај научни изазов је *Gold* (2019: 7291) превео у свијет географских значења, тако да је Њутново тумачење повезао с успостављањем картезијанског (Декартовог) координатног система и растерских просторних модела, а Лајбницово с развојем теорије графова и мрежа. С обзиром на избор броја димензија (*1D, 2D, 3D*) унутар Декартовог (метричког) простора сва растојања се морају мјерити само дуж поменутих оса (1, 2, 3) Постоји могућност и просторног уграђивања, када се структура ниже димензије уграђује у ону већу, нпр. површина терена у *3D* модел простора, пут уграђен у *2D* модел простор, или чвор уграђен у *1D* (пут). Сви поменути примјери имплицирају вишедимензионалност простора са одређеним објектима, који су унутар њега распоређени. Пошто само један објекат може заузимати одређену локацију, значи да се такви објекти могу додиривати или бити на различитим међусобним растојањима.

Дијаграм 1.1: Вишедимензионалност простора на примјеру различитих система: *2D* и *3D* координатни, те систем поларних координата.

У овом поглављу биће обрађени важни аспекти просторног мишљења кроз елементе филозофије географије. У првом тому појашњена су основна филозофска значења појмова: онтологија, епистемологија, методологија и идеологија, а сада ће фокус бити, доминантно, на географским аспектима онтологије. То подразумјева нова (савремена) значења онтологије у домену ГИС окружења, почевши од њених теоријских перспектива, домена апликације па до географских модела просторне свијести.

1.1 Велика и мала „О“

У савременим географским оквирима појам онтологија је добио потпуно ново значење, које битно одудара од његовог традиционалног филозофског смисла са дубоким античким коријенима. То односи се на одређена специјализована значења у домену чисте филозофије (једна од основних филозофских дисциплина), али и дијелова теоријске физике, који односи сео на онтологију појма простор–вријеме (квантна поља). У новије вријеме, појам онтологија је уведен и у рачунарство, унутар којег је *Couclelis* (2017: 5307) разрадила њене теоријске перспективе унутар ГИС окружења (географски информациони системи и ГИС науке). При томе, за поменутог аутор је „информатичка верзија тог концепта много мање амбициозна од оригинала“, а да би се правила разлика између поменутих појмова, филозофска верзија је означена као „Велика [*Big*] – О“, а информатичка или ГИС верзија је названа „Мала [*Litle*] – О“.

Према Гварину (1998), прихваћена дефиниција појма „Мала - О“ односи се на спецификацију концептуализације, за коју се треба користити значење информатичких ставки у контексту формалног представљања знања. Другим рјечима, сврха ових онтологија односи се на могућност компјутерске обраде огромне количине доступних информација и да их претварају у употребљиво, дјељиво и практично знање. „Велика – О“ је заступљена у радовима неколико генерација географа, посебно у хуманистичким и критичким географијама. Радови тих географа су се ослањали на велике европске филозофе (Кант, Хегел, Маркс, Хусерл, Хајдегер, Хабермас, Сартр), али и савремене филозофе науке (нпр. Баскар) или бројне феминистичке мислиоце. Иако је „Мала – О“ уведена у квантитативну географију средином 1990-их од стране ГИС истраживача, који су пратили напредак у овој теми у сродним областима (ИТ и технологија), рани докази о онтолошком размишљању пронађени су у ГИС радовима из 1970-их (Крисман, 1978). То односи село на истраживање природе географског простора у контексту настајања компјутерске картографије. Због тога се сматра да су обе онтологије („Велика – О“ и „Мала – О“) одиграле различите улоге у специфичним гранама географије, у којима су усвојене. Прва је инспирисала нове теоријске анализе и дискурсе, док је друга првобитно замишљена с циљњем да олакша ефикасно и досљедно проналажење и коришћење информација у постојећеим базама података. Важно је поменути да су се и код друге, такође, све више постављала сопствена филозофска питања.

> У оба случаја географи су дали оригиналан допринос развоју онтологије кроз истраживање улоге простора и просторности у просторно - временским појавама и процесима (и природним и друштвеним). Упркос великим разликама у тумачењу, као и њеној употреби, а коју одражава дисциплинарна разноликост, релевантност онтологије за географију, у цјелини, је веома велика. Она се заснива на чињеници да представља један од ријетких теоријских концепата, који су заједнички хуманистичким, критичким и квантитативним токовима унутар географије, са потенцијалом да премости различите традиције (*Couclelis*, 2017: 5307).

Постоје бројне филозофске дискусије о значају онтологије за географију, као и њихова међусобна разлика (мала и велика онтологија). Ипак, постоји и једна заједничка карактеристика између њих, а то је питање репрезентације или представљања. То је централно питање за обе онтологије (друштвена географија и ГИС) и оно подразумјева одговор: шта и како се тачно представља, те какве су импликације за развој и употребу такве онтологије која пружа један одговор? Постоје и разлике између поменутих онтологија и оне су резултат примјене различитих облика и значења, која проистичу из конкретног филозофског става (реалистичке и нереалистичке филозофије).

Куклелис (2017) наводи да реализам битно дефинишу двије премисе. Прва полази од тога да ствари и односи у свијету заиста постоје и да се појављују са својствима, мање-више, онаквим какви су и како изгледају. Друга премиса наглашава да је стварност између ствари и њихових међусобних односа независна од ума, односно независна од тога како посматрамо, концептуализујемо или разговарамо о њима. Са друге стране, нереалистичке филозофије (нпр. концептуализам, конструктивизам, когнитивизам, конвенционализам, идеализам, инструментализам, номинализам, постструктурализам, рационализам, перспективизам, феноменологија и прагматизам), оспоравају једну или обе претходне премисе. Велики дио критике реализма се врти око његове неспособности да правилно схвати апстрактне појмове, који нису директно везани за уочљиве ствари, као што су морал и свијест, те улога контекста у додјељивању значења појавама. То односи се и на занемаривање односа између менталног и друштвеног живота, с једне стране, и концепције свијета, на другој страни. Према *Couclelis* (2017: 5307), посљедица реализма је „вјеровање у једну објективну стварност, а самим тим у само једну праву онтологију“, тако да реалистичке филозофије „праве оштру разлику између онтологије и епистемологије“. У нереалистичким филозофијама та је разлика много мање јаснија и односи се на „наглашавање конститутивне улога ума,

контекста и ситуације интересовања за нашу концептуализацију свијета“.

1.1.1 Онтологија у друштвеној географији

За разлику од метафизике, која поставља питања о природи свијета на основу чињеница која су изван стварности, онтологија дефинише „шта може постојати“. Због тога се филозофија географије фокусира на питање „шта су прихваћене чињенице“, што је питање и за епистемологију и за онтологију, јер то представља оквир који дефинише „шта можемо знати и како можемо да сазнамо о томе“? Да би се сада говорило о савременим аспектима онтологије у друштвеној географији, треба прво направити краћи увод. Логично, он започиње с Кантом[2], који је кроз трансцендентални идеализам испитивао систем знања и природу географије и дефинисао је као науку о простору. Управо су те филозофске идеје пресудно утицале на формирање географске методологије неколицине географа од краја XIX (Рацел, Хетнер, дела Блаш) до средине XX вијека (Хартшорн, Шефер, Анучин). Након овога, започела су системска филозофска истраживања у географији, која су покренула квантитативну револуцију. С појавом и развојем бихевиоралне, хуманистичке и радикалне географије (крај 1960-их) и постмодерних географија (1970-те), филозофска и методолошка истраживања у географији су се диверзификовала. Географи су почели да показују интересовања за методолошке принципе различитих филозофских школа (у оквиру географских истраживања), и да свеобухватно дискутују о њиховим филозофским увјерењима и онтологији географије, о чему су најбоље приказе остварили Харви (1969), Џонстон (1983) и Пит (1998). Они напомињу да се уз широку примјену метода просторне анализе, почело схватати да су расправе о онтологији географије биле занемарене.

Да би овај текст обогатили спознајама и географским мишљењем и изван англосаксонских и европских оквира, треба поменути систематска филозофска истраживања о филозофији географије у Кини. О томе су писали Ма и Фанг (2010), али и Лиу и др. (2017) који наводе ставове референтних кинеских географа о онтологији. За Суна (1985) онтологија филозофије испитује универзално биће, док онтологија науке (нпр. географије) испитује конкретно биће у одређеној области (однос између општег и појединачног), на основу чега закључује да „онтологија филозофије води онтологију дате науке“. Ву (2006) сматра

[2] Постоји обимна литература о доприносу Канта развоју географског мишљења, као што је: Меј (1970), Елден (2010), а о овоме је писао и аутор (2021).

да онтологија тежи истраживању непознатог природног или друштвеног предмета, па стога наука мора прво претпоставити онтолошку премису за спољашњи свијет. Лиу и др. (2017) закључују да приликом истраживања предмета и садржаја конкретне науке и конкретног садржаја, истраживач успоставља онтологију која претпоставља опсег, тип, начин постојања, природу истраживачког објекта, као и њихове међусобне односе.

Хуманистичке приступе у географији је карактерисао значајнији утицај нереалистичких филозофија на њихове онтологије. То односи село на тренсцедентални идеализам Канта, али и на феноменологију Хусерла, Хајдегера и Мерло-Понтија, о чему је опширно писао Пиклес (1985). Он је критиковао објективистичке и физикалистичке предрасуде у позитивистичким истраживањима, које су преко онтологије импортоване и у друштвену географију. У томе је он препознао значај феноменологије, која открива деформације позитивизма и наглашава појам просторности, као конститутивни сегмент људске свијети. Појам просторност ће се накнадно шире појаснити (види: 1.3.3), јер ће добити велики значај у дефинисању методологије овог текста, а питање феноменологије ће бити предмет једног цијелог поглавља (види: 6.1).

Овакве друштвено - географске карактеристике онтологије су у оштрој супротности са постструктуралистичким и постмодерним дискурсима, који према *Pickles* (1985: 121) теже „експлицитним антиреалистичким позицијама, које не остављају простор за визије стварности, структурисане око стабилног онтолошког језгра“. Овоме су значајно допринијели Делез и Гатари (2013), чији рад је оживио интересовање за онтологију у свим друштвеним наукама, па и међу критичким и културним географима. У домену географије, њихов рад је пружио теоријску подршку за „нерепрезентативну теорију“ (*non-representational theory*) и „теорију мреже актера“ (*actor – networ theories*). Из овог кратког увида се уочава да је онтологија у друштвеној географији („велика – О“), често „концептуално недоречена“, за разлику од „разрађене и веома детаљне, формалне конструкције унутар информатичке науке“ у којој су ово теме брзо растућег интересовања (ГИС и дијелови квантитативних географија).

1.1.2 Онтологија у ГИС окружењу

С обрадом овог појма аутор је изашао из временског оквира ове књиге (модерна), али је то учињено с циљем тематског повезивања различитих значења датог појма (онтологија) у географији. Појам раунарска онтологија неки поистовјећују с одређеном таксономијом, иако то представља рјечник (модел података), у којем се дефинишу основни концепти који ће се разматрати у одређеном домену. Заједничке компоненте укључују: индивидуе, класе, атрибуте, релације, функцијске појмове, ограничења, правила, аксиоме и догађаје. Сви ови појмови су дио раунарских онтологија, који се заједнички дешифрију користећи онтолошке језике. Ове онтологије се примјењују у вјештачкој интелигенцији (као примјер овога, аутор је у *ChatGPT* тестирао значење појма геофилозофија, види: први пасус у поглављу 2), семантичком вебу, софтверском инжењерингу и приликом дизајна информационих архитектура, као облика представљања сазнања у одређеној области као цјелини, или неком од њених дијелова.

Онтологије су саставни дио визије о семантичком вебу и семантички омогућеним апликацијама. Онтологије садржи појмове, термине и релације које описују домен. Заступљене су формалне онтологије, које користе онтолошки језик *OWL*, као стандард за поменути конзорцијум *W3C* (*http://www.w3.org/2001/sw/wiki/OWL*). Онтологија је често организована у класе и подкласе и разликује се од таксономије по томе што у њу могу бити укључени атрибути, релације и ограничења. Нпр. таксономија може показати да је „вјетар“ тип (потклаcа од) „метеоролошки елементи“, док онтолошки језик *OWL* дозвољава даљу спецификацију атрибута тј. својства типа објекта (усмјерено хоризонтално кретање ваздуха из поља вишег у поље нижег ваздушног притиска) и релације тј. особине објекта (нпр. јачина, смјер и средње вриједности вјетра). То значи да се за потребе метеоролошке службе може моделовати у *OWL* да вјетар има својство типа података (хоризонтално струјање), а да се својство објекта специфицира преко његове просјечне брзине (нпр. *> 3 m/s*). На овај начин се стварају одређене користи за онтологију, а које укључују:

• формулисање појмова домена, тј. креирање концептуалног модела;
• спецификацију термина који се користе за описивање концепта;
• организацију информација;
• изградњу усаглашене терминологије;
• побољшање претраге;
• интеграцију података преко хетерогених термина у упитима;
• побољшање гласила;
• омогућавање семантичког веба и геопросторног семантичког веба (*Wiegand*, 2017: 5297).

Онтологија изражена у формалном онтолошком језику, као што је *OWL*, машински је читљива и то преко резонатора који омогућава њену аутоматизовану обраду. Резонатор је механизам закључивања на основу логичких премиса из скупа утврђених чињеница. Уобичајени тип закључивања је субсумпција (*subsumption*) која омогућује проналажење свих „под или над класа у оквиру дате класе“ (*sub or super classes of a class),* нпр. све врсте вјетрова.

Интероперабилност

Развој рачунарских верзија онтологије („мала – О“) првобитно је имао функцију интероперабилности (интеграција различитих база података) с циљем формулисања упита о подацима из више извора. Ово може бити захтјевно, јер структура самих података, за исте врсте или појаве (хидролошке или климатске) могу се значајно разликовати у зависности од тога „ко, када, гдје, зашто и како прикупља податке“. То се може објаснити на основу примјера о само једном метеоролошком елементу (нпр. вјетар) за потребе прогностичке службе у државним хидрометеоролошким заводима (*HMS*) и од исте службе у цивилном ваздухопловству (*AeM*). Подаци о вјетру се прикупљају са истих уређаја (анемометри) у обе службе, с тим да се вриједности вјетра мјере на различитим висинама. *HMS* у својим извјештајима (мјери се на 2 м изнад тла) помиње само просјечне и, изузетно, очекиване екстремне вриједности на нивоу државе или регије, док су то за *AeM* најважнији подаци, који се мјере на висини од 10 м (локација сензора је непосредно уз праг полетно - слетне стазе) и објављују се за сваки аеродром појединачно (брзина, смјер, удари, тенденције). О овим вриједностима се извјештава на сатном нивоу (*METAR* извјештај) и на нивоу прогностичких извјештаја (*TAF* прогноза) у правилним временским размацима, а у случају екстремних ситуација шаљу се бројна упозорења (*AIRMET, SIGMET, VOLMET*). Разлози за оваку различиту употребу истих података (брзина и смјер вјетра) указују на суштинску разлику у њиховој намјени. Подаци *HMS* користе се само информативно и, евентуално, у упозорењима на опасност од олујног вјетра, док у

цивилном ваздухопловству ти подаци директно утичу на безбједност ваздухопловних операција (полијетање и слијетање). То значи да су те операције ваздухоплова оптималне у условима чеоног (строго забрањено у условима леђног вјетра), а истовремено у условима слијетања, велики значај има бочни вјетар (различите вриједности зависно од смјера вјетра). Слични примјери постоје и у домену других метеоролошких елемената (температура, падавине, видљивост и др.) као и у домену других служби и података, нпр. исти или слични подаци о водотоцима се разликују у зависности од њихове намјене (заштита животне средине, електропривреда, водоснабдјевање и др.). На основу претходних примјера могу се разумјети разлози за развој ових онтологија, а које су:

> ... далеко изнад техничких или дефинисаних неслагања о тумачењима и значењима, контекстима, потребама и перспективама корисника, језику и спознаји, мјесту и култури, правилном третману простора, времену и информацијама итд. Све већи број географа је доприносио овим дебатама кроз угао сопствене дисциплине, било да се ради о просторном моделовању, просторној спознаји и понашању, културолошкој лингвистици, просторном одлучивању и планирању, физичкој географији или неком другом садржајном интересу (*Couclelis*, 2017: 5309).

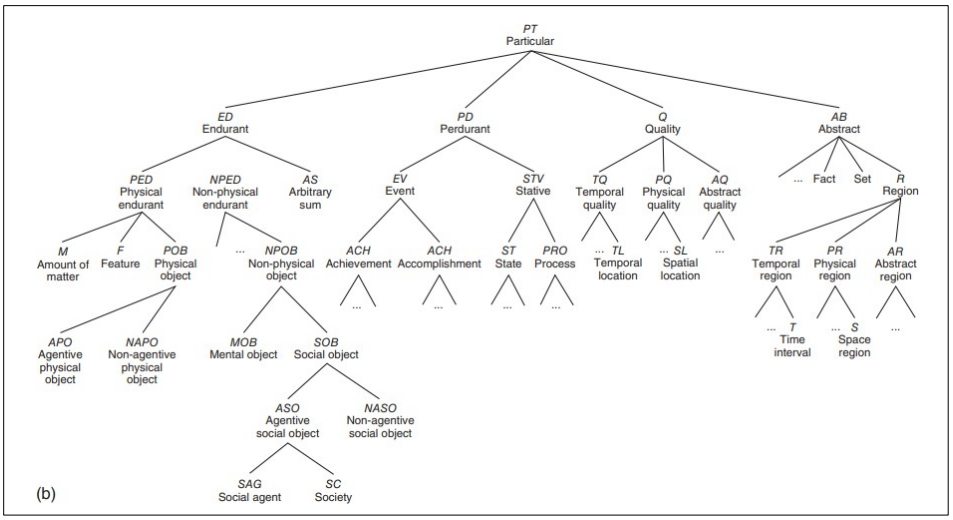
Временски оквир настанка ових онтологија (ГИС окружење) се веже за крај 1990-их, када се ово питање препознало као истраживачка тема у ГИС наукама, а водећа институција у њеном развоју је постао амерички Национални центар за географске информације и анализу (*NCGIA*).

Геопросторне онтологије

Географске информационе онтологије или геопросторне онтологије, развијају се под јаким утицајем геоинформатике и науке о рачунарима. "Онтолошки заокрет" у квантитативној географији је послужио за поновно усвајање концептуалних и филозофских питања у географији, а посредно је довео и до техничког напретка у просторном моделовању и ГИС-у.

У домену традиционалних ИТ онтологија, обично се помињу двије главне врсте. Темељне или онтологије највишег нивоа (*foundational* или *top-level*) организују веома уопштене појмове који се, у принципу, раздвајају по доменима, док су онтологије домена (*domain ontologies*) прилагођене специјализованим концептима и захтјевима одређених примјењених домена (нпр. биологија, медицина, право или просторно доношење одлука. Дејвис (2011) је покренуо идеју о успостављању треће главне врсте онтологија, а то је лагана или

микроонтологија (*lightweight* или *micro-ontologies*), о којој ће се говорити накнадно. Ово се наводи само као примјер брзорастућег тренда у развоју теоријске основе ГИС и ИТ окружења, а што потврђује велики број основних онтологија. Док је Дескриптивна онтологија за лингвистичко и когнитивно инжењерство (*DOLCE*) изграђена на концепту њеног односа према језику и сазнању, Основна формална онтологија (*BFO*) преедставља реалистичку онтологију именовања и организовања различитих категорија ентитета, за које се мисли да постоје у свијету. Ове двије онтологије су прилагођене захтјевима географа и проширене су упараво на основу географских потреба. Постоје и друге онтологије, као што су: Општа формална онтологија (*GFO*), Онтологија уједињене фондације (*UFO*), Предложена горња спојена онтологија (*SUMO*) и др.

Дијаграм 1.2: *DOLCE, ј*една од популарних темељних онтологија
(Извор: *Couclelis*, 2017: 2013).

Ове онтологије су аксиоматизоване (математички појам) на неком формалном језику који омогућава рачунарско моделовање и резоновање, а њихова концептуална структура је често представљена графички у облику дрвета (види претходни дијаграм), решетке, мапе и др. Такође, из датог дијаграма се види и њено друго својство, а то је хијерархијска структура, при чему су општији концепти или класе на врху, а идући ка дну њихов ниво специјализације се повећава. Поменуте темељне онтологије карактеришу бројне теме, а у чијој сржи („Мале – О“) је семантика, лингвистички термин који описује врсте симбола и њихова значења. То их повезује са ентитетима на које се односе, али и са другим симболима. Семантика је фундаментална за сваку онтологију,

али за разлику од традиционалне која има толеранцију на природни језик за недореченост и двосмисленост, информатичка мора навести значења довољно ригорозно да би она била употребљива. Управо је некомпатибилна семантика један од главних разлога зашто је умањена интероперабилност између база података и зашто су рачунарски развијене онтологије добиле на значају. Сврха семантике односи се на довољно јасно прецизирање значења, тако да она могу бити формализована (провјера њихове семантичке компатибилности), што води могућности да њихова значења постану рачунски употребљива.

1.1.3 Геопросторни подаци

Геопросторне податке карактерише садржај конкретних информација о просторној локацији објекта или географским карактеристикама / референцама за неко мјесто. Такви подаци могу се користити у ГИС, као дио анализе географских обиљежја у форми прегледа, креирања и анализирања картографског материјала. На основу оваквих својстава, геопросторни подаци постају фундаментални за многе апликације, укључујући податке о економском развоју, управљању природним ресурсима, заштити животне средине и реаговању у ванредним ситуацијама. Пошто постоји блиска веза између геопросторних података и претходно помињаних појмова (онтологија, семантика), онда је могуће овај кратки увод о „Малој – О“ заокружити кроз опис овог сегмента ГИС окружења.

Wiegand (2017: 5297), закључује да се семантичке технологије развијају с циљем „креирања семантичке мреже и додавања семантичког слоја разним врстама апликација”, при чему она препознаје њена два аспекта. Први односи се на визију семантичког веба која укључује постојање формалних онтологија, као позадинских семантичких база знања, на које се упућује са веб страница ради пружања информација о контексту домена. Користећи такве онтологије, као аутоматске или полуаутоматске методе, може се разрјешити семантичка хетерогеност на веб страницама кроз повезивање различитих, али повезаних информација. Данас интелигентни агенти могу да тумаче информације на вебу без људске интервенције и могу одговороти на сложене упите, постављене преко веба, умјесто да враћају везу до веб странице. Други аспект визије семантичког веба односи се на креирање повезаних отворених података у којима су слични подаци о појединим ставкама повезани у више скупова података, кроз коришћење заједничких идентификатора. Конзорцијум *World Wide Web (W3C, http://w3c.org)* развија стандарде за „олакшано креирање семантичког веба и повезаних технологија, као што су резонери

(*reasoners*) и језичка правила за упите (*rule and query languages*)“. Ове просторне аспекте семантичких стандарда и технологија за креирање геопросторног семантичког веба израђује и *Open Geospatial Consortium (OGC, http://www. opengeospatial.org/*). Заједнички рад поменута два конзорцијума (*W3C* и *OGC*) резултирао је израдом најбољих пракси за коришћење просторних података на вебу (*https://www.w3. org/TR/2016/WD-sdw-bp-20160119*).

Претрага геопросторних података

Могућност лоцирања просторних података мотивисала је развој инфраструктуре националних просторних података (*National Spatial Data Infrastructures - SDIs*) као и бројних државних и локалних геопросторних портала. *Wiegand* (2017: 5298) напомиње да је један од првих таквих био амерички *Geospatial One-Stop* (сада под *data.gov*), који је направио савезне и друге скупове података и тако учинио да ти ресурси постану доступни са једне локације. Геопросторни подаци се обично описују као засебне датотеке метаподатака, које користе стандардне формате као што их нуди Комитет федералних географских података (*Federal Geographic Data Committee - FGDC*), Међународна организација за стандардизацију (*International Organization for Standardization - ISO)* или Језгро Даблин (*Dublin Core*). Елементи таквих метаподатака обично укључују кључну ријеч теме, датум, локацију, добављача и тип података. Претрага на овим порталима (*SDIs*) се врши преко изабраног елемента метаподатака, који вјероватно користе каталог сервис за веб (*CSW*). Најједноставнији кориснички интерфејс за претрагу обично обезбјеђује дата метода (текст или мапа) за одређивање подручја и тако пружа текстуални оквир у који корисник уноси кључну ријеч. Претраживање не мора дати неки резултат или супротно, може их понудити превише. Чак и када систем за претрагу проширује корисничку кључну ријеч са повезаним синонимима, можда нема резултата због неслагања датог појма и појмова између даваоца података и корисника или се можда кориснички термини не подударају са сачуваним метаподацима о кључним ријечима или синонимима.

Због оваквих тешкоћа у тражењу геопросторних података, на основу онтологије су направљена одређена побољшања. Гуи и др. (2013) показују да претраживање кључних ријечи може бити проширено тако да укључи „под или над концепте“ преко прегледа онтологија. На примјер, ако онтологија садржи рибњак као врсту језера, односно потклasu појма језеро, потрага за језером могла би укључити све записе који се односе на рибњак, као и на остале подкласе појма језеро (природно, вјештачко, планинско, ријечно, карстно, еолско, криптодепресијско и др). Такође, упућивање на онтологију, појам за

претрагу може ограничити на сам домен појма, а што омогућава већу прецизност. Добар примјер пружа појам „вода“, која се налази у домену хидрографија, па се умјесто „воде“ у ГИС апликацији појављује градски водовод. У практичном погледу, добра унапређења је остварила Есријева (*ESRI*) технологија геопортала, која је побољшана кроз проширење или прецизирање кључне ријечи претраживањем метаподатка и података путем приступа онтологијама. Такав је Међународни атлас обала (*The International Coastal Atlas Network - ICAN, http://ican.science.oregonstate.edu/*) који пружа побољшану претрагу преко онтолошког претраживача и семантичког Веб сервиса. Нпр, претрага појма обалска линија укључује претрагу датог појма, користећи своју базу знања (нпр. *http://netmar.nersc.no*). Онтологија се користи за побољшање прецизности и памћења у трагању за подацима науке о Земљи, као што је *Oak Ridge National Laboratory* која користи *Mercury metadata* претраживач. Онтолошка претрага се такође користи и на бројним другим порталима, а поменути аутори наводе *GeoSearch, GEOSS, SWEET* и др.

Важно је поменути да је употреба онтологија и семантичких технологија тек недавно започета у домену геопросторних података. Нове технологије се веома убрзано развијају и постају доступне корисницима путем веб портала, углавном, уз претходно логовање, чиме се може приступити широким базама најразличитијих података (клима, воде, тло…). То пред географа поставља нови циљ, а он подразумјева већи ниво информатичке писмености, а тиме и способности за унапређење личних способности и квалификација.

1.2 Географске спознаје

Према Стенфордовој филозофској енциклопедији (2020) термин епистемологија потиче од грчких ријечи *episteme* и *logos,* при чему се прва ријеч може превести као „знање или разумијевање или упознавање", а друга као „рачун или аргумент или разлог". Као што сваки од ових различитих превода обухвата неки аспект значења ових грчких термина, тако и сваки превод обухвата другачији аспект саме епистемологије. Појам епистемологија постоји тек неколико вијекова, док област епистемологије има античке коријене.

> Платонова епистемологија је била покушај разумјевања шта значи знати и како је знање добро за онога ко зна. Локова епистемологија је била покушај да се разумију операције људског разумјевања, Кантова епистемологија је била покушај да се разумију услови могућности људског разумјевања, а Раселова епистемологија је била покушај да се разумије како се модерна наука може оправдати позивањем на чулно искуство (*Steup & Ram*, 2020)

Поменути аутори наводе да велики број савремених радова у формалној епистемологији представља покушај разумјевања повезаности између нашег степена самопоуздања и рационалног ограничења доказима. У свим тим случајевима, епистемологија настоји да разумије когнитивни успјех или неуспјех.

У домену географије, епистемологија је незаобилазан теоријски оквир који усмјерава наша настојања у жељи да спознамо свијет око нас. У уводу књиге „Епистемологија - водич у теорије знања" њени уредници Греко & Соса (2004) наводе да је епистемологија теорија спознаје коју покрећу три главна питања: „Шта је знање?", „Шта можемо знати?" и „Како знамо оно што знамо?" Ова питања је *Johnston* (1986: 5) преформулисао тако да одговарају географским аспектима стварности и да се односе на сазнање и „његову природу - у шта се вјерује; његов тип - као што је знање путем познанства и знање по опису (тј. знање из прве и друге руке); његове објекте - знање о предмету; и његово поријекло". Он наглашава да је у оваквом филозофском оквиру онтологија сједињена с епистемологијом и да она представља „теорију егзистенције или оног што се може знати".

Woodward & J. P. Jones (2009: 206) наводе да се епистемологија бави „дефинисањем знања и објашњењима како то функционише". Док онтологија покушава да објасни шта је у свијету, епистемологија се пита како је могуће упознати свијет. Они наводе да ове дисциплине, често паралелно, описују саставне елементе посматраног објекта, па их треба сматрати дијелом и преклапајућим. На савремени облик ове дисциплине

је утицао „епистемолошки заокрет“ у хуманистичким и друштвеним наукама, који је био инспирисан „лингвистичким заокретом“ који су иницирали Фуко, Дерида и Батлер. То је утицало на одбацивање Платонове епистемологије, по којој је „знање узимано за урођено и које се могло открити дубоким освјетљењем (*illumination*)“, што је довело до производње „циркулишућих дискурса и дисперзних односа моћи који су били натурализовани током времена кроз популарно усвајање знања и претварање у заједничке појмове“. Они сугеришу да ово питање најбоље осветљава појам хегемонија, а као политичка посљедица овог преузимања знања била је „детронизација појма истина, посебно у својој априорној, универзалној артикулацији, као узвишени циљ свих радњи сазнања“. Са успоном нових таласа феминистичких, антирасистичких и антиколонијалних перспектива и активизама (у и изван академског знања), класично схватање о „постојању апсолутне, спознатљиве истине којој одговарају ствари у свијету“ је одбачено као просвјетитељски изум. Према феминистичким ставовоима Харавеј (1988) и Роуз (1993), разлог за то је образложен тежњом за задржавањем привилегованог положаја „бјелаца, западњака, мушкараца, историјског субјективитета“ у домену контроле научне, друштвене и политичке моћи знања. Једна од битних карактеристика географске епистемологије је стална супротстављеност одређених процеса и доктринарних праваца, коју најбоље одсликава постојање кључних бинарних форми у њеном развоју, као што су: објективност – субјективност; објашњење – тумачење; једноставност – комплексност; опште – појединачно: рационално - емоционално. Такође, поменути аутори наводе да је постструктуралистичка географија промијенила епистемолошке приоритете у два домена.

1.2.1 Епистемолошки приоритети

Први прироритет односи се на оштре критичке тврдње, које сву материју доводе у питање кроз конструктивистичку епистемологију. Та тврдња има коријене у раним истраживањима ваневропских континената, у којима су мјеста именована по западним обрасцима, при чему су на те „нове“ просторе пресликане Западне предрасуде. О томе је први писао Саид (1999), док су те односе моћи посредством географије (уписане и у пејзаж), описали Мичел (1988) и Грегори (1994) на примјерима западног колонијализма, који се може резимирати на сљедећи начин:

> Картезијански перспективизам „који поставља линију свијета у односу на централну тачку“; окулоцентризам „који привилегује визију од узвишене тачка са које се свијет може посматрати у цјелости“ и епистемологија мреже „поступак за лоцирање и сегментирање друштвеног живота, тако да се може ухватити, измјерити и испитати“ (*Dixon & Jones*, 1998: 248).

Посматрано епистемолошки, ово гледиште је послужило креирању представљања, што је Грегори (1994) описао на начин „свијет као изложба“. У својим „Географским имагинацијама“ он је моћ познавања и контролу простора поистовјетио са способностима визуализације, преко које је циљ све разграничити и прегледати, а што укључује све дијелове мрежне епистемологије која колонизује просторе. Ова епистемолошка истраживања су довела до дебате о релативном значају материјализма и дискурса о производњи друштвеног простора, коју је претходно описао Лефевр (1969).

Други приоритет односи се на материјализацију епистемологије кроз антиесенцијалистичке тврдње о онтологији. Упоришта за ове ставове налазе се у истраживању како знање функционише изван представљања.

> На много начина, овај рад се враћа на проучавање емоционалних и сензационалистичких веза са мјестима, истакнутим у оквиру хуманистичке географије, иако су они тежили повезивању интернализованих и субјективизованих осјећања са идејом о мјесту. Умјесто тога, садашњи рад увелико се ослања на критику представљања од стране Жила Делеза, као сметњу разумјевању свијета, који онтолошки артикулише процесе „чисте разлике” изван претходних или чак супротних редослиједу или сличности и сличности на дјелу у представљању (*Woodward & Jones*, 2009: 207).

Ови примјери из друштвене географије утичу на двије области, које се баве могућностима „предсубјективног знања“ (*presubjective knowledge*), а то су утицај (*affect*) и нерепрезентативна теорија (*non-representational theory*). Оне су изведене из диференцијалног тјелесног капацитета, функције и искуства, која се иако само пролазно, јављају изван оквира знања као представљања. Изазови за ову теорију се односе на истраживаче, који се требају увијек враћати на представљање кроз презентацију резултата, као и на практичне политичке вриједности, које леже унутар домена политичке нерепрезентативности.

1.2.2 Фундационализам

Читајући Грегорија (1994), на више мјеста наилази се на појам фундационализам (*foundationalism*), који рјечник *Britannica* описује као епистемолошки став по коме се „нека вјеровања могу оправдано сматрати закључком који произлази из других вјеровања, а која су сама по себи директно оправдана, нпр. на основу рационалне интуиције или чулне перцепције“. Даље образложење овог појма се позива на вјеровања о материјалним објектима или о теоријским ентитетима науке, која се не сматрају основним или темељним (на овај начин), већ се сматра „да захтјевају инференцијалну подршку“. Фундационалисти су типично препознали само очигледне истине и извјештаје чулних података као основне, у смислу да им није потребна подршка других вјеровања. Таква вјеровања тако обезбјеђују темеље на којима се може правилно изградити зграда знања. На крају овог енциклопедистичког описа, аутори сугеришу упознавање с појмом кохерентизам. У жељи за једноставнијим објашњењем, аутор је дошао до дефиниције по којој је то стајалиште према којем се знање темљи на двјема врстама увјерења, основним (која су неупитна) и оправданим (која се изводе из основних). У поменутој збирци филозофских есеја о епистемологији (Греко и Соса, 2004), овим појмом бавио се Лоренс Бонжур.

Географски аспект тог појма, у оквиру одреднице епистемологија, веома лијепо је приредио Олаф Кулке [*Kuhlke,* 2006: 136-7]. Он тај опис започиње с констатацијом да су успостављени бројни приступи у објашњењу односа између знања и свијета, као што су емпиризам, рационализам, реализам, прагматизам, конструктивизам и др. Сви ти правци имали су значајан утицај и на географију кроз концептуализацију њених основних појмова (простор и мјесто). Сви поменути приступи могу се подијелити, с обзиром на њихове епистемологије, на фундационалне (*foundational*) и нефундационалне (*nonfoundational*), јер оба приступа имају различите посљедице на стицање и ширење географског знања. Донедавно, фундационализам је представљао доминантну епистемолошку основу свих географских истраживања. Она су почињала с претпоставком да се знање развија у људском уму и да опипљива стварност постоји у свијету „тамо напољу“. Тврдило се да постоје исправни или легитимни (*legitimate*) и неисправни или нелегитимни (*illegitimate*) начини на који људски ум може стећи знање о свијету, тј. о томе „како се свијет може довести у ум“. Уопштено, најприхваћенији приступ „довођења свијета у ум“ је био научни метод.

> То је процес којим научници колективно и више пута, покушавају да конструишу поуздано, кохерентно и неарбитрарно представљање свијета. Урадивши тако, научници настоје да оставе по страни лична вјеровања и традиције у свом тумачењу природе и културе, као и да умјесто тога користе стандардизоване и широко прихваћене методе за испитивање стварности и развој апстрактног теоријског модела стварних ентитета. На крају крајева, научна метода има за циљ смањење пристрасности или предубјеђења истраживача када развија теорију или тестира хипотезу (*Kuhlke*, 2006: 136).

Такође, *Kuhlke* (2006: 137) претпоставља да су непобитне чињенице, као и јасне идеје и концепти свијета око нас, уређени на начин тако да постоји одређена правилност која се може открити. Стога, људи могу „овај свијет да унесу у свој ум" континуираним испитивањем њихове околине својим чулима. То значи да се ово знање о свијету „досљедно провјерава, преиспитује и ажурира“, јер је оно састављено од онога што појединци „прикупљају, упоређују, размјењују и комбинују кроз логично, провјерљиво и транспарентно схватање или модел овог свијета“. Простор је концептуализован као „опипљив, објективан, квантификабилан, квалификован и провјерљив ентитет“ који се може описати и измјерити. На основу овога, све фундационалне епистемологије тврде да „географске теорије, апстракције, описи или модели стварности могу директно представљати стварност ванског свијета, тј. ван људског ума“. Оне су након квантитативне револуције (1950-те) и накнадног утицаја позитивизма, као доминантног начина научног истраживања, имале највећи утицај на географију.

За разлику од оваквих (фундационалних) научних приступа, који претпостављају да је стварност „познати објективни ентитет“ који је отворен за испитивање људског ума, нефундационалне епистемологије негирају такву могућност стицања знања. Док фундационалне епистемологије настоје да успоставе велике теорије које могу универзално објаснити људске и природне појаве, нефундационалне епистемологије се не баве њима (сматрају их немогућим) и оне негирају и саму објективност и непристрасност карактера научног метода. Кулке (2006) наводи да феминизам, марксизам, постструктурализам и постмодернизам нуде различите критике фундационалних епистемологија, које посебно циљају на улогу истраживача у научном процесу и наглашавају ограничења језика који пружа адекватне репрезентације свијета. Као примјер, он наводи да феминистичке и марксистичке филозофије наглашавају необјективност генерисања научног знања, јер се оно руководи „политичким идеологијама које представљају интересе доминантних група, као што су мушкарци, политичка већина и етничке групе“. Након овога, постаје јасно да се

главни циљ феминистичке и марксистичке географије своди на декодирање начина на који су простори и мјеста описани кроз идеолошко представљање. Оне показују да простор није безазлен (*innocent*) већ увијек „вриједносно оптерећен ентитет, који је вођен стеченим интересима одређених група унутар друштва и који се као такав мора испитати“. Ови критички приступи осуђују фундационалне епистемологије, посебно позитивизам и научни метод, за које Кулке (2006) тврди да су изразито мушки изум који превиђа различите начине на које се може стећи знање. У прошлости су доминирали мушкарци и наводно објективно истраживање засновано на научном методу, који често није истраживао гласове маргинализованих и потлачених људи, као што су жене, одређене расне групе и сексуалне мањине.

Постструктуралистичке и постмодерне критике фундационалних епистемологија томе додају још једну тачку неслагања, а она односи се на значај језика, текста и визуелних представа. Док фундационалне епистемологије претпостављају да поменути прикази стварности могу обезбједити адекватне моделе и теорије о свијету око нас, нефундационални приступи тврде да је таква *а приори* претпоставка илузорна. Језик увијек пружа непотпуне представе свијета, јер „и када се нешто каже, нешто друго се прећути“. Због тога, све нефундационалне епистемологије тврде да географске теорије, апстракције, описи или модели стварности, никада не могу директно представљати стварност свијета (изван људског ума). Умјесто изградње гранд теорија и универзалних модела географских образаца и понашања, оне се залажу за деконструкцију таквих модела како би се откриле „често пристрасне и идеолошки обојене представе о свијету“. Због тога, нефундационалне епистемологије „фаворизују конструкцију и представљање разноврсности локалних знања; преферирају микрообјашњења и признају вјечиту непотпуност научних објашњења“, те тако настоје да превазиђу потребу за епистемологијом у цјелини кроз „одбацивање могућности о извјесности и универзалности у научним истраживањима“.

1.3 Простори представљања

Свој опис простора представљања (*representation*) *Warf* (2006: 444) започиње констатацијом да у најопштијем смислу „географија представља науку или умјетност која се бави писањем о Земљи или њеним описивањем“. Из тога произлази да је описивање видљивих простора земљине површине њен најважнији задатак. У томе он препознаје различите аспекте, од тога какве знакове изражавају објекти или идеје; преко процеса апстракције, процеса по којем „једна ствар стоји иза друге“; те симболичког посредовања искуством, односно начинима „како стварност преносимо у свијест“. Коријени овог правца размишљања се вежу за херменеутику (откривање значења), док се савремени погледи о представљању међусобно битно разликују. Традиционални позитивистички ставови су се држали строгог раздвајања између „посматрача и посматраног, између знака и референта, између чињеница и вриједности, те између епистемологије и онтологије“. У овом читању, тврдње о истини су „огледало објективног свијета, представљање је само технички проблем, док је тумачење непроблематично“. Пошто постоји само једна објективна стварност тј. истина, постоји и само једно право значење знакова.

Током посматраног периода, језик и питања значења су постала централна питања која су у континуитету оспоравала позитивистички појам знакова и представљања. У томе су од капиталног значаја били радови тројице структуралистичких мислилаца, који су унаприједили важност структуралне лингвистике. Први је био лингвиста Фердинанд де Сосир (1966), према којем „знакови немају значења сами по себи, већ их добијају само својим положајем у односу на друге знакове“. Други је био филозоф Лудвиг Витгенштајн (1969), који је наставио ову линију размишљања, тврдећи да су „све језичке структуре у суштини произвољне и да језик није неутралан пут за конструкцију и дијељење значења“, већ је то непрозиран медиј који је „ограничавао погледе својих корисника на стварност“. Дакле, језик није само „огледало свијета“ (алузија која је можда инспирисала Ортија за „Огледало природе“), већ је и средство помоћу којег „живимо у свијету“. Трећи је био филозоф Жак Дерида (1976) чија је анализа природе језика, писања и значења била контроверзна, али и изузетно утицајна у великом дијелу интелектуалног свијета крајем XX вијека. Његов метод деконструкције односи се на критичко испитивање фундаменталних концептуалних разлика или опозиција, својствених западној филозофији, а које су „бинарне“ и „хијерархијске“ и које укључују пар појмова у којима се претпоставља да је један члан пара примарни или фундаментални, а

други секундарни или дериват. Његови примјери укључују „природу и културу, говор и писање, ум и тијело, присуство и одсуство, изнутра и споља, дословно и метафорично, разумљиво и сензибилно, облик и значење…“. Метода деконструкције је постала доминантна и у домену текстуалне и књижевне анализе, тако да су текстови и сви друштвени објекти изгубили сопствена суштинска значења, што је био првобитни циљ херменеутике. Умјесто тога, они су попримили „вишеструка, промјењива, или чак контрадикторна значења“, при чему је свако представљање свијета поједностављено. Шири осврт на деконструкцију ће бити у наредном раду, а сада, везано за појам представљања, треба поменути значајан допринос других научника, о којима се већ говорило у првом тому ове књиге (Лефевр и Фуко).

Анри Лефевр (1991) је био најзначајнији пионир у представљању друштвеног карактера просторних представа, који је критички осивјетлио представљање географских предјела. То је остварено кроз широки опис различитих аспеката капитализма, од капиталистичког друштва које репродукују себе кроз самопроизводњу простора на различитим скалама, од индивидуалног тијела до глобалне економије. За њега простор и вријеме не постоје као универзалне категорије, већ могу се разумјети само у контексту конкретног друштва (пошто су друштвено произведене). Из овога проистиче да простор и вријеме нису само релационе, већ и суштински историјске категорије, чија анализа захтјева укључивање друштвене констелације, тј. односе моћи и релевантне конфликте у свакој ситуацији. Та његова комплексна структура производње простора, као релационог (друштвеног) конструкта (види: том I, дијаграм 2.2) састоји се од просторне праксе (*spatial practices*), представљања простора (*representation of space*) и простора представљања (*spaces of representattion*). Ово се не може разумјети без познавања његове теоријске основе (види: том I, дијаграм 2.3), коју чине тријадна дијалектика (Хегел, Маркс, Ниче), теорија језика (симболичка, парадигматска и синтаксичка димензија), те феноменологија заснована на оквиру уочено-замишљено-проживљено (Хајдегер, Мерло-Понти, Башлар). У оквирима ових вишеструких тријада сви елементи се преплићу и тако производе спој свијести и простора, у којем линија између стварног и замишљеног постаје замагљена на креативан начин.

Мишел Фуко (2012) је значајан за географију по више основа, а једно од тих је дефинисање граница модерне, које он одређује преко теорије моћи, тј. друштвених пракси које су довеле до дисциплиновања становништва. За њега је представљање увијек повезано са питањем моћи, која неминовно служи нечијим интересима. У домену хегемонистичких дискурса то односи се на „доминантну моћ у друштву,

која има тенденцију да легитимише друштвене праксе и претвори их у *status quo*, у процесу конституисања субјекта у свакодневном животу". Појам представљање посједује и димензију политичког схватања, по којем оно увијек има друштвене посљедице, иако нису увијек предвидљиве. Због тога је то знање мање огледало свијета, а више оспоравано поље борбе које је повезано са ставовима различитих друштвених интереса. Из овог се изводи закључак по којем је представљање дио стварности, којој помаже да се успостави. Пошто је стварање ријечи уједно и стварање свијета, јер дискурси не одражавају само свијет, већ га и конституишу, онда слиједи да су епистемологија и онтологија увијек испреплетене. Специфичност Фукоовог рада се огледа и у томе што је он стварао на граници различитих епоха (структурализам / постструктурализам или модерна / постмодерна), при чему је добрим дијелом и заслужан за овај дисконтинуитет.

Када су у питању географи који су се бавили питањем представљања, треба рећи да је њихов број мали, а *Warf* (2006: 445) наводи да су они у прошлости, у домену позитивистичке и емпиристичке географије, имплицитно сматрали да је „интерпретација непроблематичан чин беспрјекорне перцепције". Накнадно, постструктуралистички географи су „денатурализовали питање о томе како се простор кодира и доводи у домен свијести". Најповољнија област географије за примјену представљања је критичка картографија, а радове о томе су написали Брајан Харли и Денис Вуд, који су географску карту повезали с друштвеном конструкцијом интереса моћи. По томе, карта је омогућила да „прошлост буде дио садашњости и оличење туђих искустава", јер је њена (картографска) историјска улога била повезана и са колонијалним освајањима. Истовремено, Пиклес (1995) је уредио збирку „Основна истина: друштвене импликације географских информационих система" која састоји се од десет есеја (први и задњи су уреднички радови) у којој је понуђена снажна критичка процјена друштвених импликација ГИС. У датим есејима доминира дискусија која је уоквирена типично технократским терминима (инжењеринг, ефикасност, контрола, манипулација), као дискурс у коме метод замјењује теорију, а представљање је приказано само као технички проблем, а не као друштвени. За њега, ГИС је систем за обраду информација, креирање и манипулацију просторним сликама, и постао је технологија која се брзо шири кроз све сегменте државног апарата и органа пословања. То значи да та технологија захтјева критичку теорију која одражава континуирано испитивање начина на које употреба технологије и њених производа реконфигурише шире обрасце културних, економских или политичких односа, и како на тај начин доприносе појави нових географија. Из тога произлази кључни

Пиклесов закључак по коме ГИС потврђује картезијански поглед на простор, чиме имплицитно одобрава позитивистички или емпиристички поглед на географију. Он то темељи на Соџиним (1989) ставовима о потреби критичког разумјевања социоекономске дијалектике, Кларковог (1992) и Хајмовог (1992) тумачења ГИС и сајбер простора, који је „нешто више од пробоја у електронским медијима или дизајну рачунарског интерфејса“ и који са својим виртуелним окружењима и симулираним свјетовима, постао „алат за испитивање нашег осјећаја за стварност”. У дебати о природи, употреби и утицајима ГИС у хипермодерном свијету генерализованих информација и комуникација, он закључује да су географи усвојили релативно ограничен спектар критичких позиција.

> За многе, ГИС представља реафирмацију инструменталног разума у дисциплини која се упорно борила да се ослободи појма простор као мртвог и инертног […], а појава ГИС, као дисциплинарне праксе и као друштвено уграђене технологије, представља важну промјену у начину на који се географска питања концептуализују, представљају и материјализују у изграђеном окружењу (*Pickles*, 1995: 658)

Од других географа који су се фокусирали на природу представљања и шире односе између историјске конфигурације моћи и простора, треба поменути Дерека Грегорија (1994). Он је кроз „Географске имагинације“ показао како наизглед различите модернистичке парадигме (позитивизам и марксизам) одражавају уобичајени режим који претпоставља постојање одвојеног, свезнајућег, објективног посматрача, претпоставку која постаје све упитнија у доба растућег релативизма. У оцјени његовог доприноса процесу географског представљања, треба поменути да он садржи неку објективну истину независну од његовог ауторског искуства коју је назвао модернистичким „свијетом-као-изложбом“. *Warf* (2006: 446) је то означио само као „један скопски (*scopic*) режим међу многима, маскулинистички начин уоквиривања свијета који је настао упоредо са историјским процесом комодификације друштвеног живота и простора“. Шира подлога система представљања у Грегоријевом раду је заснована на повезаности институционализоване робне производње и потрошње, о чему је тако опширно и прогностички писао Дејвид Харви у бројним радовима, а потом и Нил Смит (2006) кроз процес завршетка глобализације. Сви ти аутори су разумјели да периодично реструктурирање капитализма неизбјежно покреће истовремене промјене и у симболичким системима, на основу чега је „криза представљања настала у масовним круговима компресије времена и простора, које је покренула савремена глобализација с краја XX вијека“.

Зачетке те компресије простор/вријеме је препознао још Торстен Хагерстранд (1982), а Дорин Маси (2002) јасно уобличила.

1.3.1 Модели простора

С обзиром на специфичности датог простора и географског аспекта проучавања, могуће је разликовати два основна модела. Когнитивни модел је, доминантно, аспект урбане географије и он подразумјева широку лепезу различитих варијанти (просторна свијест и мишљење, мапе као модели, просторни језик, културни модели). Иако је о рачунарским (*computational*) моделима, као сегменту картографског и ГИС моделовања већ било ријечи у поглављу 1.1, њему ће се посветити додатна пажња. То је због актуелности ових питања, повезаних с масовном дигитализацијом јавног простора и нарастајућом примјеном вјештачке интелигенције у различитим сферама друштва. Добар увод у ову проблематику представља Зборник радова са научне конференције *COSIT* (*The Conference on Spatial Information Theory*) „Когнитивно и рачунарско утемељење ГИС науке“, а који су уредили Фрекса и Марк (1999). Комплексност ове области види се по томе што се преко ње остварује веома широка повезаност географије и ГИС науке са другим наукама и научним областима, а поменути аутори апострофирају: информатику, когнитивну и еколошку психологију, вјештачку интелигенцију и когнитивне науке, архитектуру и дизајн, инжењеринг и администрацију, когнитивну антропологију и психолингвистику, биологију, историју, лингвистику и филозофију ума.

Когнитивни модели

Опис различитих модела простора треба започети са мисаоним радњама које омогућују тај опис, а то су свијест, перцепција, спознаја и когниција. С тим у вези, когнитивни модели простора се односе на различите механизме помоћу којих људи уочавају (перципирају) и разумију компоненте географског простора, док његова спознаја представља опсег интелектуалних активности које се протежу од свијести, преко перцепције до самог расуђивања. *Wentz* (2006: 44) наводи да се просторна свијест заснива на једноставном принципу сазнања да се „људски и природни догађаји и активности дешавају у географском простору“, а да се просторна когниција односи на „ментални процес сазнања о догађајима и процесима који се дешавају у том географском простору, као и да на њих утичу други догађаји и процеси истог тог географског простора“. Тако долазимо до закључка да процес просторног мишљења укључује континуиран логички низ, од просторне свијести (*awareness*), преко просторне спознаје (*perception*) и

просторног размишљања (*reasoning*) до просторног просуђивања (*judgment*). Да би се избјегле терминолошке недоумице, неопходно је детаљније појаснити претходне појмове и покушати их логички поредати како би се избјегао могући осјећај конфузности.

Већ је казано да се просторна свијест заснива на једноставном принципу сазнања да се људски и природни догађаји и активности дешавају у географском простору. Корак даље представља просторно опажање које подразумјева лични капацитет за препознавање и тумачење интеракција просторних догађаја и процеса. То значи да при панорамском погледу из Сарајевског поља (500 м н/в) на масив Игмана и Бјелашнице (2067 м) можемо уочити шумовите и огољене површине и да при томе разликујемо основне шумске састојине (листопадне и црногоричне шуме). Сљедећи логички корак представља просторно размишљање које односи се на способност особе за логичко и аналитичко размишљање како би се донијела одлука о просторним догађајима, процесима и њиховој интеракцији. На основу претходног примјера, то значи да су се постојеће шуме развиле као резултат утицаја више природних фактора, а да је за такву вертикалну појасност (од лишћара, преко мјешовитих шума до четинара и шумских голети) пресудан утицај имао термички градијент по којем са порастом висине за 100 м, просјечна температура опада за $0,6^0$ С. Коначно, просторно расуђивање је ментална способност опажања и разликовања просторних односа и способност процјене алтернативних ситуација, а која би у претходном случају подразумјевала утицај човјека на просторни однос и распоред између шумског и не шумског земљишта. То укључује утицај насељске и инфраструктурне изграђености, а што посредно води ка избору између шумарства, као основне привредне активности у планинском подручју, и туризма као пропулзивније и ефикасније привредне дјелатности. Поменуте привредне активности се дјелимично искључују, па је неопходна јасна процјена о могућностима развоја туризма (тржиште, кадрови, материјална основа).

Мапе и просторни језик

Полазна основа за концептуализацију, дефинисање и разумијевање географског простора је мапа (било да је на папиру или у дигиталној форми). То је графички приказ географског простора, у којем су локација (гдје се нешто налази) и атрибут (географски објекат) комбиновани у један визуелни производ. Релативна локација (гдје се налази у комбинацији са другим елементима мапе) и апсолутна локација (прецизне информације о координатама) дате су заједно са информацијама о атрибутима (нпр. испрекидана црна линија означава жељезницу) као графичка слика. Тематске мапе су корисне за

преношење специфичних порука о некој теми (нпр. пољопривредни рејони или саобраћај) и корисне су за анализу географских феномена (нпр. визуализација густине насељености).

Иако се просторне информације могу пренијети усменим или писаним путем (језик као средство), објашњења и различита упутства о датој локацији су практичнија ако су дата путем језика (текстуално) у односу на мапу, иако је дигитална навигација у овом домену промијенила људске навике („карту читај, а сељака питај“). Просторни језик може бити и нејасан, зависно од количине и тачности информација које аутор даје. При томе, просторни језик се најчешће користи у форми релативних локација (нпр. други излаз из кружног тока), а не апсолутних локација (нпр. географска ширина и дужина). У директној комуникацији учесника, дио просторног језика може се пренијети путем гестова (нпр. показивање у правцу излаза из града). *Wentz* (2006: 45) наводи да се просторни језик и идеје могу организовати на „систематски начин путем просторних онтологија, које обезбјеђују основне елементе за лако и експлицитно организовање објеката, концепата и односа међу њима“. То су описи географских ствари или категорија географских објеката, њиховог понашања и њихових односа, како постоје у простору. Ови елементи могу бити конкретни или апстрактни, дјељиви или недјељиви, засновани на једноставној таксономији, лексици итд.

Постоје два основна типа онтологија, дескриптивне и формалне. Прве су изграђене „око концепата и категорија које заједно чине основу за одређени поглед на свијет“, док друге настоје да дефинишу елементе на основу „скупа концепата, а затим даље дефинишу односе између тих елемената“. Процес развоја просторних онтологија подразумјева стварање хијерхије идеја, објеката и процеса који су у интеракцији у простору. Стварање реда и описивање процеса захтјева просторни језик (ради ефикасности преноса информација) и пратећи рјечник (пружа значења) на основу којег се експлицитно описују дате идеје, објекти, својства и понашања.

Културни модели

Простор и локација нису увијек одлучујући принципи за процјену, евалуацију и анализу за многе друштвене географе. *Wentz* (2006: 46) наводи да се географски контекст не посматра као апсолутан, већ као релативан у односу на људско искуство, а разумију га само објекти и процеси који га чине. Као такви ”когнитивни модели простора засновани су на визуелној перцепцији, личном искуству и невидљивим структурама простора (нпр. друштвена класа, глобализација)”.

Међу географима постоји дилема о значају политичких граница у домену процјене њиховог утицаја на глобална питања нпр.

глобализације. Већ смо поменули капитални рад Нила Смита (2006) који је писао о крају глобализације, али је она и даље доминантна у глобалним економско - социјалним процесима. Географски аспект проучавања глобализације подразумјева испитивање политике, економије и друштвених питања, која су повезана са климом, сиромаштвом, тероризмом, загађењем, деградацијом земљишта и другим питањима везаним за људске и природне активности. Заговорници ове тезе сматрају да глобализација погодује рјешавању крупних друштвених, политичких и економских проблема, који су најизраженији у земљама у развоју. Разлог за ову оцјену они виде у стварању бољих могућности за напредак, при чему мисле на слободан трансфер технологија, различите сегменте неформалног образовања, олакшану пословну комуникацију итд. Са друге стране, сматра се да глобализација генерише и нове проблеме, прије свега о повећању неједнакости између високо развијених и земаља у развоју, о чему инспиративне примјере пружају Тома Пикети (2015) и Бранко Милановић (2021). Постоји и читав низ других питања која се тичу економског развоја, као што је губитак послова због изражене глобалне конкуренције нпр. међународне финансијске институције су зајмодавци који промовишу високе критеријуме за учешће на тендерима за јавне грађевинске радове. Због тога локалне фирме, углавном, не могу задовољити те високе критеријуме, па те послове преузимају моћне корпорације, док се локалним фирмама препуштају послови подизвођача (углавном, послови који подразумјевају високо учешће физичког рада). Негативност глобализације се посебно огледа у домену деградације животне средине кроз примјену нечистих технологија у индустрији или рударству (инспиративан примјер пружа експлоатација гаса из уљних шкриљаца у Канади путем *fracking* методе).

Наредни примјер културног модела простора пружа појам мрежа (друштвена, политичка или економска), која представља везе независне од просторне локације или конфигурације. Примјери првих могу се пронаћи на широком пољу друштвених односа, као што су друштвене мреже у сајбер простору (*facebook, twitter, pinterest, linkedin*…), друге носе негативну конототацију (тероризам), док треће асоцирају на интересно економско - политичко повезивање (*ASEAN, NAFTA, BRIKS, ŠOS*…). Важно је поменути да су раније постојали разни детерминистички еколошки погледи на друштво (спој пејзажа и карактерних особина људи), који су превазиђени и надограђени у различитим моделима унутар културне географије. Савремени трендови у географији трагају за ширим узроцима и посљедицама односа у простору и времену, унутар којих су присутна два равноправна

приступа (редукционистички и холистички), преко којих географско мишљење модификује и концептуализује простор.

Рачунарски модели простора

Ови модели простора односи се на начине како је простор представљен, а с циљем рјешавања просторних проблема из улазних података помоћу алгоритама. Развој рачунарских модела простора је уско повезан с начинима концептуализује простора, па се стога ти модели могу посматрати као збир дискретних објеката или као непрекидних поља. Према *Yuan* (2006: 56) оба приступа су заснована на концептуализацији простора кроз објекте или поља и развијена су у различитим облицима да би се олакшала географска обрада података. Природа географског проблема одређује прикладност и ефикасност рачунарског модела у погледу начина на који модел представља простор, обавља унос података и подржава развој алгоритма за извођење рјешења за дати проблем. Објектно засновани рачунарски модели дефинишу простор према идентификованим субјектима од интереса (слично *Point of Interest* на навигационим уређајима). Нпр. у анализи саобраћаја, рачунарски простор је дефинисан транспортном мрежом и путовања ван мреже су искључене из разматрања. Слично, рачунарски модели за попис становништва укључују само пописне области. Простор дефинисан објектима често се имплементира „векторским моделом тачака, правих линија и полигона са објектом идентификатором, његовим димензијама, координатама и атрибутима“. Ови геометријски објекти могу се даље комбиновати с циљем формирања сложених објеката који представљају географске цјелине сложеног облика и структуре. Рачунарска геометрија служи као основа за развој „векторских алгоритама за квантификацију појединих објеката и њихове просторне дистрибуције, тополошких односа и просторне интеракције“.

Модел простора заснован на пољима (*field space*) описује дистрибуцију географских варијабли чије су вриједности одређене локацијом. То значи да је дата вриједност функција локације, као што је температурно поље (у условима једне координате то је изотермна површина). Зато се за овај тип простора (заснован на пољима) каже да је раван и просторно исцрпљен (*spatially exhaustive*) јер свака локација „има једну и само једну вриједност за дату промјењиву“. У рачунарским моделима заснованим на пољима, простор је подијељен на правилне или неправилне јединице, од којих свака има фиксну локацију и тако дефинише вриједност поља. Матрица квадрата (тј. растери или мреже) представља модел поља који се најчешће користи, а технологије даљинске детекције пружају богате изворе за растерске податке. Могуће

су и другачије подјеле простора, укључујући троуглове, шестоуглове и неправилне полигоне. Међу свим типовима просторних партиција највише је поља која су заснована на правилно распоређеним квадратима, чиме се остварује већа рачунарска ефикасаност (због геометријске једноставности и правилног мозаика простора). Постоје два основна приступа развоју растерских алгоритама, од којих је један заснован на ћелијским аутоматима који указују на то како се одређене ћелијске вриједност (нпр. противпожарне ћелије) шире у растерском слоју (нпр. како се ватра шири у простору). Други приступ је алгебарска мапа у којој сваки растер служи као просторна варијабла за формулисање алгебарског израза. Све улазне и излазне варијабле у алгебарској мапи су растерске, а рачунање се може изводити на бази појединачних или групе ћелија.

Оба модела простора (засновани на објектима и пољима) су од суштинског значаја за задовољење рачунарских потреба при рјешавању различитих географских проблема. У неким случајевима, конверзија између векторских и растерских података се сматра неопходном и представља подршку рјешавању географских проблема.

1.3.2 Географске осе

Након егзактних облика просторног представљања, у којем смо преко одређених модела креирали просторне представе, сада прелазимо у свијет имагинације, у којем ће нам оријентири бити просторне осе (хоризонталне и вертикалне). Географска теорија препознаје више оса око којих се групишу одређене појаве или процеси, па се на тај начин указује на извјесну правилност у просторној дистрибуцији датих појава. У првом тому ове књиге су помињане економске и геофилозофске осе, а сада ће се пажња посветити географији. Унутар ње се препознају два приступа, од којих је први чисто географски (Харви, 2003), док је други више филозофско – географски (Костински, 1997).

Нови империјализам

Овај захтјевни опис носи наслов књиге Дејвида Харвија и започеће с питањем моћи и друштвених односа у капитализму, које је он јасно представио у неколицини својих књига. Сублимацију тих описа Харви (2003) је остварио кроз рад о савременој америчкој моћи у којем идентификује двије кључне осе, политичку и економску. Ове осе представљају двије логике моћи, од којих је једна (политичка) територијално заснована, укључује државу као главног политичког актера, који преко своје моћи контролише често густо насељене

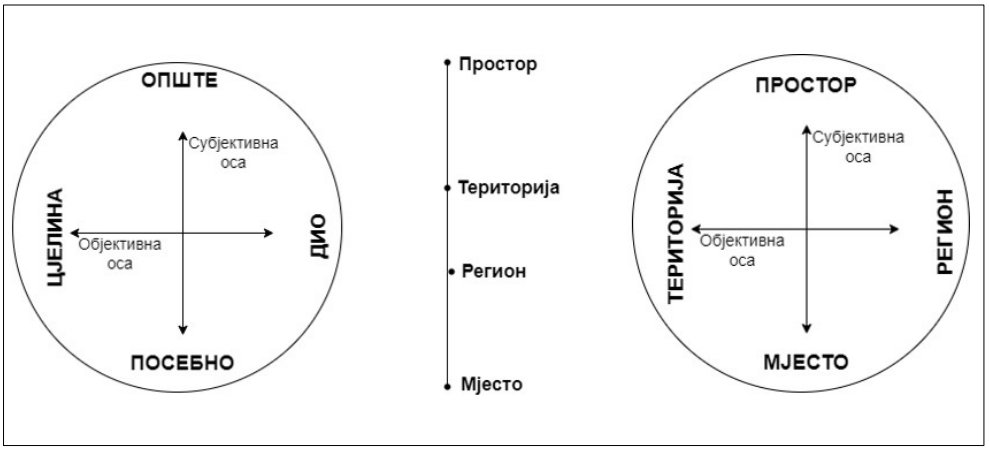
предјеле у којима се одвија акумулација капитала. Друга оса репрезентује капиталистичку логику, засновану на токовима економске моћи која се шири преко државних граница у бескрајној потрази за акумулацијом капитала. Због тога *Harvey* (2003: 101) то назива „политичко/територијална против капиталистичке логике моћи". Овај сукоб различитих логика он појашњава „молекуларним процесима акумулације капитала који дјелују у простору и времену и тако стварају пасивне револуције у географском обликовању акумулације капитала". Те тензије и контрадикције, по њему, могу произвести и географске конфигурације које постижу стабилност, барем на неко вријеме. Из тога произлази да се те двије логике комбинују, али свака има свој живот, један неспретно фиксиран на државни простор, а други веома мобилан. Ове чињенице се уграђују у системску вјероватноћу антагонизма између њих, укључујући висок степен непредвидљивости.

> Појава комплекса „Волстрит - Трезор" унутар Сједињених Држава, у стању је да контролише институције као што је ММФ и да пројектује огромну финансијску моћ широм свијета кроз мрежу других финансијских и владиних институција, што је извршило огроман утицај на динамику глобалног капитализма посљедњих година. Али, овај центар моћи може да функционише само на овај начин, јер је остатак свијета умрежен и успјешно закачен (и ефективно „навучен" обично путем кредитних аранжмана) у структурирани оквир међусобног повезивања финансијских и владиних (укључујући наднационалне) институција (*Harvey*, 2003: 134).

Таква концентрација инструмената моћи, сама по себи указује на забрињавајући ефекат да географија може имати више потрошених концепција моћи и то оних које се фокусирају „на њу као средство које нешто омогућава", а не на способност за доминацију и контролу.

Ка просторној свијести

Други примјер постојања оса у географији пронализимо у раду Костинског (1997), који повезује четири кључна географска појма путем хоризонталне (објективне) осе, која повезује цјелину и дио, и вертикалне (субјективне) осе, која спаја опште и посебно. У даљој разради ове теорије, Костински поистовјећује кључне географске појмове (простор, територија, мјесто, регион) са поменутим методолошким појмовима (опште, посебно, цјелина, дио) и тако гради претпоставке за успостављање просторне свијести, чију вертикалну (субјективну) осу чини епистемолошка, а хоризонталну (објективну) онтолошка суштина.

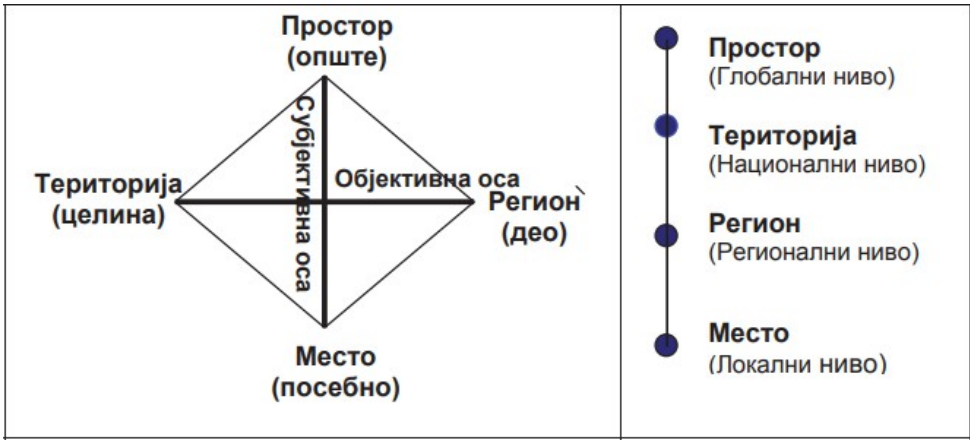
Дијаграм 1.3: Просторна свијест и хијерархијски односи
(На основу: *Костинский*, 1997)

Претходни дијаграм јасно показује односе између четири основна географска појма, између којих *Костинский* (1997: 18) гради унутрашње везе и хијерархијске односе. С тим у вези, разликују се двије „осе“ односа, цјелине и дијела те општег и посебног, тако да „у предметном (онтолошком) аспекту опозицију чине територија - регион, а у методолошком (епистемолошком) простор - мјесто“. Специфичну тежину имају појмови простор и територија, као централни појмова поменутих оса. Ово питање, вјероватно, представља једно од есенцијалних географских питања, преко којег се преплићу њене основне онтолошке и епистемолошке карактеристике. Важно је уочити разлику између поменутих појмова у домену историјског трајања. Појам простор има античке филозофске коријене, док је појам територија пуни значај добио тек након Вестфалског мира (1648) и веже се за нововјековне процесе културног самодефинисања (протестанти и католици), којим се снажно изражавао политички значај и моћ друштвеног простора. То се доводи у везу с основном карактеристиком географије (спацијалност или просторност), па *Agnew* (2009:746) наводи да је појам територије имао значење ограниченог просторног опсега, превасходно у домену изражавања одређеног идентитета тј. представљао је границу „суверенитета, јурисдикције, администрације и држављанства“. Из овога је видљиво, да ово није само географски (културни) појам, већ и правни (административни), који има и друга значења.

У дефинисању појмова територија и територијалност, *Delaney* (2009: 196-208) наглашава практичне односе између појмова: простор, моћ и значење. Сваки од ових појмова односи се на комплексне друштвене појаве, а у комбинацији, утичу на повећање сложености

појмова територија и територијалност. Одређена биполарност географских представа огледа се у постојању поменутих хоризонталних и вертикалних веза. Оне су већ препознате и у домену других наука и претходно су анализиране у различитим областима, почевши од географије (Харви, Џонстон, Костински), економије (Хувер), друштвене теорије (Фуко) и филозофије (*D & G*). Преко њих се може на „не-позитивистички начин“ исказати дуалност географије (природна и друштвена наука) и специфичност њеног развоја током периода модерне. Критички осврт на рад Костинског (1997) су дале његове колеге. Елацков (2013: 5) се слаже у вези постојања ових оса (у овом облику), али он сматра да њихово тумачење треба представити као „својеврсну скалу, од недостатка регионалних знакова (индиферентност према садржају) до пуне одредивости ових знакова“. Пошто сам регион у најширем смислу, укључује три варијетета (област, приватна и сложена подручја), могуће је објединити поменуте осе у једну, уређену у „складу са сложеношћу и садржајем појмова: територија – област – приватни регион - сложени регион“. *Темирбеков* (2011: 281) се фокусира на елементе суштинске (онтолошке) разлике између датих појмова и наводи да „једино што овде треба доказати, јесте да је концепт простора обиман, у најмању руку тродимензионалан, а територија није више од дводимензионалног концепта“. *Елацков* (2013: 6) оповргава и ово стајалиште констатацијом да је и као дводимензионални простор и даље простор, чак и ако има посебно име, на основу чега он уводи појам геопростор и његове изведенице (подпростор), којег чине његове компоненте (лито, хидро, атмо, био…). За њега, главна разлика између геопростора (и једног броја његових подпростора) и територије односи се на садржај, а не на димензије или физички обим.

Костински (1997) се позива на Хајдегера (2007) и руске филозофе (Мамардашвили и Подорога), на основу чијих феноменолошких поставки дефинише појам просторности, који обједињује поменуте географске појмове кроз објективан и универзалан облик уређења. За њега постоји једна, феноменолошки схваћена просторност која обједињује два „простора”. Први односи се на простор тијела („физички“ простор), из којег полази традиционална позитивистичка наука, а други је „простор процеса“ (мишљење и пракса). Ово је била само идеја на основу које је он прецизније дефинисао поменуте појмове, али и назначио постојање поменутих географских оса. Костински (1997) је поменуте осе приказао у форми крста, који се налази унутар театраедра.

Дијаграм 1.4: Хијерархија просторних појмова (Извор: Грчић, 2011: 98)

Претходне дијаграме Грчић (2011) је синтетизовао на начин да је поменуте географске осе смјестио у тетраедар, а просторну хијерархију између датих појмова прецизније описао и уградио у синтезни дијаграм. Он полази од тога да најмању цјелину или географски „молекул" чини мјесто (насеље) које интегрише три елемента: човјека (друштво), природу и привреду. За рјешавање проблема јединства и комплексности у географији, за њега је од суштинске важности питање улоге које имају категорије цјелине и дијела. Позивајући се на Костинског (1997), он је у графичкој форми то представио кроз поменуте географске осе, од којих хоризонтална (објективна) представља предметну или онтолошку суштину која повезује територију и регион, док вертикална (субјективна) представља методолошку или епистемолошку суштину тих односа, а које репрезентује однос између простора и мјеста.

1.3.3 Просторност

На крају описа просторне свијести долазимо до овог појма, који у енглеском језику има два значења (метричко и изведено). Прво је *spaciousness* [ˈspeɪ.ʃəs.nəs] и представља „квалитет велике величине и много простора (*https://dictionary.cambridge.org*). Овдје се мисли на физичке карактеристике тог простора (ширина, дужина, висина) и овај појам је карактеристичан за техничке науке. Друго значење је *spatiality* [*spā-shē-ˈa-lə-tē*] и оно је више географско и односи се на „утицај простора на акције, интеракције, ентитете и теорије" (*https://www.oxfordreference.com*). Овај рјечник нуди и неколико примјера, нпр. „просторност је друштвени конструкт, а не егзогено дат, апсолутни координатни систем... већ производ политичког економског система" (Шепард, 2004); „просторност је конститутивна на одређене

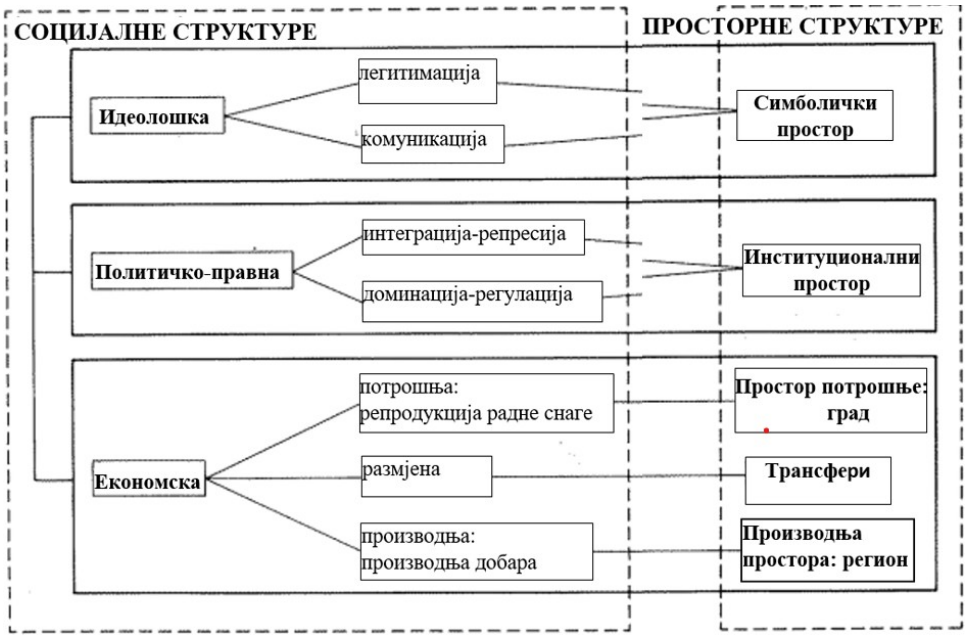
начине, на које различити модалитети моћи ступају на снагу; ”двије главне димензије просторности су домет и интензитет“ (Клег, 2006) Термин се такође користи као синоним за дистрибуцију, или просторни израз. Међутим, прецизније географско значење појма просторност (*spatiality*) је обрадио *Gregory* (2009: 715-7), који га дефинише као „начин на који је простор укључен у конституисање и понашање живота на Земљи“. Он препознаје четири главна облика или традиције просторности, заснована на различитим филозофским објашњењима (егзистенцијализам и феноменологија, структурални марксизам, теорија структурације и постструктурализам), које су поједини географи (Пиклес, Кастелс, Соџа и Трифт) обрадили и примјенили у друштвеној географији и сродним областима. Грегори (2009) напомиње да се између ових облика просторности губе оштре границе, а да им се значења све више преплићу.

Четири традиције

Прва традиција просторности се ослања на филозофске правце егзистенцијализам и феноменологију (Хајдегер и Хусерл), на основу којих је *Pickles* (1985: 141) дефинисао друштвену просторност као фундаменталну основу на којој „географско истраживање, као друштвена наука о свијету, може бити експлицитно утемељена“. Он је у књизи „*Phenomenology, Science, and Geography*" четврто поглавље (*Human Science, Worldhood and Spatiality*) посветио питању просторности, као и Хајдегеровом појму свјетовност (*worldhood).* Пошто је свјетовност важан концепт свијета, који произлази из Хајдегерове егзистенцијалистичке анализе људског бића или *Dasein* (види: 6.1 и 6.2), треба рећи да је то „битак-у-свијету“, што значи да односи се на своје окружење, на смислен начин. Свјетовност је биће свијета, или оно што постоји у свијету, а Хајдегер разликује четири чула свијета: као тоталитет ствари; као област људске дјелатности; као онтолошку структуру *Dasein*-а, те као хоризонт значења. На основу претходног, Пиклес (1985) примарни значај придаје онтологији, јер се она односи на разумијевање универзалних структура карактеристичних за (друштвену) просторност, као предуслов за свако разумијевање мјеста и простора, као таквих. У појашњењу овог појма Пиклес користи термине структурално јединство, позива се на Хајдегеров опис свакодневних активности као
„опреме“ (*equipment*), те појма контекстуалност, преко којих описује друштвену просторност која је везана за „неколико истовремених и не истовремених контекста опреме“ и која се „не може разумити независно од бића која га организују“. По Пиклесу, просторност има карактер „ситуационог“ предузећа у коме тежимо да „направимо мјесто“ за „дати простор“ који чини гомила опреме. Ово Пиклесово објашњење

коинцидира са елементима Хагерстрандове временске географије (види 5.3.3), али је и супротно његовом физикализму.

Друга традиција просторности се веже за структурални марксизам из 1960-их и 1970-их, а када су бројни социолози и економисти сматрали да су концепти просторности конструисани с идејом да идентификују везе и кореспонденције између друштвених структура (начини производње) и просторне структуре. Важан допринос таквом стајалишту дао је француски филозоф Алтисер (1968), који је тврдио да се различити концепти времена или темпоралности могу приписати различитим нивоима начина производње. Он их је означио као различито „вријеме“ (економско, политичко и идеолошко) које је морало бити изграђено „ван концепата различитих друштвених пракси у оквиру ових домена“. На исти начин, Кастелс (1977) је тврдио да се различити концепти простора или просторности могу додјелити различитим модусима производње. Он је представио најдетаљнију анализу капитализма у овим условима, али је инсистирао на „теоријском тумачењу темпоралности и просторности заједно, како би се говорило о карактеристичном простору-времену, што је у поглављу „Политичка култура, просторна аналитика и капиталистичка економија“ детаљније описао и графички представио Грегори (1994).

Дијаграм 1.5: Социјане и просторне структуре (На основу: *Gregory*, 1994: 94)

Из претходног дијаграма јасно је видљива повезаност одређеног типа социјалне структуре (идеолошка, политичко-правна и економска)

са одређеном просторном структуром (симболички и институционални простор, те простор потрошње, трансфера и производње простора).

За трећу традицију појма просторност одговоран је Анри Лефевр, који је на основама хуманистичког марксизма изградио концепт производње простора. На бази тога, Соџа (1985) користи термин просторност, који се посебно односи на друштвено произведен простор, створене форме и односе широко дефинисане друштвене географије. Он тврди да није сав простор друштвено произведен, али да сва просторност јесте.

> Иако шира по свом поријеклу и утицају, ова нова теоретизација просторности је најсистематичније тврдила и истраживала у оквиру подмлађене критичке друштвене теорије, која јако црта, било директно или кроз енергичну реконструкцију критика на марксистичкој традицији и адаптацијама историјских материјалистичких анализа. (…) У реинтерпретацији простора и времена, просторност и историја су истакнуте одлике савремености критичке друштвене теорије, јер постоји основа за изразито историјски и географски материјализам, потпунију и уравнотеженију формулацију материјалистичке дијалектике која обухвата и друштвену историју и друштвену географију, као друштвени производи, извори политичке свијести и арене ситуиране друштвене борбе (*Soja*, 1985: 91).

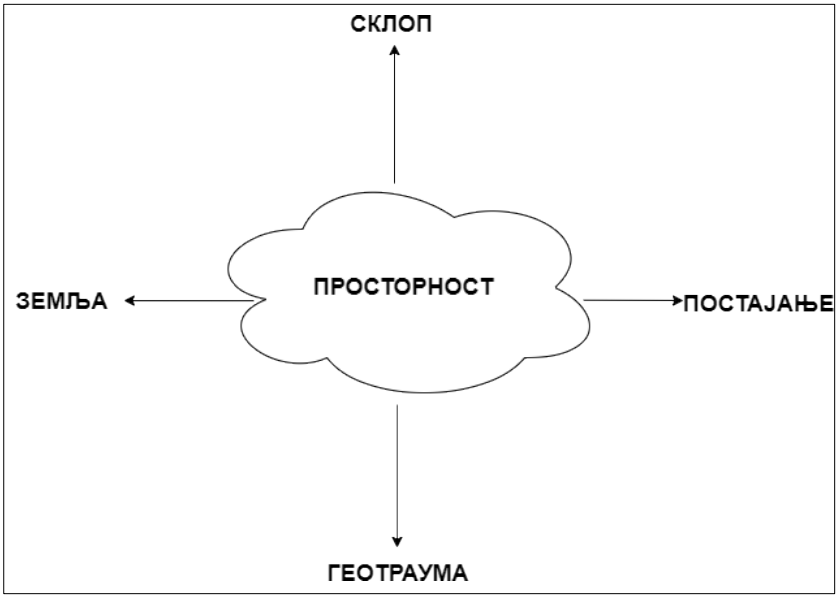
На основу тога што је Лефевр пружио критику егзистенцијализма и феноменологије, те структурализма и структурног марксизма, Соџа (1985) инсистира на томе да се његова „материјалистичка интерпретација просторности“ не може упоредити ни са једном од двије традиције, претходно описане. Јер, говорити о производња простора у духу Лефевра, значи нагласити просторност као „обоје, и медиј и исход“ од ситуираних друштвених агената и система друштвене праксе на начин који је, по Соџи, био је у великој мјери сагласан са теоријом структурације. На основу појмова трансцендентност и друштвено-просторна дијалектика *Soja* (2013: 83) изводи главну карактеристику постмодернизма и „поновно успостављање простора – просторности у критичкој друштвеној мисли“, при чему описује конвергенцију три спацијализације (постисторицизам, постфордизам и постмодернизам). Аргументе за њихов развој он налази у радовима Лефевра, Фукоа, Бергера и Мандела, који су схватили да „данас ствари од нас крије простор, а не вријеме“, те да је демистификација просторности и инструментализација моћи „кључ за практично, политичко и теоријско промишљање савременог доба“.

На крају, четврта традиција се ослања на постструктурализам и дјела Мишела Фукоа, Жила Делеза и Феликса Гатарија, те на радове из

домена постфеноменологије. *Thrift* (2007: 55) наводи да бројни аутори, склони овој традицији, користе појам просторност да укажу „на начине на које се мобилне констелације моћи-знања и субјекта позиције конституишу кроз производњу и извођење простора“. Сходно томе, они покушавају да захвате простор као „иманентну просторност“, кроз коју је свијет регистрован као „вишелинијски сложен“ и чији контингентни пресеци и набори су стално отворени и присутни – што ће ређи учинити присутним – појаву „новог“. Ова развојна концепција просторности, попут претходних, има важне импликације за географску имагинацију која је такође дубоко материјална машта. Због тога, ове четири традиције се не могу асимиловати у било каквој великој синтези, али многим писцима пружају основу за дијалог са „фигурама“ као што су Маркс, Хајдегер и Фуко, те њихове концепције просторности. Заједничка карактеристика за све четири традиције је одбацивање конвенционалне подјеле између „друштва“ и „простора“ и према *Gregory* (2009: 717), то се може читати као „четири момента у кретању“ ка истраживању онога што је Смит (1990) назвао „дубоки простор, тј. суштински друштвени простор... физички обим стопљен са друштвеним намјерама“.

Методолошки оквир

За наше потребе, појам просторности добива централни значај у дефинисању методолошког оквира рада. То значи да је претходно поменути геометријски оквир и садржај географских оса потпуно трансформисан. У центру новог модела је појам просторност, унутар којег егзистирају поменути географски појмови (простор, територија, регион, мјесто), повезани поменутим географским осама (хоризонтална и вертикална), а чију екстензију представљају нови (геофилозофски) појмови.

Дијаграм 1.6: Трансформација географских у геофилозофске осе

При томе, поменуте осе задржавају претходно описана својства (Костински, 1997), а то значи да вертикалну (субјективну) осу чини епистемолошка суштина (простор, *assemblage*, геотраума), а да хоризонтална (објективна) оса представља онтолошку суштину (територија, *becoming*, Земља). На овај начин, одустаје се од строге форме коју граде поменуте осе (крст, тетраедар или мандала), већ то постаје имагинарни простор (*cloud*). Таква логика омогућује реконфигурисање садржаја тих оса према геофилозофским значењима и њихово обликовање као скупа, не од два, већ од три појма. На овај начин се стварају претпоставке за смислену употребу изабраних геофилозофских појмова, сходно претходно постављеним циљевима.

Закључак

Ово поглавље представља проширени увод у овај рад, који подразумјева три погледа на креирање просторног мишљења. Оно се заснива на разумјевању значења основних филозофских појмова, прије свега онтологије и епистемологије. Оба појма се односе на фундаменталне филозофске дисциплине, које чине и теоријску срж сваке друштвене науке, па и географије. Због тога се филозофија географије фокусира на питање „шта су прихваћене чињенице“, што је питање и за епистемологију и за онтологију, јер то представља оквир који дефинише „шта можемо знати и како можемо да сазнамо о томе?“ С обзиром на подручје примјене, разликују се двије географске онтологије („Велика-О“ и „Мала-О“), с тим да прва дефинише „шта може постојати“ и заступљена је у радовима неколико генерација географа, посебно у хуманистичким и критичким географијама. Рачунарска онтологија или „Мала-О“ је добила ново значење у оквиру геоографских информационих система, почевши од њених теоријских перспектива, домена апликације, па до географских модела просторне свијести. Циљ њеног успостављања односи се на стварање могућности за компјутерску обраду огромне количине доступних информација, које треба претворити у употребљиво, дјељиво и практично знање. Њене кључне компоненте укључују: индивидуе, класе, атрибуте, релације, функцијске појмове, ограничења, правила, аксиоме и догађаје. Сви ови појмови су дио раунарских онтологија, који се заједнички дешифрију користећи онтолошке језике. Ове онтологије се примјењују у вјештачкој интелигенцији, семантичком вебу, софтверском инжењерингу и приликом дизајна информационих архитектура, као облика представљања сазнања у одређеној области као цјелини, или неком од њених дијелова. Посебну важност има појам интероперабилности, који омогућује интеграцију различитих база података с циљем формулисања упита о подацима из више извора.

Географска епистемологија је незаобилазан теоријски оквир који усмјерава наша настојања у жељи да спознамо свијет око нас, тј. то је теорија спознаје коју покрећу три главна питања: „Шта је знање?“, „Шта можемо знати?“ и „Како знамо оно што знамо?“ Ако их преформулишемо у свијет географске стварности, ова питања се односе на сазнање и: његову природу (у шта се вјерује); његов тип (знање из прве и друге руке); његове објекте (знање о предмету); и његово поријекло. У домену проучавања географских епистемологија постоје јасни прироритети, од којих се први односи на оштре критичке тврдње, које сву материју доводе у питање кроз конструктивистичку

епистемологију. Та тврдња има коријене у раним истраживањима ваневропских континената, у којима су мјеста именована по западним обрасцима, при чему су на те „нове“ просторе пресликане Западне предрасуде. Други приоритет односи се на материјализацију епистемологије кроз антиесенцијалистичке тврдње о онтологији. Упоришта за ове ставове налазе се у истраживању „како знање функционише изван представљања“, стајалишту према којем се знање темљи да двјема врстама увјерења, основним (која су неупитна) и оправданим (која се изводе из основних). Важан аспект географске епистемологије односи се на концептуализацију њених основних појмова (простор и мјесто). Сви поменути приступи могу се подијелити, с обзиром на њихове епистемологије, на фундационалне и нефундационалне, јер оба приступа имају различите посљедице на стицање и ширење географског знања.

На крају, трећу цјелину чине простори представљања, који почивају на просторном мишљењу. То се сматра логичким мисаоним процесом који састоји се од више елемената, од којих је први просторна свијест тј. сазнање да се различити догађаји и активности дешавају у географском простору и да на њих утичу други догађаји и процеси истог тог географског простора. Наредну фазу представља просторно опажање, које подразумјева лични капацитет за препознавање и тумачење интеракција просторних догађаја и процеса. Сљедећи логички корак представља просторно размишљање, које односи се на способност особе за логичко и аналитичко размишљање, како би се донијела одлука о просторним догађајима, процесима и њиховој интеракцији. Коначно, просторно просуђивање је ментална способност опажања и разликовања просторних односа и способност процјене алтернативних ситуација.

Фото 1.2: Париз, поглед на музејски комплекс Лувр из парка Тиљерије.

2. ГЕОФИЛОЗОФСКЕ ОСЕ ГЕОГРАФИЈЕ

Геофилозофија је дисциплина која се бави разматрањем филозофских питања везаних за географију и однос између човјека и простора. То укључује теме као што су однос човјека и природе, утицај људских активности на околину, као и разумијевање друштвених и културних процеса који се одвијају у простору (*openai.com*). Ова дефиниција појма геофилозофија је резултат претраге путем једног од првих интернет претраживача заснованог на вјештачкој интелигенцији (*ChatGPT*). А сада, натраг у реалност.

Геофилозофија је вишезначан појам који се први пут експлицитно јавља у књизи *D & G* (1995)[3], иако су кључни појмови претходно обрађени у њиховом капиталном раду „ХП“[4]. Иако је то изворно филозофски појам, он је временом ушао и у свијет географије у којем је у почетку попримио уска теоријска значења. Полазну основу за размишљање о њеној актуелној позицији представља рад Бонте и Протевија (2004), веома продуктивних писаца о геофилозофији *D & G*, који у уводу те књиге јасно назначују изазове са којима се суочавају географи и филозофи у тумачењу тог појма. Они полазе од „незадовољства статусом језика и значења“ у постмодернистичкој друштвеној географији и констатације да су нови културни географи развили појам пејзажа „као текста, ослањајући се на књижевну критику, дјело Р. Барта и одређену перспективу Дериданог дјела које је истакло оно што су они видјели као игру значења“. На основу тога неколико географа је схватило инсистирање *D & G*, да се значење поново концептуализује као „покретач материјалних процеса или као њихова демонстрација означавајућег режима, семиотике означитеља“. То је био само један од многих приступа и стога је „његова доминација у анализама пејзажа, региона, простора и мјеста била превише ограничавајућа“. Пошто су се *D & G* у својим примјерима реферисали на антропологију „територијалних племенских друштава и њихово ситуирање режима означавања“, тематизација мјешовите семиотике је

[3] Књига „Шта је филозофија“ на француском језику објављена је 1986. (*Qu'est-ce que la philosophie?*), потом је 1991. преведена на енглески (*What is Philosophy?*), а на српском језику је објављена 1995.

[4] Француско издање објављено је 1980. (*Capitalisme et schizophrénie: Tome 2 Mille plateaux*), потом је 1987. преведено на енглески (*A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*), а 2013. на хрватски (*Kapitalizam i šizofrenija 2, Tisuću platoa*).

помогла „барем у припремању пута за нијансиранији приступ другим културама“.

Други приступ полази од тога да нагласак на пејзажу као тексту, у културној географији објашњава зашто су многи географи „постали анти-постмодерни“ и зашто мисле да је постмодернистичка критика „о игри означитеља и помјерању значења“ самопоражавајућа. То размишљање води у „замку рјечима, у верзији онога што је Ф. Џејмсон назвао затвором језика“. Из овог става може произаћи „саосјећање са реакцијом анти-постмодернистичких географа“ који у томе виде наивни идеализам и који кажу: „макните се од таквих саморефлексивних индулгенција, хајде да изађемо на терен и напишемо старе добре радове. Докази су напољу, у пејзажу, зар не?“

Од других референтних аутора о геофилозофији, треба поменути *Woodward* (2017b: 5792) који сматра да се мјесто географије унутар геофилозофије своди на „неколико постструктарилистичких теорија“[5], *Jacobs* (1996: 394) која указује на „погрешна очекивања да се из геофилозофије може креирати нови географским свијет“, док филозофи Реста (2012) и Качари (2010) далеко шире посматрају овај појам и отварају перспективе новог географског читања. Управо на том трагу, овај рад је покушај истраживања могућности за другачије посматрање овог појма у географији, тј. његовог третирања као савремене филозофије географије (шири оквир) или методолошког постпка за испитивање „скривених“ истина и значења у домену случајних (*contingency*) догађаја који су обиљежили развој друштвене географије (ужи оквир). Такво тумачење проистиче из онтолошко-епистемолошких карактеристика геофилозофије, али и чињенице да је почетком 1970-их наступио низ теоријских промјена у географији (и другим друштвеним наукама), које су означене својеврсним заокретима (просторни, језички, културни, онтолошки), а који могу се ефектно представити кроз геофилозофију. За овај ниво упознавања са битним одредницама геофилозофије, задовољићемо се појмовним објашњењима, а која се тичу основне разлике између постструктурализма / постструктуралистичке географије и постмодерне / постмедерних географија, те појаснити појмове деконструкција и просторност, а потом и сам појам геофилозофија.

[5] Мисли се одјељак „Ђорсокаци у географији и филозофији“.

2.1 Између постструктурализма и постмодерне

Иако су постструктурализам и постмодерна веома важна поглавља у развоју географског мишљења, њима ћемо се бавити накнадно (наредна књига), а сада је неопходно направити кратки увод у ове теоријске правце да би се омогућило боље разумијевање самог појма геофилозофија. То је низ неопходних претпоставки (као игра пазли) које треба правилно уклопити да би се дошло до цјеловите слике (геофилозофија). То подразумјева уочавање битних разлике између основних филозофских и географских појмова.

2.1.1 Филозофски оквир

Постструктурализам и постмодерна су филозофски правци који су настали у другој половини XX вијека и између њих постоје одређене сличности и разлике. То су два паралелна правца, од којих је први доминантно филозофски, а други односи се углавном на друштвене науке (умјетност, књижевност, у најширем смислу култура). Њихова друга суштинска разлика тиче се методологије, јер је деконструкција основни метод у постструктурализму, а специфичност постмодерне односи се на отклон од било којег стила у књижевности, умјетности, географији и др. областима из периода модерне. Одређену сличност, поред подударности у временском трајању, представљају реакције на претходни правац (структурализам и модерна), које је неопходно приближити.

Структурализам[6] представља низ апстрактних правила језичких система који се изводи из појединачних говорних чинова (структурна лингвистика). *Dosse* (1997:115) наводи да проучавање бесконачне варијабилности говора открива „коначан, репрезентабилан систем (језичку структуру), који је способан да освијетли сличне елементе на више језика“. Битна одлика структурализма је бинарна форма, која произлази из тога што је Сосир најмању семиотичку јединицу (знак) подијелио на два различита елемента: „означитељ” (*a signifier*, нпр. пас) и његово „означено“ (*signified*, идеја која томе одговара нпр. лавеж). Он је инсистирао на томе да „значење није ствар нужног односа између означитеља и означеног, већ се смисао појављује кроз интеракције низа означитеља. Из овога произлази циљ структурне лингвистике, а то је проучавање значења створених кроз игре означитеља“. Да би се

[6] Најзначајнији представници су били: Ф. де Сосир, К. Леви-Штрос, Л. Алтисер…

појаснио настанак постструктурализма (*post-structuralism*)[7], неопходно је освијетлити ширу слику тј. представити опште тенденције у друштвеним и хуманистичким наукама тог периода. За почетак, у циљу боље прегледности, наредна табела пружа кратки увод у постојање основних филозофских идеја и семиотичких карактеристика.

Табела 2.1: Структурализам *Vs*. постструктурализам

Правац	Филозофска идеја	Изражавање	Наратив	Структура	Метод
Структурализам	Присуство/ постојање	говор	човјечанство	бинарна	апстракција
Постструктурализам	Одсуство/ непостојање	писање	други и другачији	разнолика	деконструкција

Опис постструктурализма *Peet* (1998: 197) започиње констатацијом да постструктурално мишљење наглашава важност друге стране рационалне модерности, од појединаца (рурално становништво, жене, жртве колонијализма), па до институција за дисциплиновање (школе, затвори, психијатријске клинике). То подразумјева да се „спонтаност и задовољства повлаче пред рационалном контролом идеја“ по којима су савремени људи под „сталним испитивањем емоционалног пораста мјерљивог, слободног понашања кроз сочива логике, мишљења и рационализоване етике“. Он полази од ставова неколицине филозофа, као што је Ричард Рорти, који у „Огледалу природе“ критикује „модерне теорије репрезентативне истине, тј. системе симбола (искази, теорије и модели) који тачно одражавају „структуре догађаја и праксе одвојене стварности“. Наводи да код Жака Дериде односи између стварности и ума нису директни, па стога ни објективно тачни („истинити“), већ су „лингвистички посредовани и историјски специфични“. Посебно наглашава да је модерни рационализам посједовао „заводљиву, седативну привлачност“, што образлаже ставовима Фридриха Ничеа (нормалност буржоаског укуса) кроз покушај „ретеоризације живота“, у смислу не дисциплиноване рационалности, већ „моћи, воље и афекта“, што многи теоретичари препознају као „улазну тачку у постструктуралну мисао“. Други примјер представља Жорж Батај, који изражава „крик одбојности према ширењу културне нормалности“ (досада модерног живота).

За разлику од претходних „радикалних ставова“, *Woodward* (2017b: 5795) сугерише да је западна мисао „дуго преферирала

[7] За почетак постструктурализма узима се јесењи семинар (1966) на Универзитету Џ. Хопкинс (Балтимор, УС), на којем је млади Ж. Дерида изложио свој капитални рад „*Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences*“.

присуство и постојање (*presence and existence*) у односу на одсуство и непостојање (*absence and inexistence*)“, а сходно томе структуралисти су „фаворизовали говор (садашњост, изговорено, свједок) у односу на писање (уклоњен, бестјелесан, снимљен“. Супротно тој традицији, неколицина француских теоретичара (Фуко, Дерида, Делез, Латур) одбацује логоцентризам или привилеговање говора у односу на писање, при чему парадигматски статус стиче поменути Деридин рад. Циљ ових теоретичара био је „одговор на структурализам кроз низ критика, јер је западни традиционални универзални наратив о `човјечанству` увијек гурао многе родне, *queer*, расне и `друге` не-западне наративе на маргине“. Ако је једна од битних одлика структурализма била бинарна апстракција (природа–култура, емоција–разум, црно-бијело, мушкарац-жена), постструктуралисти су понудили широку разноликост перспектива и приступа за критичко истраживање постојећих разлика. При томе, кључни алати који су им то омогућили били су „деконструкција и децентрализација, испитивање дискурса и моћи, те различитост онтологије“.

Када је у питању постмодернизам или постмодерна (*postmodernism*), треба нагласити да је то интелектуални (архитектонски, естетски, географски…) и умјетнички правац који је многе елементе свакодневице претворио у умјетност. При томе, не треба га мијешати с појмом постмодерност (*post-modernity*), који се доминатно односи на укупне друштвене, економске и политичке каракеристике савремене епохе. У најширем смислу, постмодерна односи се на настанак савремене културе, која је избрисала границе између
„високих“ и „ниских“ естетских форми, а о чему свједоче разни медији (ТВ, стрип, рекламе, графити, стапање више медија у један, комбиновање форми које су раније биле одбачене као вулгарни елементи…).

Табела 2.2: Модерна *Vs*. постмодерна

Правац	Наука	Естетика		Историја	
		форме	облици	теме	тачност
Модерна	Све друштвене и хуманистичке	високе	умјетност	слојевита значења	потпуна
Пост-модерна	Умјетност, књижевнсот, географија…	ниске	разни медији	плитке и површне	импрови-зација

Бројне примјере овог правца *Peet* (1998: 200) препознаје у радовима Мишела Фукоа, који захтјев модерне филозофије за универзалном истином тумачи као захтјев за универзалном моћи. Он

критику фокусира на модерну филозофију, као чувара и пресуђивача истине, јер је (наводно) модернизам „представљао побједу рационалног над ирационалним“ што је била „кулминација историје или, у неким (конзервативним) верзијама, либералне демократије“. Он се при томе позива и на контроверзне ставове Френсиса Фукујаме („Крај историје“), који је у међувремену и сам одустао од истих. Он закључује да се „не може претпоставити да је савремени рационализам тако јасно коначни, супериорни облик мишљења и да свако подвргнут логичком убјеђивању („менталном буђењу“), одмах подлегне његовим очигледним чарима“. За њега најбољи производ рационалности представља обиље модерног живота „са његовом великом масовном потрошњом, његовом способношћу да задовољи и најмањи (потрошачки) хир, да задовољава све“.

За *Woodward & Jones III* (2009b: 567) главна разлика између модернизма и постмодернизма је тематске природе, при чему први правац карактерише „слојевитост значења, отуђење, повећана механизација и рационализација“, док други често слави „пастиш, плиткост, многострукост, неизвјесност и фрагментацију“. За неке постмодернисте историја је постала „мање резервоар чињеница које чекају на ископавање“, а истовремено више игралиште „потенцијалних присвајања у којима се аутентичност, ванвременске вриједности и вјерност истини исмијавају као безочни гестови носталгије“. Значајан допринос настанку овог правца дали су Ж. Ф. Лиотар (1984) кроз успостављање метанаратива[8] и Ж. Бодријар (1993) дефинисањем симулакрума[9]. Ипак, највећи утицај на географе извршио је капитални рад Фредерика Џејмсона, чији ће се допринос[10] развоју географског мишљења освјетлити у наредној књизи.

Сада треба посветити дужну пажњу појму деконструкције, који је омогућио да се раставе и преокрену (деконструишу) неуједначене структуралистичке бинарне форме. Ово указује и на релевантност деконструкције за географску посвећеност питањима простора и времена. *Barnett* (2009: 147) указује да се у географској литератури ријетко наводи Дерида као „кључни мислилац о питањима простора и мјеста“, иако се деконструкција прво појавила унутар дебате о

[8] Неповјерење према „великим наративима“ (прогрес, просвјетитељство, еманципација, марксизам) који су чинили суштински дио модерности.

[9] То нису само лоше репродукције већ, копије које се узимају као реалније од стварности коју представљају.

[10] Мисли се на његове књиге: *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism (1991); The Geopolitical Aesthetic: Cinema and Space in the World System (1992)* и *The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998* (1998).

географији постмодернизма. У низу дисциплинарних области, од економске географије до критичке геополитике, апелује се на важност деконструкције као „варијанте идеологије, критике која може помоћи у разобличавању тврдњи о објективности и природности“. Он апострофира важност неколицине географа за афирмацију деконструкције, од Дола (1999) који је кроз најсистематичније објашњење о просторној и временској метафизици деконструкције, поставио алтернативну просторну граматику покретљивости; Јанг (1990) је нагласио посљедице постколонијализма у географији, који је био поремећен деконструкцијом, Попке (2003) је указао на повезаност између Деридине брига о питањима читања, тумачења и контекст са широм критиком западног историцизма.

Такође, *Barnett* (2009: 148) наглашава важност рада географа који су се почели бавити „етичким и политичким аспектима деконструкцијске обраде тема, као што су гостопримство, одговорност, радикална демократија, космополитизам и суверенитет“, у чему је он препознао „етички и политички заокрет у деконструкцији“. За њега, најважније питање деконструкције није „ни епистемологија ни онтологија сама по себи, већ изазов за преиспитивање инхерентне нормативности теоријског расуђивања“. То значи да би деконструкција могла бити „много мање нова, оригинална или разорна него што се често претпоставља“, због чега је не треба сматрати „ни постмодернистичком нити постструктуралистичком; радије, то је пракса расуђивања вођена императивом рада кроз наслијеђене традиције на критичан, инвентиван и одговоран начин“.

2.1.2 Географски оквир

Оба поменута теоријска правца (пост…) егзистирају и у географији. Унутар тог широког теоријског усмјерења у друштвеним и хуманистичким наукама (постструктурализам), појавила се и постструктуралистичка географија[11]. *Woodward et al.* (2009a: 396) наглашавају да посебност овог приступа представља „ригорозност испитивања основних појмова (објективност и субјективност, центар и маргина, материјализам и идеализам, истина и лаж) који подупиру велики дио модерне академске заједнице, укључујући већину географског мишљења и пракси“. Постструктурализам је на подручје географије дошао релативно касно[12] и представљао је критику која је „узнемирила обоје, епистемологију (тј. теорију о томе како спознајемо

[11] Сматра се да је прву књигу написао *B. Harley “Deconstructing the Map”* (1989).

[12] Најзначајнији представници англосаксонске географије су: Н. Трифт, С. Кац, Р. Дол, С. Елден, Д. Диксон, Ц. П. Џонс III, К. Вудворд, С. Марстон…

свијет) и онтологију (теорије о томе од чега се тај свијет састоји и како то функционише) кроз повезивање тада доминантних теоријских оквира: науке о простору, критичког реализма, марксизма и хуманизма“. Она је имала највећи утицај у домену културне географије, а поменути аутори сугеришу да се важност постструктуралистичког приступа у географији[13] огледа и у критичком ставу према „поједностављеним облицима истине, представљања, материјалности и политике, које постају тачке ангажовања између њега и других географских потпоља“. То укључује бројне географске дисциплине, од економске, политичке, урбане и руралне, картографије и ГИС, социјалне (род, раса и тијело), па до постколонијалне географије и односа природа – друштво.

Други правац је постмодернизам, који је произвео неколико различитих одговора у друштвеној географији (радикални приступи, феминизам и др.)[14], који су довели до конституисања ширег заједничког оквира који је назван постмодерне географије. Ови географи су стварали под снажним утицајем друштвених теоретичара (Фуко, Дерида, Делез, Латур) или књижевних критичара (Џејмсон) и урбаниста (Вентури), а капиталне радове (1989) написали су Д. Харви „Критика постмодерног стања“ и Е. Соџа „Постмодерне географије: реафирмација простора у критичкој социјалној теорији“. Док је Харви ставио акценат на урбане форме, економску и политичку трансформацију и просторну поправку (види поглавље: I / 4.3), Соџа је афирмисао просторни заокрет и „побједу географије над историјом“, везу марксистичке географије и критичке социјалне теорије, нову просторну дијалектику и онтологију, те питања урбаног и регионалног на примјеру Лос Анђелеса. И други постмодерни географи су остварили значајне резултате у афирмацији овог новог правца у географији, а поред раније поменутих Н. Смита (џентрификација) и Д. Грегорија (имагинација), важно је поменути радове М. Дира и С. Флуста у области радикалне реконструкције друштвене географије, те критичке осврте Д. Лија о афирмативном локалном знању. Како примјећују *Woodward* & *Jones III* (2009b: 568) ове критике биле су „дио растућег интересовања за постколонијализам и постструктурализам, који су убрзо засјенили постмодернизам у друштвеној географији“.

[13] „Мања теорија“, „Нерепрезентативна теорија утицаја“, онтолошки заокрет, као и нови географски приступ односу човјека и животне средине.

[14] У структуралистичкој друштвеној географији то су били и појмови: структура-агенција; држава-друштво; природа–култура, простор–вријеме; локално-глобално и др. Детаљније: Клоук и Џонстон, 2005.

Овај кратки увод у постмодерне географије употпуниће осврт на допринос феминистичких географа, који су критиковали постојећи тренд у дисциплини због неосјетљивости на постојеће разлике (пол, раса, тијело, „други“). Због ширине предмета истраживања (женска, социјалистичка, трансферзална и географија разлика), њихове теоријске подлоге (либерална, марксистичка, постстктурална, глобализам, политичка екологија) и географског фокуса (простор, мјесто, идентитет, имагинација, постколонијализам, скаларност, граница), то је представљено у графичком формату (види: Прилог 6). Ту широку лепезу различитих тематских, теоријских и географских фокуса потврђује и значајна продукција радова из различитих области, унутар којих су најзначајнији доприноси дисциплини остварени у оквирима: политичке (Стехели); историјске (Домош); хуманистичке (Роуз); постмодерне (Дојч), те у неколицини других географских поља (Маси, Кац, Мекдовел, Мекензи, Бондај, Џипсон, Грејем…).

Опис настанка и циљева постструктуралистичке географије пружа јасан одговор на питање о разлозима за овакав наслов књиге. Аутор не бјежи од оцјене да она носи, између осталог, и јасне политичко-географске ставове, јер геофилозофија позива на испитивање „скривених истина“. Веома широк простор за тај увид пружају поједностављене и једнозначне оцјене и наративи о настанку и узроцима друштвене кризе на Балкану, а која траје од пада Берлинског зида до данас. Ипак, та питања излазе из временског хоризонта овог рада и о њима ће се накнадно расправљати.

2.2 Хоризонтална оса географије

У наредној разради изабраних геофилозофских појмова, извршена је њихова подјела на два триплета. При томе, подјела није извршена на бази простих географских (простор, земља, територија) и геофилозофских сличности (*becoming,* геотраума и *assemblage*), нити на основу њиховог поријекла (етимологија) и значења (семантика), који су настали током развоја савремене филозофске мисли. Напротив, то је резултат њихових онтолошких и епистемолошких карактеристика, на основу којих су креиране различите осе географије (хоризонтална и вертикална).

Овај први триплет појмова (територија, *becoming*, Земља) је издвојен на основу доминантних структурних карактеристика, а то су хоризонталне везе. Оне су резултет двоструког фокуса (територија као цјелина и регион као дио) који развија научна географија од свог настанка, и преко којег повезује елементе на различитим локацијама или проучава међусобне везе између различитих мјеста. У обради ових појмова кренуће се од њиховог географског значења, а потом ће се указати и на њихов геофилозофски смисао. На основу тога ће се, накнадно, остварити повезивање изабраног појма са одређеним филозофско-географским правцем, који је обиљежио теоријски развој дисциплине током периода модерне. Претходно, као својеврсни увод у тумачење изабраних појмова, представиће се значај Ничеовог дјела за геофилозофију, једног од двојице претходника грандизног *D & G* дјела, које провијава кроз ово цијело поглавље. Ничеов утицај на Делеза и геофилозофију почиње с појмом генеалогија, који односи се на трагове линија поријекла или рода. Делезова употреба израза потиче из књиге Ф. Ничеа „О генеалогији морала“, која прати поријекло наших моралних концепата и праксе. Пар (2010) наводи да једна кључна одредница генеалошке методе је да „ефекти не морају да личе на њихове узроке, јер се силе које производе феномен могу прерушити у себе саму“. Такође, споља слични феномени могу имати потпуно различита значења због разлике у силама које их производе. Добар примјер за то пружа Хегелов текст о господару и робу, који је врло сликовито интерпретирао Кожев (1990), из чега се види да „добро“ као израз афирмативне воље „господара“ има потпуно другачије значење од „добра“ као израз негативне воље ”робова”, за које је ”добро” само негација зла. Код Делеза, Ничеова генеалогија је повезана с филозофијом иманенције, тако да ”прошлост” из које потиче феномен, постаје скуп сила које су иманентне феномену који изражава те силе, а самим тим коегзистира са садашњошћу. Ипак, најпознатији елементи Ничеове филозофије могу се видјети у његовим цитатима („Весела наука“)

> 146. Немачке наде— Не заборавимо, ипак, да су имена народа обично погрдна имена. Татари су, на пример, по свом имену »пси«: тако су их крстили Кинези. *Deutschen* (Немци) значи првобитно »пагани«: тако су Готи после свог обраћања у хришћанство називали велику масу својих некрштених сународника, према упутству свог превода Септагвинте* у којем су се пагани обележавали речју, која у грчком значи »народи«: види Вулфилу.** Беше још увек могућно да Немци из свог старог погрдног имена накнадно себи створе неко часно име, тиме што би постали први н е х р и ш ћ а н с к и народ Европе, што им је као њихову у великој мери присутну предиспозицију Шопенхауер сматрао часном. Тако би као завршетак дошло Лутерово дело, који их је учио да буду неримски и да говоре: »Овде ја стојим! Ја не могу другачије!« (*Ниче*, 2015: 157)[15]

Ослањајући се на Ничеов концепт "пријевременог", Делез говори у смислу геофилозофије, као суперпозиције слојева мисли и сугерише да оно што је ново, у филозофском дијелу остаје ново. То представља својеврсну реактивацију преурањених елемената, који су важан елемент Делезовог дјела. Спинкс (2010) је енциклопедистички обрадио дјело Фридриха Ничеа, с посебним освртом на његову важност за Делезову филозофију. При томе, он Ничеа представља као својеврсни путоказ Делезу, а у циљу испитивања „шта рад филозофа омогућава, које концепте ствара, које позитивне ефекте имају постављена питања и како његова филозофија реагује на живот“. Такође, Спинкс одмах примјећује и два различита типа утицаја, која су на Делеза остварили његови претходници. Први односи се на Спинозу, у чијем дјелу Делез „пажљиво лоцира идеју практичне филозофије“ и назире „радикални потенцијал ове традиције за модерну мисао у Ничеовом развоју низа спинозистичких идеја“. Друга односи се на „Ничеову прераду спинозистичке идеје експресивизма“, која постаје централна за Делеза. По њему, експресивизам (*expressivism*) захтјева да „више не схватамо догађај као предикат везан за претходну супстанцу; не постоји материја или једнообразна супстанца која тада постаје или поприма облик или квалитет“. Напротив, експресивизам сугерише да „не постоји ништа друго до постајање од специфичног и појединачног квалитета“, а ови квалитети или догађаји не морају бити у вези са неким неутралним тлом или супстанцом. Такође, Делез тврди да је Ниче први филозоф за којег је свијет састављен од „предличних сингуларитета“, а за које је тврдио „да не треба да повезујемо радње са субјектом, нити је потребно да

[15] У овом цитату, прво појашњење (*) односи се на „Седмокњижје“ или Седам Мојсијевих књига, а друго (**) на Вулфила аријанског источноготског бискупа (IV в), који је превео Библију на Готски језик.

видимо догађаје као посљедице или као да имају претходно постојећи узрок“. Из овога је Делез развио филозофију иманентности (*philosophy of immanence*) и схватање о бићу као једнозначности. Ако не постоји супстанца која постаје или поприма квалитете, слиједи да „не постоји дуалистичка разлика између бића и постајања (*being and becoming*) или идентитета и разлике (*identity and difference*)“. Прихватање иманентног и једнозначног бића захтјева да објаснимо догађаје „постојања из постојања самог по себи“ (*existence from existence itself*) без успостављања трансценденталног стања (као што је Бог, субјект или биће)“. *Spinks* (2010: 183) наводи да се Делезов нагласак на Ничеа као филозофа, чији значај лежи у традицији једнозначности, разликује од доминантне англоамеричке интерпретације Ничеа као књижевника „који избјегава аргументе и принципе“.

> Упоредо са развојем концепта иманентног и једнозначног бића, такође, Ниче је представио визију живота виђеног као сукоб између сингуларне и антагонистичке силе. Делезова употреба концепта 'живот' у свом читању Ничеа, није ни биолошко ни хуманистичко. Живот није материја (као у биологизму) нити одговарајући облик или крај материје (као у хуманизму или витализму). Живот је моћ сингуларизације; моћ да се стварају разлике. За Ничеа, појаве, организми, друштва и државе нису ништа друго до израз одређених конфигурација различитих сила. Један од његових најутицајнијих доприноса разумјевању живота, свијести и моралног мишљења била је свијест о свакој од њих као ефекту примарне разлике између активних и реактивних сила (*Spinks*, 2010: 184).

Из ове Ничеанске филозофије, чије су битне одреднице плуралитет сила и моћ, произашла је Делезова трајна важност за сопствену филозофију живота. При томе, настојао је да се помјери „даље од људског улагања у трансценденцију“ (давању значаја идејама које су изван живота, а које одређују циљ и вриједност живота). Такође, *Spinks* (2010: 185) наводи да је Делезов рад обиљежен покушајем ангажовања на ширим покретима постајања (*becoming*) од којих је наша идеја живота конституисана. То га је навело да се концентрише на низ различитих облика разлика (као што су језик, генетски развој и мутације, друштвене форме, историјски догађаји итд) које слику људског стављају у фокус. Делез такође развија Ничеову генеалошку реинтерпретацију моралних идеја, које га одводе у потпуно новом правцу. Тамо гдје Ниче разоткрио поријекло морала у манипулацијама афектом, изазваним режимском окрутношћу и силом „Делез је развио концепт афекта како би преиспитао значење и функције идеологије и политике“ и истражио производњу „политике” и „идеологије” кроз низ предсубјективних или „нехуманих” стилова и интензитета. На основу

овога он је закључио да „прије него што се успостави политичка или идеолошка одлука, постоји несвјесно и афективно улагање у слику живота и морални стил, који се накнадно схвата као морални темељ самог живота“. Као повезнице за овај опис Ничеовог значаја за геофилозофију, Спинкс (2010) наводи појмове: активан/реактиван (*Active/Reactive*); постати (*Becoming*), разлика (*Difference*); вјечни повратак (*Eternal return*); Платон и воља за моћ (*Will to Power*).

2.2.1 Територија

У савременој географској литератури егзистирају различите концепције појма територија. При томе, њихов смисао се продубљује, а значај повећава у условима „потраге“ за новим енергетским изворима. Најсвјежији примјер представљају лежишта природног гаса у источном Медитерану, при чему Турска непосредно оспорава право власништва Грчкој над острвом Имија, а посредно и над цијелим архипелагом Додеканез. Разлог је чињеница да преко ових острва Грчка остварује право власништва над „Искључивим привредним појасом“ ширине 200 н/м од обале (УН конвенција, 1982), а тиме и над поменутим лежиштима гаса. Познатији примјер је спор Кине и држава ЈИ Азије (Филипини, Вијетнам Малезија, Брунеј и Тајван) у Јужном кинеском мору око права на морске гребене (ресурси, али и геополитички значај). С тим у вези, територија има општегеографски значај (Елацков, 2013: 8), који се широко користи за означавање „природно-територијалних комплекса, шумских, загађених, урбаних, административно-територијалних јединица и сл.“ (главни критеријум је природни фактор). Друго значење односи се на право власништва, а поменути *Delaney* (2009: 196) је дефинише као „ограничен, вишеструко вриједан јавни простор“ чија значења подразумјевају „функционисање моћи у односима с јавношћу“. На тај начин територија представља спој значења, моћи и јавног (друштвеног) простора. *Agnew* (1994: 58) указује на чињеницу да доминантни концепт власништва (наслијеђе западноевропских пракси из XIX вијека) представља резултат правног статуса територије (политички аспект) и он га „доводи у везу с тадашњом борбом свјетовних и духовних власти“ (Ватикан). У савременим околностима постоје бројни територајлни спорови широм Европе, па зато Егњу сматра да стриктно придржавање овог концепта води у методолошки ћорсокак, који он назва „територијалном замком“. Сличне ставове има и Елден (2010), који предлаже проширење тумачења овог појма кроз позивање на историју развоја, али остаје у оквирима концепта власништва.

Геофилозофско значење

Из појма територија, *D & G* изводе круцијални појам геофилозофије - територијализацију. У појашњењу и тумачењу геофилозофских појмова, *Bonta & Protevi* (2004: 158) наводе да за *D & G* територија нема фиксно одређење (границом одвојена од спољне пријетње), већ је то само "пролазно мјесто, замишљено као склоп (*assembling*) који је у сталном процесу прелажења у нешто друго, а при томе задржава унутрашњу организацију". Територија односи се на покретни и промјењиви центар (вектор) који се може одредити као посебна тачка у простору и времену. Не посједује специфичне везе (носталгичне или ксенофобичне), али изражава искуствени концепт (није симболички, нити репрезентативни и нема значење).

Jacobs (1996: 379) наглашава да једну од препознатљивости Делезовске филозофије чини његов „просторни језик из кога произлазе различити концепти" (нпр. територијализација, детериторијализација...) који су фундаментални за мисао о простору. Она наводи да се ова мисао рачва у раније незамисливим правцима, а то поткрепљује примјером како *D & G* „активирају идеју мапе – тог просторног алата који је недавно био подвргнут значајним критикама географа због његове способности да функционише као дио избразданог простора кроз уређивање, категоризацију, глачање."

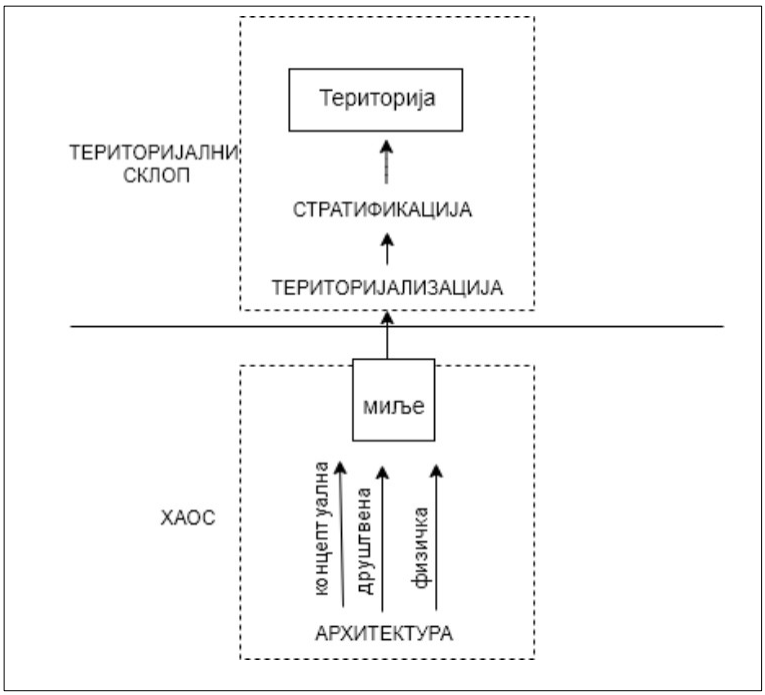
Message (2010b: 280) наводи да *D & G* одбацују „велике универзализујуће хронолошке наративне стратегије" који су често повезани са историјом, при чему мисли на велике одјељке историје (средњи вијек, ренесанса, барок, савремено доба…). Радије, они изражавају склоности ка „линијама лета" и „постајању", и тако критикују историју као „оруђе унитарног државног апарата".

> Ове линије се схватају не само као детериторијализујући импулс, већ оне доприносе просторним, материјалним и психолошким компонентама које конституишу или деконституишу друштво, групу или појединца (то су апарати који обухватају историју као проживљени, искуствени склоп догађаја и околности). Све ове компоненте помажу да се произведе концепт „територије" који истовремено прати концепте детериторијализације и ретериторијализације (*Message*, 2010b: 281).

У даљем појашњењу овог концепта, Месиц наглашава да је територија супротна фиксном мјесту (Земља), које одржава чврсте границе „према пријетњи споља“.

Територијализација

Територија је „савитљиво мјесто пролаза“, које постоји као склоп и непрестано прелази у нешто друго и при томе задржава унутрашњу организацију. Дијаграм 2.2 представља покушај визуелизације *D & G* (2013) описа настанка територије. Њен развој почиње у хаосу, који карактерише различитост архитектура (концептуална, друштвена и физичка), унутар које се издваја миље. Даљи развој је одређен територијалним склопом, унутар којег кроз територијализацију и стратификацију настаје територија. Као склоп, територија изражава низ непрестано мијењајућих хетерогених елемената и околности које се, из различитих разлога, окупљају у одређено вријеме.

Дијаграм 2.1: Процес територијализације (Извор: Мутабџија, 2021d: 42)

Првенствено, територија је обиљежена начином на који се кретање одвија преко ње, а не државним границама. Она не спутава процес детериторијализације, нити јој пружа супротни или дихотомни израз, из којег се може догодити детериторијализација. Умјесто тога, то

је стална пратња кроз чин бјежања (*line of flight*) у процесима детериторијализације. Однос између територије и земље показује да територија не напушта сопствени принцип организације, већ, за разлику од одређеног или локализованог времена и мјеста (које нуди територија), земља нуди алтернативно сложено склапање преко различитих продуктивних линија постајања или успостављања. Ипак, још увијек нам није јасно, до краја, шта су то територијализација и територија!

> Присјећам се своје зачуђености и неразумјевања ликовне композиције „Страшни суд“ у ватиканској Сикстинској капели. Недостајао ми је само „крунски камен“ да бих схватио ту фреску, а нашао сам га у првој реченици водича: „десно изабрани, лијево осуђени“. Све се отворило преда мном, укључујући „Символ вјере“ (... и који сједи са десне стране Оца) и славарица у којој се помиње 318 богоносних отаца (број Светих отаца на Првом васељенском сабору у Никеји, али и број ликова на поменутој фрески). Након овако поједностављеног увода, покушајмо да овај геофилозофски појам посматрамо кроз призму урбане географије, на примјеру античке Грчке. Крит је током праисторије постајао неколико пута територија, јер се сваки пут мијењао „начин кретања преко њега“. То значи да је та територија браздана (*striation*) и поравнавана (*smoothness*), при чему је у њу уграђивана специфична структура, у најширем смислу култура живљења, која је имала свој смисао (аграрни, трговачки, политички...). Први пут, у раноминојском периоду, Крит је престао да буде територија. Напредне потамске културе тог доба (Месопотамија и Египат), су имале живе трговачке контакте и због великог међусобног растојања (вјероватно, из практичних разлога), одлучиле су да на Криту изграде „шопинг мол и бензинску станицу са пратећим садржајима“. Никао је Кносос, први европски град, на матрици разрађених урбаних рјешења из поменутих напредних култура. На другој страни острва никао је сусједни град, а у чијим археолошким остацима је пронађена глинена плочица (диск из Фестоса) која свједочи о постојању првог слоговног линеарног писма и рађању минојске културе, која се веже за краљ Миноја. Он је једног дана надгледао изградњу лавиринта, када је зачуо потмулу тутњаву и страшни прасак... Одлазим на Крит. У кратком периоду обилазим Кносос, Фестос, Агиу Триаду, археолошки музеј. Превише информација. Бјежим из најружнијег грчког града на запад. Долазим бродом до Балоса, најљепше плаже на острву, гдје на пијеску исцртавам линије културне трансформације ове територије. У том тренутку видим овећи талас, сигурно ће убрзо обрисати све „бразде“ које сам уградио у „територију“. Схватам, слиједи „глачање“, а затим... Започиње нови процес (Мутабџија, 2021d: 43).

Уз појам територија, вежу се још два појма. Први је детериторијализација, процес који је резултат сталног кретања земље,

превазилази сваку територију, чиме она постаје оно „што детериторијализује и што је детериторијализовано“. Зато *D & G* (1995: 107) наглашавају да се земља стапа са кретањем оних што напуштају своју територију, а они то препознају нпр. као помјерање животињских врста у потрази за храном, војском која наступа или ходочасницима који „језде путем небеског спасења“. Земља обухвата све елементе, али се служи само појединим (један или два) да би детериторијализовала територију. Ова кретања детериторијализације не могу се одвојити од територија „које се отварају према неком другом месту, а процеси ретериторијализације не могу се одвојити од земље која увек изнова даје територије“.

Као примјер детериторијализације, *D & G* указују на географске појмове државе и града. Држава помоћу империјалног простора (*spatium*) врши детериторијализацију првобитне територије на начин да „присваја територије локалних група“ и пољопривредне територије „ставља једне наспрам других и упоређује их тако што их подводи под једну вишу аритметичку Јединицу“. Ово потврђује рану политичко-географску тезу о органском расту државе (Рацел, 1896) који се исказује кроз империјалну моћ државе што тежи освајању нових територија (до нивоа заокруживања природних граница), које потом унифицира у домену пољопривредне производње (од римских агера до феудалних плантажа). Истовремено, град помоћу трговинских токова подешава градско ширење (*extensio*), а тиме прилагођава своју територију „растегљивом геометријском пространству“. Развојем капиталистичких друштвених односа успоставља се историјска повезаност глобалних процеса индустријализације и урбанизације, а који се на локалном плану пресликавају кроз интеракцију града и окружења. Ово се може представити интердисциплинарно, на нивоу економских истраживања (индустријализација, деиндустријализација и реиндустријализација) и просторног планирања (урбанизација, деурбанизација и реурбанизација), а што појашњавају бројни примјери, од теорија локације и концепата поларизованог развоја до модела економског развоја и доктрина регионалног планирања.

У географском смислу, посљедице ове интеракције *Soja* (2013: 279) препознаје у томе што „повећана секторска сегментација тржишта рада појачава географску фрагментацију и сегрегацију радне снаге“. То значи да промјена привредне структуре у високоразвијеним урбаним подручјима води ка већем учешћу запослених у креативним и иновативним индустријама (високе технологије и финансијски сектор) у односу на традиционалну индустрију. Истовремено, појава сегрегације радне снаге (класна, расна, етничка), видљива је на резиденцијалном нивоу (зоне становања) и на радном мјесту (према

сложености радних задатака). Ове примјере у домену урбане географије, најбоље појашњава промјена територијалности у капиталистичким оквирима (производња и репродукција), а која се може исказати и овако:

> Одвојити и подијелити да би ујединио, раскомадати да би испресјецао, распарчати да би обухватио, сегментовати да би тотализовао, поставити ограде да би хомогенизовао, индивидуализовати да би уклонио алтернативе и разлике“ (*Poulantzas*, 1978: 107).

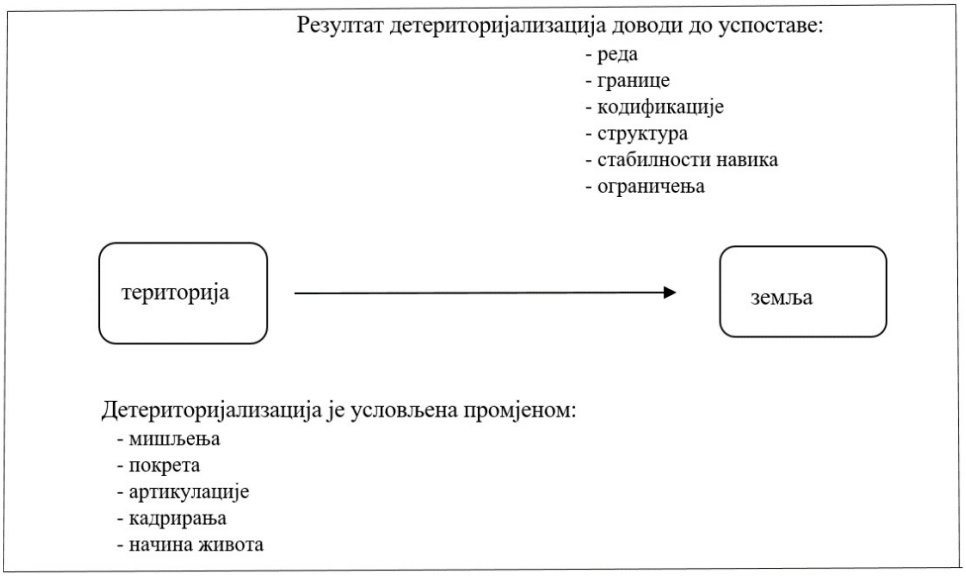
Guattary (2018: 12) преко комплексних психоаналитичких појмова и математичких релација креира шизоаналитичку картографију геофилозофије у којој појашњава улоге детериторијализације у креирању двају зона историјских ломова, а на основу којих су настала два најважнија процеса: доба европског хришћанства и доба капиталистичке детериторијализације знања и техника. Прво доба је обиљежено „новим поимањем односа између Земље и Моћи“ које је настало на рушевинама царстава (Римског и Каролиншког), а које он поистовјећује са фигуром субјективности и приказује је као двоструко „узглобљавање“. Прво односи се на „релативно аутономне базичне територијалне ентитете етничког, националног и вјерског карактера“, који су у почетку настали као дијелови текстуре (феудална сегментираност) која је одржана до данас. Друго узглобљавање се веже за католичку цркву као „детериторијализовани ентитет субјективне моћи“ који је структурисан као колективно оруђе на европском нивоу. У изазовима који су слиједили током средњег вијека (инвазије варвара, епидемије, непрестани ратови), европско хришћанство је пронашло „вишак конзистентости“ у креирању шест низова чинилаца[16] који су му омогућавали опстанак.

Детериторијализација

Процес детериторијализација има своја правила, која *D & G* (2013: 196) уобличавају у теореме, а с обзиром на њен карактер, они разликују: негативну, позитивну, апсолутну и релативну детериторијализацију. Прва теорема наглашава да се ништа не детериторијализује сâмо, већ да „увијек постоје барем два термина: рука - употребни предмет, уста (бебе) – груди (мајке)“. Сваки од ових термина се, накнадно, ретериторијализује на другом, при чему нема повратка на првобитно стање (древна територијалност). Ово

[16] Промоција монотеизма, успостава парохијских школа као културне решетке, успостављање „банака података“ (корпуси занимања, гилде, манастири, вјерски редови), употреба гвожђа и млинова (занати и грађанство), појава првих машина и одабирање биљних и животињских врста

подразумјева да ретериторијализовани елемент служи као нова територијалност неком другом елементу који је изгубио своју територијалност, чиме започиње читав систем хоризонталних и комплементарних ретериторијализација.

Дијаграм 2.2: Процес детериторијализације
(На основу: *D & G*, 1995:108)

На основу *D & G* примјера, детериторијализацију је могуће појаснити и овако: тачно је да рука служи за хватање, али је она примјер и релативне детериторијализације (током еволуције, предња шапа хоминида се трансформисала у шаку). Њену надопуну (корелат) представља употребни предмет или оруђе (нпр. тољага је детериторијализована грана). У наставку процеса, примјер ретериторијализације руке може бити протеза (замјена за изгубљену руку) или локомоторна шака (роботизована рука). Илустративан је и други примјер (усне - груди), а који указује да само људи имају усне, односно да жене имају груди. Детериторијализацијом уста (њушке?) настале су усне (извртањем слузнице према вани), а детериторијализацијом млијечних жлијезди код женки хоминида, настале су груди. Значи, усне и груди служе као корелат једно другоме. Да покушамо сада то представити и примјерима.

> У уводу за претрходни дио, појаснили смо појамове: територијализација и браздање или стријање (*striation*). Схватили смо да исцртавањем линија у пијеску, ми у њега уносимо одређену структуру и смисао (браздамо територију). Наслућујете, појму браздање одговара процес детериторијализације. Током средњег вијека, елементе детериторијализације можемо препознати на бројним примјерима. Ово је био период у којем су се догодиле грандиозне промјене, од политичке карте свијета („вјечни“ Рим је наслиједила величанствена Византија), настала је најмногољуднија монотеистичка религија (хришћанство), откривен је нови свијет и у њему Сјеверна Америка. На тој територији (нпр. прерије Средњег запада) живјело је доморадачко становништво (Индијанци) које је у ту територију уградило специфичну структуру: настамбе од лаких материјала, узгој само локалних усјева, а лов и риболов су биле основне привредне активности. Све ово одавало је дубоки смисао хармоније у којој је живио човјек с природом, уз одсуство насиља. Доласком англо-саксонских досељеника, све се промијенило. У новој структури територије, индијанске настамбе су замјењене с фармама досељеника и њиховим градовима, изграђена је потпуно нова инфраструктура. Промјенио се и смисао територије, нестала је мирна и идилична слика прерије, а настао је живи аграрни простор пун грчевите борбе за материјална добра. Све је пратила изразита висока стопа насиља и терора. Сада је јасно, извршена је детериторијализација, чиме је поништена претходна структура и смисао територије, која је постала земља. Процес иде даље. Једног дана је у прерији откривена нафта... (Мутабџија, 2021d: 115).

На крају, долазимо и до завршног појма, који је изведен из израза територија, у којем постоји значајна вишезначност.

Ретериторијализација

Појашњење трећег појма (ретериторијализација), треба започети с појмом Земља (енг. *earth / land*), који су описали *D & G* (1995: 2013). Они праве суштинску разлику између појмова Земља (*earth*), земљиште (*ground, land*) и територија (*territory*), појмова који изражавају начине заузимања земаљског простора од стране различитих „друштвених машина“. Тако и појам „нова земља“ (енг. *a new earth*), подразумјева нове људске односе, почевши од креативних потенцијала материјалних система, који могу да од различитих средстава обликују специфичне форме. Она представља умјетност коришћења „интензивног материјала“, тј. узајамност апсолутне детериторијализације и присуства „космичких сила“. Земљиште састоји се од прекомјерног кодирања територија под означавајућим режимом и државним апаратом и односи се, искључиво, на „избраздани“ (култивисани) простор и представља

терен који се може посједовати, држати као вриједност, дистрибуирати, изнајмљивати, припремити за аграрну производњу и опорезивати. Земљиште се може умрежавати, дистрибуирати, класификовати и категоризовати без физичког искуства. *Guatary* (2018: 15) појашњава улогу детериторијализације у креирању „зоне историјског лома“ на основу којег је настало доба капиталистичке детериторијализације знања и техника. Ова капиталистачка субјективност[17] ће се потврдити тек од XVIII в. и биће обиљежена већом неуравнотеженошћу односа човјек – машина. Човјек ће изгубити друштвене територијалности, а „референтни универзум нове уопштене идеологије размене“ више неће бити сегментарна територијалност, већ капитал као „модус семиотичке ретериторијализације људских активности и структура“. Сада се можемо вратити примјерима, које смо навели у претходним поглављима.

> Говорећи о територијализацији у раноминојском периоду Грчке, казали смо да су становници Крита током времена креирали „територију“. Доласком припадника напредних цивилизација из Месопотамије и Египата, импортовани су елементи урбане структуре на њихово острво. То је био примјер детериторијализације (од територије ка земљи), која је „браздањем“ креирала урбане садржаје (трговина). Изненадна ерупција вулкана на сусједном острву Санторини све је промијенила. Произвела је цунами, али је и физички уништила велики дио острва (о томе данас свједочи потопљена калдера). Уништена је и минојска цивилизација на Криту. Преживјели остаци те културе започињу нови живот на најближем копну (Микена, Аргос и Тир на Пелопонезу), а тај спој нове и старе културе назван је критско-микенска цивилизација. Јасно је, ерупција вулкана Санторини је ретериторијализовала Крит (прелазак из земље у територију), али је истовремено и детериторијализовала Пелопонез („браздање“ потпуно нових културних садржаја). Други примјер односи сео на англо-саксонске досељенике у Сјеверној Америци. Протјеривање домородачког становништва и уништавање њихове материјалне културе, а потом изградња нових елемента материјалне културе досељеника („браздање“), представљало је процес детериторијализације (претварање територије у земљу). Казали смо да се поред структуре, промијенио и смисао територије (ловно-сакупљачко друштво прелази у аграрно-сточарско). Открићем нафте, поново се мијења структура (умјесто фарми, настају нафтна поља) и смисао (сточарски рејони прерастају у индустријско-ратарске). Значи,

[17] Главни чиниоци ове конзистентоности су: појава штампе, првенство челика и парних машина, манипулација временом (хронометарске машине) и биолошка револуција (почев од Пастера).

> нафта је ретериторијализовала америчку прерију (од земље ка територији). На крају, поменути примјер друштвене субјективности, у европским оквирима, можемо посматрати кроз процесе територијализације царстава (Римско и Каролиншко), која су потом детериторијализована кроз феудалну расцјепканост (вјерска и политичка), а потом ретериторијализана преко капитала (Мутабџија, 2021d: 190).

На крају, географско и геофилозофско тумачење појма територија може се представити кроз основи географски алат (метод и средство), а то је мапа. За разлику од њене географске дефиниције, *D & G* (2013: 12) преузимају мапу на потпуно другачији начин. Они је виде као концептуално оруђе „чија просторност ослобађа објашњење од редуктивне алтернативе телеолошких трагова“ тј. „култа поријекла“. За њих је мапа „отворена и спојива у свим својим димензијама; одвојива, реверзибилна, подложна сталним модификацијама“. Она може бити нацртана на зиду или замишљена као умјетничко дјело, тј. „конструисана као политичка акција или као медитација".

2.2.2 Becoming (постајање)

Одмах на почетку треба примјетити да је *becoming* вишезначан појам који има три различита концепта: филозофски, географски и геофилозофски. Тумачење ових концепта је засновано на референтним географским и филозофско-географским текстовима, од којих је Мекормак заслужан за интерпретацију прва два концепта, а тумачење трећег је заснованао на радовима D & G, те осврту на њихово дјело које су у енциклопедистичкој форми образложили Бонта и Протеви, те Стејџол. Први аутор *becoming* дефинише као „теорију концептуализације свијета као динамичног и отвореног система релационих трансформација“. Такође, он даје и преглед основних појмова који су неопходни за његово разумијевање, а који укључују: биће (*Being*) као „постојање и суштину ентитета“; трајање (*Duration*) које представља „концепцију времена као проживљеног процеса интензивне диференцијације“; Више-од-друштвених географија (*More-Than-Human Geographies*), а под којим подразумјева „географије које озбиљно схватају улогу нељудских агената у обликовању простора и мјеста“; онтогенетику (*Ontogenetic*), као термин „који потиче из развојне биологије, али се сада често користи за описивање врсте континуиране диференцијације повезане са постајањем“; онтологију (*Ontology*), „филозофско истраживање природе постојања и бића“; размак (*Spacing*), који представља „просторност замишљену као текући процес, а не као именицу“; те виртуелно (*Virtual*), као „нешто што је стварно (утолико што производи афект), а да није стварно (утолико што

се не може лоцирати или дефинисати као објекат или дискретни ентитет), нпр. меморија“. Везу између ових појмова и њихову повезаност са друштвеном географијом, он представља на овај начин:

> *Becoming* се често разликује и понекад супротставља бићу, при чему ово посљедње сугерише суштинске и релативно трајне ентитете (стварне или идеалне) на којима се постојање, мишљење, етика, итд., могу заснивати. За филозофије постајања, насупрот томе, такве категорије се генерално схватају као привремени резултат „промјене“, а не као предуслов „за“ промјене. С обзиром на то како *becoming* сугерише флуктуацију, промјену и континуирану трансформацију, могло би се чинити да је то нешто чиме се друштвена географија одувијек бавила: на крају крајева, географи су често дефинисали своје дисциплинске интересе у смислу бриге о томе како су људи трансформисали своје природно окружење (*McCormack*, 2009: 277).

Из претходног описа (биће, етика) уочава се да *becoming* има античке коријене, па стога правилно разумијевање овог концепта подразумјева сагледавање тог оквира. На тај начин ће се представити и контекстуализација новијег појављивања овог концепта, значајног и за теоријске и емпиријске интерпретације у друштвеној географији. Настанак географског мишљења у периоду антике Мутабџија (2021d: 25) је, дијелом, описао („Територијализација“) преко појмова: материјализам, дијалектика, идеализам и детерминизам. Посебна важност тог кратког пресјека развоја географског мишљења дата је кроз успостављање својеврсног дуализма (материјализам - идеализам) у разумјевању, не само географских представа, већ укупних друштвених појава и процеса који имају миленијумско трајање. Као два пола таквог мишљења, издвојени су ставови двојице пресократовских филозофа, Хераклита и Парменида. Први је због својих погледа на природу, која је жива и налази се у сталним промјенама, сматрао да такав процес најбоље одсликава ватра и да она представља ону пратвар или праматерију из које је све постало. Он је ту динамику природних токова описивао и једноставним чином купања, при чему се два пута не може ући у исту ријеку, јер други пут нас „пере нека друга вода“. За разлику од Хераклита, Парменид се везао за настанак појма идеје, који има значење „слика, руководна мисао, угледна слика, узор, праслика која лежи у основи неке индивидуалне стварности“. Овај појам изражава стремљење према остварењу идеала, али и склоност да се стварност не посматра каква је реално, него каква би требала да буде. Он је један од представника чувене Елејске школе (Ксенофан, Парменид, Зенон), који су, за разлику од материјалистичког погледа на свијет, трасирали нови

пут у развоју филозофије, а који није у први план поставио одређивање првог принципа и узрока свега, из кога би се у конкретном смислу све састојало. Он (идеализам) не би био „искон и исход свих ствари, појава и бића, па било да се тај принцип одреди као вода, ватра, земља, ваздух или апеирон (материјализам), него би то било утврђивање нужног првенства бића над небићем и логичка заснованост те тезе“.

Becoming: филозофски концепт

Након овог увода, сада се можемо посветити опису *McCormack* (2009: 277-9) генеалошке анализе појма *becoming*, у оквиру које он препознаје пет доминатних утицаја, а који полазе од поставки Хераклита и Парменида. При томе, он поред већ описаног, акценат ставља на „напетост између бића и постајања, као филозофских категорија“. Сходно првом појму, свијет се најбоље разумије као ток и кретање, што одражава стајалиште Хераклита, тј. филозофије бића у којој „све што заиста постоји има фиксну и вјечну суштину“. У оштрој супротности с овим је филозофија постајања, у којој је „универзум дефинисан промјеном“ тј. Парменидовом тврдњом да се „промјена као основно стање свијета заснива на илузорној или лажној перцепцији“, а да умјесто тога „истина свијета лежи у схватању оних трајних ствари које су увијек постојале и увијек ће постојати“. Претходни ставови пресократоваца послужили су као основа за настанак појма *becoming*, при чему се први утицај на овај појам односи на филозофију која ставља примат на „успостављање категорија бића (као што је субјект)“, а најзначајнији представници ових утицаја су Спиноза и Ниче.

Мекормак (2009) изводи да су за првог „ум и тијело замишљени као два атрибута исте супстанце, а појединачни ентитети, као што су особе, схватају се као сложени, релациони поредак између тијела и окружења“. Из овога се исчитава да „нема смисла говорити о души или уму као о некој врсти трансцендентног ентитета, који не утиче на настанак свијета, чији је дио“. Са друге стране, за Ничеа таква тврдња не би имала смисла, јер „сама идеја бића представља илузорну слику свијета“. Видљиво је да се Ниче директно ослања на идеје Хераклита и да свијет дефинише „чињеницом његовог постанка, сталном игром сукобљених сила и енергија које се никада не кристалишу у коначни облик“. Други подстицај за развој појма постајање, може се наћи у теоријама трајања и процеса који су илустровани у одговарајућим радовима Анрија Бергсона и Алфреда Вајтхеда. Оба мислиоца се боре са „филозофским импликацијама промјене концепције простора и времена“, а које су се појавиле крајем XIX и почетком XX вијека. Снага Бергсонове критике усмјерена је против оних теорија промјене, које теже „спацијализацији времена“, подређујући га логици проширења

(Декарт). Бергсон, умјесто тога, инсистира на „неопходности концепције трајања која дозвољава постојање чисте квалитативне диференцијације“. Ако се чини да ова темпоралност чини и кретање апстрактним, према Вајтхеду „прави задатак филозофије није да дође до објашњења конкретног, већ да објасни апстракције“.

Мекормак (2009) препознаје у радовима Бергсона и Вајтхеда повезаност са трећим утицајем на појам *becoming*. Он то описује као филозофски императив који односи се на „настојања да се стави примат на однос између мишљења и искуства прагматичног укључивања у свијет“. Овакве напоре најбоље описују двије традиције, од којих се прва односи на разноврсност сјеверноамеричког прагматизма (Вилијам Џејмс и Џон Дјуи). Кључ за рад оба мислиоца је идеја да „свијет није дат унапријед, већ да се мора направити и поново направити“ (*must be made and re made*) кроз сталну активност. Друга и знатно више европска традиција, односи се на посткартезијанске феноменологије, прије свега на радове Мартина Хајдегера и Мориса Мерло-Понтија. Иако су њихова дјела веома различита, обојица заговарају „неку врсту филозофског истраживања категорије бића“ и инсистирају на укључењу у практични свијет „као покретачком услову постојања“.

Четврти скуп утицаја иде даље од феноменолошке традиције и разматра „више од људског“ постајања из којег настаје привидна индивидуалност људског субјекта. Такви постфеноменолошки аргументи могу се уочити, са различитим степеном интензитета, у дјелима мислилаца као што су Мишел Фуко, Жил Делез, Феликс Гатари, а однедавно и у писању Брајана Масумија. Ови мислиоци су значајно ослоњени на рад својих претходника, тако да Фуко (Ниче) развија „критику историје као прогресивног и линеарног одвијања времена, и самог статуса човјека као субјекта са способношћу да посматра историју споља“. Делез (Спиноза и Бергсон) је „критичан према филозофијама бића у којима се субјект успоставља као нека врста априорног ентитета“, а овај аспект ће бити додатно појашњен као геофилозофски. Посљедњи низ утицаја на појам *becoming* може се пратити кроз феминистичке теорије, које отјеловљују разлике које оспоравају примат пола и рода, као фиксних категорија идентитета. Овде је од посебног значаја рад мислилаца као што су Џуди Батлер, Дона Харавеј и Елизабет Грос, које се разликују у мјери у којој „конфигуришу однос између социокултурног и биолошког, као и степена до којег је категорија жене есенцијализована“, а чији колективни значај састоји се у „отварању простора и политике идентитета за питања постајања“.

Becoming: геофилозофски коцепт

Овај концепт проистиче из рада Жила Делеза и то представља општи став савремених филозофа. Он је своје идеје преузео из раних биљешки Ф. Ничеа, при чему *becoming* користи за опис „континуиране производње (или повратка) разлика иманентних унутрашњој конституцији догађаја, било физички или на неки други начин“. Из овога произлази да је *becoming* „очигледан чисти покрет у промјенама између појединих догађаја“. При томе, ово не значи да *becoming* представља фазу између два стања, нити низ појмова или стања које би „нешто могло пренијети на свом путу у друго стање“. Умјесто производ, коначни или привремени, *becoming* је сам динамизам промјене, који се налази између хетерогених појмова и не тежи ка одређеном циљу или крајњем стању. *Becoming* се најчешће замишља кроз извођење разлика између почетне и крајње тачке, а овај приступ значи да прво „треба одузети покрет из поља дјеловања или мишљења у коме се стање замишља, а онда некако поново увести као средство којим је 'постало' друго статичко стање“.

За Делеза, овај приступ је апстрактна вјежба која умањује богатство наших искустава, при чему „*becoming* није само атрибут, нити посредник између догађаја, већ карактеристика саме продукције догађаја“. То не значи да „вријеме промјене постоји између једног и другог догађаја, већ да је сваки догађај само јединствени тренутак производње у непрекидном току промјена које су очигледне у простору“. Зато догађаји постају „другачији током њихове производње“, а континуирана производња таквих јединствених догађаја подразумјева посебну врсту континуитета. *Becoming* пролази кроз сваки догађај, тако да је он „истовремено почетна, средња и крајња тачка текућег циклуса производње“. Овај продуктивни циклус Делез је развио на бази Ничеовог концепта „вјечни повратак“, у којем сваки тренутак представља „јединствени спој сила“. Према овом концепту, природа космоса је таква да се непрекидно креће кроз различита стања без претходно дефинисаног усмјеравања, унутар којег би *becoming* могао бити замишљен као „вјечно, продуктивно враћање разлике (*difference*)“.

Према *Bonta & Protevi* (2004: 59-60) *becoming* асоцира на израду новог склопа, „несиметричну двоструку детериторијализацију; улаз у симбиозу“ у којој је оно што је стварно „само постајање, оно блок постајање, а не наводно утврђени услови кроз које оно што постаје пролази“. Као примјер за *becoming,* ови аутори наводе однос оса - орхидеја, у којем орхидеја постаје неопходна за живот осе и обрнуто, из чега настаје оно што је примарно, а то је „нови склоп (*assemblage*),

машина за оса - орхидеје“. Постајање оса-орхидеја нема субјект одвојен од себе, што не значи да „оса остаје иста и да се само додаје ново својство скупу својства, која га дефинишу“. Нити постоји циљ или завршетак, различит од блока постајања, а други пар се мијења његовим уласком у нови склоп.

> У терминима теорије сложености, нови склоп, симбиоза, јесте обиљежен појавним својствима изнад и изван збира дијелова. Такође, важно је запамтити да је постајање комбинација хетерогених дијелова; то је прије савез него филијација, 'неприродно учешће', 'брак против природе', 'трансверзална комуникација' (*Bonta & Protevi*, 2004: 59).

Да би се објашњење овог геофилозофског појма могло примјенити у географском раду, неопходно је његово поједостављивање и представљање ширег филозофског оквира. Управо то пружа *Stagoll* (2010: 25-28) у књизи „Делезов Рјечник“, који је уредио Пар. Он полази од тога да су два основа појма „различитост“ (*difference*) и „постајање“ (*becoming*) камен темељац Делезове онтологије, који служе као „противотров за оно што он сматра, а то односи се на западну традицију која је, преовлађујуће и неоправдано ставила фокус на биће и идентитет“. Према Делезу, овај фокус је реплициран у нашем свакодневном размишљању, тако да је обим разноликости и промјена искуственог свијета „разводњен ограниченом концепцијом разлике: разлике-од-истог (*difference - from- the - same*)“. Како би исправио такво уобичајено размишљање, Делез ради на два нивоа. На првом (филозофском), он развија теорије разлике, понављања и постајања, а на другом (свијет праксе) пружа изазовне списе осмишљене да „узнемире наше размишљање, заједно са низом 'алата' изнова замишљеног свијета“. На оба нивоа, *becoming* је критично, јер ако је примат идентитета оно што дефинише свијет репрезентације (поновно представљање истог свијета), онда *becoming* (под којим Делез сматра „постати другачији“) изнова дефинише свијет презентације.

Према *Stagoll* (2010: 25), Делез је као кључне елементе своје филозофије изградио концепте „различитост“ (*difference*) и „постајање“ (*becoming*), који представљају „онтолошку супротност западној традицији у којој преовладава фокус на биће и идентитет“. Делез ради на два нивоа, да би исправио такво уобичајено размишљање. Филозофски, он развија теорије разлике, понављања и постајања. За свијет праксе, он пружа изазовне списе дизајниране тако да поремете наше размишљање, заједно са низом „алата“ за ново зачеће свијета. На оба нивоа, постајање је критично, јер ако је примат идентитета оно што дефинише свијет представљања (поновно представљање истог свијета),

а затим постајање (под чиме Делез подразумјева „постати другачији“) изнова дефинише свијет презентације.

> Преузимајући своје вођство из раних биљешки Фридриха Ничеа, Делез користи термин „постајање“ да опише континуирану производњу (или „враћање“) иманентне разлике у конституцији догађаја, било физички или на неки други начин. Постајање је чисто кретање, видљиво у промјенама између одређених догађаја. Ово не значи да постајање представља фазу између два стања или низ појмова или стања кроз које би нешто могло проћи на свом путу до другог стања. Умјесто производа, коначног или привременог, постајање је сам динамизам промјене, смјештен између хетерогених термина и који не тежи ка неком одређеном циљу или крајњем стању (*Stagoll*, 2010: 26).

Постајање се најчешће замишља извођењем разлика између почетне и крајње тачке, што по Делезу, значи да овај приступ „прво одузима кретања из поља дјеловања или мишљења, у коме су замишљена стања, а затим га, некако, поново уводи као средство којим је постало друго статичко стање“. За Делеза, овај приступ је апстрактна вјежба која умањује богатство наших искустава, при чему постајање није само атрибут, нити посредник између догађаја, већ карактеристика саме производње догађаја. Не ради се о томе да вријеме промјене постоји између једног и другог догађаја, већ да је сваки догађај само јединствени тренутак производње у непрекидном току промјена, евидентних у простору. Једина ствар коју „дијеле” догађаји, то је што су постали другачији током свог настајања. Континуирана производња јединствених догађаја подразумјева посебну врсту континуитета, јер су они уједињени у самом свом настанку. Не ради се о томе да их постајање „обухвата“, већ да постајање „пролази“ кроз сваки догађај, тако да је сваки истовремено почетна тачка, крајња тачка и средња тачка текућег циклуса производње.

Такође, *Stagoll* (2010: 28) констатује да Делез теоретише овај продуктивни циклус користећи Ничеов концепт „Вјечни повратак“. Ако сваки тренутак представља јединствени спој сила, и ако је природа простора таква да се све непрекидно креће кроз стања без циља, ка било каквом одређеном исходу, тада би се постајање могло замислити као „вјечно, продуктивно враћање разлике“. Делез вјерује да свака промјена или постајање има своје трајање и да је то „мјера релативне стабилности конструкта и односа између сила које дјелују у његовом дефинисању“. Постајање не мора бити замишљено ни у терминима „дубљег” или трансценденталног времена, нити као нека врста „временске позадине” на којој се промјена дешава. Постати другачији значи имати своје вријеме, реално вријеме у коме се промјене дешавају. Ово није

кантовски *а приори* облик времена, који зависи од атрибута одређене врсте свијести. То је, прије свега, вријеме производње, засновано на разликама и постајању и посљедицама односа између унутрашњих и спољашњих разлика. За Делеза, садашњост је само производни моменат настајања, моменат који корелира са производним прагом сила. Као такав, он представља дисјункцију између прошлости „у којој су силе имале неки ефекат и будућности, у којој ће нови распореди снага конституисати нове догађаје“.

Другим ријечима, постајање *per se* је Делезова верзија чистог и празног времена. Такав поглед на свијет има важне импликације за концепте који се традиционално сматрају централним за филозофију. То поткопава било коју платоновску теорију која привилегује биће, оригиналност и суштину, јер за Делеза, такорећи не постоји никакав свијет „иза појавности“ (*behind appearances*). Умјесто да се ради о транзицијама кроз које се нешто иницира или пролази, ствари и стања се сада посматрају као производи постајања (*becoming*). Он наводи примјер да се човјек као субјект (*human subject*) не треба замишљати као „стабилна, рационална индивидуа која доживљава промјене“, већ остаје, углавном, иста особа. Умјесто тога, за њега „сопство мора бити замишљено као скуп снага које се непрестано мијењају, епифеномен (*epiphenomenon*) који произилази из случајних сучељавања језика, организама, друштва, очекивања, закона итд.“

2.2.3 Земља

Да би се правилно описао географски појам „земља“, треба прво нагласити њену вишезначност, а потом уобличити најопштије представе о њој. То подразумјева енциклопедистички приказ два значења: првог као планете (Земља) са одређеним астрономским и математичко-географским карактеристикама, али и другог, које односи се на њен растресити покривач (земљиште или тло).

Географско значење

Земља (енг. *earth*) кружи око Сунца (централна звијезда Сунчевог система) на просјечној удаљености од 150 мил. км, а настала је прије отприлике 4,6 млрд год. Постоји више хипотеза о начину настанка космоса, а тиме и наше планете. Још није позната нека друга планета са комбинацијом сличних физичких карактеристика, на којој би био могућ живот као на Земљи. Она има заобљен облик (спљоштени сфероид или геоид), чији је обим око 40.000 км на екватору, док је њен радијус на екватору 6.378 км и за 21 км је дужи у односу на те

вриједности на половима. Ова деформација земљиног сфероида је узрокована њеном унутрашњом структуром (није чврста и компактна) и утицајем спољашњих сила изазваних њеном ротацијом. Друга несферична компонента планете односи се на њену топографију (изнад нивоа мора). Због њене структуре (растопљено језгро богато гвожђем) и спорим конвекцијским струјама у њеној унутрашњости, настао је земљин магнетизам (геомагнетизам). Поред одређених неправилности (неједнак интензитет) он је условио настанак магнетосфере, појаса који окружује Земљу на растојању од неколико хиљада километара и штити је од негативног сунчевог зрачења. Ово магнетно поље је условило да Земља има карактеристике двополног магнета, при чему се његови полови (сјеверни и јужни магнетни пол) налази близу њених географских полова, тако да се они правилно помјерају у износу од 60 км/годишње (сјеверни пол се помјера од сјеверне Канаде према Русији, а јужни пол у супротном смјеру).

Друго значење односи се на танки растресити покривач Земље који се назива земља, земљиште или тло (енг. *ground, land*; fra. *sol, terre*), а који је резултат више физичко-хемијских и биолошких процеса који током дужег временског периода доводе до његовог стварања (педогенеза). То значи да на његово формирање утичу органски (флора и фауна) и неорганski фактори (матични супстрат, клима, рељеф), као и вријеме, који доводе до еволуције тла. Брзина његовог настајања (обично је 0,1 *mm*/*god*), као и друга битна својства (дебљина, структура, текстура, боја…) промјењива су и битно одређују квалитет тла и његову способност за биљну производњу.

Геофилозофско значење

Након овог уопштеног географског описа, може се прећи на његово геофилозофско значење, које *Protevi* (2010: 83-85) изводи из главних *D & G* радова („Шта је филозофија?“ и „ХП“). Земља (*earth*) заједно са земљиштем (енг. *ground*) и територијом (енг. *territory*, фра. *territoire*) изражава начине заузимања земаљског простора од стране различитих „друштвених машина“, под којим он сматра: ратне машине номада (*the nomad war machine*), територијално племе (*the territorial tribe*) и прекодирану државу (*the overcoding State*). Земља може да значи и виртуелно царство или Тијело без Органа (*BwO)*, док је „нова земља“ (енг. *a new earth*) у „ХП“ названа тачком, а у „Шта је филозофија? кључном тачком (*focal point*). То подразумјева нове људске односе, почевши од креативних потенцијала материјалних система, који могу да од различитих средстава обликују досљедности (*consistencies*), ратне машине или ризоме различитог значења. Преводиоц „ХП“ на енглески (Б. Масуми) користи двије енглеске ријечи за превод *terre* (фра), а што

може значити и Земља (планета) и земља (у географском смислу култивисана област), али то не треба да збуњује, јер он говори о геофилозофском значењу тог појма. Ипак, читаоц (англофон) треба имати на уму непосредну близину појма *terre* (*earth* и *land*) са територијом (*territory*).

Прво, Земља је еквивалентна *BwO*, а што *D & G* (2013: 40) схватају као „виртуелну раван конзистентности на којој се налазе слојеви“. Друго, Земља је дио романтизованог система „Земља-територија“, која постаје слојевитија (*becoming-intensive of strata*). Отуда је Земља мјесто окупљања, изван свих територија, свих сила за снабдјевање (силе земље) за интензивне територијалне склопове (виртуелно гледано са становишта територијалних машинских склопова). Треће, „нова земља“ (*a new land* или *nouvelle terre*) постаје виртуелни (*becoming-virtual*) интензивни материјал. Другим ријечима, "нова земља" је узајамна веза (*correlate*) апсолутне детериторијализације (напуштање свих интензивних територијалних склопова да би се достигла раван конзистенције). То је тапкање „космичких сила“ (виртуелно посматрано са становишта апстрактних машина које га састављају, а не машински склопови који актуелизују избор јединствености). Стога, то означава нове потенцијале за стварање.

Према *D & G* (2013: 440) тло или земљиште (енг. *land*, фра. *terre*) састоји се од ”прекомјерног кодирања територија под означавајућим режимом и државним апаратом”. Земљиште се, искључиво, односи на избраздани (*striated*) простор и представља терен који се може посједовати, држати као вриједност, дистрибуирати, изнајмљивати, припремати за аграрну производњу и опорезивати. Земљиште се може умрежавати, дистрибуирати, класификовати и категоризовати без физичког искуства, а упечатљив примјер тога је амерички систем (*township and range*) који је омогућио да се избраздани простор пренесе на огромни дио сјеверноамеричког континента уочи стварне окупације досељеника. Систем чувања територије (држава) не зауставља се на фарми, већ се протеже на шумско земљишта и на неупотребљиве просторе који постају национални паркови, резервати биосфере, и тако даље. Ови простори се чувају за државне субјекте који желе да побјегну из приватног власништва и пронађу неку врсту земаљског заједничког добра (*becoming-earth commons*).

У књизи „Шта је филозофија?“, појам „нова земља“ постаје ратни поклич геофилозофије, у којој се „стратификација“ као процес односи на уграђивање кодова и територијалних форми од стране доминантног тијела. *Protevi* (2010: 84) наглашава да је ово противно изградњи „нове земље“ која подразумјева нове људске односе према креативним потенцијалима материјалних система да би од различитих

форми створили: досљедности (*consistencies*), ратне машине или ризомске форме различитих значења. У изградњи нове земље мора се водити рачуна да се структурална разлика слојева и досљедност не мијешају са априорном моралном категоризацијом, већ да се увијек треба задржати прагматична и емпиријска природа дјела *D & G*. Овоме треба придодати и етичку евалуацију животног или живахног карактера склопова.

D & G (2013: 40) сматрају да су слојеви, заједно са кодовима и територијама, увијек потребни, али само ако креирају тачке за одмор нових експеримената у процесу формирању ратних машина. Слојеви су „корисни у многим аспектима“, мада се мора бити опрезан да се не хвали „стабилност слојева као инстанца моралне врлине непромјењивог само-идентитета који заговара платонизам“. Сама чињеница да је склоп или тијело политике одрживо и отпорно, не гарантује његову етичку изборност, јер оно што *D & G* (2013: 214) називају „микро-фашизмом“, уопште није круто „већ податно и ослобађајуће политичко тијело“. Чак и ако се ретериторијализују у „црну рупу“ свог субјективитета „постоји фашизам и када је ратна машина инсталирана у свакој рупи, у свакој ниши“. То ће бити резултат оних пракси које „намјеравају“ да произведу склоп који потврђује живот. Као повезницу за појам „Земља/земљиште“, *Protevi* (2010: 85) наводи термине: црна рупа, Тијело без Органа, детриторијализација, Платон, простор, виртуелно/виртуелност.

2.3 Вертикална оса географије

Овај други триплет геофилозофских појмова има изразитије вертикалне везе, па стога више указује на слојевитост одређених географских представа. Такође, ови елементи вертикалних географских веза (субјективна оса) имају израженије предметно (онтолошко), значење (антички коријени), што указује и на њихов већи значај за историју географског мишљења. У приближавању том циљу, помоћи ће нам осветљавање дјела Анрија Бергсона, друге важне личности у процесу стварања *D & G* научног дјела.

Анри Бергсон је био француски филозоф који је половину свог живота проживио у XIX, а другу половину у XX вијеку, а чије дјело је Делез[18] „осавременио“ и учинио да појмови времена, покрета, памћења и перцепције остану актуелни и данас у различитим друштвено-хуманистичким наукама. У приказу Бергсоновог значаја за Делезову геофилозофију, *Colman* (2010: 31-33) користи Бергсонов емпиризам као „изазов ригидности филозофије, посебно у њеној употреби трансценденталних елемената, феноменолошких претпоставки и тражења знања и истине“. Делезово филозофско интересовање за Бергсона је многоструко и централно у његовом цјелокупном опусу, у чијем раду Делез проналази „интелектуалног партнера“ за неке од својих кључних филозофских истраживања, а која се тичу „концепата и идеја темпоралности, афективне природе кретања и трајања, политичких импликација вишеструкости и различитости, морфолошког кретања генетике, те временске узрочности догађаја као уобичајених и повезаних серија“.

> ...Такође, Бергсон предлаже покретни модел трајања – концепт трајања који није просторно унапријед одређен, већ непрестано мијења своју прошлост кроз когнитивно кретање. Касније, у „Креативној еволуцији“, Бергсон инкорпорира биоскопски модел у његов филозофски израз, констатујући кинематографски карактер од античке филозофије у њиховом схватању мисли о обичном знању. Из овог модела (и кантовског појма времена, и хегелијанског схватања мишљења и кретања), Делез развија објашњење како перцептивно препознавање покретних слика кинематографског платна функционише, не кроз схватање тог покрета, већ кроз специфичне моменте звучне и оптичке регистрације (*Colman*, 2010: 32).

[18] Делез је објавио књигу „Бергсонизам“, у којој је позвао на „повратак Бергсону“, кроз проширено разматрање онога што је видио као три кључна Бергсонова концепта: интуицију као метод, захтјев за проналаском и коришћењем метафизичке оријентација науке, те логички метод и теорију вишеструкости.

У поменутим књигам о биоскопу, Бергсон схвата памћење као „временско мијешање перцептивне слике“. Ова идеја постаје централна за Делезову хипотезу у расправи о филозофском значају биоскопа, док из друге књиге он црпи „различите врсте могућих стања памћења, као што су: снови, амнезија, држава и смрт“. Овим појмовима Делез додаје и шире меморијске функције, као што су: фантазија, халуцинација, Ничеов концепт обећање - понашање, позориште и др. Пратећи Бергсона, Делез описује како „перцептивне и когнитивне способности рецептора снова или будног памћења или слика“ зависе од сложене мреже фактора, али и „схвата како се трајање, кретање и многострукост времена развија“. Његове повезнице су појмови: биоскоп, разлика, трајање, меморија и вишеструкост.

2.3.1 Простор

Преко појма простор прелама се епистемолошка основа географије, јер се географско знање увијек заснивало на спознаји простора и његовој картографској представи. Проширење ових сазнања зависило је од примјењивости различитих иновација, а које су водиле ка креирању нових концепција простора. Оне су настајале у различитим фазама географије модерне и није их могуће представити на једном мјесту, па ће ово питање провијавати током наредних поглавља. То је резултат различитих дијелектичких и епистемолошких поставки, а које се крећу у широком кругу теоретизације апстрактног мишљења и конкретног представљања. На историјској равни, концепт простора је обиљежио научно утемељење модерне географије, којем су претходили радови: Декарта, Њутна, Лајбница и Канта. Од географа, Хумболт и Хетнер су проширили теоријску концепцију појма „апсолутни простор“, тиме и модерне географије, а коначни облик му је подарио Хартшорн (1939) увођењем појма „просторна диференцијација“. Појам простора и његово филозофско тумачење постаће основа за развој различитих географских погледа на стварност у другој половини XX в., када су се десиле још двије промјене концепције простора, а које су уједно представљале и раздјелнице унутар саме географије. Шефер (1959) је започео квантитативну револуцију у географији (концепт релативног простора), као теоријске основе за нову географију. За појашњење новог концепта простора била је потребна сложенија геометрија, која је у просторну анализу (основни методски поступак) увела процес апстракције, као претпоставку за прелазак из „физичког“ у „математички“ простор. Током ове фазе у развоју научне географије јавиће се антагоностички однос појмова простор и регионална традиција, када је простор вјештачки издвојен из природне средине.

Peet (1998: 32-33) наглашава да је из овога произашла и својеврсна криза идентитета географије, а као посљедица њене комплексности (природна и друштвена наука).

У тумачењу појма простор Грчић (2011: 97) полази од појма цјеловитост (*wholeness*), која представља „унутрашње јединство објекта, његову аутономност и независност од околне средине“. Пошто географија проучава различите аспекте географског типа цјеловитости, од макро (нпр. Земља, њена површина или географски омотач), па до микро нивоа (насеље као „молекул“ које интегрише друштво/човјека, природу и привреду), то отвара суштинска питања односа цјелина - дио. То подразумјева чињеницу да није могуће обухватити „једним погледом“ ту цјеловитост, што доводи до њене диференцијације на субдисциплине. На основу тумачења појма просторност, успостављају се различити методолошки модели и дефиниције предмета проучавања, које воде ка рашчлањивању просторних представа (онтолошки и епистемолошки ниво).

> Специфичност географске науке састоји се у томе, што је то једина наука у којој је „простор“ основна предметна и методолошка категорија. Простор је објект, а просторност је метод истраживања. На сличан начин можемо разматрати релације појмова територија и територијалност (Грчић, 2011: 98).

Ако би хтјели да ове маргиналне правце у концептуалном развоју појма простор мало проширимо, онда би требало рећи да се разликују два основна приступа: немарксистички и марксистички.

Немарксистички концепти

Овај концепт започиње феноменолошким тумачењем простора (Хусерл и Хајдегер), које доводи до настанка хуманистичких приступа у географији (Релф, Туан, Батимер, Морис, Пауел, Ентрикин). Важно је пратити и промјене унутар паралеленог тока (социолошки концепт простора), гдје егзистирају двије теорије, акције и структурације. Заговорници прве теорије су били Попер и Шуц, који су указали на развој дуалистичког тумачења (објективизам / физикализам и субјективизам / психологизам), при чему овај дуализам омогућује спознају дихотомије простора (реализам и номинализам) и супротност између структура и представљања (*representations*).

Друга теорија се тиче Гиденсовог дјела и његове критике Хагерстрандове „географије времена“, који је пут „вријеме-простор“ третирао као линеарно кретање. Гиденс сматра да структура није релевантна само за макро-социолошка питања, већ активност у микроконтексту има и структурна својства. У свијету географије, ову

теорију најцјеловитије интерпретирају Грегори, Ури и Трифт. У домену постструктуралистичког тумачења незаобилазан је рад Фукоа („Мреже моћи“), који повезује концепцију моћи са „законом и забраном“, при чему је концепција простора неодвојива од „права и државе“. Пошто је развој државе директно повезан с развојем правне мисли, проистиче да је моћ повезана с настанком закона.

Од пост-марксистичких приступа, најважнији је феминистички концепт. Џилиан Роуз („Феминизам и географија: ограничења географског знања“) фокусира се на питање маргинализације жена у географији, које је повезано са специфичним појмом знања и епистемологије. Од овога је неодвојиво питање простора и критика географског знања, због његовог циља да буде исцрпно, јер „свијет није у потпуности спознатљив, а знање није универзално примјењиво“. Дорин Маси („За простор“) критикује процес глобализације и развојне дискурсе „као замишљене просторе који имају за циљ да географију претворе у историју и потисну разлике“. Због тога *Callard* (2011: 299) наводи да она схвата простор на основу „радикалне позитивне разлике“ и тврди да га треба замислити као отвореног, у којем постоје разлике и многострукости, а што је предуслов временског (концептуализација простор-вријеме).

Марксистички концепти

У домену овог тумачења појма простора, треба поменути неколицину референтних радова, па ће овај кратки увод започети тројицом не-географа, а завршити се двојицом најзначајнијих представника дисциплине. У дјелу „Пројекат аркада“ њемачког социолога Валтера Бењамина (1999) концепција простора је најочигледнија на примјеру урбанизације и модернизма, који су битно утицале на трансформацију Париза током владавине Луја Наполеона Бонапарте. На примјеру успјешних архитектонских рјешења (аркаде и булевари) и појаве нових технологија (Ајфелов торањ као симбол гвоздене конструкције која прераста у умјетност), он показује везу између модернизма и робне размјене (изградња Великог салона и организација свјетске изложбе). Ови салони (аналогија са садашњим трговачким центрима) постају „мјеста ходочашћа и робног фетиша“ за забаву. Све ово Бењамин разматра у ширем просторном контексту, у којем већи значај добива индустрија забаве, мода, појединац и његов простор (мјесто становања се супротставља мјесту рада). Други капитално важан рад односи се на француског филозофа Анри Лефевра („Производња простора“), представља научни темељ постмодернизма, који је своју теорију засновао на тријадној дијалектици, теорији језика и француској феноменологији (види поглавље I / 2.3). За њега је

просторност друштвено произведени простор „који се разликује од физичког простора материјалне природе и менталног простора спознаје и репрезентације“. Ово открива три момента производње простора (друштвени, физички и ментални), при чему друштвена производња простора „укључује и друштвену производњу природе и представе менталног простора“.

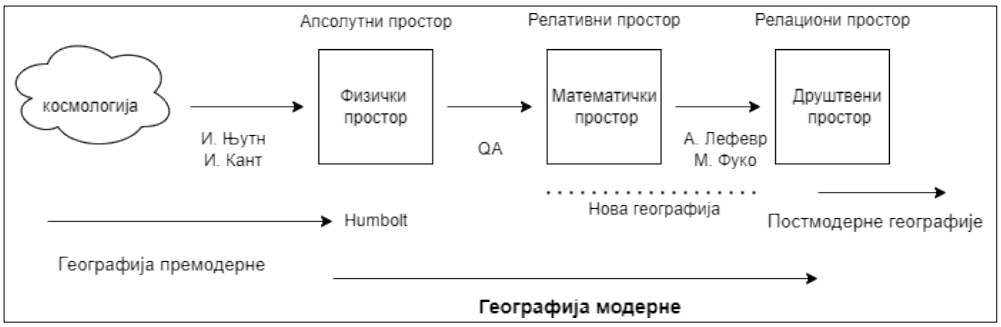
Трећи аутор је амерички лингвиста Фредерик Џејмсон („Културна логика касног капитализма“[19]), који је доминантно стварао у областима књижевне критике и марксистичке теорије. Тежишна питања у његовом раду се односе на културу постмодерне и питање простора, које је повезао на начин да „постмодернизам представља упросторавање културе под притиском организованог капитализма“. За њега је концепција простора дијалектичка, у којој он тврди да постмодернизам „укида нешто фундаментално, наиме, разлику између изнутра и споља”. Овај концепт је заснован на деконструкцији простора, а потврду тога он налази у дјелима чувеног архитекте Френка Герија. На основу алналогије са том постмодерном архитектуром, он даје општи поглед на простор касног капитализма и показује међусобну повезаност различитости (приватно и глобално) на нивоу временског (однос између старог и новог) и просторног (однос између изнутра и споља). У сржи Џејмсонове анализе је апстрактни простор (означава историјско распадање мјеста), преко којег тражи успјешно (дијалектичко) рјешење за нови животни простор, настао интеракцијом различитих полова у Геријевој кући. У циљу прегледности и јаснијег сагледавања еволутивности појма простор, могуће је то табеларно представити (ризикује се опасност од уопштавања), што је за географе корисније (види: I / 5.2.1).

Дејвид Харви (1981, 2013б) теорију простора објашњава кроз појам „просторна поправка“ (*spatial fix*), који доводи до појаве прекомјерне акумулације. Она се дешава у условима немогућности даљег апсорбовања вишка капитала и рада. У капитализму се ови не апсорбовани вишкови морају обезвриједити, а што значи да „треба пронаћи други излаз“ или их физички уништити. Харви ово доводи у везу с настанком криза, као прилика за стварање еволуционих промјена, којима су блиски појмови примитивне акумулације и географске концентрације. Други географ је био Нил Смит („Производња природе“), наслиједник Лефевра и Харвија, који је сматрао да је

[19] Мисли се на поглавље 4: „Архитектура: Просторни еквиваленти унутар Свјетског система“, Jameson, F. (1991). *Architecture: Spatial Equivalents in the World System*.

капитализам опстао током XX вијека захваљујући производњи простора. Он је тврдио да се теорија зависности и теорија центар-периферија баве неуједначеним развојем само на глобалном нивоу, па је зато преферирао производњу природне хиперпродукције простора. То је сматрао филозофском основом за неуједначени развој капитализма, а његов поглед је представљао кључну основу за урбану политичку екологију.

Сада је јасно да је филозофско тумачење концепта простора дало важан допринос утемељењу научне (модерне) географије и да се оно развијало се дуж историјске вертикале: Декарт, Њутн, Лајбниц, Кант.

Дијаграм 2.3: Географска еволутивност појма простор

Пошто је током историјског развоја географије, појам простора модификован специфичним везама између „моћи, знања и географије“, у XIX в. је домирало „вријеме“, док је XX в. обиљежио „простор“. У широком спектру хуманистичких и друштвених наука „просторни заокрет“ је омогућио прелазак „модерног“ у „постмодерно“, при чему је концептуализација простора представљала вододјелницу и између појединих географских праваца.

2.3.2 *Assemblage* (склоп)

У дјелу *D & G* важно мјесто заузима концепт *assemblage* или склоп, који има и додатна значења (скуп, састављање, монтажа или скупљање). Ово је веома широко коришћен појам у књигама *D & G* (1995; 2013), тако да његова интерпретација представља добар начин за креирање ефектног увода у методологију истраживања геофилозофије модерне. Концепт склопа се доводи у везу с појмом аранжман (фра. *agencement*, енг. *arrangement*) или процесом заједничког договарања, организовања и намјештања. Да би се разумио онтолошки оквир овог појма, потребно је направити својеврсну метафору са органском структуром, а која према *DeLanda* (1996: 8) егзистира још од античке Грчке (Аристотел) и Рима (Цицерон, Ливије, Сенека). У раном

модерном периоду (Хобз и Русо) успостављена је веза између органске структуре (производ природе) и државе (вјештачка творевина), да би у касном осамнаестом и почетком деветнаестог вијека биле осмишљене маштовите представе о друштвеном и политичком организму (Хегел и Шелинг). Из овога је проистекла аналогија између друштва и људског тијела, која имплицира да као што „тјелесни органи раде заједно за организам као цјелину, тако и функције друштвених институција омогућују хармоничан рад у циљу добробити за друштво".

Крајем деветнаестог вијека ову органску метафору је Херберт Спенсер уобличио у прву теорију систематског развоја, која је свој врхунац утицаја достигла накнадно у дјелу Талкота Парсонса (функционализам у социологији), а у домену географије, видјели смо да је то био настанак урбане географије (Чикашка школа). Послије овога, употреба организма као метафоре изгубила је на значају, социолози су одбацили функционализам због пренаглашавања друштвене интеграције и занемаривања сукоба, а други због фокуса на друштвене структуре (феноменолошко искуство). Софистицираније облик основне метафоре и даље је опстао и он не укључује аналогију, већ уопштену теорију о односима између дијелова и цјелине (који чине беспријекорну цјелину или показују органско јединство). Основни концепт у овој теорији Деланда назива „односи интериорности" (*relations of interiorty*), а који подразумјевају да су „саставни дијелови конституисани самим односима које граде према другим дијеловима у цјелини". Одвојени дио од такве цјелине престаје да буде оно што јесте, пошто је постојање овог одређеног дијела једно од његових конститутивних својстава. Цјелина у којој су саставни дијелови самостални, а њихови односи спољни један према другом, не поседује органско јединство. У појашњењу овога, он се позива на Хегелову логику:

> То је оно што чини карактер механизма, наиме, да какав год однос постоји између ствари комбинованих, овај однос им је стран и уопште, не тиче се њихове природе, већ и ако га прати, то је привид јединства и не остаје ништа више од састава, мјешавине, агрегације и слично (*Hegel*. 1999: 71)

Дакле, у овој концепцији цјелина посједује нераскидиво јединство тако да постоји стриктно узајамно одређење између дијелова. Ова верзија органске теорије има смисао и није елемент „старе истрошене слике" (превазилази функционализам), а потврду тога налазимо у дјелу Ентонија Гиденса, који покушава да превазиђе „дуалност дјеловања и структуре, аргументујући тако да се: агенција

конституише њеним ангажовањем у пракси, а заузврат, она репродукује структуру“.

Напокон, долазимо до *D & G* (2013: 88), који наводе да *assemblage* подразумјева двије осовине (хоризонтална и вертикална), које су повезане с различитим склоповима. Хоризонтална осовина склопа бави се „машинским склоповима тијела, радњама и страстима“ и „колективним састављањем изговора, дјела и изјава, неплодних трансформација тијела“. Вертикална осовина склопа има „територијалне или ретериторијалне стране, које је стабилизују, и резне ивице детериторијализације, које је носе“. Својом мноштвеношћу, ове осовине обликују скуп и дјелују на широк распон прозора.

> Склопови, како су их замислили *D & G*, су сложене констелације објеката, тијела, израза, квалитета и територија, које се окупљају током различитих временских периода како би створиле идеалне и нове начине функционисања. Склопови дјелују кроз жељу као апстрактне машине, или аранжмани, који су продуктивни и имају функцију; жеља је циркулишућа енергија која производи везе. Склопови се претварају у збир сила које се спајају заједно, концепт склопова се примјењује на све структуре, од образаца понашања појединца, организације институција, распореда простора, до функционисања екологије. Склопови нарастају из различитог распореда хетерогених елемената у продуктивни (или машински) ентитет који се може, барем привремено, представити дијаграмом. Дијаграм одређује однос између одређеног склопа сила; дијаграм је, према Делезу, "карта судбине" (*Livsey*, 2010: 19).

Разумијевање овог комплексног појма може бити олакшано својеврсним табеларним приказом различитих појмова и процеса који га описују и доводе у везу с другим геофилозофским појмовима, а које су *D & G* разрадили, а Бонта и Протеви систематизовали и појаснили (види: Прилог 8). За овај ниво употребе (географски аспект), обрада овог појма тежишно је заснована на енциклопедијским описима и уско стручним интерпретацијама неколицине географа и других научника. На основу анализе ових радова, могу се уочити два битна концепта, а која имају велики значај и за геофилозофију модерне.

Assemblage као филозофски концепт

Посебну тежину у разумјевању и обради овог концепта има капитални рад Мануела Деланде (*Assemblage Theory*, 2016), филозофа који проучава дјело *D & G* и на интердисцилинаран начин интерпретира историју урбанизма. Кључни аспект његовог рада односи се на оригинални (*деландовски*) концепт онтологије, преко којег је изградио „универзум испуњен склоповима“. Он полази од тог да су то „атомске

честице исковане у звијездама или националне државе у својим физичким и психолошким границама“. За њега је сваки материјални ентитет склоп, од којих „сваки има јединствену историју и састоји се од различитих дијелова“, при чему су и ови дијелови сами склопови. Саставни дио једног склопа не ограничава се нужно само тај склоп, а то образлаже на примјеру људске групе која има двојно држављанство. По томе, чланови те групе су саставни дио једне и друге националне државе, јер један склоп може бити саставни дио различитих склопова. На тај начин је материјална стварност хетерогена и међусобно повезана, јер бројни склопови учествују један у другом. Поред тога што је сваки склоп састављен од других склопова, сваки склоп је ипак „контингентна, сингуларна индивидуа“. То значи да је сваки склоп „настајућа цјелина, чији је идентитет резултат посебног и контингентног историјског процеса који је спојио своје саставне дијелове кроз оно што Деланда назива механизмима настанка“. Важан дио склопа (настајуће цјелине) је његова несводљивост, која односи се на чињеницу да „настајућа цјелина (склоп) показује својства, капацитете и тенденције које њени дијелови немају“, а што илуструје примјером воде (H_2O). Када се два молекула хемијски повежу, може се појавити потпуно нови ентитет, као када водоник и кисеоник у интеракцији формирају воду. Вода има својства која не посједују њени саставни дијелови: кисеоник и водоник су гасови на собној температури, али вода је течност која има капацитете различите од оних њених дијелова (додавањем кисеоника или водоника ватра се разгорјева, док се додавањем воде она гаси).

Да би се објасниле настајуће цјелине, не треба гледати само на дијелове, већ на интеракције између дијелова и процесе до којих те интеракције доводе (могу радикално измјенити дотични агрегат и његове саставне дијелове), па због тога то није више „агрегат појединачних ентитета, већ нови ентитет сам по себи“. Пошто се у прошлости појам настанка није могао научно објаснити (сматрао се сумњивим), по Деланди је то сада могуће учинити. Научно објашњење сада се може спровести „разјашњавањем механизама који производе дати афект“, јер се с новим открићима у хемији, биологији и технологији који открива важност нелинеарне узрочности. За разумијевање Деландиног концепта кључни су појмови: механизам, својства, капацитети и тенденције. Механизам треба схватити као „идеју интензивних својстава“. Док су екстензивна својства (нпр. дужина дрвене плоче) суштински дјељива, интензивна својства нису. Дрвена плоча се може пресјећи на пола и свака половина ће бити једнака, а интензивна својства (притисак, густина, температура и брзина), не могу се тако подијелити. Као примјере, наводи неравнотежу

термодинамике (загријавање посуде са водом) и метеоролошке феномене (разлика у температури морске површине и ваздуха, појава термичког градијента, конвекције, грмљавине и олује). Разјашњавање овог механизма (испаравање, кондензација, киша) објашњава како настаја грмљавина, а преко тога разумијемо како је настала и олуја, што према Деланди омогућава нешто још важније:

> Објективна реалност емергентних својстава може се утврдити разјашњавањем механизама који их производе на једној скали и показивањем да настали ентитети на тој скали могу постати саставни дијелови цјелине на већој скали. Ово важи и за друштвене склопове, као и за склопове који се налазе у природи, па зато дијаграм друштвеног склопа не мора бити изузетно сложен (*DeLanda*, 2016: 17).

Као примјер, он организује дијаграм структура ауторитета користећи три идеална типа ауторитета[20], при чему ове идеалне типове „не треба сматрати есенцијама, већ универзалним сингуларитетима унутар простора могућности, за склоп који чини структура ауторитета". У овом простору могућности постојале би три универзалне сингуларности које дефинишу „екстремне облике" које структуре власти могу да поприме. Димензије простора (степен слободе структуре власти) укључивале би степен до којег је „функција или позиција у хијерархији јасно одвојена од постојеће[21] и степен до којег су активности организације постале рутинске". Рутиниску активност Деланда доводи у везу с механизмима територијализације, јер обје доприносе кохерентности склопа. Према њему „што је скуп више територијализован, то је слободнији да дјелује као ентитет за себе", а што се може упоредити на нивоу људске личности: „интелигентан, независан и здрав тридесетогодишњи мушкарац је више територијализован, а самим тим и слободнији од бебе од 6 месеци или мушкарца од 93 године". Процеси територијализације могу бити „просторни (чланови организације на састанку) или непросторни (догматски декрети Католичке цркве). Исто важи и за процесе детериторијализације, који дестабилизују идентитет скупа". Шира слика појма склоп се може сагледати и кроз резиме ове визије:

[20] Према Максу Веберу, то су: традиционални, рационално-правни и харизматични.

[21] Рационално-правни облици имају највише раздвајања, а потом традиционални и харизматични облици.

> У овој онтологији, све што постоји у стварном свијету, то су појединачни ентитети (појединачни атоми, ћелије, организми, особе, организације, градови…), а главну разлику између њих чини просторно-временска скала. Не постоје тоталитети, као што је „друштво као цјелина“, већ угнијежђени скуп појединачних (јединствених, историјски контингентних) бића уклопљених једно у друго попут бањушке (руске лутке)… Ова веза је као машина: ентитети нижег обима формирају радне дијелове цјелине већег обима, цјелине која настаје (и треба да се континуирано одржава) интеракцијама између дијелова. Дакле, особе у интеракцији дају институционалне организације, интеракционе организације дају градове; градови у интеракцији организују простор у коме настају националне државе итд. Ово мијења сам начин на који се поставља проблем агенције и структуре, будући да термин „структура“ нелегитимно спаја неколико размјера и лишава организације и градове узрочне активности (*DeLanda*, 2016: 137-64).

Из ових примјера је видљиво да се склоп све више користи у широком спектру географских проучавања, али то не значи да је њихов циљ уједначавање његовог значења и прихватање одређених дефиниција.

Assemblage као географски концепт

Важан допринос цјеливитом разумјевању овог појма, у географском смислу, дали су *Anderson & McFarlane* (2011: 124), који наводе да проучавање склопова не пружа предност једној традицији географског размишљања у односу на друге, већ нуди могућност да се „размисли о вишеструким начинима на које се склоп препознаје и различито користи, као дескриптор, концепт и као етос“. Ови аспекти односе се на разлике коју асемблирано мишљење чини у односу на „релационо мишљење у контексту заједничке оријентације на састав друштвено-просторних формација“. Под овим, вјероватно, аутори желе да укажу на разлику у географском тумачењу простора као релационог (друштвеног) конструкта и геофилозофског (доминантно контингентног) процеса настајања простора, кроз склопове различитих просторно-временских нивоа. С тим у вези, они препознају сличност појма склоп са другим терминима (мрежа, миље или апарат) који су постали дио лексике савремених друштвено-просторних теорија.

Иако је већ наглашено да овај појам нема универзално значење, могуће је препознати неке заједничке карактеристике у начинима његовог коришћења, што наговјештава оквир његове употребе. *Anderson & McFarlane* (2011: 125) га често користе за „истицање настајања, многострукости и неодређености, и повезују га са ширим редефинисањем друштвено-просторног у смислу састава разноврсних

елемената у неки облик провизорне друштвено-просторне формације“. За њих, склопови су састављени од хетерогених елемената који могу бити „људски и нељудски, органски и неорганski, технички и природни“. Позивајући се на Деланду (2006), по којем је склоп у ширем смислу „дио општије реконституције друштвеног, која настоји да замагли подјеле: друштвено – материјално, блиско – далеко и структура – агенција“, Мекфарлејн (2017) наглашава четири међусобно повезана процеса унутар појма склоп. Први односи се на „окупљање, кохерентност и дисперзију“, а која односи се на „социо - материјалне праксе које су дифузне, замршене и контингентне“ и које наглашавају просторност и темпоралност. Други процес односи се на „групе, колективе и дистрибуиране агенције“, јер склопови нису органске цјелине, гдје су „разлике између дијелова подведене у више јединство“. Ово поставља питања о томе „гдје агенција, узрочност и одговорност леже у склопу, и како треба да буду замишљене“. Трећи процес односи се на „разлике у односу на Фукоове појмове као што су апарат, режим или владина технологија“, јер се асемблирање односи на појаву, а не резултирајућу формацију“. Из овог произлази дио жалби на склоп, које леже у „читању моћи као вишеструке коегзистенције“, јер асемблирање не подразумјева „централну власт, нити равноправно распоређену власт, већ моћ као плуралитет у трансформацији“. Четврти процес односи се на заједнички израз са термином мрежа, али само са неким и не са свим значењима, а акценат је стављен на „крхкост и доступност; празнине, пукотине и преломе“ који прате процесе сакупљања и распршивања.

Након ових општих разматрања о структури самог појма, можемо се вратити већ помињаним вишеструким начинима на које се склоп препознаје и различито користи (као дескриптор, концепт или етос). Јасно је, он се тежишно односи на оно што може бити широко названо „конструкционистички приказ друштвено - просторних односа“. Поред поменутих филозофа и друштвених теоретичара (*D & G*), значајан допринос разумјевању овог појма дао је Бруно Латур, а од географа је незаобилазан Најџел Трифт[22]. Разлике између поменутих стилова мишљења имају почетну оријентацију на то како „ствари морају бити састављене уз задржавање њихове хетерогености“, до тога да заједнички свјетови „морају да буду изграђени од потпуно хетерогених дијелова који никада неће чинити цјелину, већ у најбољем случају крхки, ревидирани и разнолики композитни материјал“ (*Latour*,

[22] Мисли се на његове књиге: *Spatial Formations* (1996) и *Non-Representational Theory* (2008).

2010: 3-4). Из овог разноликог тумачења, проистакла су три темељна начина како се склоп препознаје и користи.

Први аспект (дескриптор) односи се на неки облик привременог јединства међу разликама. То је веза између склопа, с једне стране, и извјесног броја ствари које се окупљају у једну цјелину, с друге стране. Једном распоређен на овај начин, склоп се може повезати на потенцијално неограничен низ појмова и користи се у односу на било коју провизорно структурисану формацију тј. као процес „кофункционисања“ при којем се хетерогени елементи спајају кроз нехомогено груписање. Препознавање склопа као дескриптора је видљиво у урбаној географији (социо-материјална трансформација) и кроз опис релација између политика путовања (*travelling policies*) и њихове локализоване подршке. *Thrift* (1996: 3) овај аспект појашњава преко контекста, који картографски обликује кроз приказ животних путева (субјективно искуство четири генерације унутар исте фамилије), који се шири из једног округа сјеверне Енглеске (прадјед), преко помјерања на Лондон (дјед), путовања по Енглеској и већем дијелу Европе (отац), те глобалног нивоа, од УК, Аустралије до Сјеверне Америке (син). Зато Трифт „не имплицира да је контекст нужно локални“, већ је то за њега „перформативна друштвена ситуација, плурални догађај, који је више или мање просторно екстензиван“ и више или мање временски специфичан. Због тога, за њега

> Суштинска јединица географије није просторна, она лежи у области вријеме-простор и у односу оваквих цјелина према већим просторно-временским конфигурацијама. Географија је проучавање ових конфигурација… То је парче друштвено конструисаног вријеме-простора која је мање-више „издужено“ и у којем друштвено конструисани појмови вријеме - простор морају играти своју улогу; умјесто да „живе“ у простору и времену, практично, ми рачунамо вријеме и простор у односу на наш облик живљења (*Thrift*, 1996: 1; 41).

Други аспект (концепт) преузима његово значење и функцију у односу на друге појмове и концептуалне проблеме, а његову употребу су разрадили *D & G* (1986; 2013). Ова концептуална употреба ставља нагласак на процес аранжирања или уклапања склопа хетероогених елемената. За њих овај појам (склоп) представља „констелацију елемената који су одабрани из организованог и слојевитог миљеа“. Склопови могу бити подјељени на двије осе, од којих се прва односи на „машински склоп жеља и колективни склоп прогласа“ (*machinic assemblage of desire and a collective assemblage of enunciation*). Значење ових појмова темељито су појаснили *Bonta & Protevi* (2004: 54-59) те поменути Лајвзи (*Parr*, 2010: 18-19). У најкраћем, ово односи се на скуп квалитета, ствари и односа (збирку језика, ријечи и значења), унутар

којег се привремено јединство производи кроз „кофункционисање ријечи, страсти, ствари итд“. Друга оса укључује разлику између покрета детериторијализације (покрети од територије ка земљи) и ретериторијализације (покрети од земље ка територији)[23], као хетерогених дијелови који се спајају и растављају.

Трећи аспект представља својеврсни пресјек скупа претходна два значења (дескриптор и концепт) и сугерише одређени етос[24] тј. „ангажман са свијетом, онај са којим експериментишу методолошке и презентацијске праксе како би се фокусирале на разлике у свијету живота“. Деланда (2006) напомиње да су географи, да би се упознали са процесима везаним за настанак агенција, користили различите појмове и концепте, од склопа, перформативних метода, детаљног описа. И овај аспект је снажно ослоњен на рад *D & G* (2013), а дио разлога зашто се склоп све више користи у широком спектру различитих контекста је његова манипулативност. Према *Anderson & McFarlane* (2011: 126), она произлази из чињенице да се овај појам може користити „као широки дескриптор различитих актера који се окупљају; као алтернатива појму мрежа, а који настаје из теорије актер - мрежа; као продуктивистички начин размишљања о појавама или заснован на пракси; као етос који прати друштвено у формирању и као средство проблематизовања поријекла, агенција, политика и етике“

2.3.3 Геотраума

Ово је завршни појам који ће се обрадити у овом кратком геофилозофском/географском проучавању модерне. И овај појам су разрадили *D & G* (2013), преко којег су нагласили своје увјерење о континуираном значају филозофије као начина мишљења и акције. Геотраума је специфичан етимолошки и семантички појам, који се може двоструко тумачити. У етимолошком смислу, то је кованица појмова гео (просторна димензија) и траума[25] (психолошко значење), из чега проистичу представе о настанку траума у конкретном географском простору. На основу овога код географа се развила идеја по којој се траума налази, не само у људским умовима и тијелима појединаца, већ и у друштвеном, еколошком и структурном контексту око нас. Због тога се, у једноставнијој форми, ове геотрауме могу класификовати на

[23] Види: Мутабџија (2020), Геофилозофија премодерне, с. 112-6; 190-1.

[24] Обичај, ћуд, нарав, карактер; збир сталних особина што их један човјек посједује, који се разлику од патоса, тј. тренутног и промјењивог стања душе.

[25] Било која врста узнемирујућег догађаја или искуства која може утицати на способност особе да нормално функционише.

основу специфичних идентитетских карактеристика[26]. Рејчел Пејн (2021) наводи да је траума у основи психолошка, а не физичка повреда и да су њени симптоми, углавном, били повезивани с посљедицама ратова, док данас постоји схватање да то није само медицинска и психијатријска брига, већ свакодневни дискурс и посебно поље друштвених наука.

> Психоанализа је пуна просторних концепата, нудећи: начин размишљања о томе како оно што потиче изван наших умова, укључујући друге људе (или њихове дијелове), културе у којима смо рођени, и материјалне ентитете који нас окружују, улази унутра, и како оно што је унутра, излази напоље (*Bondi*, 2014: 65)

Из овога је видљиво да се појам геотраума налази у сфери интересовања психолога, психијатара и географа, а назнаке овога Мутабџија (2022c: 12) је већ поменуо кроз појам геопсихијатрија, „терапије која се заснива на прилагођавању пацијента социо-просторним везама у локалној заједници кроз адаптацију датом миљеу". Међутим, у овој разноликој области географска анализа је сасвим нова, а Пејн (2021) наглашава да она углавном произлази из ширих интересовања географа за психоанализу и њихов покушај „мапирања начина на које то знање и искуство трауме дубоко обликују културни и структурални контекст у којима се налази". Ове анализе се протежу и изван географског подручја менталног здравља, а односе се на просторе интимног насиља, геополитике, урбаних промјена, расне и колонијалне репресије, миграција, природних катастрофа и климатских промјена.

> Геотраума описује мултискаларне, укрштене и међусобне односе између трауме и мјеста. Ослањајући се на дугогодишње структуралне анализе, наглашава заједничку улогу опресивних односа моћи у различитим колективним облицима трауме. Посебну пажњу посвећује проживљеном искуству, репозиционирању преживјелих као стручњака за приповједање трауме и препознаје рад на враћању простора послије развлашћивања. Термин геотраума се спорадично појављује у еколошкој филозофији и књижевној анализи (*Pain*, 2021: 974).

Комплексније значење појма геотраума исказују D & G (2013), који настанак ових специфичних форми доводе у везу с „пљачком, седиментацијом, неоснованостима и стратификацијом еколошких стања Земље, ради одржавања нерегулисаног економског раста и друштвене контроле географских простора", а који обезбјеђује будућност петрокапитализму. Из овог аспекта геофилозофије

[26] Црначке, постколонијалне, аутохтоне, феминистичке, *LGTBQ* и др. трауме.

(постојање геотраума) ишчитава се и савремени политичко - географски дискурс, а Реза Негарастани, у теоријској фикцији „*Cyclonopedia*“ (2008), препознаје нафту и опојна средства (дрога) као лубриканте (мазива) постиндустријског свјетског капитализма. Унутар њега, он као прву геотрауму препознаје потребу непрекидног освајања, комодификацију и присвајање еколошких система од стране петро-капиталистичких режима. Друга геотраума укључује гушење креативних облика мишљења и колективне друштвене акције, која би могла да спријечи еколошку катастрофу стварањем „нових екологија“, заснованих на локалности и активизму[27]. Овај облик геотрауме ефективно заробљава појединце и друштва у садашњости која изгледа и неподношљива и непремостива, тако да „настављамо да трпимо срамотне компромисе“ умјесто да истражујемо креативне алтернативе за будући животни пут.

[27] Нпр. бројни еколошки покрети данас промовишу веома јасну политичку агенду.

Закључак

Ово поглавље, на један начин, представља наставак теоријско – методолошког оквира књиге, које је започето у потпоглављу 1.3.3. Геофилозофија је дисциплина која се бави разматрањем филозофских питања везаних за географију и однос између човјека и простора. Пошто она укључује теме као што су однос човјека и природе, утицај људских активности на околину, као и разумијевање друштвених и културних процеса који се одвијају у простору, онда је прије свега, важно спознати опште назнаке филозофских праваца и појмова који је ближе дефинишу, а то су: структурализам, постструктурализам, постмодернизам, имагинарне геофилозофски појмови и осе.

Структурализам представља низ апстрактних правила језичких система који се изводи из појединачних говорних чинова, чија битна одлика је бинарна форма. Она произлази из тога што је најмања семиотичка јединица (знак) подијељена на два различита елемента: „означитељ" и његово „означено". Из овога произлази циљ структурне лингвистике, а то је проучавање значења створених кроз игре означитеља, што значи да је структурализам правац заснован на филозофској идеји присуства/постојања, која се изражава кроз говор, наратив му је човјечанство, структура је бинарна, а метода је апстракција. Са друге стране, постструктурализам је мишљење које наглашава важност друге стране рационалне модерности, од појединаца, па до институција за дисциплиновање. Другим ријечима, постструктурализам карактерише филозофска идеја „одсуства / непостојања", изражава се писањем, наратив му је „други и другачији", структура је разнолика, а метод је деконструкција. Постмодернизам или постмодерна је интелектуални и умјетнички правац који је многе елементе свакодневице претворио у умјетност. У најширем смислу, постмодерна односи се на настанак савремене културе, а основне разлике између ње и модерности карактерише потпуна супротност у домену естетских форми (високе -ниске) и облика (умјетност - разни медији), те историјских тема (слојевита значења - плитка и површна) те тачности (потпуна - импровизација).

Оба поменута теоријска правца (пост…) егзистирају и у географији, а унутар тог широког теоријског усмјерења у друштвеним и хуманистичким наукама, појавила се и постструктуралистичка географија. Карактерише је ригорозност испитивања основних појмова који подупиру велики дио модерне академске заједнице, укључујући већину географског мишљења и пракси. Постструктурализам је на подручје географије дошао релативно касно и представљао је критику

која је узнемирила и епистемологију и онтологију кроз повезивање тада доминантних теоријских оквира, а то су науке о простору, критички реализам, марксизам и хуманизам. Имала је највећи утицај у домену културне географије, а важност постструктуралистичког приступа у географији огледа се и у критичком ставу према поједностављеним облицима истине, представљања, материјалности и политике, које постају тачке ангажовања између њега и других географских потпоља. То укључује бројне географске дисциплине, од економске, политичке, урбане и руралне, картографије и ГИС, социјалне, па до постколонијалне географије и односа природа – друштво. Други правац је постмодернизам, који је произвео неколико различитих одговора у друштвеној географији (радикални приступи, феминизам и др.), који су довели до конституисања ширег заједничког оквира који је назван постмодерне географије.

Ипак, централни дијелови овог поглавља се односе на постојање имагинарних геофилозофских оса, које битно одређују свијет географије. Аутор их је подијелио у два триплета, хоризонталне (објективне) са епистемолошким (територија, постајање, Земља), те вертикалне (субјективне) са онтолошким значењем (простор, склоп, геотраума). Комплексност датих појмова не дозвољава претјерано уопштавање, па се читаоц позива да ова поглавља прочита цјеловито.

Слика 2.1: Град умјетности и науке у Валенсији у којем је Калатрава оригинално изразио постојање гео-оса у простору.

ДРУГИ ДИО:

ЕМПИРИЈСКО-АНАЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

За почетну фазу развоја географије модерне, поред њених филозофских основа у постхегелијанском периоду и општих економско-друштвених прилика (капитализам), велики значај имала је и друштвена теорија. Њен настанак и развој описан је претходно (види: том 1-3), тако да ће се фокус нашег интересовања сада помјерити са описа најзначајнијих представника великих теорија[28] на суштинска епистемолошка питања географије. Ипак, претходно је неоходно направити својеврсни увод, који подразумјева одговор на основна методолошка питања савремене науке, разграничења унутар ње, као и главне протагонисте. Тек након тога ћемо се посветити првој фази у развоју географије модерне.

Остајемо и даље привржени теоријском раду J. Хабермаса, с тим да фокус помјерамо са његове књиге „Филозофски дискурс модерне“ (1988) ка књизи „Сазнање и интерес“ (1975). Он је у овој студији кроз анализу недостатака Марксове теорије друштва („Прилог критици политичке економије“), констатовао постојање различитих облика дјеловања (инструментално и комуникативно). Географски посматрано, инструментално дјеловање је карактеристично за разумијевање природно-географских процеса, јер људи владају природом преко подсистема овог дјеловања (наука, техника и економија), чију теоријску основу чини логика. Други облик је комуникативно дјеловање, које се не односи на везу с природом већ са друштвом, у нашем случају с друштвено-географским процесима, структурама и агенцијама, из чега произлази фокус овог дјеловања на разумијевање међу људима. За разлику од теоријског оквира претходног дјеловања (логика), основу овог представља реторика, тј. разговор.

Ово је неопходно додатно појаснити кроз *Habermasovo* (1975: 32-33) тумачење односа између знања и науке, а које он заснива на Хегеловој критици Кантовог трансцедентално - логичког постављања питања „које води до парадоксалног резултата да филозофија свој

[28] Мисли се на: класичне теорије I - II, модерне теорије I - II и савремене теорије свакодневног живота.

положај према науци не само да мења, већ га и напушта“. Из овога Хабермас изводи тезу да „после Канта наука филозофски није више озбиљно схваћена“. То значи да у домену теоријско - сазнајног постоје двије могућности, од којих се прва односи на изједначавање науке са „једном могућом категоријом апсолутног сазнања једне велике филозофије“, а друга се тиче „слијепог изједначавања са сцијентистичком саморазумљивошћу фактичког подручја истраживања“. По њему, у оба случаја „затвара се димензија у којој се теоријско - сазнајни појам науке може изградити, дакле, у којој се тај појам науке може објаснити и легитимисати из хоризонта могућег сазнања“. У овоме Хабермас препознаје чињеницу да наспрам „апсолутног знања постоји научно сазнање“ које мора изгледати ограничено (борнирано), из чега произлази једини задатак, а то је „критичко укидање граница позитивног знања“.

На другој страни „где уопште недостаје појам сазнавања“ (важећа наука га трансцендује), критика сазнања прелази у теорију науке, из чијег међуодноса (теорија сазнања, филозофска мисао и теорија науке), Хабермас изводи закључак да је „теорију сазнања морала заменити једна методологија без филозофске мисли“ која ће од средине XIX вијека примити наслијеђе теорије сазнања. За њега је то методологија која се бави „сцијентистичким саморазумевањем наукâ“, при чему сцијентизам означава „веру науке у себе саму“ или „убеђење да науку више не можемо схватити као један облик могућег сазнања, већ сазнање морамо идентификовати с науком“. Из овог Хабермас изводи кључни став о позитивизму, новој фази науке коју промовише Огист Конт, која ће се служити елементима емпиристичке и рационалистичке традиције (у географији до средине 1950-их), да би вјеру науке у њено искључиво важење учврстила, „уместо да је промисли (рефлектује) како би на основу те вере разјаснила структуру наукâ“. Зато Хабермас славодобитно констатује да је „новији позитивизам тај задатак савладао са знатном тананашћу и неоспорним успехом“.

Значајан допринос разумјевању радова *D & G* и њиховој примјени у географији понудили су филозофи Мануел ДеЛанда (1991) и Брајан Масуми (1992), док су поменути Марк Бонта (географ) и Џон Протеви (филозоф) најзаслужнији за повезивање дјела *D & G* са теоријом сложености и њеном примјеном у географији. Након ових уводних напомена, створене су претпоставке за даље проучавање позитивизма, које има три битна одређења: филозофско, социолошко и географско.

3. ПОЗИТИВИЗАМ / ПЕЈЗАЖ

Постоји одређена геофилозофска повезаност између позитивизма, као филозофског правца, и пејзажа, као културно-географског појма. Да би открили те суптилне и имагинарне везе, неопходно је прво појаснити изворно значење ових појмова. Одмах на почетку треба нагласити еволутивност друштвеног развоја и поставити јасан временски оквир, при чему је просвјетитетљство (XVIII) наслиједио позитивизам (XIX), да би његов наставак био логички емпиризам (XX вијек). У најкраћем, позитивизам или позитивистичка филозофија је правац у теорији науке који све заснива на чињеницама, негира метафизику и избјегава објашњење и стварање хипотеза. Његово теоријско утемељење успоставио је Огист Конт у дјелима о позитивистичкој филозофији (*Cours de philosophie positive* и *Sisteme de politique positive*) половином XIX вијека, у којима је изложио идеју[29] о постојању три раздобља кроз која човјечанство пролази у потрази за извјесном спознајом. У свом првом раду он наводи да је открио велики основни закон:

> Тај закон састоји се у томе што свако од наших главних схватања, свака грана наших сазнања, прелази поступно кроз три различита теоријска стања: теолошко или фиктивно стање; метафизичко или апстрактно стање; научно стање или позитивно. Другим речима, људски дух, по својој природи, употребљава редом у сваком од својих истраживања три методе филозофирања чији се карактери битно разликују, а чак су у основи и супротни: најпре теолошку методу, затим метафизичку и најзад позитивну. Отуда три врсте филозофије, или општа система схватања о скупу феномена, која се међусобно искључују: прва је нужна полазна тачка људске интелигенције; трећа, њено стање утврђено и дефинитивно; друга једино има циљ да послужи као прелаз (*Comte*, 1989: 24).

У тумачењу ових Контових ставова долази се до тога да у теолошком стању људски дух усмјерава своја истраживања (идентификује предмет истраживања) ка унутрашњој природи бића, тј. ка почетним и крајњим узроцима свих посљедица које га погађају. За њега су то апсолутна сазнања, која представљају феномене као производ директног и непрекидног дјеловања натприродних сила, чије самовољно дјеловање објашњава све привидне аномалије васионе. То је

[29] Сматра се да ју је преузео од Сен-Симона, свог учитеља који је био отац француског социјализма и заговорник филозофије прогреса.

резултат недовољних интелектуалних могућности, због чега истраживач користи машту и уз помоћ натприродних бића објашњава одређене феномене (нпр. како је настала Земља или зашто грми током временских непогода). Друга фаза[30] (метафизичка) само је једна општа модификација претходне (теолошке) фазе, током које су натприродне силе замијењене апстрактним идејама, које теже објашњењу крајње природе бића и свијета, тј. истраживању питања која су везана за оно „што чини да нешто јесте“ и „какво је то (шта год да то јесте)“? За њега апстрактне силе (персонификоване апстракције) су својствене разним бићима свијета, која су у стању да створе све посматране феномене чије се објашњење састоји у томе „да се сваком од њих додели одговарајући ентитет“. Метафизичке појмове Конт повезује с религијом, поезијом и сличним облицима духовности. Најзад у позитивном стању, људски дух увиђа немогућност да спозна апсолутне појмове, тј. постаје свјестан властите лимитираности, немогућности сазнавања крајњих истина, па одустаје од тражења „порекла и сврхе васионе и упознавања унутрашњих узрока феномена“. Због тога, он се „уз добро комбиновање и примену резоновања и посматрања“ фокусира на откривање стварних закона, тј. њихових „сталних односа сукцесивности и сличности“. То значи да он напушта претходно постављене циљеве и окреће се пропитивању стварности на објективним и провјерљивим референцама, које треба повезати у јединствени систем. Савремено тумачење позитивизма (Хекинг, 1983) заснива се на постојању његових шест битних карактеристика:

> (1) Нагласак на важности посматрања као основе за сво (нематематичко) знање. Научне изјаве требало би да буду утемељене у непосредном и приступачном искуству свијета, кроз пет чула. Оваква непосредност гарантовала је да су чињенице чисте, непотврђене теоријским или вредносним пресудама; оне су представљале свијет какав је стварно био - непоправљив и неприкосновен. Конкретно, за Конта је признање посматрања као извора знања, представљало кулминацију историјског процеса у којем су грешке из претходних ера коначно превазиђене, а које је карактерисала (погрешна) доминантност прве вјерске, а касније, и метафизичке мисли.
>
> (2) Вјера у било коју верификацију (користећи запажања за доказивање тезе), или његову варијанту, фалсификација (користећи запажања ради поништавања тезе). Верификација или фалсификација се врше формално, користећи уобичајене методе, примјењујући ригорозне

[30] Метафизика истражује суштинско одређење ствари, она је изван чулног свијета и разматра природу постојања: простора, времена, узрочности, те однос ума и тијела, материје и својстава, као и могућности и стварности.

технике, као што је статистички закључак, да би се чврсто утврдила истина или лажност изјаве.

(3) Увјерење да узрочност, која се види у природи и друштву, није ништа друго до понављање једног догађаја другим. Позитивизам одбацује уобичајено тумачење узрока сматрајући га нејасним метафизичким пртљагом (ко је икада примјетио "узрок"?). Алтернатива је формулација везана само за искуство, стална повезаност догађаја који могу се посматрати ('Ако догађај А, онда догађај Б').

(4) Сумња у теоријске ентитете који по дефиницији нису видљиви. Конт је рекао да се теоријске генерализације увијек морају посматрати, у најбољем случају, само као хипотезе, а логички позитивисти покушали су свести све теоријске изјаве на (легитимне) претпоставке логике (покушај који се завршио катастрофално). Чак и мање екстремно рјешење "операционализма", које је везивало значење теоријског појма за емпиријске операције које су потребне за његово мјерење, откривено је узимајући у обзир импликацију да сваки нови мјерни инструмент дефинише нови теоретски израз.

(5) Вјера у јединство метода, које омогућавају да се позитивизам ефикасно примијени на хуманистичке и друштвене, али и на природне науке. То је познато као натурализам: једна метода одговара свима, откривајући истину гдје год се налази. Конт је замислио јединство као хијерархију у којој се дисциплине, које проучавају сложеније појаве, ослањају се на законе откривене у дисциплинама које се тичу мање сложених феномена (Хекинг, 1983), док су логички позитивисти (или бар Ото Нојрат) заговарали Покрет за јединство науке, који би знање (било које дисциплине) убацио у јединствени калуп физике (замишљен као монументална Међународна енциклопедија јединствене науке) требала је да покаже како би то требало урадити, али су до сада написана само два тома: Рајх, 2005).

(6) Жестоко порицање метафизике (тј. пропозиција које се односе на нефизичке). Конт није имао интересовање за метафизичко значење, вјерујући да је њихово вријеме буквално прошло: сада је била ера позитивизма. Логички позитивисти су били једнако екстремни. А. J. Ајер (1936) је прво поглавље у свом логичко-позитивистичком манифесту, за публику на енглеском језику, назвао "Елиминација метафизике" (*Barnes*, 2009: 558).

Унутар побројаних шест тачака видљиви су бројни географски садржаји који и данас значајно егзистирају у географској литератури. То указује на недовољну методолошку поткованост таквих истраживача који и даље инсистирају само на описивању видљивог пејзажа, тј. уочљивих географских процеса.

3.1 Филозофске специфичности географског позитивизма

У претходним позивањима на „ХП“ провијавају два кључна појма Делезове онтологије (метафизика и пејзаж), од којих први директно повезује позитивизам и геофилозофију. Други појам представља симболичко, и дијелом апстрактно мишљење, па се у томе види његова двојност, с једне стране блискост, а с друге супротност позитивистичким погледу на свијет.

3.1.1 Борба против метафизике

У претходним поглављима већ је неколико пута наглашено да суштинску карактеристику позитивизма чини борба против метафизике, јер она не доприноси стицању научних (провјерљивих) истина, тј. она означава спекулацију која се не заснива на емпиријском посматрању. Истовремено, *Bonta & Protevi* (2004: 12) појашњавају да, за наше потребе, не треба правити разлику између Делезових појмова метафизика и онтологија „иако то може шокирати оне који поистовјећују савремену француску филозофију са лакоћом размишљања о Жаку Дериди, који је, пратећи Мартина Хајдегера, тематизовао 'затварање' или 'превазилажење метафизике' и укратко, стварне филозофије“[31]. На постојање комплексности у овим питањима о метафизици, а која није блиска предмету географије, указује и овај цитат:

> Рјешење овог привидног антагонизма између великих филозофа је сљедеће. Разлика између онога што Делез назива метафизиком или онтологијом и те „метафизике присутности“ коју је Хајдегер тематизовао као *passe,* за Дериду је управо 'диференцијална' природа Делезове метафизике или онтологије. У 'метафизици присуства' структура Бића је утемељена у трансцендентном или илустровано њиме, 'највишем' бићу или ентитету. Отуда је 'метафизика присуства' названа 'онто-теологија' (*Bonta & Protevi*, 2004: 12).

Методолошки оквир позитивизма је дедуктивно-номолошка (*deductive-nomological*) теорија научног објашњења, која се заснива на посматрању, експерименту и упоређивању. На почетку овог процеса су

[31] У појашњењу овог става, Бонта и Протеви наводе да је Хајдегер свој рани пројекат назвао 'фундаментална онтологија', али да његов ум није био укључен у оно што је названо 'метафизиком присуства'.

перцепција (посматрање), потом индукција на основу које се креирају универзалне форме (закони), који се потом третирају као аксиоми (не доказују се). Затим, на основу ових закона изводе се хипотезе (као теореме) за одређене подобласти искуства, а даља експериментална запажања затим се упоређују са предвиђањима добијеним хипотетичком дедукцијом из закона. На крају, ако запажања одговарају предвиђањима, онда је постигнуто научно објашњење. За поменуте ауторе су „општи закони лингвистички формулисани, тако да то објашњење има облик логичког доказа, а таква објашњења, предвиђања и докази су еквивалентни“.

3.1.2 Вишезначност појма пејзаж

Други појам у наслову овог поглавља је пејзаж, који има вишеструко значење (временско и семантичко). Прво се односи на предмет проучавања првобитних праваца у научној географији (крај XIX и почетак XX вијека), који ће свој врхунац достићи у регионалној (регија), а потом и у културној географији (културни пејзаж). Друго значење односи се на крај процеса модерне и већ поменуте везе с Бартом и Џејмсоном. Такво тумачење пејзажа заснива се на методу деконструкције, у којем нови културни географи, према *Bonta & Protevi* (2004: 7), препознају „игру значења“ као најпопуларнији облик за прихватање Дериданог (1982, 1994) дјела у географији. Својеврсни наставак оваквог тумачења пејзажа проистиче из револуционарних радова *D & G* (1995, 2013), који су понудили продуктивнији оквир за „историјско позиционирање режима означавања, као једног од неколико семиотичких система“. Овај оквир има интердисциплинарну природу, при чему поменути аутори наводе да за географе постају интересантне различите области, као што су „антропологија, когнитивна наука, историја, теорија организације, филозофија, политичке науке, као и сама географија, у подобластима од геоморфологије преко урбанистичких студија, до коришћења земљишта и екологије“. Неки географи су повезали *D & G* тумачење значења као „поновну концептуализацију која представља покретач материјалних процеса“ или њихову демонстрацију да је „означавајући режим (семиотика означитеља) само један од многих“, из чега су извукли закључак да је „његова доминација у анализама пејзажа, региона, простора и мјеста била превише ограничавајућа“. Из овог наглашавања пејзажа као текста (у културној географији), произлази објашњење зашто многи географи имају анти-постмодерни став. Ипак, за Бонту и Протевија (2004), то је наивни реализам, који је незадовољавајући, па зато они кроз анализу *D & G* (2013) дају допринос новој, материјалистичкој парадигми за цјелокупну друштвену / физичку

географију, која замјењује препирке укоријењених постмодерниста и њихових противника који имају атеоријске, функционалистичке или позитивистичке склоности.

У духу овог семантичког значења пејзажа, вриједи указати на нове иницијативе и успјешне експерименте у домену критичке и нове културне географије. Такав примјер пружа Родс (2020), који указује на постмодернистичке могућност трансоптичке анализе пејзажа, те тако даје широке концептуалне приступе у интердисциплинарном третману пејзажа Велса (УК). То је остварено постструктуралистичком анализом садржаја Националног музеја вуне (студија случаја), преко којег је остварена мултидимензионална анализа пејзажа. Она је употпуњена емпиријским доказима, кроз опис савремене концепције музејских поставки, у којима осим текста и слика значај добивају сензорни елементи. То се односи на звук (ефикасно описује значај воде за индустрију вуне), додир (алати и биљке) и мирис (вуна и тканина). У структурном и тематском погледу, то је повезано хоризонтално (позитивистички приступ) кроз различите описе, регионалногеографски (рељеф, хидрографија…) и историјско-географски (значај вуне за индустријализацију Велса). Вертикалну осовину датог описа представља културногеографски приказ (велшки идентитет) и назнаке феминистичког приступа (питање другог, кроз потиснути значај Велшког језика), из чега се исчитава извјесна дуалност исказа (за и против праксе идентитета у западној Европи). У методолошком погледу, овакав начин анализе пејзажа може успјешно омогућити примјену архивских (историјска грађа) и наративних елемената (бројни експонати). Све је у функцији наглашавања перформативних и дискурсних елемената меморијалне анализе, како би се обновила успомена на некадашње пејзаже (пашњаци и водотоци), који су подарили велико индустријско и културно наслијеђе Велсу. Овај примјер показује да савремена мултидимензионална анализа пејзажа може укључивати и пренесена значења, као што су описи пашњака (сточарство), те водотока, рјечних канала и бројних млинова (индустрија). Музејска поставка омогућује примјену принципа очигледности, који оспособљава посматрача да препозна и разумије појаву (пејзаж) о којој аутор говори. Несумњиво, овај утисак могу појачавати звучни ефекти (шум воде), који код гледаоца евоцирају успомене на некадашњи пејзаж и представљају својеврсни феноменолошки приступ (опажен, замишљен, доживљен) у обради културних садржаја. На овај начин, овакав методолошки оквир даје јасну представу о значају и вишедимензионалности сваког пејзажа (у конкретном случају то је Велс), што се остварује кроз његову трансоптичку анализу.

3.2 Социолошки аспект: наука и друштво

Појашњење овог аспекта позитивизма треба започети с кључним закључком Конта о еволутивности друштвених процеса и покушајем предикције његовог развоја. Наиме, он је закључио да развој друштва слиједи "непромјењиве законе", што значи да је људско понашање идентично непромјењивом понашању материје и да се може објективно мјерити. Такво објективно мјерење друштвених феномена може се остварити коришћењем метода природних наука, из чега је Конт (1989) дисциплину која се тиме бави назвао позитивна физика (социологија), а овај приступ је постао познат као позитивизам. Он се заснива на опажању понашања, из којег могу настати искази о узроцима и посљедицама понашања. Позитивистички приступ ставља нагласак на понашање које се може директно опажати и тврди да фактори који се не могу директно опажати (нпр. вриједносни судови, нормативни искази, осјећања), нису посебно важни, јер могу заварати истраживача. Да би се овај текст учинио интересантнијим и провокативнијим, сада ће се вријеме настанка овог филозофског правца (половина XIX вијека) ставити у историјски контекст и покушати повезати кључне појмове (наука и друштво) тог и садашњег времена.

3.2.1 Научни оквир

Ово поглавље књиге настаје у вријеме велике ратне драме на истоку Европе, која геополитичким рјечником казано, представља расплет на „великој шаховској табли“. Кључни појмови данашњег наратива су енергенти, Исток, правда, истина, али и самоувјереност. Ако се може пронаћи најмањи заједнички именитељ свих поменутих појмова, онда је њему најближи појам наука, која се у најширем смислу бави трагањем за истином. Тако је било и у вријеме настанка позитивизма, социолошког приступа, који полази од сљедећих претпоставки: нуди радикалну алтернативу свим дотадашњим филозофским мишљењима и идејама; критикује феудални поредак испуњен крутом и беживотном претпоставком коју ће замијенити рационална мисао и искуствене чињенице; егзактност, практичност и конструктивност сваког позитивистичког става огледа се у операционализацији и искуственој верификацији; захваљујући присуству позитивне науке, техничка питања се лакше рјешавају; као и да својом научном неутралношћу јасно разграничава научно од идеолошког.

Ако дати тематски оквир замислимо као пејзаж (географска датост) који се може претворити у текст (нова културна географија), онда га можемо покушати интерпретирати и на другачији начин. Такав приступ указује на двоструку везу између позитивизма и науке, а то су дефиниција науке (трагање за истином) и њен кључни проблем (метод). То значи да морамо разумјети обоје, шта је истина, али и метод којим се она води. Да би то сликовито описали, послужићемо се једним одјељком (том трећи, глава X) из чувеног романа Лава Николајевича Толстоја „Рат и мир“. Овај роман сматра се једним од најузвишенијих достигнућа свјетске белетристике, чија радња је тематски везан за Наполеонов напад на Русију и шири друштвено-историјски контекст (1805-1813), који је тада владао у Русији. Наиме, у царској војсци тада су служили бројни њемачки, италијански, фински и други официри, а наредни цитат односи се на дијалог између кнеза Андреја (Болконски) и Чернишова (царев флигел-ађутант), након обиласка дијела одбрамбених положаја царске војске код Москве (Бородино). Командант те јединице био је генерал Фул [*Pfuhl*], који је припремио нову организацију одбране, у очекивању напада Наполеонове војске, и који је изразио незадовољство што су без његовог присуства гости обилазили његове јединице:

> Сећајући се својих аустерличких успомена, кнез Андреја је само на том кратком састанку с Фулом саставио себи јасну карактеристику тог човека. Фул је био један од оних очајно, непроменљиво, до мучеништва самоуверених људи, какви могу бити само Немци, и управо због тога што су само Немци самоуверени на основу апстрактне идеје — науке, то јест, привидног познавања савршене истине. Француз је самоуверен зато што сматра да је, како духом тако и телом, неодољиво примамљив и за мушкарце и за жене. Енглез је самоуверен зато што долази из најбоље државе на свету и зато што, као Енгдез, зна увек шта треба да ради и што зна да је све што он, као Енгдез, учини несумњиво добро. Италијан је самоуверен зато што је бујан и што лако заборавља и себе и остале. А Рус је самоуверен управо зато што ништа не зна нити хоће да зна, јер не верује да би се могло ма шта у потпуности знати. Немац је самоуверен горе од свих, јаче од свих и одвратније од свих, јер он мисли да зна истину — науку коју је сам измислио, али која је за њега апсолутна истина. Такав је, очевидно, био Фул. Он је имао своју науку — теорију обличног кретања коју је извео из историје ратова Фридриха Великог и све што је налазио у најновијој ратној историји изгледало му је као бесмислица, варварство, неправилан сукоб, у коме је са обе стране почињено толико грешака да се ти ратови нису могли назвати ратовима: нису се могли подвести под теорију, па нису могли ни бити предмет науке (Толстој, 1986: 40).

У претходном цитату могу се уочити два елемента која завријеђују додатно појашњење. Први се тиче карактерологије и етно-психолошких карактеристика становника Европе, а што су накнадно успјешно примјенили и српски научници, Цвијић (1968) кроз антропогеографску синтезу о Балкану, а Дворниковић (1939) у опису карактерологије Југословена.

3.2.2 Друштвени феномени

Други елемент односи се на најопштију дефиницију науке, која се на најширем нивоу бави трагањем за истином, укључујући и идеју да постане нека врста нове свјетске религије (Религија Човјечанства), која ће обезбиједити „општа правила за добробит и унапређење друштва“. О томе је писао *Kolakowski* (1972: 98-101), који је тврдио да је Конт био опчињен католицизмом и да би по њему та нова религија требала „имитирати црквени систем, чистећи га само од предрасудних теолошких вјеровања, задржавајући при томе уједињујућу моћ“, а што је укључивало: ритуале, сакраменте, календар, свештенство, крштење, миропомазање и посљедње свјетовно помиловање. Сумирајући оцјену о овом раду Колаковског, његов превидилац и аутор предговора Р. Тубић[32] констатује да је ова књига „прва синтетичка историја позитивистичке мисли“, јер до сада није написана „било каква историја позитивизма која би се у погледу методолошких, па и садржајних врлина, могла упоредити са овом“, а што он поткрепљује анализом његове епистемологије (биолошке) и научног мишљења.

Централни принцип позитивизма[33] сводио се на покушај потпуног уклањања људске субјективности, а заснивао се на Контовој тврдњи да су „друштвени феномени подложни законима и методама истраживања, који су директно били паралелни онима из природних наука“. У методолошком смислу, Контова социологија се заснивала на пет централних правила, од којих су сва била обухваћена термином позитивизма, а који се односе на: стварно, а не на имагинарно; извјесно, а не неодлучно; тачно, а не непрецизно; корисно умјесто узалудно, и релативно, у супротности са апсолутним. Његова брига о стварном заснива се на превласти посматрања над маштом, из чега је произашла

[32] У једној фази свог научно-истраживачког рада, Тубић је био и професор Филозофског факултета Пале, Универзотета у Источном Сарајеву.

[33] Позитивизам је био доминантна филозофија науке током већег дијела XX вијека, а једна од његових основних одредница односи села на борбу против метафизике јер је означавала спекулацију која није зависила од емпиријског посматрања.

превласт науке над метафизиком. Овај став се заснива на централном правилу емпиријских школа мишљења, што према учењу феноменолога значи да не постоји разлика између суштине и феномена, тј. може се забиљежити само оно што се непосредно доживљава.

Из ових ставова изводи се методологија позитивистичког учења, која је заснована на *Comte* (1989: 172) наглашавању значаја посматрања, које не негира потребу за теоријом, али и указује да велику препреку у употреби посматрања представља емпиризам „који у њега уводе они који би, у име непристрасности, забранили употребу било које теорије“. Зато, он тврди да је оваква логичка догма супротна духу позитивне филозофије у домену проучавања друштвених појава, јер посматрање „било које врсте феномена није могуће, осим у оној мјери у којој је прво усмјерено, а на крају и интерпретирано, неком теоријом“. Пошто су претходне тенденције у друштвеним истраживањима имале теолошки или метафизички карактер, који се заснивао на спекулативном, а не на провјерљивом емпиријском посматрању, *Tompson* (1982: 21) је извео закључак о једном од највећих Контових достигнућа, а то је успостављање методологије нове дисциплине (социологије), засноване на посматрању, експерименту и поређењу.

Према *Habermasu* (1975: 99) позитивизам означава „крај теорије сазнања“, а на чије мјесто долази теорија наука. Он то појашњава тако што је „питање о условима могућег сазнање тежило да у исти мах објасни и смисао сазнања“. Према њему, позитивизам „сасјеца“ то питање, јер постојањем чињеница у модерним наукама „оно за њега постаје бесмислено“. Пошто је сазнање директно дефинисано научним достигнућима, онда се и питање о условима његовог могућег постојања може смислено поставити само у облику „методолошког питања о правилима изграђивања и провјеравања научних теорија“. Хабермас се позива на Канта, који је искористио достигнућа савремене физике да би успоставио нормативни појам науке, као „полазну тачку истраживања конституције могућих предмета узрочно-аналитичког сазнања“. Ту димензију је позитивизам изгубио из вида, пошто за њега чињеница модерне науке „не само да, можда, не одустаје од питања смисла сазнања уопште, него га чак и прејудицира“.

> Смјењивање теорије сазнања с теоријом науке показује се у томе што субјект који сазнаје више не представља систем односа. Од Канта до Маркса субјект сазнања био је схваћен као *свијест, Ја, дух и род*; стога су проблеми важења исказа могли бити одлучени само позивањем на неку синтезу - ма како се иначе мијењао појам синтезе с појмом субјекта... Теорија сазнања, која се изједначила с методологијом, губи из вида конституисање предмета могућег искуства, на исти начин као што формална наука, отцијепљена од трансцеденталне рефлексије,

> губи из вида генезу правила повезивања симбола; говорећи кантовским језиком, обе игноришу синтетичке радње субјекта који сазнаје (*Habermas*, 1975: 101).

Овај осврт на социолошки аспект развоја позитивизма закључићемо опсервацијом географа *Gregory* (1978: 26), који је у Контовом раду препознао „наглашавање извјесности, која се постиже заједничким искуством стварности“, и која од свих научника захтјева усвајање јединствене методе. У жељи да упореди Грегоријеве ставове о емпиризму и позитивизму, *Clocke et al*. (2004: 250) наводе његове цитате о емпиризму као „филозофији науке која даје предност емпиријским запажањима над теоријским изјавама. Емпиризам претпоставља да су посматрани искази једини начин директног упућивања на стварни свијет и да се такве изјаве могу оцијенити као истините или нетачне без позивања на теорију“. Истовремено, за њега „позитивизам се гради на овим емпиристичким основама, али, додатно, инсистира се на научном запажању које мора бити поновљиво, да општост запажања доведе до формалне конструкције теорија које се могу емпиријски провјерти да би биле сматране научним законима. Заузврат, ови научни закони могу се прогресивно обједињавати и интегрисати у јединствен систем знања и истине“.

3.3 Детерминизам, регије и пејзажи

Појам пејзаж односи се на визуелни изглед дијела земљине површине, углавном руралних предјела и природе, па је, осим географије, чест предмет проучавања и у визуелним умјетностима. Због такве универзалности, овај појам је представљао централни предмет истраживања бројних географа током XIX и већег дијела XX вијека и односио се на релације култура-природа и субјект-објекат, а који се у оквиру истраживања географског позитивизма може препознати у три различите форме (пејзаж као *Lebensraum*[34], пејзаж као *Landschaft*[35] и као културни пејзаж[36]). Пејзаж је добио савремени теоријски оквир, као предмет географских проучавања, унутар њемачке географске школе и то у оквиру парадигме географског детерминизма. Полазна хипотеза овог учења односи се на недјељиво јединство човјека и природе, при чему људске заједнице прилагођавају свој начин живота природном окружењу, тако да то прилагођавање условљава стварање специфичних социјалних група чије се дјеловање испољава у физиономији земљине површине – пејзажу. Заговорник овог приступа био је Фридрих Рацел, који је сматрао да животна средина, превасходно рељеф и клима, одређује обрасце људске културе и друштвеног развоја, а да друштвени услови практично немају утицај на културни развој. Рацелова теорија настала је под снажним утицајем Дарвиновог капиталног рада „Поријекло врста путем природног одабирања“, по којем је еволуциона биологија и утицај околине имао пресудан утицај на човјека и његову културну еволуцију.

Као филозофски правац, позитивизам је нашао своје мјесто и унутар географије, а најважнији допринос објашњењу позитивизма дао је Д. Харви (1969), који је успио да опише географски научни метод, као модел научне строгости. По њему, то је био редукционистички[37] приступ који је настојао анализирати компоненте комплексних система тако да збир свих једначина (компоненти) представља рјешење које објашњава понашање система у цјелини. На тај начин, редукционистички (позитивистички) приступ негира појаву,

[34] (њем.) животни простор, у геополитици (политичко-географски аспект).

[35] (њем.) природни пејзаж, у регионалној географији (регионално-географски аспект).

[36] Изворно у енг. *cultural landscape,* у културној географији (културно-географски аспект).

[37] Сматрало се да закони психологије, биологије, хемије и физике могу објаснити друштвене феномене, па је за проучавање људских ствари била довољна упорност и увид да се открију механички закони који управљају људским понашањем.

инсистирајући на томе да свака цјелина (систем) представља само прости збир компоненти. У овом његовом дјелу географске методологије[38] скицирани су даљи правци развоја филозофије географије, на бази које ће се градити теорије, а то је „оно по чему ће нас познавати“. Кључно запажање Харвија односило се на епистемологију, јер до тог тренутка географи су ријетко проучавали питања о томе „како и зашто је произведено географско знање“. То је био резултат недостатка дисциплинарне „робусне и теоријски ригорозне методолошке основе“, коју је обезбједио Харви „експлицитно признајући важност филозофије за географска истраживања“. То се посебно односи на „филозофију науке, која је конструисала теоретски звучну онтологију и епистемологију, приказану као кохерентна научна методологија“. Иако Харви никада није користио појам позитивизам, његова научна методологија је имала такве карактеристике, а што се види и из наредног цитата:

> Методолошка слобода је, по мом мишљењу, веома важна. То нам даје огромну флексибилност у проучавању географских појава, а такође пружа неопходан рјечник за разумну објективну дискусију о географским проблемима. Али географски проблеми се не могу ријешити пуким одабиром неке логички досљедне методологије. Нешто више је потребно. Ово „нешто више“ представља адекватну географску филозофију. Не можемо избјећи ово, јер у било којој студији коју треба да урадимо, постоје претпоставке. Оне укључују веома важан вредносни суд одлучивања о томе која питања ће се одбацити, а која питања истражити. Надаље, често је немогуће донијети добру методолошку одлуку без доношења претходних филозофских одлука, а у погледу циљева и задатака одређене истраге. Овај приједлог односи се на конструкцију теорије, употребу модела, избор одговарајућег језика, класификације, мјерења, узорковања, итд. Стога, требало би да буде јасно да за рјешење географског проблема филозофија пружа довољан услов, а адекватна методологија пружа неопходан услов. То значи да филозофија обезбјеђује управљачки механизам, а методологија обезбјеђује снагу да нас приближи одредишту. Без методологије ћемо стајати у мјесту, а без филозофије можемо бесциљно кружити без јасног правца кретања (*Harvey*, 1969: 482).

[38]Ова веома значајна географско-методолошка студија састоји се од 24 поглавља (521 стр.), која су сврстана у 6 дијелова (Филозофија, методологија и објашњење; Методолошка позадина и објашњење у географији; Улога теорија, закона и модела у географским објашњењима; Језички модел у географији; Модели географског објашњења; Модели географских информација).

Ако би покушали ове Харвијеве ставове сликовито представити, онда би географију упоредили с авионом, у којем филозофска основа представља компас, а методологија мотор тог авиона. Због значаја Харвијевог укупног доприноса развоју географског мишљења, потребно се додатно задржати на његовом односу према позитивизму, као раној фази у креирању његових филозофско - географских ставова. Референтни оквир за њихово сагледавање пружа књига „*David Harvey: A Critical Reader*“ (уредили Н. Кастри и Д. Грегори), у којој се неколицина аутора позива на Харвијев позитивизам. У уводном чланку, *Gregory* (2006:4) наводи да се Харви фокусирао на разграничење препознатљивог научног метода „заснованог на филозофији науке (уопште) и позитивизму (посебно)“. Он то препознаје у његовој утемељености, као пресудном фактору, који му је омогућио да његов пројекат одбаци оно што је назвао екстремним верзијама логичког позитивизма, управо зато што су тврдиле да се знање „може развити независно од филозофских претпоставки“. Он наглашава да Харвијево (1969) филозофско утемељење проистиче из радова Брајтвајта, Карнапа, Хемпела, Нејџела и других филозофа, који су установили дедуктивно-номолошки модел. Харви је то назвао „стандардним моделом научног објашњења“, који је за њега (као и већину његових савременика) представљао „научни метод способан да омогући производњу систематског и уопштавајућег географског знања“.

Оправдање за рану Харвијеву (1969) епистемологију и њену заснованост на неком облику позитивизма, *Barnes* (2006: 20-46) је упоредио са младим Витгенштајном, јер код обојица оне „не представљају талог рационалности, рационалистичког гледишта, већ су интегрално повезане са друштвеним, културним и политичким контекстима, укључујући мјеста у којима су живјели“. Поред овог поређења младог Харвија са славним Витгенштајном[39], Барнс даје осврт на оригиналност његове дисертације („О индустрији хмеља у Кенту“), кроз упоређивање њеног методолошког оквира (квалитативне методе и гравитациони модел) са Хагетовом „Локалном анализом“. Такође, Барнс инсистира на успостављању „линије раздвајања између дедукције и дијалектике у Харвијевом дјелу“, која није увијек „тешка и брза, јер постоје континуитети као и дисјункције“, а разумијевање сложеног односа између његових различитих знања (као код Витгенштајна), он доводи у везу с његовом каријером и мјестима у којима је живио. Истовремено, он наглашава да Харви преко позитивизма није успио да

[39] У почетку био припадник Бечког круга (логички емпиризам) с чијим ставовима се разишао.

креира политички текст, јер „позитивизам који је заступао, није био у стању да оствари његове политичке циљеве, које су догађаји 1968. године и његово пресељење у САД освијетлили“. Претпостављам да Барнс алудира на протесте у САД због: Вијетнамског рата, социјалног раслојавања, неоколонијализма, расне сегрегације и других аномалија у америчком друштву (постоји корелација и са студентским немирима у неким европским престоницама, укључујући и Југославију). Накнадно, *Harvey* (1987: 376) ће појаснити да његов марксизам „не подразумјева напуштање универзалних изјава и запажања“, јер су оне по својој дефиницији „изван историје и географије, ванвременске и нису дефинисане мјестом“, због чега им позитивизам посвећује толику пажњу (нуди архимедовску сигурност).

Кроз оправдање Харвијеве критике постмодернизма (феминизам), *Hartsock* (2006: 171) указује на три грешке које су направили критичари Харвијевог дјела (Дојч, Маси и Морис). Она наглашава да поменуте феминисткиње (географи) „погрешно схватају дијалектичку епистемологију која лежи у основи Харвијевог историјско - географског материјализма; оне одбацују Харвијев пројекат фокусирања на акумулацију капитала као економиски и монистички и тако напуштају терен политичке економије; уједињују феминистичке перспективе под заставом постмодернизма и тако одбацују и игноришу широк спектар феминистичких позиција“. Разлоге за овакве ставове својих идеолошких (феминистичких) истомишљеника, Хартсок види као промашаје, јер су оне „Харвијев марксизам превеле као облик позитивизма, а феминистичку теорију су свеле на варијанту постмодернистичке мисли“, а при томе нису разумјеле правила акумулације капитала. Својеврсни епилог о Харвијевом односу према позитивизму исчитавамо из његовог ауторског текста *„Space as a Keyword“* у којем он констатује да

> Мјерење постаје све проблематичније што се више приближавамо свијету релационог простор - вријеме. Али, зашто би се претпоставило да простор - вријеме постоји само ако је мјерљиво и квантификовано на одређене традиционалне начине? Ово доводи до неких занимљивих рефлексија о неуспјеху (можда боље тумаченом као ограничења) позитивизма и емпиризма, да еволуирају адекватна разумјевања просторно - временских концепата изван оних која се могу измјерити. На неки начин, релационе концепције простор - вријеме доводе нас до тачке у којој се математика, поезија и музика конвергују, ако не и спајају. А то је, са научног (за разлику од естетског) становишта, анатема за оне који имају позитивистичке или грубе материјалистичке склоности (*Harvey*, 2006: 274).

Тек сада, након овог описа позитивизма (онтолошког, епистемолошког, методолошког), може се прећи на приказ настанка и развоја ране модерне (позитивистичке) географије, коју је карактерисало неколико различитих праваца (уједно и географских парадигми), од антропогеографије, анархистичке, регионалне и културне географије. Да би се избјегао енциклопедистички приказ, послужићемо се метафорама (држава, регија и култура) које најбоље одсликавају срж предмета истраживања ових географских дисциплина. Пошто је доступна литература о овој теми углавном на енглеском језику, а англосаксонски аутори су прилично уско оријентисани само на „своје“ ауторе (Макиндер, Дејвис, Семпл, Хантингтон, Хербертсон, Сауер, Хартшорн, Кимбл и др.) од којих је већина, ипак, у настајању ових географских праваца представљала другу генерацију, акценат ће бити на родоначелницима ових праваца (континенталне географске школе). Можда, ове накнадне анализе битних идеја о правцима развоја друштва и државе с краја XIX и првих деценија XX вијека, уз савремене реминисценције о актуелном геополитичком „повратку у будућност“ (1991, 1945. 1939, 1918, 1914 …), пружају добру подлогу за размишљање и о будућим правцима глобалног политичко – географског развоја (један, два или више свјетова; држава или регија као носилац међународног субјективитета; пактови, федерације или слободни облици удруживања тих субјективитета. Можда нам у томе помогне анализа онога што је било у свијету географије, не тако давно.

3.3.1 За и против државе: Рацел *vs*. Кропоткин

Природни детерминизам је представљао почетну парадигму научне географије, која је послужила географима да апострофирају два кључна процеса: једног који дефинише настанак и развој државе (етногеогеографија и политичка географија), а другог који се бори против свих видова централизма и ауторитарности, па и државе (анархистичка географија). Иако се овај облик детерминизма може посматрати као наставак сличних идеја из античког периода, ова савремена форма детерминизма (природног, еколошког или географског) је везана за рад Чарлса Дарвина („О поријеклу врста путем природног одабирања“), који је био под утицајем фон Хумболта, првог научног географа. Према *Chorley* (1973: 21-38), Дарвинове идеје о еволуционизму у природи преузео је амерички географ В. М. Дејвис, који их је примјенио на објашњење настанка и развоја рељефа (модел циклуса ерозије). Стодарт (1966) наводи да су идеје природне селекције и адаптације чиниле основу природног детерминизма, укључујући Дејвисов (1906) програмски рад који идентификује језгро географије

као „однос између физичког окружења (као контролног) и човјековог понашања (као одговор).

Ова парадигма (природни детерминизам) произвела је два паралелна тока у раној фази научне географије (друга половина XIX вијека), а која су настала у складу с тадашњим духом времена (*Zeitgast*). У сваком од тих антагонистичких праваца (условно их можемо назвати „за“ и „против“ државе), географија је била само средство за остварење ширих друштвених циљева. Први правац је био резултат постојања крупних политичко - географских процеса (различитих идеолошких усмјерења), који су се развијала у Европи тог доба. У оквиру њега, једно усмјерење односило се на ширење национал - романтичарских идеја о националном уједињењу[40] (идеја слободе), а друго је представљало само израз вулгарних империјално - колонијалних претензија владајућих елита из неколицине најразвијенијих држава Западне Европе на сировинску базу земаља Трећег свијета (материјалистичка идеја). Важан елемент у овом процесу био је пејзаж (као *Lebensraum*), као сликовни алегоријски приказ отаџбинских мотива, али и кохезиони појам, преко којег су повезане (национална) територија и историја, а кључна личност у остварењу ових (државних) циљева био је њемачки географ и етнограф Фридрих Рацел[41]. Други правац је представљао пуку реакцију на претходни, с тим да је за његове присталице пејзаж био синоним за просторну димензију (територија), коју је неопходно реафирмисати и организовати на принципима слободног регионализма (супротно државном централизму). То се требало остварити на принципима социјалне правде и класне једнакости, кроз разбијање сваког облика ауторитарности и привелегија мањинских група (различитих елита), чији промотор је био руски емигрант Пјотр Кропоткин. Наредни одјељци (I и II) биће посвећени опису настанка и развоја државотворне идеје (етногеографија и политичка географија), док ће се у III анализирати разлози за њено научно оспоравање (анархистичка географија).

Lebensraum

Рацел је, сходно доброј пракси својих славних претходника и узора (Ритер и Дарвин), практиковао стални теренски рад и истраживачке експедиције, од Медитерана па до Сјеверне и Средње Америке. Он је људску жељу за проширењем животног простора

[40] нпр. Италија, 1870; Њемачка, 1871.

[41] Главна дјела су му: *Анропогеографија I-II* (њем. *Anthropo-Geographie* или на енг. *History of Mankind*) (1882, 1891), *Политичка географија* (1897) и Закони просторног раста државе (1901).

упоредио са типичном борбом за опстанак животињских врста, што је описао у капиталним радовима „Антропогеографија I - II“, а по којим је овај правац добио име. О важности његовог рада, на нивоу дисциплинарних односа између француских социолога (диркемовци) и географа (видалианци), као и политичко-географских релација по питању разграничења Француске и Њемачке, већ је писано (види I / 3.2.1). Сада је важно поменути постојање опречних ставова у његовом цјелокупном опусу, које је *Lossau* (2009: 141) препознала као „два конкурентска географска имагинарија, а то су обуздавање и експанзионизам“. Први имагинариј имао је доминантно просторну димензију (регионално - географски приступ), која се односила на проучавање друштвене географије почетком и средином XX вијека (територија националне државе), а која је произашла из интеракције између одређене групе људи (нису повезани сродством) и насељене територије (земља).

> Између тока живота, који никада не мирује, и територије земље која остаје константна, постоје противрјечности. Из ове противрјечности рађа се борба за простор. Живот је брзо покорио територију земље, али када је достигао своје границе, вратио се назад, и од тог времена живот се бори за простор, свуда и непрестано. Много је злоупотребљен и још више погрешно схваћен израз `борба за постојање (*Dasein*)', који заправо значи, прије свега, борбу за простор. Јер, простор је први услов живота, и то је простор који служи као мјера за све друге услове, прије свега за исхрану (*Ratzel*, 1901: 165-8).

Рацел је људско друштво сматрао само једним од животињских царстава, које се стално бори за простор, који различито утиче на људе[42] и при томе мора задовољити три основне животне потребе (храну, станиште и могућност размножавања). На овакве ставове је утицало и његово основно образовање (биолошко, утицај Дарвиновог еволуционизма), које је повезао с географијом кроз истицање важности тла, као непромјењиве датости, која одређује интересе народа. *Natter* (2005: 172) шире појашњава Рацелову анализу државе, коју у свим фазама развоја сматра „организмом који нужно остаје у контакту са својим тлом и стога се мора проучавати и са географске тачке гледишта“. Упориште за ове ставове Рацел налази у етнографији и историји, које показују да се државе развијају на просторној основи (ширење и стапање с територијама других држава), при чему се из њих

[42] Утиче на тијело и дух, инспирише ширење народа, јача њихове карактерне особине и дјелује на унутрашњост организма сваког појединца.

извлачи све више енергије. Тако се испоставља да су државе просторне појаве које контролишу и анимирајуј простор, а географија треба да их опише, упореди и измјери. На овај начин, поистовјећивањем државе са феноменом експанзије живота, креиран је „органистички“ приступ, по коме је јасно да Рацел просторно ширење државе схвата као природан живи процес, сличан расту живих организама. Овај „органски" приступ је очигледан, у односу на сам простор (*Raum*), који прелази из квантитативне материјалне категорије у нови квалитет, постајући животни простор[43] (*Lebensraum*). С овим су повезана још два важна појма, а то су просторно значење или осјећај за простор (*Raumsinn*) и животне енергије (*Lebensenergie*). Ови појмови су блиски један другом и означавају неки посебан квалитет који је својствен географским системима и предодређује њихов политички дизајн у историји народа и држава. С овим појмовима *Ratzel* (2005: 18) је повезао кретање историје (хегелијански приступ), које је унапријед дефинисано тлом и територијом. Из ових премиса он изводи еволуционистички закључак да је „држава живи организам, укоријењен у тлу“, која одражава свој политички смисао кроз „географску реалност и субјективно национално схватање ове стварности“. У зависности од мјере у којој држава (органски) комбинује географске, демографске и етнокултурне параметре нације, он је изводио закључак о нивоу „нормалности" дате државе.

Говорећи о важности Рацелове „Антропогеографије“ за географију, *Natter* (2005: 180-1) је систематизовао пет важних аспеката, од којих се први односи на систематски оквир који је успостављен у општој географији. Резултат тога је враћање фокуса географских истраживања на „људски фактор“[44], који су одмах подржали Рацелови савременици[45], а чија иновација је требало да развије перспективу за истраживање „реципрочног историјско-географског развоја на људе и њихова друштвена, културна и политичка мјеста у односу на површину земље“. Такође, Рацел је доказао да је „свака манифестација људске културе, као што је транспорт, трговина, држава, поријекло и кретања народа, имала и географску димензију“, која би се могла представити текстуално и картографски. Велико достигнуће Рацелове „Антропогеографије“ био је приказ реципрочног карактера односа природе и човјечанства, који је заснован на признању да се „читава историја човјечанства развијала на земљи и са земљом“. Он је показао да

[43] Накнадно ће постати теоријска основа нацизма.

[44] Ово је претходно успоставио Карл Ритер, али је након њега постао доминантнији утицај природних наука (геологија) на географију.

[45] Кирхоф, Рихтофен и Пешел.

„историја човјечанства није само пасивно присуство бића негдје тамо [*Zugensein*], већ да живи, пати, напредује и стари са земљом“. Он је то приказао кроз „кретање народа и њихову зависност од земље“ на начин да земља са својим многоструким разликама „спутава, омогућава, успорава, убрзава, дијели и обједињује покрете“. Као треће, он је „промишљено повезао вријеме и простор“ у анализи човјековог развоја, а што су одмах његови савременици (нпр. Хелмолт, 1899; Лампрехт, 1903) описали на начин да је немогуће предузети истраживање историје без укључивања географске димензије, али и обрнуто. То је подразумјевало истраживање друштвене географије и универзалне историје на глобалном нивоу, јер се постојећа историјска анализа није могла задовољити истраживања Европе и Медитерана. На тај начин је напуштен концепт који су заговарали Ранке и његови насљедници, а који су „ишли погрешним путем њемачког идеализма“ (Кант, Фихте, Шелинг и Хегел) који је одобрио „географски апсурд“. То је *Ratzel* (1882: 17) већ описао на начин да „јединствена, научна перспектива, из које географија посматра свијет јесте међусобна повезаност земаљске површине и живота који јој припада, као тоталитет повезан у вишеструким, узајамним односима“. Скоро сви критичари тог Рацеловог дјела су изразили разумијевање за овај метод, који је „захтјевао потребу да се темељно спозна дато вријеме - мјесто за испуњење тежњи ове упоредне опште географије“. На крају, Рацелов систем је омогућио разумијевање технологије, као примјера културног развоја, али и као однос човјека према животној средини, јер је за њега технологија била само средство за превазилажење људске зависности од постојеће природе. На крају овог кратког описа антропогеографске школе, треба нагласити да је *Peake* (2017: 195) сматра системском анализом о „географској расподјели друштава, односу између миграција и физичког окружења и утицају средине на друштво“.

Геополитика

Други имагинариј односи се на геополитику[46] и према *Losau* (2009: 142), заснивао се на ставу о држави као биогеографској или органској јединки, која одговара свом животном простору. Држава, као организам, у Рацеловом (1901) раду била је подређена законима територијалног раста и развоја, по којима је „природно” да се шири како се њено становништво повећава. Из тога раста произлази стална борба

[46] Појам је осмислио шведски политиколог Р. Кјелен, а током 1920-их и 1930-их њемачки официр и географ К. Хаусхофер је настојао да јој обезбједи елементе „научности“ (људске расе и простор) и тако оправда империјалну политике нацистичке Њемачке у Другом свјетском рату.

за освајање простора других држава, а што производи „циклусе прогресија и пораза“ или оно што се може препознати као процес неуједначеног развоја. Своје раније тезе о просторном расту државе *Ratzel* (2011: 17-28) је проширио, што је искоришћено за наслов овог одјељка (држава), али и као очигледан примјер његових јасних идеја о предмету проучавања географије. То се, прије свега, односи на политичку географију, чијим се сматра утемељивачем, а што потврђује један од његових најважнијих радова (1897). Због тога *Peake* (2017: 195) наводи да је то био врхунац његовог обимног научног дјела, у коме је он „изричиту пажњу обратио на геополитику, анализу односа између географије и праксе државотворства“. По њему, политичка географија треба нагласити територију државе, која представља први домен географије, с чим је уско повезан њен просторни раст. Као два кључна разлога за раст државе, он помиње њену периферију (управо ту започиње њен раст), док се други односи на препознавање знакова за почетак процеса раста. Природни ресурси одсликавају територијално стање државе, при чему се њена стабилност не може посматрати као „потпуно фиксиран објекат“ (догматско и стерилно схватање). Рацел наглашава чињеницу да су државе зависне једне и других, а што дефинишу фактори (величина, облик и границе) који утичу на мобилност њене популације, као посебно важног фактора у процесима њеног раста и опадања. Држава се формира као организам, везан за одређени дио земљине површине, а њене карактеристике се развијају из особина људи и тла. Поред поменутих карактеристика територије, он наглашава: типове земљишта, вегетацију, наводњавање, излаз на море, али и ненасељене просторе. Однос према држави, као живом организму, подразумјевао је одбацивање концепта неповредивости граница, јер је она као живо биће које се рађа, расте и умире. Из овога је он извукао закључак о њеном просторном ширењу и сужавању, као природним процесима повезаним са њеним унутрашњим животним циклусом. С тим у вези, *Ratzel* (2011: 18-28) је идентификовао седам закона експанзије[47], које широко описује и наводи бројне примјере. Укупност

[47] Они подразумјевају да раст државе: прати раст њене културе; прати друге манифестације раста народа, који нужно морају претходити расту државе; одвија се кроз припајање мањих дијелова цјелини; одвија се преко границе која је периферни орган држава, носилац њеног раста и утврђивања, и која учествује у свим трансформацијама организма државе; у свом расту тежи ка окупљању политички вриједних позиција; прве подстицаје за просторни раст добива споља; и на крају, општа тенденција ка територијалној анексији и учвршћивању (амалгамацији) преноси се са државе на државу и стално расте по свом интензитету.

свих ових карактеристика чини земљу (*das Land*), а када говори о „нашој земљи“, томе се додаје све што је човјек створио, укључујући и емоције (сва сјећања повезана са земљом), на основу чега чисто географски појам претвара у духовну и емотивну везу између становника земље и њихове историје. Овај ничеански приступ Рацела, представљаће својеврсни лајт мотив за бројне накнадне студије, од регионалне и културне географије (Сауер) па до геофилозофије (Д & Г).

Узајамна помоћ

И доктрина анархизма има своје коријене у античком свијету (стоици), али је према *Hacker* (1968: 243), прва нововјековна запажања о овом филозофском правцу пружио В. Годвин (1793), који је критиковао „експлоатацију човјека од стране човјека, произашлу из тиранске власти и неједнаког власништва над имовином“. Његов сљедбеник био је Ж. П. Прудон (1840), познат по ставу „имовина је крађа“ и који је позивао на укидање државе и преовлађујућег економског система (насилним путем), што је разрадио у многим плановима за „успостављање независних удружења, децентрализацију власти и смањење државне моћи“. У идеолошком погледу, постојале су сличности између анархизма и других идеологија тог времена, као што су комунизам (у домену борбе против капитализма) и либерализам (у погледу аутономије појединца, личне слободе и креативности), али су истовремено њихове међусобне разлике биле велике и неспојиве. Интересантност ове идеологије односи се и на њене главне протагонисте, а један од њих је био Пјотр Кропоткин[48] (1902). У свом најзначајнијем раду „Узајамна помоћ: фактор еволуције“, која представља збирку есеја[49] о узајамној помоћи (*mutal aid*) у различитим околностима, провијава генерални став о постојању два тренда у свјетској историји (ратови и узајамна помоћ). Сваки од ових трендова он разматра у различитом окружењу (тематски оквир), из којих провијава његов став да природа не живи по законима који дозвољавају само најспособнијим да преживе (супротно социјалном дарвинизму),

[48] Потомак владарске руске породице са широким образовањем, од војске и геологије до филозофије и геграфије, који је због својих политичких ставова живио ван Русије већи дио живота, у коју се вратио послије Октобарске револуције.

[49]Есеји су настали у периоду 1890-96, објављени су 1902, а репринт је објављен 2011 (Пројект Гутенберг). Структуру рада чине четири тематска оквира (са по два поглавља), а то су: животињско царство, примитивни народи (*savage*) и варвари (*barbarians*), средњовјековни град, те узајамна помоћи међу нама самима.

већ да се организација заједница, како у животињском свијету тако и у примитивним друштвима, заснива на међусобној сарадњи и помоћи:

> Историја, каква је до сада писана, јесте скоро у потпуности опис начина и средстава помоћу којих се теократија, војна моћ, аутократија, а касније и власт богатијих класа промовисала, успостављала и одржавала. Борбе између ових снага чине, у ствари, суштину историје. Тако, можемо преузети знање о индивидуалним факторима у људској историји као датост, иако постоји пуно простора за ново изучавање тема о оном на шта је управо алудирано; док, с друге стране, фактор узајамне помоћи је до сада био потпуно изгубљен из вида; то су једноставно порицали, или чак исмијавали, писци садашњих и прошлих генерација (*Kropotkin*, 2011: 290)

Из оваквих ставова проистекла је његова подршка темељном комунистичком друштву, заснованом на комунама, лишеном било какве подјеле рада или новчане економије, уз залагање за укидање државе револуцијом и одбацивање сваког организованог покрета или политичке странке, као средства за остварење поступних промјена. Главни принципи анархистичке доктрине могу се сажети у пет ставова:

> (1) Човјек је у суштини доброћудно створење, рођен је добар, или са потенцијалом за доброту, али су га покварile навике и институције власти...
>
> (2) Човјек је друштвена животиња, а људи достижу своје испуњење када добровољно и спонтано сарађују једни са другима. Друштво је природно, држава није, а потрага за заједничким животом је инстинктивна за све људе.
>
> (3) Преовлађујуће институције друштва (приватна својина и држава) су вјештачке агенције преко којих људи експлоатишу и кваре једни друге.
>
> (4) Друштвене промјене морају бити спонтане, директне и масовно засноване, а значајна промјена мора да изрази природна осјећања масе аутономних појединаца који дјелују без спољног усмјерења (синдикати, политичке партије…).
>
> (5) Индустријска цивилизација, без обзира на све облике својине над средствима за производњу, искривљује људски дух. Пошто машине господаре људима и сужавају њихову креативност, свако друштво изграђено на индустријској структури обавезно умањује мотиве и импулсе оних који у њему живе (*Hacker*, 1968: 244)

На оваквим претпоставкама се изградила анархистичка географија[50], која се, уз политичку филозофију, јавила као одговор на

[50] Овај појам је настао током 1970-их када су у оквирима радикалне географије (часопис *Antipode*), афирмисане старе анархистичке идеје.

нови политички поредак (етатизам и стварање савремених европских нација), који је био заснован на ауторитету и хијерархији. Данас опште мјесто представља став по којем је географија тог доба често била саучесник у унапређењу империјалних освајања и мапирању ресурса у корист најмилитантнијих европских политичких елита. Томе су се успротивила два истакнута дисидента унутар географије, Пјотр Кропоткин и Елизе Рекли, који су према *Breitbart* (2009: 108), искористили своја географска знања да се супротставе овим тенденцијама. Они су у научну терминологију увели појмове децентрализам[51], социјална екологија[52], федерација[53] и психогеографија[54], преко којих су покушали да научно оправдају „прогресивни развој дисциплине, али и револуционарни покрет за социјалну правду и темељ социјалног анархизма, као филозофије и праксе“. Такође, они су открили принципе друштвеног живота који су нагласили потребу за револуционарним промјенама у тадашњем друштву, а које су најпотребније у домену стварања потпуно нових образаца у коришћењу земљишта. На овај начин заокружена је теоријска (филозофско - географска) основа анархизма / анархистичке географије кроз изградњу нових принципа у управљању процесима у животној средини. Она се заснивала на новим просторним концептима који су кључни за теорију (социјално - анархистичку филозофију), али и праксу, у чијој су сржи стратегије за промовисање нових (радикалних) друштвених промјена, унутар којих би државу требала замјенити федерација.

3.3.2 Регија: од Хетнера ка Хартшорну

Неуспјех географског детерминизма у објашњавању интеракције између природе, човјека и друштвеног развоја тог времена, одразио се на даљи развој европске географије. То је довело до промјене њене парадигматске основе, па је према Џонстону (1997), на сцену ступила

[51] Револуционарна социјална анархистичка филозофија и организација простора неопходна за подржавање нових кооперативних начина живота и рада.

[52] Препознавање друштвене основе еколошких проблема: филозофија и активистичка пракса која приписује неравнотежу у односима човјекове средине према хијерархијама и облицима доминација у друштвеним односима (и обрнуто).

[53] Унија која састоји се од низа самоуправних територија или организација које су слободне да сарађују у конституисању бројних различитих намјена (економске, друштвене, културне, итд.).

[54] Проучавање ефеката окружење на понашање и емоције људи у како би се боље разумјеле и поткопале силе које контролишу околности свакодневног живота.

регионална географија као нова парадигма. Због дужине трајања и важности ове парадигме, неопходно је сагледати њене савремене коријене, који сежу до првих научних географа с почетка XIX вијека. Александар фон Хумболт био је природњак широких научних интересовања и завидног филозофског образовања. На путовањима по Централној и Јужној Америци скупио је научне доказе о постојању разлика у свакодневном животу људи (нпр. пољопривредне праксе и облици насеља), а које су биле резултат природних фактора (надморска висина, температура и вегетација). Овакавим методолошким приступом (теренско прикупљање података, синтезни картографски приказ, те индуктивна генерализација) Хумболт је успоставио научни метод у географији и тако формирао њену теоријско - методолошку (научну) основу. То најбоље потврђује његова петотомна едиција „Космос“, која обрађује сет различитих тема, од структуре универзума (1845); умјетничких и научних представа о земљи (1847); астрономије (1850); посматрања и генерализације (1858); те геологије и вулканологије (објављен постхумно 1862). И други њемачки великан у области географије (Карл Ритер) имао је широко образовање, што је потврдио првом двотомном књигом о географији Њемачке (1811). То му је била добра препорука за избор у научно звање (катедра за географију у Берлину 1820). Послије теренских истраживања у Италији, Швајцарској и Њемачкој, фокусирао се на теоријска питања дисциплине (везе између појава и мјеста), тражење „јединства у различитостима“ и препознавања у томе теолошких узрока (Божји план). Ово је укључивало дефинисање региона, издвојених подручја на земљиној површини са различитим скупом појава, на основу чега је настао његов животни пројекат о својеврсној географској 19-томној (недовршеној) енциклопедији, под називом *Erdkunde* (наука о земљи). Након овог увода, можемо се посветити опису настанка и развоја савремене регионалне географије.

Landschaft

Ова парадигма доминирала је у географији током прве половине XX вијека, а слично природном детерминизму, и ово је био покушај генерализације. Основни недостатак ове парадигме односио се на прихватљиво структурно објашњење, а научно утемељење је остварено у радовима француских и њемачких географа. Кључна личност у учвршћивању научног карактера регионалне географије био је

Алфред Хетнер[55], који се бавио и филозофијом, а своју концепцију о природи географије је укоријенио у ставовима И. Канта и неколицине њемачких географа. У географију је увео хоролошки принцип[56], чија кључна тачка је било проучавање локалних разлика у појавама на површини Земље. Велики значај имао је и З. Пасарге[57], који је дефинисао назив нове дисциплине *landschaftskunde*[58] (регионална географија). Ово учење о ланшафтима проширио је Опел[59], а према *H-J. Klinke*[60] (2002: 1-25), ова рана регионална наука већ је препознала функционални однос геофактора у сфери пејзажа, али није апострофирала значај узрочно-посљедичних веза, већ се фокусирала, претежно, на његову физиономију. Циљ класичне регионалне (пејзажне) науке прво се односио на „систематски опис појединачних геофактора, како би се они аналитички представили у геофакторским учењима у оквиру опште географије".

Повезивањем важних карактеристика геофактора одређују се типови пејзажа, који чине основу за подјелу цијеле геосфере на пејзажне зоне или пејзажне појасеве. Из разлога размјере, могућа је само генерализована репродукција најважнијих компоненти по стандардизованим карактеристичним подацима (зонални приказ климе, тла и вегетације). Ови пејзажни појасеви или зоне, углавном, користе се за препознавање просторних, у одређеној мјери, културно - просторних образаца уређења земље.

---

[55] Током цијеле научне каријере предузимао бројне истраживачке експедиције (1882-1913) у Латинску Америку, Сјеверну Африку, Русију и Азију. Уређивао је часопис *Geographische Zeitung,* а најважније књиге су му: *Основе регионалне географије* (1907), *Упоредна регионална географија* (1933–35), *Приручник географске науке* I-XI (1940).

[56] Преузет из биогеографије, а који односи се на дистрибуцију географских објеката на површини Земље.

[57] Зигфрид Пасарге, *Извјештај о експедицији њемачког камерунског комитета 1893/94.* (2022, репринт из 1895).

[58] Референтне радове написали су: Неф, Е. *Теоријске основе теорије пејзажа* (1967) и Трол, Ц. *Географски пејзаж и његово истраживање* (1950).

[59] Алвин Опел, *Студије пејзажа, II дио: Типични пејзажи* (2016, репринт из 1887).

[60] Ханс-Јирген Клинк (1933-2022) био је један од најзначајнијијих савремених њемачких географа, који је оставио капиталне радове из различитих области географије, а најважније књиге су му: *Природна структура* (1966), *Физичка географија у СР Њемачкој* (1984), *Вегетациона географија* (2008), *Историјско-топографски атлас градова Шлезије* (2013).

Даљи развој теорије класичног пејзажа односи се на заступљеност екозона, које се третирају као „геозонални екосистеми, не представљају се само у генерализованим структурама и по стандардизованим карактеристикама, већ их карактерише и одређена размјена материје и енергије“.

Наставак овог учења ће се пренијети и значајно проширити унутар Руске географске школе, тј. физичке географије (*ландшафтоведение*) која се бави природним територијалним комплексима (геосистемима или географским комплексима), као структурним дијеловима географског омотача Земље. Према В. А. Николаев[61] (2004), зачетници овог географског правца у Русији били су сљедбеници В. В. Докучајева, прије свих Л. С. Берг, Г. Н. Висоцки, Г. Ф. Морозов, С. Калесник[62] и други. Проучавање пејзажа (природног окружења) прво се остварило у интегративном и функционалном контексту, а потом се фокус помјерио ка примјењеним дисциплинама (управљање земљиштем, просторно планирање, пејзажна екологија). Географски пејзаж био је примарни елемент у физичкогеографској диференцијације Земље, а његово научно истраживање фокусирало се на настанак, структуре и динамику предјела, те законитости њиховог развоја, уређења и трансформације кроз привредну дјелатност човјека.

[61] Руска велика енциклопедија, као референтне ауторе и радове наводи: Милков Ф. Н. „Човјек и пејзажи“ (*Человек и ландшафты,*1973); Нееф Е. „Теоријски основи регионалне географије“ (*Теоретические основы ландшафтоведения*, 1974); Арманд Д. Л. Наука о пејзажима“ (*Наука о ландшафте*, 1975); Сочава В. Б. „Увод у науку о геосистемима“ (*В ведение в учение о геосистемах*, 1978); Преображенски В. С., Александрова Т. Д., Купријанова Т. П. „Основе анализе пејзажа“ (*Основы ландшафтного анализа,* 1988); Рејмерс Н. Ф. „Управљање приордом“ (*Природопользование*, 1990); Исаченко А. Г. Регионална географија и физичко-географска регионализација“ (*Ландшафтоведение и физикогеографическое районирование*, 1991); Солнцев Н. А. „Наука о пејзажу“ (*Учение о ландшафте,* 2001).

[62] Станислав Калесник био је и предсједник Руског географског друштва, који је уочио и описао закономјерности развоја различитих географских пејзажа (ландшафта) на Земљи.

> Један од њених задатака је проучавање дијелова пејзажа (геосистеми најнижег нивоа — локалитети, природне границе и фације), њиховог релативног распореда и интеракција, типова просторних структура које формирају пејзажи и трансформације предјела са протоком времена (морфологија пејзажа). Наука о пејзажу такође укључује проучавање зона, сектора, региона, провинција и других регионалних геосистема вишег ранга, уколико они представљају редовне групе предјела. У територијалним јединицама вишег нивоа, пејзажи су међусобно повезани: атмосферском циркулацијом, отицањем вода, миграцијом биљака и животиња и другим факторима. Разјашњавање општих законитости територијалне диференцијације географског омотача – области истраживања којом се баве и наука о предјелу и географија – служи као основа за откривање поријекла пејзажа и геосистема вишег ранга и истовремено, као теоријска основа за физичкогеографску регионализацију (*Исаченко*, 1965).

У овом класичном периоду регионалне географије (*landschaftskunde / ладшафтоведение*) фокус истраживања била је пејзажна сфера, унутар које су се развиле подобласти, као што су: пејзажна физиологија (претеча данашње пејзажне екологије), пејзажна морфологија (опис макроскопски уочљивих карактеристика пејзажа) и пејзажна хронологија (развој пејзажа током времена).

Посибилизам

За разлику од њемачко-руске географске школе, Пол Видал де ла Блаш (*de la Blache*)[63] прихватио је само основне поставке регионалне географије, коју је потом обогатио новим тумачењем односа човјека и природе. Према Мутабџији (2016: 30), он је „одбацивањем географског детерминизма формулисао алтернативну концепцију посибилизам (*posibilisme*), засновану на појмовима *pays* (крај), *genre de vie* (стил живота) и *possibilités* (могућности)“. Његово учење је представљало реакцију на екстремну детерминистичку генерализацију животне средине, које се заснивало на томе да је човјек апослутно независан од природе и њеног утицаја, али се сматрао веома значајним фактором за развој природне средине коју обликује и ствара својим радом, из чега је проистекла истоимена географска теорија. Истраживајући узајамне везе људи са њиховим непосредним окружењем, схватио је да се у сваком од тих крајева човјек користио могућностима које пружа природа, а у складу са његовим историјским

[63] Сљедбеник историчара Лисјена Февра и његове школе *Annales*, према којем се појединци виде као активни, а не пасивни агенси. Шири осврт на његов рад је већ дат у поглављу 3.2.1

традицијама, циљевима и организацијом. Уочио је да перцепција природне средине од стране људских група, а посљедично и специфичан траг који они остављају у својој околини, варирају с обзиром на стил живота те групе. Укључивањем фактора вријеме, он уводи и индуковани историјско-географски модел у којем се регија као просторно-временска категорија обликује интеракцијом природе и друштва и постаје темељ географије. На овај начин, регија је постала резултат дјеловања човјека (његових могућности) на природу, при чему су људи поступали селективно (бирали што им одговара) и сагледавали алтернативне начине њеног искоришћавања. У почетку је и у овом приступу било елемената детерминизма, али су посибилисти, према *Johnston* (1997: 44), накнадно „препознали границе дјеловања које поставља окружење и избјегли су велика уопштавања која су карактерисала њихове антагонисте". Ова дебата о природном детерминизму и посибилизму је настављена до 1960-их[64], када је нестала из научног дискурса. Видалови ученици су успоставили везу између француског посибилизма и америчке културне географије, уједначивши по значењу стил живота с појмом културе. Стил живота је комбинација техника, а технике, у најширем смислу те ријечи, су материјални и духовни елементи културе.

Шири смисао посибилизам је остварио на два нивоа. Први је био унутрашњи, који се може повезати с националним политичко - географским интересом Француске (дефинисање француско - њемачке границе на Рајни), у смислу супротстављања ставовима Рацела о животном простору (*Lebensraum*) и ширењу њемачког Рајха на запад, преко Рајне (због бројности Нијемаца, дијелови Алзаса воде билингуалну локалну политику, нпр. Колмар, Стразбур и др). Други је био интернационални и односио се на теоријска питања развоја географије. *Anučin* (1964: 17) наводи да је посибилизам оставио значајан траг на развој теоријске основе руске географске школе, која је прихватила географски детерминизам, као дио историјског идеализма, из чега је произашла идеализована слика „Земље као хармоничне цјелине, не видећи борбу међу друштвеним класама". Ово учење су прихватили бројни антропогеографи[65], у чијем раду су биле исправне чињенице о повезаности друштва и природе, али представљене на начин

[64] Људско понашање, а самим тим и култура, није само одређено окружењем већ и људским дјеловањем, по чему је ова теорија директно супротстављена детерминизму.

[65] Најрадикалнији представник детерминизма био је Г. Тејлор, који је измислио појам „*stop-and-go*" детерминизам, како би нагласио специфичност Аустралије, али је због тога потпуно екскомуниciран.

„пасивног прилагођавања човјека природи“. То је укључивало утицај природе на човјека, али не и супротан процес, утицај човјека на природу. Овај недостатак је био веома важан за све представнике јединствене географије која се темељила на географском детерминизму, а што је био превладавајући курс руских географа до Октобарске револуције. Иако су и тада постојали критички ставови[66] о неадекватности ове парадигме, о којима су још говорили утилитариста К. Хелевциус и Н. И. Чернишевски, овакав став се задржао до појаве нове парадигме (регионалне географије), која је пружила заокружену слику свијета који нас окружује.

Пољедица посибилизма, према *Anučin* (1964: 18), била је даља специјализација унутар географије и бјежање географа у веома уска подручја истраживања, чиме се избјегавао „наоко неразрјешив проблем узајамног односа човјека и природе“, а што је водило напуштању концепта географије као јединствене науке. Из тога је произашао и супротан процес, индетерминизам, који је негирао свеопшту повезаности појава, па и одвајање човјека од природе. То је водило и све већем удаљавању појединих географских специјалиста од јединствене географије, а истовремено су научници из других поља (у процесу од анализе ка синтези) указивали на постојање јединства међу свим дијеловима цјелине. У тој ситуацији су бројни геоморфолози, хидролози, климатолози напуштали географију, а истовремено су јој прилазили научници из блиских дисциплина, о чему најбоље свједочи биогеограф В. В. Докучајев, који је то описао као „разгранатост географије“ и конгломерат недовољно повезаних елемената.

Описивање и диференцијација

Ричард Хартшорн[67] (1939) је Хетнерове идеје пренио у америчку географију, коју је схватио као науку која се бави описивањем и просторном диференцијацијом земљине површине. Он је регију третирао као јединствену и непоновљиву просторну цјелину коју географија методом регионализације издваја, описује и објашњава. По њему, регија је „конкретна стварност која је ушла у историју” и представља производ хармоничног односа становништва (друштва са физичким и биотичким обиљежјима окружења), које му осигурава хомогеност. Ослањао се на „неокласицизам” и „неопозитивизам” и инсистирао је на тражењу општег у посебном и издвајању, опису и

[66] Мисли се на В. П. Семенова Тјан-Шанског, А. А. Крубера, Л. Д. Синицког и др.

[67] Његова најзначајнија дјела су *Природа географије* (1939) и *Перспективе природе географије* (1959).

класификацији регионалних цјелина на темељу стереотипа, унапријед постављене схеме, у чијој основи је „структурни функционализам". Регионалној географији је дат искључиво синтезни карактер, па је као таква сматрана краљицом струке. *Johnston* (1997: 44) наводи бројне замјерке овакавог концепта регије и регионализације, који се углавном своде на: когнитивну дескрипцију, неуједначеност принципа типологије и хијерархије назива, статичност регионалних структура, могућност комплексне синтезе од стране једног научника-регионалног географа и придржавања стереотипа у набрајању, тзв. Керовог система. И поред евидентних недостатака, вриједи се још задржати на капиталном раду Хартшорна (1939), који је представљао студију о методолошким питањима географије, која се убрзо етаблирала као својеврсна ортодоксија. То је трајало тек деценију ипо, док Шефер (1953) није успоставио нову парадигму на елементима логичког позитивизма, а што је изазвало крупне и дуготрајне дискусије и изливе личног анимозитета међу научницима[68]. Претходне назнаке оштрог сучељавања унутар географије, само су увод у дубину проблема, а који се односио на природу дисциплине. О томе је Хартшорн (1938) написао краћи рад, након чега је отишао на студијски боравак у Европу ради теренског рада из области политичке географије. Студирајући радове њемачких географа (Кант, Хумболт, Хетнер, Рихтофен) о природи дисциплине, допунио је претходна размишљања на ову тему и тако написао рад, који је према *Johnston* (1997: 44), предствљао „најважнији филозофски и методолошки допринос географској литератури на енглеском језику".

> Фокус географије је просторна диференцијација, мозаик издвојених пејзажа на површини земље, која се дефинише као наука која тумачи реалности ареалне диференцијације свијета онакве какве јесу пронађене, не само у погледу разлика у појединим стварима од мјеста до мјеста, већ и у смислу укупне комбинације појава на сваком мјесту, а које су различите од оних на сваком другом мјесту… Она пружа тачне, уредне и рационалне описе и тумачења промјењивог карактера земљине површине и настоји да стекне потпуна сазнања о ареалној диференцијацији свијета. Стога, основни циљ географске науке је синтеза, интеграција материјала о релевантним карактеристикама, како би се пружио потпуни опис мјеста или региона, по којим се може идентификовати њихова осебујна комбинација тих карактеристика (*Hartshorne*, 1939: 460-2)

[68]Шефер је од стране државних органа осумњичен за непријатељско дјеловање, а након полицијске тортуре преминуо је у затвору. Многи аутори су у томе видјели утицај Хартшорна.

На овај начин Хартшорн је идентификовао блиску (кантовску) аналогију између географије и историје, при чему историја обезбјеђује синтезу за „временске дијелове стварности“, док географија обавља сличан задатак за „просторне дијелове земљине површине“.

3.3.3 Између конкретног и апстрактног

Да би спознали и трећи облик представљања пејзажа (културног), неопходно је фокус наших проучавања усмјерити ка географској пракси у САД. Разлог за то лежи у радовима америчких културних географа с почетка XX в., за које је пејзаж представљао централни предмет географских проучавања и који су конституисали културну географију која је добила назив по Катедри за географију Универзитета у Берклију (Калифорнија). Њен централни предмет истраживања је представљало широко теоријско поље културе (оснивач Карл Сауер, 1925), која оставља материјални траг у животној средини, обиљеженој међуљудским односима. То је била теоријска основа преко које су ови географи интерпретирали пејзаж. Та пракса је и даље настављена (након културног заокрета из 1980-их), јер је указивала на потребу да културни географи разумију важност интердисциплинарности (од културне антропологије до историјске географије) у проучавању животне средине. У наредним поглављима ће се анализирати мјесто и значај пејзажа (конкретна стварност) у оквирима културне географије (I), те само назнака (II) његовог значења (апстрактни, ментални или имагинарни појам) у оквирима нове културне географије (након културног заокрета). На тај начин ће се апострофирати и постојање других приступа (семиотички, феноменолошки, геофилозофски), који ће бити накнадно анализирани. Другим рјечима, ово ће бити само кратки увод у наредна поглавља (бихевиоризам, хуманистички приступи, структурализам) у којима су бројни географи (Туан, Релф, Козгроув, Вили, Мичел, Данкан, Харви, Кресвел, Хендерсон, Шајн и др.) на различитим филозофским основама и утицајем бројних филозофа (Пирс, Хајдегер, Мерло-Понти, Делез) анализирали појам пејзажа из других перспектива. Због тога, разлог за овај експеримент тј. покушај представљања пејзажа као споне између позитивистичке географије и структуралистичких и постструктуралистичких приступа, аутор проналази у сљедећем цитату: „Географија се не задовољава тиме да историјску форму снабдева просторном грађом и променом. Она нема само физичка и друштвена својства већ и ментална, попут пејзажа“ (*D & G*, 1995: 121).

Културни пејзаж

Карл Сауер је у монографији „Морфологија пејзажа“ настојао да успостави дефиницију географије као теренске науке о пејзажу и да дефинише сам пејзаж у смислу интеракције између људских култура и природног окружења. У том опису, препознаје се концепт културних регија, које се и данас помињу у контексту културног преобликовања Европе. У поменутој монографији, Сауер је сублимирао и поставио на нову концепцијску основу, културно-географски поглед на свијет, који је проистекао из три различите школе с краја XIX в. (њемачка и француска регионална географија, те Беркли школа антропологије). Према антрополозима с Берклија (Кроебер и Леви), реалност се састоји од неколико нивоа, при чему је неорганski на дну, изнад је органски, затим психолошки, а на врху се налази социјални или културни ниво. Значи, реалност се не може свести само на њену људску, органску компоненту. Кроебер је сматрао да је људска култура суперорганski ентитет који одређује индивидуално искуство, али се не може преко њега спознати. Материјална култура је обиљежје помоћу којег се може проучавати култура, тј. она је просторна и временска манифестација суперорганике. Одавде и интерес Кроебера према културним ареалима, а које је касније дијелио и Сауер, и према чијем мишљењу култура својим значајем, да оставља видљиве трагове у пејзажу, чини занимљив објект географских истраживања. При томе, културна географија се бави оним људским радњама, које су уписане у површину земље и дају јој карактеристичан израз. Стога, материјалне форме културе су „отисци” људског дјеловања у оквиру појединих ареала. За Берклијску школу културне географије карактеристична је историјска оријентација, еколошки приступ и преокупација материјалном културом.

Термин „културни пејзаж” ушао је у америчку географију преко Сауера, формиран је под утицајем културне групе из природног пејзажа и сматран је првенствено објектом културне географије. Овакво тумачење сматрало се традиционалном културном географијом. У својој често цитираној изјави Сауер је тврдио да је „култура фактор, природни ареал је медиј, а културни пејзаж је резултат”. Промјене у гледањима различитих оријентација културне географије на културу, пратиле су и промјене у виђењу основног објекта истраживања - културног пејзажа. Различитим културним традицијама одговарају и различити пејзажи. Таква концепција била је у духу схватања културе, као начина живота, и карактеристична је за многе људске заједнице које настањују одређени културни ареал. Типови артефаката, који су се налазили у пејзажу, повезани су с различитим типовима културе. Мутабџија (2016: 31) скреће пажњу на чињеницу да на одређеном

простору не постоји једна култура, него да је свака култура вишеслојна или поливокална и наводи примјер БиХ. Он показује да данас на том простору егзистирају барем три културе (српска, хрватска и бошњачка), које у себи носе и наслијеђе претходних култура (праисторија, антика, средњи вијек, нови вијек, савремено доба)[69]. Овакви ставови културних географа „одшкринули су врата“ тражењу трагова вишеслојности (тј. социјалној диференцијацији) у пејзажима, те траговима политичких и идеолошких структура, што у промјењивој форми траје до данас. С друге стране, свијест о томе да се значења изражавају у симболичким формама, открила је новој културној географији чињеницу да пејзаж није само оно што види око. Он носи своју симболику, своје скривене кодове, па стога, није довољно само описати пејзаж, треба га интерпретирати, открити кодове и претпоставити значења чији су они израз.

Припадници овог учења су се оријентисали на анализу видљивог пејзажа, (физиономија простора) који је створио човјек тј. „културног пејзажа” (зачетник Шултер). Истраживање морфологије „културног пејзажа”, његовог настанка из природног пејзажа, те узрока и еволуције његовог развоја, постаје основно подручје интереса ове школе. Заснива се на претпоставци да се природни облици земљине површине подвргавају промјенама кроз људску дјелатност, а материјални трагови његовог рада постају топографско свједочанство присуства дате активности. На тај начин природни пејзажи постају антрополошки, јер сваки облик економске активности, који захтијева одређени начин обраде земље или материјала, оставља печат у пејзажу.

Замишљени простор

За разлику од претходног тумачења пејзажа, као реалне стварности (позитивистички аспект), у другој половини XX вијека су се развили различити географски правци, који су пејзаж третирали као замишљени простор. Да би се описала та промјена у начину разумјевања концепта пејзажа, тј напуштање позитивистичког стајалишта (статистичка анализа, дефинисање различитих мјера, квантификација пејзажа и опис природних љепота), мора се претходно разумјети шири друштвени (економско - политички) контекст из 1970-их. Прије свега, то је промјена концепцијске основе капитализма, која је подразумјевала напуштање модела мјешовите привреде и њеног идеала (држава

[69] Комплексност поменутог примјера (БиХ) усложњава чињеница да не постоји консензус (својеврсни друштвени договор) кључних политичких фактора о виталним питањима, па се у условима полу-протектората (ОХР), граде само узајамни (хоризонтални и паралелни) односи.

благостања) у корист новог система економских односа (неолиберализам). То је сјајно описао Д. Харви (1973, 1989, 2005), а дио тог концепта су прихватили и бројни географи (Козгроув[70], 1984; Данкан, 2004; Мичел, 2005; Мутабџија, 2022а. и др.). Ове крупне промјене су оставиле велике посљедице и на саму концепцију географије, а што је био резултат потпуне дерегулације у домену просторног планирања. *Cosgrove* (1990: 1) то пластично описује на примјеру УК, кроз интенцију Тачерове владе да обузда државну интервенцију на локалном и националном нивоу „како би подстакла индустријско реструктурирање, раст запослености и већу слободу тржишта, за што је било неопходно значајно смањење контроле планирања“. Ово је резултирало додатним економским раслојавањем, бржим развојем просперитетних региона (нпр. Велики Лондон), али и изразитим падом и запуштеношћу руралних пејзажа и мањих градова у унутрашњости. У борби тржишта за нове, атрактивне и пословне локације, квалитет пејзажа је добио нову перспективу.

Због овако крупних друштвених промјена, дошло и до промјене у савременом тумачењу појма пејзаж, па зато треба кренути од његове дефиниције[71], по којој је то „област како је перципирају људи, чији карактер је резултат дјеловања и интеракције природних и/или људских фактора и [...] представља суштинску компоненту човјековог окружења, као израз различитости њиховог заједничког културног и природног наслијеђе и основу њиховог идентитета”. Ова дефиниција[72] укључује неколико претпоставки које су данас, више или мање, прихваћене од већине европских истраживача пејзажа:

[70] Денис Козгроув (1948-2008) је био један од креатора нове културне географије и суоснивач часопис Екумена (сада Културна географија). Остао је упамћен по књигама: *Social formation and symbolic landscape* (1984), *The Palladian landscape: geographical change and its cultural representations in sixteenth century Italy* (1994), *Geography and vision: seeing, imagining and representing the world*. (1988), *Apollo's eye: a cartographic genealogy of the earth in the western imagination* (2008): *Geography and vision: seeing, imagining and representing the world* (1988).

[71] Мисли се на чл. 1 и чл. 5 Европске конвенције о пејзажу (*ELC*), усвојену од стране Савјета Европе (Фиренца, 2000).

[72] Види званични текст резолуције:
www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/default_en.asp

(1) Пејзаж није ограничен на физичке облике рељефа, на културни изглед нити начин гледања: то је холистички појам који повезује обоје, физичко пространство и културне идеје које перципирајући субјект или друштво има о томе. То је хумани феномен.

(2) Различите културе (укључујући субкултуре и групе које имају моћ) имају разноврсне пејзаже.

(3) Пејзаж се обликује у времену и нужно је историјски феномен. Чува трагове онога што је било или је важно (природно и културно наслијеђе). Ови трагови могу се тумачити и користе се у обликовању идентитета.

(4) Пејзаж је колективна појава, али је истовремено индивидуална перцепција изузетно важна у дефинисању квалитета пејзажа. Колективизам и важност индивидуалне перцепције нису контрадикторни елементи у дефиницији.

(5) Пејзаж има ареални аспект (*Lindström et al.*, 2011: 15).

Да би поједноставили теоријске представе (феноменолошке, структуралистичке, постструктуралистичке) о бројним приступима (географски, биолошки, умјетнички, архитектонски) у проучавању пејзажа, прихватићемо тумачење *Cosgrove* (2003: 15) о постојању два дискурса у пејзажним студијама. Он их поједностављено описује као еколошке и семиотичке, а које је појаснио кроз упоредну есејистичку анализу двије референтне књиге[73] о културној географији Европе. Као битне елементе првог дискурса, он наглашава „сложене интеракције природних процеса“ (геоморфолошки, климатски, биолошки, вегетациони итд.) при обликовању карактеристичних дијелова земљине површине и њихово ширење на „људске активности које су у интеракцији са овим природним процесима“. У појашњењу овог дискурса он полази од Верине студије о европским шумама умјереног појаса, који се протеже од приатлантских низија на западу до пространих бореалних шума Русије, на истоку. Аутор провјерава традиционално еколошко схватање о овом шумовитом пејзажу и његовом значају за настајање европских културних митова и њиховим географским имагинацијама. По том схватању, шуме су била кључне за обликовање националних идентитета у већини земаља сјеверно од Алпа, јер су средњовјековни земљорадници, „под утицајем свјетовних и вјерских ауторитета потискивани на исток са својим животињама, који су ради испаше крчили шуме и на крају их свели на изолована острва“. На основу историјске екологије, Вера оспорава ову цијелу научну слику

[73] F. W. M. Vera „*Grazing ecology and forest history*“ (2002) и K. Olwig „*Landscape, Nature and the Body Politic: from Britain's Renaissance to America's New World“* (2002).

и тврди да „европска шума никада није постојала, осим у релативно дискретним џеповима, углавном ограниченим на планинске регије“. Постојали су једнако дјелотворни пашњаци (спрат ниске абореалне вегетације) за исхрану холоценских животињских врста (дивље говече [*aurochs*], дивљи коњ [*tarpan*], бизон и лос), много прије него што су припитомљене животиње (говеда, свиње и коњи) уведене у сјеверну Европу. Холоценски сисари изазвали су еволуциони одговор[74], који је довео до формирања заштитне расадничке зоне мјешовитих састојина лишћара (храст, јасен, буква) и четинара, које су заједно са отвореним пашњацима створиле мозаик ливада и шума на великим површинама континента. Мјешовита пољопривреда (узгој и испаша стоке и уређивање шума) такву је биогеографску различитост постојећих пејзажа само даље одржавала, а није је стварала, иако се дуго сматрало да је поријекло ове мјешовите шуме резултат човјековог рада. Ове шуме дио су најразноврснијег биодиверзитета Европе, који се дуже од једног вијека покушавао заштити погрешним мјерама. Наиме, сматрало се да треба онемогућити испашу животиња, неразумјевајући да су ове шуме настале управу кроз интеракцију тих елемената (човјек - живи свијет). Због тога ова Верина историјска ревизија биогеографских услова показује да одржавање преосталих храстових шума зависи и од густине ниског растиња, које требају домаће животиње прориједити да би бизони и лосови дошли до своје хране (кора дрвета).

За *Cosgrove* (2003: 15) други дискурс изражава скептичан став према научним тврдњама да то представља „миметички реалан процес који обликују свијет око нас“. Јачи научни нагласак он ставља на контекст и процесе, кроз које културна значења улазе у свијет и „чија се природа препознаје само кроз начин како га људска спознаја обликује и представља, те је оно увијек симболички посредовано“. Потврду ових ставова он налази у књизи Кенета Олвига (2002), која, такође, истражује поријекло пејзажа, додуше само унутар њемачког говорног подручја. За разлику од претходног примјера (еколошког), у овом дјелу се то остварује кроз семиотичку анализу, засновану на богатом проучавању етимологије и правне историје ових земаља. У овој анализи Олвиг показује да је пејзаж, првенствено, друштвено - правни појам који се заснива на просторној (ареалној) форми и обичајном праву, које практикују аграрне заједнице Шлезвиг - Холштајна и сусједних регија. У овим земљама термин *Landschaft* (пејзаж) има и одређено правно -

[74] Међународни савез геолошких наука (IUGS) констатује да се завршио холоцен, који је трајао протеклих 12.000 година и да је наступила „епоха човјека“ (антропоцен). Постоји дилема око почетка антропоцена, за једне је то 1950. г. (нуклеарне пробе), а за друге почетак индустријске револуције.

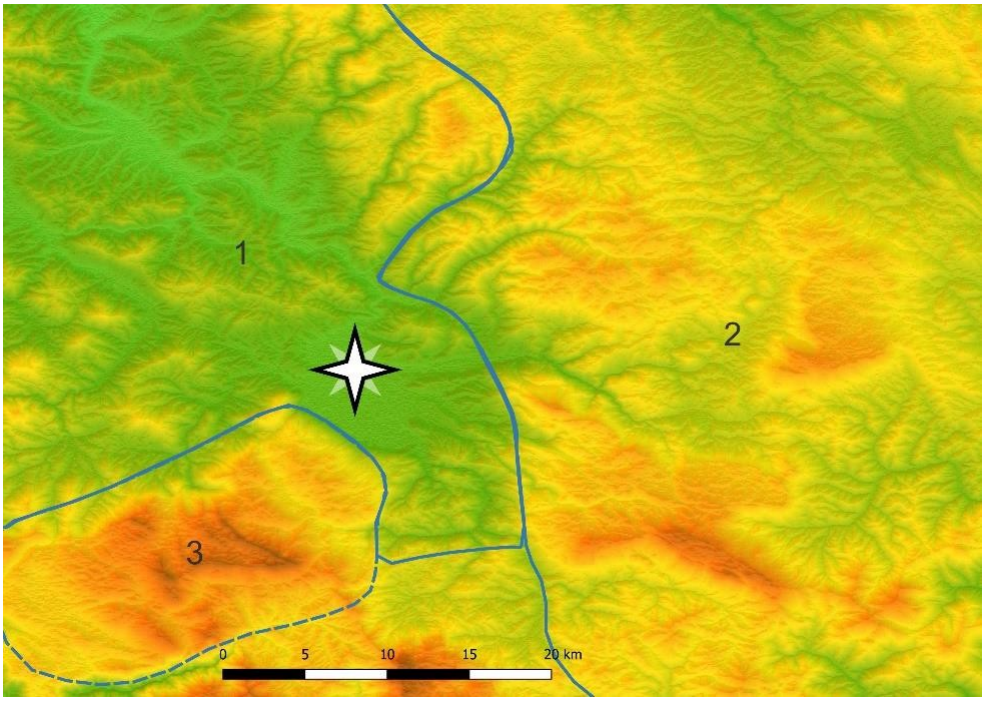
политичко значење (изражава степен аутономије), које односи се на урбане и државне прописе. *Olwig* (2002: 21) наводи да ово право датира из премодерног аграрног периода, а у коме су „обичај и култура дефинисали земљу и гдје је физичка средина била одраз и политичког пејзажа“. *Cosgrove* (2003: 18) примјећује да фокус и оригиналност Олвигове књиге није у „идентификовању овога пејзажа, већ у објашњавању његовог усвајање и трансформацији у изградњу модерне националне државе, прво у Енглеској - Британији, а потом у Данској, Њемачкој и шире“. Докази о различитим значењима и повезаности појма пејзаж и ширења власти монарха (на основу анализе књижевних и правних докумената), могу се препознати у Олвиговим описима „природног закона, који важи за сва времена и мјеста, прије него за обичајне законе о пејзажу“. То се препознаје преко „дворских маски, којима је енглески краљ Џејмс I настојао да легитимише своју власт над цијелом Енглеском и Шкотском“, а што показује да се појавило ново значење пејзажа, оно које је „истицало дистанциран, перспективан и заповједнички поглед суверена“.

На основу ових примјера, *Cosgrove* (2003: 19) закључује да Верина и Олвигова теза „није само антикварна у фокусу, већ има импликације и на данашњу политику о пејзажима“. Он то покрепљује примјером дуготрајног трговинског спора ЕУ са САД (аспекти интелектуалне својине)[76], при чему је ЕУ приступ уоквирен антиглобалистичким терминима, иза којих стоји „културолошка посвећеност заштити јединствених удружења, земље, људи, заната и производа на одређеним локацијама: једном рјечју, пејзажа“. Он у Вериним и Олвиговим аргументима препознаје „тачке конвергенције за сваку промишљену дискусију о пејзажу у Европи данас. Осим њихових конкретних закључака, поменуте студије доводе до општег признања да „политика пејзажа не може игнорисати екологију, која се стално ревидира, али и да је таква наука историјски и географски контингентна“. Такође, ни политика не може игнорисати „моћну обликујућу снагу културе, која даје смисао природи, и кроз коју се одржава људски живот у свим размјерама“. Због тога, он позива на неопходну сарадњу и међусобно поштовање и разумијевање између ова два дискурса, јер ниједан од њих „не може занемарити ефекат културних процеса стварања - значења“, при чему је свако значење увијек укоријењено у материјалним животним процесима.

Примјер 1: Сарајевска регија-пејзажи

Сарајево се налази у централном дијелу БиХ које, у геотектонском погледу, припада Средишњим Динаридима. У геоморфолошком погледу, град је настао на контакту три различите морфолошке и петрографске јединице, које пружају представе о три различита пејзажа.

Карта 3.1: Географски положај Сарајева (✦) у односу на три карактеристичне регионалногеографске (пејзжне) цјелине.

Извор: М. Крсмановић и аутор, QGIS (картографска основа *DEM*)

Сарајевско-зеничка котлина (1) је издужена морфолошка јединица, која се пружа 70 км правцем сјеверозапад-југосток и која је представљала индустријско средиште и једно од најгушће насељених подручја у БиХ. У грађи околних ниских планина и побрђа, поред кречњачко-доломитских серија (мезозоик), доминирају водонепропусне палеозојске серије (порфири, перидотити, серпентини), а планинске стране су благе, пошумље (лишћари и деградирана вегетација) и прошаране многобројним сеоским насељима. Котлинско дно (310-550 м н/в) изграђено је од језерских (олиго-миоцен) и ријечних алувијално-пролувијалних седимената (Босна, Добриња, Љубина, Ставња, Фојница, Лашва), а као посљедица петрографске грађе и

историјско-геолошког развоја, формиране су угљоносне серије (Бреза, Какањ, Зеница) и термално-минерални извори (Илица, Кисељак).

Други пејзажну цјелину представља Старовлашко-рашка висораван (2), пространи благо заталасани брдско-планински терен који се од Сарајевске котлине (500 м) пружа на југосток до Косовско-метохијске котлине (350-500 м). Централне дијелове ове регије чине благо заталасани предјели (Стари Влах и Рашка висоравн), са којих се дижу средње високе планине, те густо развијена хидрографска мрежа Дрине и њених притока, које значајно рашчлањују ове терене. Источни и југоисточни обод Сарајевске котлине чине стрме планинске падине Требевића, Јахорине и Романије (1600-1900 м), док се, идући ка истоку, ови терени благо спуштају на висоравни Гласинца и Борика (800-1000 м) и котлинске терене Подриња (Фоча, Горажде, Вишеград). У котлинским проширењима притока Дрине (Ракитница, Прача, Бистрица) настала су највећа насеља овог дијела регије (Рогатица, Прача, Миљевина). У петрографској грађи ових терена доминирају плитке кречњачке и слабије скрашћене серије. Посљедица овакве грађе је нормална хидрографска мрежа (Миљацка, Жељезница, Касиндолка, Биоштица, Каљина, Прача), иако постоје и крашке форме, од површинских (крашког поља Гласинац), па до бројних суфозионих облика (Новакова пећина, Орловача, пећина на извору Миљацке).

Трећу пејзажну цјелину, на југу, представљају високогорски терени Игмана и Бјелашнице (1500-2000 м), који су, за разлику од претходних пејзажа (високо и мање урбанизованог), доминантно лишени значајнијег антропогеног утицаја. Специфичност овог пејзажа се огледа у климатском (граница медитеранских и континенталних утицаја) и хидролошком погледу (развође Црноморског и Јадранског слива), али и у потпуној различитости између његовог сјеверног (Игман) и јужног дијела (Ракитница). Због ових природногеографских разлика, а и релативне удаљености од Сарајева, неки регионални географи су сматрали да гребен Бјелашнице представља и границу између регија (Средња Босана и Висока Херцеговина), али је недавном изградњом инфраструктуре та подјела превазиђена. У грађи оба дијела доминирају тријаски кречњаци и доломити, али је њихова моћност различита. Док је први безводан, шумовит и без сталних насеља (осим зимског туристичког комплекса Бабин До), други има јужну експозицију, богатство водотока, без вегетације је и са бројним сеоским насељима (Г. Лукомир се налази на 1450 м и то је стално насеље на највећој н/в у БиХ).

Закључак

Видјели смо да је позитивизам настао у радовима Огиста Конта половином XIX вијека и да је оставио значајан утицај на географију (антропогеографија, политичка, анархистичка, регионална и културна). Филозофско-географске основе тог учења јасно наглашавају географски научни метод, као модел научне строгости (само чињенице, без метафизичких хипотеза), чији се приступ односи на анализу компоненти комплексних система (нпр. регија). Појединачни збир свих компоненти (гео, хидро, атмо, био + човјек) представља рјешење које објашњава понашање система у цјелини (нпр. геосистема). На овај начин, позитивистички приступ негира да у некој појави има „нешто више“, него инсистира на томе да свака цјелина представља само прости збир компоненти. Овај позитивистички приступ може се објаснити и на примјеру политичке географије БиХ, према којем је ова држава губитком ширег идентификационог оквира (Југославија) почела да функционише као прости збир три већинска етницитета (95% становника се на попису становништва декларисало као припадници једног од три конститутивна народа) и да неке њене политичке институције прихватају ову реалност (уставна рјешења), а неке не.

Ако би сада, на крају овог кратког прегледа позитивистичке географије, покушали пронаћи сличности тог периода са савременим тенденцијама у овој области, онда би то повезали с предметом њеног истраживања. Кроз читав овај период географи су се бавили питањем пејзажа, само у овиримa другачијих теоријских поставки. Такође, појам пејзаж се јавио у форми кохезионог фактора, који је провијавао у свим поменутим дисциплинарним правцима, укључујући и геофилозофију, постструктуралистичку теорију, у којој су повезују елементи учења великих филозофа из периода рационализма и неких представника модерне. У капиталном раду D & G (2013) постоји значајна географска терминологија (географија, геоморфологија, Земља, простор, мјесто, море, тло, територија, плато, карта, картографија, пејзаж, бифуркација, граница, географска ширина и дужина, свијет, народ, држава, град). То су само условно географски појмови, преко којих D & G повезују нови материјализам и друге елементе филозофије поменутих великана филозофске мисли, са теоријом сложености, те тако граде потпуно нови систем значења. Да би се разумио смисао овог геофилозофског,

ретроспективног тумачења позитивизма и позитивистичке географије, одмах ћемо напоменути да је преко изабраног (геофилозофског) појма пејзаж остварена одређена корелација између ових учења. У тумачењу геофилозофских (*D & G*) појмова, поменути аутори су пејзаж постовјетили с лицем:

Овако широка лепеза значења појма пејзаж дјелује инспиративно на будуће истраживаче и захтјева од њих далеко више од пуког описа морфологије датих пејзажа.

Слика 3.1: Т. Швракић „Са Миљацке“ (1907). Ово је мотив из кањона Миљацке, непосредно пред њен улазак у Сарајевску котлину, са карактеристичном стијеном Дарива (десно) и првом новоизграђеном аустроугарском касарном (изнад ње) у Сарајеву.

4. ЛОГИЧКИ ЕМПИРИЗАМ / ПРОСТОР

Као реакција на филозофију позитивизма, током 1920-их настао је логички емпиризам (логички позитивизам). Ово учење је трајало кратко и оставило је значајан траг, поред филозофије и друштвене теорије, и на друге дисциплине, укључујући и географију. Додуше, то се десило тек пошто је овај правац потпуно нестао са научне мапе (крај 1930-их), али га је краткотрајно (1953-69) оживио њемачки двојац Бергман - Шефер на Универзитету Ајова. То краткотрајно присуство филозофије логичког емпириизма у географији успјело је промјенити дотадашњу парадигму (регионална географија) и фокус научног истраживања, из домена идиографског (објашњавајућег), помјерити ка номотетичком приступу (утврђивање закономјерности). Наиме, ово учење је представљало резултат рада групе аустријских научника са Универзитета у Бечу (махом Јевреји и љевичари, који су с нарастањем нацизма емигрирали у САД), која је постала позната као Бечки круг. Чланови ове групе били су физичари М. Шлик (оснивач) и Ф. Франк, математичар К. Гедел, филозофи Р. Карнап и Х. Фајгл и економиста О. Нојрат. Идејно блиски овом кругу били су филозофи К. Попер (промотор критичког рационализма), А. Ј. Ајер (популаризовао покрет кроз превод њихових дјела на енглески језик), те Л. Витгенштајн, промотор принципа провјерљивости, према којем су научно смислене пропозиције оне које: могу бити емпиријски верификоване помоћу пет чула и које су таутолошки истините, тј. њихова истинитост произлази из самог значења термина (нпр. у логици и математици). Како тврди *Barnes* (2009: 430), пропозиције које нису могле да задовоље тадашње принципе, а који су укључивали већину питања из историје западне филозофије (из домена естетике, морала и религије), оцијењене су као бесмислене (углавном метафизика). Одређене филозофске тврдње морале су наћи своју потврду у оквиру природних наука (физика), што се утврђивало процесом верификације (потврђивања) или фалсификације (оповргавања) теоријских тврдњи. Као што је поменуто, егзилом ових научника у САД, рад групе је замро, њихове екстремне позиције су одбачене, а „све корисне идеје апсорбоване су у шири покрет аналитичке и емпиристичке филозофије“, која је дефинисала англоамеричко поље рада послије 1945.

Логички емпиризам (унутар географије) почео се развијати почетком 1950-их на Универзитетима Ајова и Вашингтон, гдје је прихваћен као нова парадигма, која је према *Warf* (2006: 222), у

епистемолошком смислу, представљала усвајање научног метода. Она се ослањала на старије традиције (примјењена геометрија, физика, класична теорија локације и неокласична економија), и заступала је картезијански поглед на простор (географија као геометрија) у којем се „пејзаж смањује на изотропну раван". Централни дио ове парадигме чинили су модели (површине, чворови и хијерархије), укључујући приступе „централном мјесту урбаних мрежа, гравитационим моделима, дифузионим моделима о недостацима и иновацијама, моделима алокације-локације у циљу оптимизације дистрибуције, као и *input-output* моделима". С циљем упрошћавања комплексних процеса и фактора на земљиној површини, ови модели су требали да открију „суштину свијета кроз приказ свих узрочних веза". И поред исказаних резултата, ова парадигма је одбачена због бројних приговора присталица хуманистичких приступа, који су сматрали да би „такав приступ могао добро да функционише у природним наукама, али не и у друштвеним"[75]. То је објашњено на начин да је позитивизам порицао постојање посматрача, нудећи лажни осјећај објективности, јер су сви подаци „вредновани и филтриран кроз теорију", што је довело до оцјене о њему као „стерилном и рестриктивном". Претјерана математизација друштвених процеса је представљала неуспјешан покушај разумјевања друштвене стварности, на основу чега су марксисти тврдили да је „неисторијском приступу позитивизма недостајао било какав приказ друштвених односа, јер се самим тим фокусирао на форме, а не на процесе".

Значајан допринос разумјевању логичког емпиризма у географији пружио је и *Guelke* (1978: 46), тврдећи да је „од Хартшорна до Харвија географско писање о методологији и филозофији, у већој или мањој мјери, показало утицај логичко-емпиристичких идеја". При томе, Хартшорнов (1939) панегирик о регионалном опису, као сржи географског пројекта, не упућује на логички емпиризам или на једног логичког позитивисту, што је он вишеструко доказао кроз веома ригидан однос према Шеферу. Такође, Харвијев (1969) концепт научног објашњења у географији носи само трагове логичког позитивизма, јер у цијелој књизи појам позитивизам се помиње само четири пута, а логички емпиризам тек једном. Његова централна преокупација била је научни метод, а не филозофија или филозофија логичког позитивизма. Харвијево разумијевање научног метода може се прије довести у везу с логичким емпиризмом, а бројни аутори се слажу с Гвелкијевом оцјеном

[75] Потврда овога може се наћи у опису економских неокласичних теорија раста, које апстрахују територију као варијаблу. Детаљније: Мутабџија, 2022.

да се читава дисциплина касније удаљила од ове верзије научног метода, при чему „расправе о корисности логичког позитивизма имале су само историјску вриједност“. Потврду ових Гвелкијевих ставова можемо пронаћи у Харвијевој оцјени позитивистичког приступа, који је према њему створио велике проблеме друштвеним наукама, а што је он објаснио кроз интеракцију филозофије и методологије. Он је пошао од тога да је географија без јасног циља стерилна, као и да већина њених метода директно зависи од циљева и задатака истраживања. Из тога је он извео закључак о важности конструкције теорије, као кључног елемента у цијелој процедури објашњавања у географији.

> Постојали су неки филозофи (логички емпиристи) који су сматрали да се сво знање и разумијевање могу развити независно од филозофских претпоставки. Овакво гледиште сада није општеприхваћено, јер је логички емпиризам у тако екстремном облику постао неплодан. Стога, методологија без филозофије мање значи, па наш крајњи поглед на географију мора узети у обзир и једно и друго, и методологију и филозофију (*Harvey*, 1969: 8).

Након ових општих напомена о логичком емпиризму, може се прећи на најважнија поља његове примјене у географији, а то се односи на системски приступ, усвајање научног метода и изградњу просторне теорије. Без ових елемента не би било могуће правилно дефинисати методолошку основу овог учења које се заснивало, не на опису (шта, гдје, колико?), већ на тражењу законитости појаве (зашто?) таквих облика и процеса. Преведено у свијет политичке географије, то можемо описати оцјеном коју је дао *Huntington* (1998: 130) о "закономјерности појаве револуција у исламским друштвима, у којима учешће младих (15-24 год) прелази износ од 20% укупног становништва".

Други важан елемент овог поглавља односи се на појам „простор“ који се налази у сржи логичког позитивизма у географији. Пошто је географски смисао тог појма већ описан у поглављу 2.3.1, сада ће фокус бити на његовом геофилозофском значењу. Значајан допринос разумјевању таквог аспекта простора остварио је *Conley* (2010: 260-2), који тај опис започиње подсјећањем на сцену ноћног погледа на луку у филму Жан-Лик Годара („Луди Пјер“, 1965). У позадини те сцене чује се глас Ж. П. Белмонда који цитира одломак о Веласкезу: „Простор царује“. За филозофа, простор је оно што је истовремено створено и исцрпљено или уништено стварањем догађаја. Зато постоји веза између филозофије, књижевности и умјетности у домену стварања догађаја, а што Делез („Есеј о Семјуелу Бекету“) описује на начин „простор је богат потенцијалом, јер омогућава реализацију догађаја“. *Deleuze* (1997: 163) позива на разумијевање простора кроз „исцрпљивење“ његовог значења, а умјетник „распршује значење да би простор учинио

опипљивим у тренутку када је створен и уништен. За обојицу, Годара и Бекета, могло би се рећи да су њихови улози „исцрпљујући простори“, јер се тек тада може видјети и осјетити, у једном догађају, у изненадној дисјункцији, да се распршује оно што сматрамо стварношћу у којој живимо.

Conley (2010: 261) наглашава да је готово мистични препис Делезовог рада о простору и догађају (нарочито *The Exhausted* у есејима *Critical and Clinical*) објашњен према ономе што историчар религије Мишел де Серто (1984) описује у студији свакодневног живота: „простор је дискурзивна пракса мјеста“. Из тога се види да је мјесто „одређено подручје, именовано и мапирано, које се може измјерити у терминима површине или запремине“. Оно престаје бити простор тек када постане „мјесто егзистенцијалног ангажмана живих агената који га обиљежавају својим активностима или повезују са дијалогом и активном перцепцијом“. У овом контексту, мјесто је еквивалентно Делезовом концепту „било-који-простор-било-шта“ [фр. *espace quelconque*], које је одређено и дато да буде оно што јесте без утицаја корисника или путника. Задатак филозофа и умјетника је да преузме „најбезазленије или неефикасније“ (*the most innocuous or ineffectual*) од свих мјеста, да их фрагментира или атомизира (молекулизира) и да им одузме потенцијал. Задатак филмског режисера је „да учини видљивим ова не-мјеста прије њиховог ломљења и распршивања кроз креативну манипулацију“. Роберто Роселини у „*Paisan“* (1947) или „*Germany, Year Zero“* (1948) шири пред очима гледаоца пролиферацију било ког простора, који *Deleuze* (1986: 212) означава као „било шта“, као што је „урбани рак, равнодушна површина, пустош“. Према Конлију, ови пандани имају клишее свакодневног живота, а које Роселинијева камера чини „не одрживим и нељудским“.

Conley (2010: 212) наводи да је задатак филозофа да „општа мјеста“ претвори у ствар за исцрпније претпоставке, јер се ту „рађају други простори који могу бити хипотетички и утопијски или чак виртуелни“. Простор се на другим мјестима (Делезови политички списи) мјери према степену глаткоће (*smoothness*) и избразданости (*striation*). Глатки простор је „безгранични и вјероватно океански простор, који је без граница или разлика које би пружиле предност једном мјесту“. Такав простор не припада прелапсарском свијету[76] који се веже за Еден, нити је утопијски „осим ако се не може замислити заједно са својим избразданим (пругастим или решеткастим) супарничким простором”, који је „исцртан и испресјецан линијама

[76] Библијско вријеме и простор прије настанка Адама и Еве.

подјела и разграничења, које га премјеравају, присвајају и дијеле према наслијеђеним политичким нацртима, историји или економском сукобу". Без граница или мјере, глатки простор је често повезан са несвјесним, за који *D & G* (2013: 479) сматрају да га „више заокупљају догађаји или хексицитети[77] него формиране и перципиране ствари, па је то више простор афекта или сензација него својстава". По њима, овај тип простора дефинише ток сила које утичу да се он „опажа хаптички (додиром) умјесто оптички". Овакав простор се налази на Тијелу без Органа (*Body without Organs* или *BwO*), које носи површину глатког простора и коме „недостају зоне или органи који имају афективну привилегију над другима".

Истовремено, према *Conley* (2010: 262), пругасти или избраздани (*striated*) простор карактеришу линије и тачке које одређују итинерере и трајекторије. Глатки (*smooth*) простор може се уочити двојако „у и на" пругастом простору, и то је оно што се види и доживљава у свијету (у најширем смислу), на основу чега се детериторијализују дата мјеста. У Делезовом лексикону то се односи на простор и мјесто, при чему су процеси детериторијализације и ретериторијализације налазе у основи већине биолошких и филозофских активности. У овом погледу, „номад" је особа или мислилац који непрестано ствара простор кретањем од мјеста до мјеста. Номад, било да је филозоф, научник или умјетник, подједнако је способан да ствара просторе на основу путање (трајекторије) својих прелазака од једне до друге територије и од датих пругастих (*striations*) површина свијета до глатких (*smooth*) и интензивних области, које су једнаке наборима (*folds and creases*) догађаја који вибрирају у тијелу. За њега је то мјесто, које се само по себи може афективно просторно распоредити на бесконачне начине. Уз овај појам простора, могуће је направити више повезница, а поред поменутих (детериторијализација, ретериторијализација, Тијело без Органа, номад, глатки простор), Конли помиње утопију, виртуелно и виртуелност.

[77] Термин из средњовековне схоластичке филозофије (лат. *ово*), који означава концепт на основу којег је нешто настало и по чему је то што јесте.

4.1 Просторна наука

Из претходних описа о развоју научног мишљења, видљиво је да током 1950-их наступају веома крупне промјене у географији, а које се поистовјећују с различитим процесима (настанак системске науке, почетак квантификације, усвајање нове научне парадигме, примјена научног метода, развој просторне анализе, учење о системима, настанак теорије система итд.). Неки од ових процеса се дјелимично преклапају, што дјелује збуњујуће и треба их појаснити. То ће се реализовати у наредним поглављима, а најшири оквир за разумијевање свих тих процеса лежи у усвајању филозофије логичког емпиризма у географији. Ако би хтјели овај период временски ограничити, онда би његов почетак поистовјетили с појавом Шеферовог рада „Изузетност у географији: методолошки преглед“ (постхумно, 1953), а оквирни завршетак с појавом Харвијеве књиге „Објашњења у географији“ (1969). Ова периодизација има само информативни карактер, јер одражава рефлексију закшњелих утицаја логичког емпиризма на географију, док су се истовремено у другим научним областима (филозофија, друштвена теорија и економија), а које су битно утицале на доктринарни развој географије, дешавале другачије и веома крупне теоријско - методолошке промјене (хуманистички и бихевиорални приступи, те теорије регионалног раста и развоја). То значи да је током овог периода дошло до преплитања ових нових тенденција са учењима у географији, заснованим на логичком емпиризму, која ће оставити различит утицај на предмет и методологију проучавања субдисциплина (значајнији на економску, саобраћајну и урбану, а мањи на регионалну, културну и историјску географију). Због тога препознавање и евидентирање поријекла ових промјена и генералне оријентације у различитим географским праксама јесте тешко, али и изазовно. Управо је ово био један од већих мотива за аутора да се упусти у овај пројекат, јер је свјестан недостатка литературе и тежине правилног разумјевања историјског развоја географског мишљења у овом периоду.

Почетак овог описа треба започети с чињеницом да парадигма регионалне географије (Хартшорн, 1939) није успјешно објаснила крупне друштвене промјене које су наступиле након Другог свјетског рата, нити је успјела обезбједити географији неопходни ниво научности и практичности. *Freeman* (1961: 141) је то описао разочарењем у рад регионалних географа, које је навело многе да се запитају „да ли регионални приступ може бити академски задовољавајући и да ли може обезбједити специјализацију или неки други облик систематичности“? Његов одговор је био негативан, уз образложење да је: већина

регионалних класификација била наивна и превише генерализована; регионални географи су покушавали да обраде превише елемената, као и да је нетачно да се цијела Земљина површина може подијелити на јасно препознатљиве регионе са уникатним карактеристикама. Из овога су произашли сатирични и анонимни коментари, од тога да је географија „површна наука о површини Земље“, до есеја који наглашавају сиромаштво великог дијела регионалне географије, па до осврта који је дао *Buchanan* (1958: 278) о „описима који су изгубљени, прекривени сивилом магли геолошких детаља и климатских статистика, каталога градова и података о производњи“. Посљедица тога је био пад популарности географије на бројним Западним унивезитетима (гашење бројних катедри за географију, прије свега у САД). Из ових кратких напомена постаје јасно да опис логичког емпиризма у географији треба започети с критикама регионалне географије.

Неке од првих критика методолошког оквира регионалне географије пружио је Акерман (1945), по коме инсистирање на примату регионалне географије поткопава повезаност систематских проучавања. Он је био само један од бројних географа[78] који је имао ратно искуство у обавјештајним пословима и који је идентификовао два велика недостатка географа (непознавање страних језика и недостатак тематских специјалности). Зато је сугерисао да је за отклањање овог великог недостатка потребно много више истраживања и обуке у системским специјализацијама, укључујући регионалну синтезу, што би водило ка квалитетнијој регионалној интерпретацији. *Kimble* (1951: 173) је у есеју „Неадекватност регионалног концепта“ апострофирао да регион, као доминантни предмет географског истраживања, представља проблем због неусаглашености научника око дефиниције самог појма регион (он их је пронашао више од стотину). Из тога је закључио да то није био једини проблем, већ и сам концепт (застарио), а што је образложио тиме да не треба тражити „јединствене образце живљења“, јер је то детерминистички поглед на „регионално јединство“. Овај системски приступ ће се покушати приближити кроз специфичности развоја географског мишљења у САД, гдје је стару парадигму (регионална географија) замјенила нова (логички емпиризам), а коју најбоље одсликава доктринарни сукоб највећег географског ауторита прве половине XX вијека (Хартшорн) са дотадашњим научним анонимусом и њемачким имигрантом (Шефер). Да би се разумила глобална позиција географске науке у том периоду, биће неопходно

[78] Џонстон детаљно описује допринос Хартшорна, Гарисона, Меккартија и других географа у формирању обевјештајних институција САД.

анализирати најважније правце у тадашњој америчкој, али и источноевропској географији. Те процесе није могуће потпуно представити, већ само егземпларно, како би се разумили општи трендови.

4.1.1 Закони или објашњења

Фредерик Курт Шефер био је економиста по вокацији, који се након напуштања нацистичке Њемачке придружио групи географа са Универзитета у Ајови, САД. То је био период раширених промјена у дисциплинарним методологијама и филозофији, а специфичност Шеферовог рада огледала се у покретању дебате о филозофији и методама географије, као и противљењу регионалној парадигми. Из овога је произашла квантитативна и теоријска револуција, која је довела до настанка „нове географије“. Методолошку основу овог приступа Шефер је разрадио на основама логичког емпиризма, с којим га је упознао Г. Бергман, један од бивших чланова Бечког круга, који се запослио на Универзитету у Ајови. Захваљујући овим научним новитетима с краја 1940-их и почетком 1950-их, Шефер је постао први географ који је примјенио формалне принципе логичког емпиризма на географију. Пут до тога је водио кроз научно оспоравање родоначелника регионалне географије, почевши од Канта, преко Хетнера, Рихтхофена[79], па до Хартшорна. Према *Martin* (1990: 72), он је критиковао Хартшорнове тврдње о изузетности регионалне географије, при чему је алтернативни приступ засновао на принципима и методама логичког емпиризма. Критика Хартшорновог рада односила се на његов став о изузетној позицији географије „која не дијели исту методологију као друге науке, због пособене природе њеног предмета, а то је проучавање јединства мјеста или региона“. Овакав став доводи географију у сличну ситуацију, као што је има историја, која проучава јединство у датим временским периодима.

Шефер

Шеферов рад (1996) није обиман, али је веома садржајан и прегледан, у коме је успио изнијети главне методолошке разлоге за промјену научне парадигме. У првом поглављу је анализирао природу географије кроз позивање на радове Хумболта, Ритера, Хетнера, али и аустријског филозофа В. Крафта, који се у свом раду (*Die Geographie als*

[79] Фердинанд Рихтхофен, велики њемачки геолог, географ и путописац, оснивач геоморфологије и предсједник Берлинског географског друштва, Хартшорнов ментор и творац појма „Велики пут свиле“.

Wissenschaft) позвао на поменуте географе и прихватио њихово стајалиште о географији, која по *Schaeffer* (1996: 574) има „најмањи потенцијал да као наука, покуша да открије законе; да је ограничена на површину земље; а то је суштински хоролошки аспект“. Узгред, он такође сматра да је то довољно да се географија логички издвоји као посебна дисциплина. На основу аналогије са физиком и економијом, тврдио је да географији није својствено фокусирање на јединствене појаве, јер се све науке баве јединственим догађајима и које могу интегрисати законе само из различитих систематских наука. Стога, по њему је „апсурдно тврдити да се географи разликују међу научницима због интеграције хетерогених појава које остварују. Не постоји ништа изванредно у географији, у том погледу“. Захтјев својих претходника, по којима је географија интегришућа наука која спаја резултате појединих системских наука, назвао је арогантним. По њему, наука је карактеристична по својим објашњењима, а објашњења захтјевају законе. Управо је ово суштинска разлика у односу на Хартшорна, који је инсистирао на објашњењима и посебностима географије, док је он сматрао да фокус географа мора бити у смјеру проналажења законитости развоја одређених појава и процеса. Да би се објаснили феномени које је неко описао, треба их посматрати као дијелове неког закона, јер се главне правилности географије односе на просторне обрасце, па због тога географија мора бити замишљена као наука која се бави формулисањем закона, а који управљају просторним распоредом појединих обиљежја на површини земље. Он је предмет географије проширио са појава на просторне обрасце, а њихове процедуре изједначио са оним које се примјењују у другим природним и друштвеним наукама. Логички слијед у настајању закона почињао је посматрањем, потом развојем хипотеза која би се морале тестирати на великом броју случајева, а њихова верификација је водила формулисању закона.

Приликом конципирања нове парадигме (логички емпиризам), *Schaeffer* (1996: 576) је у другом поглављу анализирао историјски развој регионалне географије и пронашао је изузетан поглед на географију код Канта (*Phisische Geographie, Vol. I*, стр. 8), а који говори о аналогији између географије и историје: „Географија и историја заједно испуњавају читаво подручје наше перцепције: географија простора, а историја времена“. Ову аналогија су потом поновили Хетнер и Хартшорн, али с том разликом што нису уважили чињеницу да су у Кантово вријеме „историја и географија биле космологије, а не науке, а космологија није рационална наука, већ у најбољем случају промишљена контемплација универзума“. Хетнер је слиједио Кантове ставове и развио географију као космологију, тврдећи да се обе науке

(историја и географија) баве јединственим, па самим тим не примјењују научне методе. *Schaeffer* (1996: 577) је оповргао овај став објашњењем да при опису прошлих догађаја „историчари морају користити законе друштвених наука“, јер временски периоди (као и мјеста) су јединствени скупови феномена, али који не искључују употребу закона у њиховом откривању и објашњавању. Историја и географија могу бити науке, јер су „оно што научници раде“ и они заједно примјењују све законе, на сваку конкретну ситуацију, који укључују „варијабле за које имају разлога да вјерују да су релевантне“. При томе, Шефер је уочио и Хартшорнов селективан приступ Хетнеровом дјелу (поглавље три), јер није уважио његову номотетичност, као општу оријентацију. О томе је први писао *Muller-Ville* (1978: 55), који указује на чињеницу да је "Хетнер прије Кристалера развио идеју о теорији централних мјеста, али и да Хартшорн није цитирао овај Хетнеров рад" (вјероватно, није му ишао у прилог).

У завршном дијелу свог рада (поглавље четири), Шефер се осврнуо на неке проблеме примјене номотетичке (законотворне) филозофије на географију, као просторну и друштвену науку. Препознао је потешкоће у експериментисању и квантификацији и предложио је методологију засновану на картографским корелацијама, те на генерализацији садржаја (позивање на Кепена). Такође, он наводи да су географски закони морфолошки (тј. тичу се просторних облика), док се они из „зрелијих” друштвених наука баве процесима (морфогенетски). Да би се потпуно разумјели скупови феномена (описани у морфолошким законима), неопходно је примјенити законе о процесима из других друштвених наука, а то је поступак који захтјева тимски рад. На основу ових ставова, Шефер закључује да је географија „извор закона о локацији“, који се могу користити и за диференцијацију земљине површине на регионе. Према *Barnes* (2009: 430), разраду Шеферових идеја су најоригиналније пренијели његови насљедници В. Бунге (1966), те Амедео и Голиџ (1975), који су допринијели развоју квантитативне револуције, покрету заснованом на проучавању географије кроз моделовање. Тај процес је имао исходиште у природним наукама (углавном физици) и био је дио пројекта географије као просторне науке.

Хартшорн

Хартшорн је у три наврата (1955, 1958 и 1959) одговорио на Шеферове тезе, а његов први одговор односио се на недостатке у Шеферовом географском образовању, па је његове тезе оцјенио као књижевну и историјску анализу с елементима детерминизма. У другом раду акценат је био на анализи Хумболтовог и Хетнеровог разумјевања

Кантових ставова, а трећи и најважнији дио односио се на Хартшорнове ставове уобличене у новој монографији (*Perspective of the Nature of Geography*), која се сатојала од десет тематских цјелина. У вези с Шеферовим важним питањем „Да ли географија настоји да формулише научне законе или да опише појединачне случајеве?“, Хартшорн је инсистирао на овом другом, указујући на потешкоће успостављања закона путем географских истраживања. По њему, научни закони морају бити засновани на великом броју случајева, а географи проучавају сложене интеграције на јединственим мјестима, као и да се научни закони могу најбоље утврдити лабораторијским експериментима (није примјерено друштвеној географији). Тумачење оваквих експеримената захтјева вјештине у системским наукама (то је изван могућности географа), а и научни закони сугеришу неку врсту детерминизма, који је неприкладан људским мотивима (дијелом су узроковани варијацијама пејзажа). Из ових разлога, он је сматрао да је трагање за законима ирелевантно за географију, јер они нису једино средство за остварење научног циља (разумјевања стварности), па због тога географија тражи:

> (1) да се опишу појаве на основу емпиријског посматрања, што је могуће независније од личности посматрача, са максималним степеном тачности и сигурности;
> (2) да се класификују појаве, колико то реалност дозвољава, у терминима генеричких концепата или универзалија;
> (3) да се постигне максимално разумијевање појава научних међуодноса, кроз рационално сагледавање тако обезбјеђених чињеница, као и да се логичким процесима анализе и синтезе, укључујући конструкцију и употребу, гдје год је могуће, општих принципа или закона о генеричким односима, и
> (4) да ове налазе распореди у сређене системе, тако да оно што је познато води директно на маргину непознатог (*Hartshorne*, 1959: 169–70).

У осврту на ове Хартшорнове научне циљеве, *Johnston* (1997: 63) наводи да су они били респектабилни, а њихова емпиристичка база била је веома слична општем циљу позитивистичког рада. Зато је неколико научника видило врло малу разлику између Хартшорновог дјела и рада просторних истраживача. У расправи о класификацији наука и положају географије, Хартшорн се вратио на хетнеровску аналогију географије (као хоролошке науке) са историјом (као хронолошком науком) због тога што описује начин на који су географи радили на актуелним и на регионалним темама.

Коначно, сада се могу сумирати резултати овог дисциплинарног сукоба, на начин да је основа њихових методолошких и филозофских

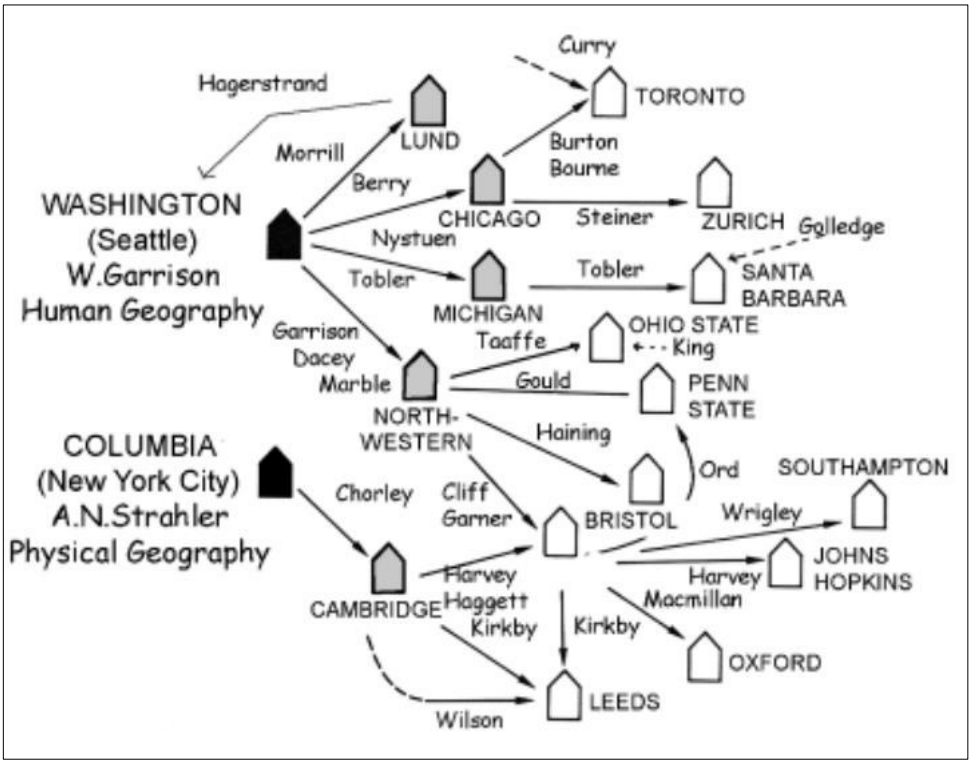
разлика била у томе што је Хартшорн имао позитивистички поглед на географију (географија је оно што географи раде), док је Шеферова била нормативна (каква географија треба да буде, без обзира каква је била). Треба примјетити да су Хартшорнове књиге (1939, 1959) биле широко читане и цитиране, што се није односило на једини Шеферов рад (1953). Чак се Шефер уопште није помињао у публикацијама референтних аутора, као што су били нпр. Фриман (1961; 1980), Чорли и Хагет (1965), а нема га ни у индексу аутора у Америчкој географској енциклопедији (1989). Очигледно, иза тога су стајали и неки други разлози (вјероватно, сујета и несумњиви ауторитет Хартшорна). Ипак, та научна екскомуникација Шефера је превазиђена, о чему говоре и бројне антологије географских радова, као што је ова (Егњу и др., 1996), коју је аутор користио у обради овог поглавља.

4.1.2 Квантитативна револуција

Научну основу за креирање нове географије на Западу представљали су капитални радови њемачких економских географа: В. Кристалера (1933) и А. Леша (1940). Њихове географске идеје су се споро ширили, а преводом њихових радова на енглески (почетком 1950-их) започео је убрзан раст у домену појединих географских дисциплина. Најзначајнији промотори тог новог правца у САД били су Е. Улман (1941), Ч. Харис (1945), Е. Акерман (1945), Л. Кари (1950), П. Џејмс (1952), Ф. Шефер (1953) и др. који у почетку није потпуно одступао од Хартшорнових савремених погледа, али је својеврсну преломницу и усвајање тренда ка примјени научног метода представљао поменути Шеферов рад (1953). У опису разлога за растућу популарност тематских специјализација, Џонстон (1997) наводи појаву прегледне збирке, коју су уредили Џејмс и Џонс (1954), унутар које је тек мали број од тих публикованих истраживања имао за циљ генерисање закона, док је већина била оријентисана на истраживање парадигми и обезбјеђивање новог чињеничног материјала. У суштини, најпрецизнија оцјена тих радова би се могла описати као емпиристичка (нека чињенице говоре саме за себе). Већина методолошких промјена у системским проучавањима географије (током 1950-их) односи се тек на неколико универзитетских центара. Пошто смо претходно значајну пажњу посветили опису резлтата њемачке и француске географске школи, наш фокус ће се сада помјерити на САД. Када се говори о развоју студија географије у САД током 1950-их и 1960-их, мисли се на више универзитетких школа (Ајова, Висконсин, Сијетл), које су предводили сјајни географи, који су оставили велики траг на развој дисциплине широм свијета. Ипак, за настанак и развој квантитативне револуције

биле су пресудне двије: школа друштвене географије на Универзитету Вашингтон (Сијетл) коју је предводио В. Гарисон, те школа физичке географије са Универзитета Колумбија (Њујорк), чији промотор је био А. Стрелер.

Језгровито и прихватљиво објашњење појма квантитативна револуција пружа *Barnes* (2009: 611-2), који полази од тога да је то била радикална трансформација суштине и циљева географије, која је наступила с примјеном статистичких техника, апстрактних модела и теорија. У том процесу је стара (Хартшорнова) идиографска географија са фокусом на диференцијацију простора игубила на значају, а на њено мјесто је дошла номотетичка географија, као просторна наука. Она је свој развој започела у поменута два центра (Сијетл и Њујорк), одакле се проширила на секундарне центре у САД (Универзитети Чикаго, Сјеверозапад и Мичиген), УК (Кембриџ) и Шведској (Лунд), а даље широм свијета. То је илустративно представио Хагет:

Дијаграм 4.1: Развој квантитативне револуције (Извор: *Haggett*, 2008: 339)

Кључни географи, који су проширли ове идеје, били су Едвард Улман и Вилијам Гарисон у Вашингтону, те Харолд Макарти у Ајови, а њихов рад је обиљежила прва примјена рачунарске технике (рачунар *IBM* 604 је био први у САД), интензивни курсеви из статистике и примјена све сложенијих квантитативних метода. До тада је друштвена географија била доминантно емпиријска наука, а с квантитативном револуцијом „право грађанства“ добијају бројни теоријски модели, преузети из других дисциплина. Прије свега, мисли се на физику (модел гравитације и модели који максимизирају ентропију), економију и регионалну науку (модели дисперзије и теорија локације), социологију (урбани модели Чикашке школе, урбана факторска екологија и правило величине ранга), геометрију (мреже и теорије графова), те филозофију и историју науке (модел парадигми). Да би сликовито представио значај квантитативне револуције, Гулд (1978), је ову фазу означио као Аугијев период[80].

Током касних 1960-их значај квантитативне револуције је ослабио, а главни разлози леже у настанку потпуно другачијег свијета (локални ратови, питање сиромаштва, грађанска права, животна средина, родна и расна равноправност…), о којем квантитативна револуција није могла рећи ништа ново. Због тога је важно описати карактеристике главних географских школа у САД, у којима се зачела квантитативна револуција, као први предзнак нове географије.

Ајова

Иако Ф. Шефер није био шеф катедре на Универзитету Ајова, он је током кратке академске каријере (1946-53) оставио неизбрисив траг на развој нове географије. Ипак, водећи географ био је Х. Макарти, аутор књига о економској географији (1940, 1956), а највећи допринос ове школе географској теорији и пракси односио се на објашњење понашања унутар различитих географских образаца (креирање упоредних мапа и морфолошких закона), а који су требали бити уграђени у теорију:

> Ако прихватимо идеју да економска географија постаје грана људског знања чија је функција да израчунава локацију привредних активности на разним дијеловима земљине површине, чини се разумним очекивати да ће дисциплина развити теорију која ће олакшати извођење овог задатка (*McCarty*, 1954: 96)

[80] У грчкој митологији Аугијеве штале су синоним за запуштеност и неуредност, које је по легенди Херкул очистио тако што је окренуо ток потока и усмјерио га на њих.

Таква теорија може бити или тематски или ареално фокусирана, а у раним фазама развоја вјероватно би била ограничена, како у својој просторној покривености, тако и у темама чије је просторне међуодносе посматрао. Сврха теорије односи се на пружање објашњења, од којих је *McCarty* (1954: 96-7) препознао двије врсте. Прва се односи на тражење узрока уочених локацијских образаца „који не морају да произведу адекватан корпус теорија за употребу у економској географији (...) Промјењиве су постале толико бројне да се њима није могло управљати, а самим тим и рјешења за локацијске проблеме нису била доступна". Други тип објашњења је био пожељнији и односио се на заговорнике који заузимају прагматично становиште о сталном јављању заједничких појава у простору „и које се никада не појављују самостално". Из тога је изведен закључак о задовољењу потребе географске науке, јер је „локација једне појаве проузроковала локацију друге". Такви закони асоцијација се изграђују у низу од три фазе (оперативна дефиниција, мјерење феномена и изјава о налазима). Важност ове школе односи се и на тражење морфолошких закона, које географија у значајној мјери користи, а који су генерисани у другим дисциплинама и који могу бити теоријски, а не емпиријски изведени. Припадници ове школе су разматрали неколико статистичких процедура за мјерење просторне асоцијације у различитим субдисциплинама, од аграрне (пољопривредна производња и размјештај руралног становништва) до економске (образци локације у индустрији) и урбане географије (вриједности градског земљишта, раст становништва и оптимални размак између градских насеља). Макарти (1958) је накнадно изразио сумње у статистичку исправност неких поступка, али метод који су он и његови сарадници примјенили с фокусом на тестирање једноставних хипотеза, изведених било из посматрања или из теоријских закључака, постао је примјер за многа истраживања у наредним деценијама.

Медисон

Друга школу је представљала катедра за географију Универзитета Висконсин (Медисон), која је имала дугу традицију у квантитативним истраживањима, а водећи географ је био Ц. Вивер (1954), који је развио широко прихваћену статистичку процедуру за дефинисање пољопривредних региона. Друго поље рада односило се на квантитативни опис образаца становништва, о чему су писали Александер и Захорчак, (1943), а комбинацију ова два интереса је картографски унаприједио Робинсон (1957). Он је био свјестан потешкоћа у примјени класичних статистичких процедура за површинске податке и предложио је олакшице за њихову примјену. На трагу ових рјешења су настале успјешне публикације о статистичкој

географији, које су написали Данкан и др. (1961), те Томас и Андерсон (1965).

Сијетл

Трећа школа односи се на катедру за географију Универзитета Вашингтон у Сијетлу, која је креирала убједљиво највећи број радова у духу Шеферових и Макартијевих приједлога из 1950-их. Водећи географ био је Гарисон, који је према Бунгеу (1968) био под утицајем Шеферовог рада. Његови први радови односили су се на анализу тржних центара на ободу Чикага, на основу којих је, уз упоредну студију неколико градова, идентификовао пет хијерархијских нивоа трговачких центара. Важан сарадник је био Улман, који је урадио пионирско истраживање образаца урбане локације и географије транспорта, а био је оштар критичар регионалне географије. То је исказао ставом о просторној интеракцији, која треба да буде у фокусу рада економских географа, а не сувопарних дефиниција о ареалној диференцијацији, која не подразумјева тражење принципа или уопштавања (циљ сваке науке), већ само опис. Теоријска основа за анализу уочених образаца заснована је на концептима комплементарности и могућности интервенције, као и удаљености (модел гравитације). Гарисон (2002) наводи да је за рад школе била пресудна 1952. када је започет рад на просторној организацији тржишта и детаљној статистичкој анализи, о чему су успјешно писали нови сарадници: Бери, Бунге, Дакеј, Гетис, Марбл, Морил и др. Посебну важност Гарисон је придавао студијским посјетама експерата из других области и других универзитета, као што су били климатолог Кари (1957) и шведски географ Хегерстранд (1959). Кључне области интересовања ове школе односиле су се на урбану и економску географију, а словеначки социолог Великоња (1994) описао је рад Хадсона, Гарисоновог насљедника, који је нагласак у раду ове школе пребацио са наставе на истраживачке праксе, фокусирјући се на четири области – картографију, економску географију, Далеки исток и Совјетски Савез, те Англо-Америку.

4.1.3 Источноевропске географске школе

Описивање посебности источноевропских (комунистичких) географских школа Европе није нимало једноставан задатак, прије свега због обимности грађе и посебности националних школа (совјетска, југословенска, пољска, чехословачка, бугарска, мађарска…), које су поред општих теоријских усмјерења (дијалектички материјализам) имале јасне идеолошке (социјалистичке) и националне политичкогеографске одреднице. То је био период који је обиљежила смјена географских

парадигми (од регионалне географије ка системској географији), али и крупних друштвених промјена у овим социјалистичким државама (Информбиро у Југославији 1948, постстаљинистичка епоха у СССР након 1953, мађарска револуција 1956, Чешко прољеће 1968…). Због тога, у наредним одјељцима ће се истражити тек понека специфичност у развоју географског мишљења (1945-70) у државама које више не постоје, у којима је „историја поразила географију“ (СССР и СФРЈ). Због тога, аутор ће покушати избјећи замку преамбициозног приказивања развоја географских идеја или пуког набрајања несумњивих научних ауторитета у овим државама, већ ће се фокусирати на преломне догађаје или најмаркантније личности из појединих географских области, које су на неки начин обиљежиле развој географског мишљења у датим државама.

Анучин

Један од преломних догађаја у развоју совјетске географске мисли је представљала појава монографије Всеволда Александровича Анучина „Теоријски проблеми географије“ (*Теоретические проблемы географии*) из 1960. Додатну пажњу јавности је привукла негативна оцјена Лењинградског универзитета о овом приједлогу дисертације, а што је након тога аутор остварио на Московском универзитету. Суштина се односила на оштру поларизацију (сукоб титана) између тадашњих највећих совјетских ауторитета (физичких и друштвених географа), који су имали подијељено мишљење. С једне стране били су С. В. Калесник и И. П. Герасимов, као несумњиви ауторитети[81]. Они су изнијели негативне ставове о раду уз јасне идеолошке (класне) примједбе. Герасимов је био члан Комисије за одбрану дисертације и Анучина је назвао „реакционарним америчким географом“, а његов колега је написао осврт у водећем географском часопису:

> Анучинова књига сигурно ће бити добро примљена у иностранству. Несумњиво, биће преведена на стране језике, јер све стране присталице јединствене географије прихватиће његову књигу као сензацију, посебно пикантну, јер потиче из Совјетског Савеза, гдје је, према општем консензусу, надгробни споменик јединствене географије одавно зарастао у коров (Калесник, 1962: 11).

С друге стране били су друштвени географи, који су снажно подржавали овај рад и од којих је највећи ауторитет био Н. Н. Барански

[81] Једина два географа која су били редовни чланови Академије наука СССР и који су заузимали двије најмоћније функције у совјетској географији, први је био председник Свесавезног географског друштва, а други директор Географског института Академије.

(1961: 81), најстарији и најпризнатији економски географ (Лењинов сарадник). Он је књигу окарактерисао као „храбру и... као дубоко научни рад ... надајмо се да ће бити много потражње за њом, како у Совјетском Савезу тако и у иностранству ... њена вриједност је потпуна и очигледна“. Други ауторитет у области економске географије био је Ј. Г. Саушкин, који је сматрао да је за овакву књигу требало велике смјелости, а да се наступи других ауторитета против јединствене географије могу сматрати „теоретски срамотним“. По њему, економски географи, логично, треба да буду „диригенти географског оркестра“ и да воде истраживачке пројекте и у домену физичких (природно-географских) области истраживања.

Међународна научна критика о књизи је била позитивна и стварно, многе од изречених тврдњи су се показале истинитим. Анучин је гостовао у Југославији[82], а његова књига је потом преведена и објављена у САД (1977). Књига је оцјењена као монистичка (наука се посматра као цјелина) и материјалистичка теорија географије, у којој аутор критикује претјерану фрагментацију географије, а што према *Hoosen* (1977: 14) ограничава истраживање различитих комбинација „чисто природних и чисто друштвених компоненти географског окружења и игнорише или негира друге факторе“. Он успоставља нови концепт „географско окружење“, термин који је широко и слободно дефинисан и који има одређену блискост са појмовима „хуманизована природа“ и „културни пејзаж“. То географско окружење представља „јединствени предмет проучавања јединствене географске науке“. Због ових, али и читавог низа других важних аспеката, ова књига је топло препоручена географској јавности Запада, уз оцјену да она:

> 1. Остаје најзначајнија Совјетска изјава о теорији и филозофији географије. Анучин испитује историју развоја географске мисли са становишта марксизма - лењинизма и предлаже филозофију и теорију за јединствену географију.
> 2. Дјело је попримило необичан статус, као полемичка студија. Као најсвеобухватнија и најснажнија Совјетска изјава о потреби за јединственом или монистичком географијом, она је изазвала непревазиђену и континуирану дебату у Совјетском Савезу.
> 3. Анучинов аргумент у корист јединства географије, његов нагласак на географској средини као правом објекту географског проучавања и потреби за већим нагласком на практичном и примјењеном раду, а што су актуелне и релевантне теме и у западним географским круговима (*Hoosen*, 1977: viii).

[82] Имао је предавање у Географском друштву Хрватске (1965), а исте године му је објављен и рад у Географском гласнику.

Анучин је предвидио и другачији сценарио, по којем ће наглашавањем оштрих разлика између двије главне гране географије (физичке и друштвене), доћи до фрагментације јединствене географије, а тиме и до губитка значаја регионалне географије. И ставрно, то се уствари тада и дешавало, али је огромни научни ауторитет Хартшорна ублажавао ту чињеницу, тј. смјену научне парадигме у географији, а тиме и научног садржаја регионалне географије. Други дио његовог предвиђања односио се на доминантни раст значаја природних наука за цијелу науку о Земљи, што ће представљати непремостиву препреку за економски раст. Ово је само дјелимично тачно, јер су умјесто природних наука тај примат преузеле техничке науке, које су у комбинацији с неолибералном економијом креирале амбијент у којем постоји оправданост само за технички корисна знања, што се крајње негативно одразило на развој хуманистичких и друшвених наука, а тиме и на саму географију. На ово нас подсјећа Кулић (2019: 20) који у савременој научној пракси препознаје чињеницу да „прихватањем болоњске концепције високог образовања у корист техничких, специјалистичких знања, готово се потпуно уклања наука с универзитета“. На основу тога он закључује да се умјесто научних принципа успостављају „већ готови технички стандарди, који више не дефинишу универзитет, већ трговачке или банкарске корпорације“. Ово нас враћа на Анучинову оцјену од прије 60 година о важности животног окружења, као предмета проучавања, и борбе за њено очување кроз критичко испитивање утицаја човјека на природу.

Цвијић - Петровић - Филиповић

Издвајање једног преломног научног догађаја или појаве у развоју савременог географског мишљења на простору српских земаља или Југославије, није једноставно и носи цијели низ изазова. За разлику од претходних описа географских школа у САД или тенденција у развоју теоријске географије у СССР, сасвим је другачије од бављења сличним питањима у својој земљи. То подразумјева већи степен одговорности аутора, али и детаљнији приказ развоја географског мишљења, укључујући и период који је претходио датом временском оквиру (од 1940-их до 1960-их). Због тога, аутор се одлучио за комбиновани приступ, који ће обезбједити неопходни историјско-географскки оквир за разумијевање услова у којима се развијала научна географија, укључујући главне протагонисте (Јован Цвијић), а потом ће се фокус ставити на теоријска питања регионализације Југославије (Руде Петровић), да би се завршило с описом грандиозног дјела једног антропогеографа (Миленко Филиповић), који је најважнији допринос

остварио у етнологији, креирајући научни амбијент за промјену њене научне парадигме.

Пошто југословенска идеја сазријева тек са ослобађањем појединих јужнословенских народа и њиховим присаједињењем Краљевини Србији (1918), логично је да се проучавање развоја научне географије треба помјерити ка настанку српске географије, као једине државотворне идеје унутар највеће јужнословенске државе. Оно што су били Докучајев, Рацел или дела Блаш за своје националне школе, то је био Јован Цвијић за српску и југословенску. Ријетки су географи који нису нешто написали о Јовану Цвијићу, а најинспиративнији прикази о научном доприносу његовог дјела (геоморфолошког, лимнолошког, антропогеографског, регионалногеографског, политичкогеографског, педагошког, националног…) остварени су у форми бројних монографија, научних радова и др. приказа[83]. У одличној анализи развоја српске регионалне географије, Гњато (2013) настанак научне географије (српске) веже за оснивање Географског завода (1893)[84] и настанак прве фазе регионалне географије (антропогеографске), док њен завршетак смјешта у касне 1960-те. То значи да само двије године по објављивању другог тома Рацелове „Антропогеографије“, Цвијић започиње предавати истоимени предмет, а током исте године објављује и први значајнији рад „Географска испитивања у области Кучаја“, који завршава с антропогеографским одјељком. Врло брзо формира научну базу од младих истраживача[85] који ће се убрзо афирмисати као водећи географи, етнографи, етнолози и сл. Поред огромног научног опуса[86], Цвијићев допринос треба сагледавати кроз педагошки и национално одговорни рад. Из садашње перспективе постаје јасно зашто му је понуђено мјесто редовног професора физичке географије у Прагу (1903)? Очигледно, поред његовог несумњивог научног угледа, империјалној политици Аустроугарске монархије није одговарало јачање научне базе и национално свјесне интелигенције на „бунтовној“ периферији царства, која је једина тада (као и данас) имала

[83] Написане су 22 студије, а неки од аутора су: Е. Де Мартон (1927), С. Станковић (1982, 2000, 2006), В. Чубриловић (1987), М. Васовић (1994, 1997), З. Маријанац (1992), Д. Медаковић (1995) и др.

[84] Основао га Ј. Цвијић у оквиру Велике школе, која је од 1905. прерасла у Универзитет у Београду.

[85] Ј. Дедијер, Б. Ж. Милојевић, Ј. Ердељановић, Б. Дробњаковић, В. Радовановић, М. Филиповић, Т. Ђорђевић, В. Чајкановић…

[86] Незаобилазне су монографије: „Балканско полуострво и јужнословенске земље“, „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије“, „Геоморфологија I-II“ и др.

демографски, политички и историјски потенцијал да постане „Пијемонт“ јужнословенских земаља. О актуелном значају Цвијићевог дјела свједочи Тошић (2018: 39) у критички интонираном осврту, констатујући да су српска и југословенска географија у првим деценијама XX вијека биле оличене у дјелу Ј. Цвијића и његових ученика, што је била „довољно снажна теоријска подлога на којој се могла и морала развити модернија и квалитетнија регионална географија од оне коју имамо данас“.

Сада се помјерамо у 1950-те, и преко Цвијићевић ученика долазимо до треће генерације географа, од којих се значајан број бавио проблемима теоријске географије[87], а један од првих запаженијих радова на тему проблема регионализације Југославије написао је Руде Петровић[88] (1957). Након опсежног увода и описа дотадашњих покушаја регионализације југословенског простора, он пружа савремена одређења појма географска регија кроз бројне примјере из различитих географских школа: њемачке (Хетнер, Пасарге, Шлутер, Трол, Литгенс), француске (де ла Блаш, Шале, Шабо, Жорж), британске (Дикинсон, Смејлс), талијанске (Тоски, Сестини), САД (Мамфорд, Браш, Стјуард), руске (Докучајев, Берг, Солнцев, Барански, Калесник), те српске/југосовенске (Цвијић, Милојевић, Паунковић, Рубић). Потом, он износи савремене проблеме у покушају регионализације, што поткрепљује картографским приказима (Кребс, Цвијић, Марек, Мелик, Шатене, Рогић, Фалкенберг, Поундс, Грациански, Милојевић). У поглављу о концепцији, методама и задацима регионализације, он разрађује и основне принципе за издвајање природногеографских и културногеографских регија. На крају, синтезом претходних рјешења, а у оквирима четири велике културногеографске регије са доминацијом различитих културних утицаја (византијско - оријентални, романско - медитерански, средњоевропски, аутохтоно - патријархални), он издваја регије са различитим природногеографским карактеристикама, те тако формира систем од 21 географске регије. На овај начин *Petrović* (1957: 106) је указао на потребу „превазилажења застарјелих принципа линеарног проучавања природногеографских и антропогеографских појва“, због тога што се природни феномени конкретно манифестују у регионалним комбинацијама физичких елемената (литосфера, атмосфера, хидросфера, биосфера). Слично је и са друштвеним факторима, који изграђују културни пејзаж (насељеност, ниво

[87] С. Илешич, И. Гамс, В. Рогић, Ј. Роглић, Ј. Илић, М. Вреск, В. Ђурић, М. Радовановић…

[88] Једна од његових најважнијих књига је „Регионална економска географија“ (1976).

производних снага, начин живота), због чега је сматрао да је одређивање регија и детерминисање њихових граница спадало у кључни задатак географије. Осврт на овај репрезентативни рад из регионалне географије је само потврда да је тада регионална парадигма била потпуно доминантна, иако су савремене тенденције у географији већ увелико указивале на потребу примјене системске географије и научног метода, својственог географији као просторној науци.

Ако смо овај преглед започели с оснивачем српске географије, наставили га с типичним регионалним географом (условно, загребачке школе), завршићемо га с најважнијим представником антропогеографске школе из Босне и Херцеговине. Миленко Филиповић[89] био је Цвијићев ученик, који је потпуно прихватио његове методе и проширио их на етнологију. При томе, исказао је ширину методолошких приступа, од функционализма[90], културне антропологије (САД) па до њемачке културноисторијске школе, иако су неки критичари у његовом раду препознали и елементе еклектике. Пошто је у свом раду фаворизовао методу посматрања, многи га препознају као емпиристу, који је народни живот документовао и описивао, а не интерпретирао. То се може сматрати наслијеђем Цвијићеве антропогеографске школе, која се доминантно бавила „описом и пописом становништва“, као својим главним задатком, кроз описивање насеља, историје породица и њихових животних навика. О овом националном задатку свједочи седам монографија, објављених у едицији Српског етнографског зборника, кроз које се, поред модерне антрополошке оријентације, провлачи нит географског (цвијићевског), а што је видљиво у раду „Прилог проучавању живота у карсту“.

Иако се Миленко Филиповић бавио етнологијом у старинским оквирима патриотске науке, како су то задали његови претходници, ипак је видио могућности за унапређење квалитета истраживања која би српску етнологију могла довести у ред тада модерних антрополошких трендова. Његово дјело квалификаовао га је као правог наслиједника Цвијићеве антропогеографске школе, непревазиђеног научног опуса[91]. *Bandić* (1986: 348) то потврђује и наводи да је аутор цијели свој опус посветио народној религији и да је „проширио оквире њеног проучавања и вишеструко обогатио њихов садржај“. У савременијој обради Филиповићевог дјела, *Gorunović* (2006: 186) његово теоријско

[89] Био један од првих професора ПМФ, Одсјека за географију у Сарајеву и члан Академије наука, као једини географ,

[90] Ово је била оцјена Шпира Кулишића, због чега је оптужио М. Филиповића за заступање овог научног метода, својственог империјалистичкој идеологији.

[91] Према Р. Фабијанић, преко 396 наслова.

становиште квалификује као „протофункционализам, пре свега због наговештаја функционалног приступа истраживању, које није теоријски разрађено и уобличено“. Она ову квалификацију заснива на тадашњој (функционалној) позицији етнологије у друштву, у којој се Филиповић залагао за „конструктивну друштвену ангажованост етнологије“. Она је то препознала у ауторовој примјени емпиризма у проучавању етносоциолошких проблема друштва и „функционалном приступу у проучавању савремене културе и примени етнолошких знања у спровођењу друштвених акција и решавању практичних задатака (нпр. унутрашња колонизација, просвећивање и сузбијање празноверја, исхрана, услови становања)“. Све ово се може препознати у монографији „Трачки коњаник“ у којој је аутор кроз више есеја представио основни карактер и струкуру вјеровања код Јужних Словена: кроз различита значења (трачки коњаник, Перун, Јарило); култове (пророк Јеремија, Стефан Дечански, Арније); празнике (Оцило и кремен, Арлијевдан, дан трешања); појаве (спаљивање мртвих, колективно трајно жаљење, уклањање магије). У рецентним истраживањима Филиповићевог дјела издваја се рад М. А. Миљковић (2012), која у необјављеној докторској тези запажа да аутор „није успио да напусти позитивистички и есенцијалистички приступ етнолошком проучавању“ и да његово дјело представља прекретницу између старинског (етнолошког) и модерног (антрополошког) приступа проучавању човјековог свијета. У домену предмета истраживања, важно је примјетити и његову фокусираност на проучавање, доминантно српског становништва, а других народа у знатно мањој мјери. Миљковић (2012: 7) износи до сада непознате биографске детаље о Филиповићу, као члану штаба Југословенске војске у отаџбини (1943), који је радио на пословима од значаја за послијератну будућност Југославије. С ове дистанце постаје јасније зашто је имао и бројне опоненте у свом научном раду, а који су његове резултате покушавали критиковати с методолошке (функционализам) или идеолошке стране (реакционарство). У ствари, разлози за то су, углавном, лежали у његовој јасној националној оријентацију, а овај тренд (критика српских културних и јавних радника) ће се у сарајевској академској заједници нагло појачати почетком 1970-их (Филиповић је умро 1969), о чему су свједочили бројни књижевници и научници (Новица Петковић, Војислав Лубарда, Момо Капор, Рајко П. Ного, Гојко Ђого), који су се током 1970-их морали одселити из Сарајева за Београд. Сличну судбину су имале и бројне јавне личности из области културе и науке, које су почетком 1990-их напустиле Сарајево.

4.2 Научни метод

Као што се видјело у претходним описима, почетком 1950-их наступиле су опсежне промјене у природи географских истраживања. Међутим, нико од поменутих научника (Шефер, 1953; Макарти, 1956), није написао како би требала да изгледају та истраживања или филозофија географије. То је први наговјестио *Ackerman* (1958: 17-28) који је у есеју „Географија као фундаментална истраживачка дисциплина“ тврдио да крајњи циљ мора бити интердисциплинарна интеграција и да „географија као идиографска наука, која се бави јединственим мјестима, мора тежити више номотетичкој компоненти“. При томе, њено фундаментално истраживање не мора нужно бити законодавно, јер се многа од тих пракси не односе на креирање закона (у строгом смислу), али се зато баве високим нивоом генерализације. При томе, Акерман је појам фундаментална истраживања изједначавао с квантификацијом, која би требала да пруже адекватан теоријски оквир „за појашњење посматраних дистрибутивних образаца и просторних односа“. Потврда ових промјена у природи географских истраживања садржана је извештају Националне академије наука-Националног истраживачког вијећа (*NAS-NRC*), у којем је Комитет за географску науку изложио „географски проблем и метод“ кроз изјаву да

> Географи вјерују да корелације просторних дистрибуција, разматране статистички и динамички, могу бити најподеснији алати за разумијевање постојећих или развојних животних и друштвених система, или промјена у животној средини. У прошлости напредак је био постепен, јер је географа било мало, а ригорозне методе за анализу мултиваријантних проблема и системских концепата су развијени тек недавно (*NAS-NRC*, 1965: 9)

На овај начин је научни метод, поједностављено квантификација + модели, заживио као нова географска стварност, због чега је *Gregory* (1978: 47) оцјенио да у том периоду „географија није посвећивала довољну пажњу својим епистемолошком основама“, а *Livingstone* (1992: 328) је сугерисао да „суочавање географије са рјечником логичког емпиризма било накнадно (*post hoc*) средство за рационализацију њеног покушаја да се реконструише као просторна наука“. На основу овога, *Johnston* (1997: 85) констатује да је промовисана техничка револуција у географији „која је тек накнадно тражила филозофску легитимацију“.

4.2.1 Објашњења у географији

Први велики рад о филозофији „нове географије“ објављен је тек 1969. и то је било дјело „Објашњења у Географији“ британског географа Дејвида Харвија. Књига је настала на основу његовог бављења методологијом, епистемологијом и онтологијом географске науке на Универзитету Бристол (УК), а одмах по објави ове књиге добио је понуду за рад на престижном универзитету у САД. У жељи да нагласи тежину научног објашњења, *Harvey* (1969: 32-6) то поистовјећује с „чином стварања који је тешко или можда немогуће објаснити“. Ипак, он наводи да постоји велики број начина, на основу којих се може аргументовано залагати, за прихватања одређених закључака и давања им статуса научног исказа. Он препознаје и објашњава два алтернативна правца, која воде до успостављања научног закона, од којих први има индуктивни (бејконовски), а други дедуктивни (позитивистички) карактер.

Прије преласка на опис ових приступа, треба се подсјетити ових методичких поступака (Мутабџија, 2019: 210), од којих први облик закључивања полази од појединачних или посебних чињеница и води ка закључку у којем се утврђује један општи суд. То значи да на основу појединачних примјера једне врсте, која имају општа својства, значи да и та цјелина има општа својства. На примјеру физике, то значи да се механичке појаве односе на кретање код чврстих, течних или гасовитих тијела (акустичне и топлотне појаве се односе на кретање молекула, свјетлост представља кретање фотона, а електромагнетизам је кретање електрона). Из овога закључујемо да се кретање (динамика) налази у основи поменутих физичких појава. Индукција има огромни значај у почетној фази научних истраживања, превасходно док се унутар неке области не успоставе први темељи тј. опште закономјерности. С обзиром на обим истражених појединачних случајева, могу се разликовати два типа индукције (потпуна и непотпуна). Прва се још назива и савршена индукција (Аристотел), а заснива се на набрајању свих појединачних случајева. Исправна примјена ове методе се може препознати кроз набрајање основних сила које утичу на формирање рељефа (егзогене и ендогене). Неисправна примјена потпуне индукције може се препознати у нпр. биогеографским истраживањима, а формулисана кроз овај исказ:

> Пошто често одлазим на Вишеградско језеро, тамо уочавам само сиве патке. Зато уопштавам и кажем "све патке су сиве". То значи да тврдим више од онога што знам, будући да нисам видио све патке. Могу постојати патке на Вишеградском језеру, или на другим мјестима, које нисам видио и не могу их видјети. Зато, колико год пута још видио сиве патке, моја тврдња се неће никада дефинитивно потврдити (Мутабџија, 2019: 213).

Други приступ је дедуктивни облик научног мишљења, који се најједноставније може описати као пут од општег ка појединачном. Пошто је основни услов исправности дедуктивног закључивања претходна тачност премиса, ова метода је стекла супериорност у односу на друге. У домену педагогије, Сладоје - Бошњак (2018: 27), наводи да дедукција представља „рационални пут извођења једног става из другога или извођење посебног и појединачног из општег става". Поред педагогије, постоје незаобилазни примјери дедуктивног закључивања и у другим наукама, од математике и логике до географије, нпр. у регионалној географији, у којој закључивање започиње с општим научним принципима на бази којих су дефинисане теорије које појашњавају процесе регионалног диференцирања, окупљања и организације геопростора. Такође, дедукција има примјену у хомогеној, планској и функционалној регионализацији, а као примјер дедуктивног закључивање у географији, можемо навести овај:

- Главни градови су политички, културни и привредни центри држава.
- Београд је главни град.

→ Београд је политички, културни и привредни центар државе (Мутабџија, 2019: 211).

Индуктивни пут научног објашњења

Сада се можемо посветити објашњењу првог (индуктивног) пута, који према *Harvey* (1969: 32) започиње чулном перцепцијом географских објеката и појава. Тако добијене информације представљају најнижи ниво спознаја у процесу обликовања научног разумјевања. Ове информације чине масу несистематизованих изјава које понекад називамо „чињеницама". Да би се прикупљени материјал обрадио, неопходно је његово описивање (употребом ријечи и симбола), након чега започиње процес дефинисања, мјерења и класификације. Тиме се такве „дјелимично уређене чињенице, смјештају у групе и категорије и тако се долази, у одређеном степену, до наизглед рационалног поретка података". У раним фазама научног развоја такво уређење и класификација података може бити главна дјелатност науке,

а тако развијене класификације могу имати слабу објашњавајућу функцију. Из даљег проучавања интеракције између класа и група појава, може се открити низ правилности. Редовна повезаност између двије класе догађаја може сугерисати емпиријски закон. Читава збирка емпиријских закона, тако утврђених, тада може чинити корпус знања који се може користити за објашњење. Статус емпиријских закона, успостављених таквим путем, ствар је неке контроверзе. Треба напоменути да сваки корак на овом путу до сада је укључивао индуктивно закључивање. Тако утврђени закони утичу да се овај пут назива индуктивни. Користећи емпиријски откривене законитости, може се објединити један њихов број у неку јединствену теоријску структуру. Такав поступак подразумјева претварање емпиријских изјава у универзалне законе.

Дијаграм 4.2: Индуктивни пут до научног објашњења, према: *Harvey*, 1969: 34.

У процесу нове емпиријске правилности, такви закони могу се предвидјети и провјерити као даљи доказ ефикасности предложеног

теоријског система. Јасно је да овај поступак представља облик генерализације на основу конкретног случаја, при чему објашњење превише зависи од недоказане репрезентативности случаја о којем се расправља. На основу тога, *Moss* (1970: 13), наводи да постоји могућност субјективне оцјене која утиче на коначна објашњења, а коју он „повезује с харизмом укљученог научника“. Претходни дијаграм указује на линеарни ток процеса спознаје, који је заснованован на индуктивном путу научног објашњења. Он започиње перцепцијом и несистематизованим чињеницама, које се накнадно дефинишу крооз класификовање и систематизовање чињеница, да би се преко генерализације креирали закони, теорије и објашњења.

Дедуктивни пут научног објашњења

Научно знање добијено другим путем (види слику 4.3) је „врста контролисане спекулације“, којој су према *Johnston* (1997: 78), филозофске основе подарили позитивистички филозофи Бечког круга. Харви је то прилагодио географским истраживањима, наглашавајући оправданост научног закључка, у којем се јасно препознаје априорна природа већег дијела научних сазнања. Она чврсто почивају на интуитивним спекулацијама (у вези са природом стварности коју желимо да сазнамо), па зато она укључује неку врсту „интуитивне слике“ о томе како је та стварност структурисана. Такве априорне слике Харви идентификује као априорне моделе, а уз чију помоћ се може успоставити теорија. Та теорија треба да има логичку структуру (обезбјеђује досљедност), а која преко скупа исказа (подаци чулне перцепције) повезује апстрактне појмове, садржане у теорији. На тај начин, теорија омогућује извођење хипотеза које се могу тестирати, у односу на податке чулне перцепције. Што се више хипотеза провјери на овај начин, тиме се потврђује и ваљаност теорије (под условом да су тестови позитивни). У процесу разраде или покушаја тестирања теорије, може се прибјећи примјени друге врсте модела (*а постериори*), а у неким околностима изградња модела може се сводити на развој процедура експерименталног дизајна.

Примарна функција овог поступка је постављање правила помоћу којих се могу дефинисати, класификовати и мјерити варијабле (релевантне за провјеру теорије). Коришћењем таквог експерименталног дизајна могу се прикупити докази који потврђују хипотезе садржане у теорији, али се никада не могу доказати појединачне хипотезе, у апсолутном смислу. Све што може да се уради, то је успостављање одређеног степена повјерења у теорију. Изјаве садржане у теорији (која има значајну подршку), може се назвати

научним законом. Разлика између хипотезе и научног закона може се посматрати као ствар степена потврде или степена повјерења.

Дијаграм 4.3: Дедуктивни пут научног објашњења, према: *Harvey*, 1969: 34.

Према Харвију, процедуре укључене у овај други пут научног објашњења су изузетно комплексне и ово објашњење представља само уводни сегмент ширег образложења ових методских поступака.

> Научни закон може се тумачити као генерализација која је емпиријски универзално истинита, и која је, такође, саставни дио теоријског система у који имамо врхунско повјерење. Овако круто тумачење би, вјероватно, значило да научни закони не би постојали у свим наукама. Научници стога, у одређеној мјери, ублажавају своје критеријуме у практичној примјени ових термина (*Harvey*, 1969: 105).

Овај Харвијев методолошки поступак изазвао је огромно интересовање у географској заједници, а опсежне радове о томе написали су бројни географи[92]. Такође, *Johnston* (1997: 80) напомиње да је Карл Попер развио алтернативу овом логичко-емпиристичком (позитивистичком) приступу, а то је критички рационализам, по којем се „код било које хипотезе може пронаћи барем један недостатак фалсификовањем“. Харви је посветио малу пажњу овом приступу и при томе је (супротно од Попера) тврдио да „само озбиљан неуспјех (који он не дефинише) потпуно дискредитује хипотезу“. Због тога су неки друштвени географи[93] прихватили критички реализам, као боље рјешење од логичког емпиризма. Циљ је остао исти (као и у логичком емпиризму), а односио се на „развијање свеобухватних теорија које дозвољавају предвиђања са високим степеном сигурности“. То значи да се ова два приступа разликују само по значењу, јер критички рационалисти вјерују да се хипотезе „никада не могу свеобухватно провјерити, већ само фалсификовањем“. Ако је тест успјешан, онда генерализација спекулација у хипотези постаје прихватљива, а један успјешан тест је неће претворити у универзални закон. Међутим, пошто је према *Popper* (1970: 53) сво знање привремено, „оно је подложно континуираном тестирању кроз критичне експерименте, што води увећању знања кроз фалсификовање неважећих хипотеза“.

4.2.2 Квантификација: за и против

Примјена научног метода у географији проузроковала је оштру дискусију унутар академских кругова, при чему су се новим идејама (квантификација, креирање закона и теорија) успротивили старији географи, по којима то није био предмет географије. Ипак, ова међугенерацијска дискусија се свела на два кључна питања: да ли је квантификација рационална за географска истраживања и да ли је усвајање закона могуће. При томе, идентификоване су одређене опасности од примјене овог поступка, од тога да су појединци покушали да све квантификују

> Географија је кренула у погрешном правцу; географи треба да се држе свог доказаног алата – карте; квантификација је била погодна само за одређене задатке; средства су била подигнута на ниво изнад циљева, са превише истраживања о методама ради самих метода; замјерке се нису односиле на саму квантификацију (*per se*), већ на ставове квантификатора (*Burton*, 1963: 155).

[92] Грегори (1978), Гвелке (1978), Џонстон (1997), Пит (1998)…
[93] Бирд (1975), Мос (1977), Печ и Хајнес-Јунг (1980)…

Исти аутор констатује да је квантификација постала својеврсни хир или мода, у којој је циљ тестирање, релативно тривијалних хипотеза овим новим алатима, из чега је настала теоријска географија (креира моделе), као главна посљедица квантитативне револуције. Један од најистакнутијих поборника квантификације био је Хагет (1964), чији рани рад су критичари упоредили са употребом „огромног парног чекића с циљем разбијања орахове љуске“. Поред изражених супротстављених ставова према квантификацији, многи географи су у први план стављали питање теорије и, посебно, улогу закона у географији. Ово је активирало старе дебате о географском детерминизму, али и о важности закона или неопходних услова, који по строгости требају сличити оним из физичке науке, јер без њих је упитно постојање друштвене географије. Важан допринос развоју ових теоријских питања дали су Голиџ и Амадео (1968), истичући да научници користе неколико врста закона, јер се истинитост изјаве (сличне закону) никада не може „потпуно доказати, пошто се не може тестирати у свим случајевима, у сваком тренутку и на сваком мјесту“. Сходно њиховом значају за друштвене географе, они су идентификовали четири типа закона:

> 1. Закони пресјека, описују функционалне односе, али показују и бројне узрочно - посљедичне везе.
>
> 2. Закони равнотеже, наводе шта ће се посматрати ако се испуне одређени критеријуми.
>
> 3. Динамички закони, укључују појмове промјена, које се прате у једној промјењивој тако што (можда) изазивају измјене у другој. Оне могу бити историјске, нпр. показујући да претходе Б, а након тога Ц, или развојне, у којим би Б пратили Ц, Д, Е итд.
>
> 4. Статистички закони, то су пробабилистички искази вјероватноће, нпр. с обзиром да постоји А, десиће се Б; сви закони из претходне три категорије могу бити или детерминистички или статистички, с тим да се овај посљедњи, готово сигурно, односи на случај појава које проучавају географи (*Golledge & Amedeo*, 1968: 760).

Поменуте дебате о квантификацији и изградњи теорија, представљале су само реакције на широко распрострањене ставове у географији, а допринос популаризацији научног метода дао је *Berry,* (1959: 12), који је нагласио важност модела за разумијевање стварног свијета. Уз сва њихова поједностављења и нестварне претпоставке, теорија или модел када је тестиран и потврђен „пружа минијатуру стварности и стога кључ за многе описе“.

Према *Johnston* (1997: 82), разлика у мишљењу појединих географа (нпр. Лукерман, Кинг, Сак, Џонс и др.) односила се на начине

на који географи треба да траже објашњење, а не на сам позитивистички научни метод. Он наводи и да су до средине 1960-их, изгледа, промјене биле широко прихваћене, а квантитативни и теоријски радови су почели доминирати над регионалним приступом у главним публикацијама друштвене географије. У некима је то било квантитативно тестирање хипотеза, изведених из теорије или модела случајева, али са малим назнакама о томе колико су резултати били добри. Код других је то био квантитативни опис, који би могао да пружи „информацију о развоју теорије и модела, али је то ипак био, углавном, само низ чињеничних извјештаја“. До 1970-их објављени су и уџбеници, који су почели расправама о научном методу и квантификацији, а на основу којих је „квантитативна револуција, очигледно, већ постајала научна стварност“.

4.2.3 Ширење научног метода

Економска и урбана географије (економски аспекти) била су прва подручја примјене системских студија у географији. У методолошком погледу, те судије су се заснивале на примјени логичко-емпиристичког научног метода, који је географима омогућио примјену модела који су унаприједили дисциплинарна истраживања, али и промовисали апликативне циљеве географије у домену ширења географских послова у привреди (различита примјена теорија локације) и оптимизацији управе (од локалног до државног нивоа). Дуга традиција емпиријског рада друштвених географа значила је да ова истраживања у системским областима обухватају статистичко тестирање релативно једноставних хипотеза, са мало математичког моделовања или креирања формалне теорије.

Са савременим развојем системских студија јавља се и важан подстицај за географе, а што је довело до појаве нове дисциплине, а то је била регионална наука, коју је формулисао Валтер Ајзард (види поглавље I / 4.2.1). Он је у своје економске моделе (теорија регионалног економског развоја) уградио просторне компоненте и на тај начин обезбједио јачу теоријску основу за урбано и регионално планирање. У најкраћем, регионална наука је економија са нагласком на просторне односе, а што је Ајзард (1956, 1960) формулисао у својим првим радовима. Он је формирао и респектабилно научно удружење *Regional science association* (*RSA*), које је привукло више географа практичара него економиста, а које је у почетку створило одређену нејасноћу о разликама између регионалне науке и економске географије. Ајзард (1956) је те разлике описао на начин да се регионална наука више фокусира на математичко моделовање и економско

теоретисање, док је географски аспект више емпиријски. Џонстон (1997) наводи да ова нова наука није отворила значајнију нишу у академској заједници САД, а од оцјена референтних географа о њеном статусу истиче ставове Гарисона (1995) и Берија (1995). За првог, она није имала трајни, суштински утицај на географију и географе, док је за другог представљала двоструко разочарење; како због категоризације географа као емпиријских радника „који су тестирали теорије регионалних научника, што је подразумјевало њихов подређени положај у дворазредној академској заједници“, тако и због ометања реформе економске географије за коју се он залагао. Међутим, и поред ових резервисаних ставова дијела научне заједнице, *RSA* је на међународном нивоу остварила изузетан резултат, због чега су је многи географи (нпр. Ајзерман, Варф, Мартин…) веома позитивно оцијенили, а заједничко поље дјеловања (са географијом) препознали у питањима о класама и половима, историјској осјетљивости, политикама држава, свакодневном животу и др. Из тога је наступило приближавање регионалне науке и географије, које је инспирисано оним што је данас познато као друштвена теорија (види: поглавље I / 3.1.3). Занимљивост представља чињеница да је П. Кругман (1991) дефинисао нови облик просторне економије, коју је назвао нова економска географија[94], а која има много паралела са регионалном науком.

Ове новине унутар економске науке условиле су промјене и у географији, а оне су се, у методолошком погледу, односиле на стављање нагласка на статистичке методе у великом дијелу друштвене географије, као и њеног дјелимичног зближавања са физичком географијом. Према Гулду и Питсу (2002) неки од водећих географа су основно знање о квантитативним методама стекли у америчким војним структурама током ратне обуке, а заједнички интерес географи су исказали на конференцији (1960) о квантитативним питањим. То је резултирало публицистиком, наредним конференцијама и љетним школама за обуку географа о квантитативним техникама.

[94] Види: Г. Мутабџија, Европски економски клубови, стр. 229.

4.3 Системски приступ

Сада постаје јасније да је интензитет промјена током 1950-их отворио низ теоријских питања у друштвеној географији (садржај и методе истраживања), а које су биле засноване на логичко-емпиристичким основама. Ова суштинска питања су отворила и питање идентитета саме дисциплине (друштвене науке), који је био је резултат интеракције између различитих научних поља (већ поменуте у поглављима I / 2, 3 и 4). У методолошком погледу, један од кључних алата за те промјене постала је статистика, која је била заједничка за већину поменутих научних дисциплина (прије свега за економији и друштвену теорију), на основу чега су географи тврдили да њихова дисциплина пружа засебно гледиште и допринос укупном друштвено - научном циљу у домену разумјевања друштва. Такво гледиште је засновано на просторним варијаблама и проучавању просторних система, због чега је концепт простора добио предност над концептом мјеста, уз истовремено преусмјеравање научног фокуса са описивања простора (идиографски аспект) на објашњење и уочавање законитости у његовом развоју (номотетички аспект). Накнадно ће се ови приступи почети убрзано мијењати (након 1960-их), што ће довести до креирања нових дисциплинарних праваца (о томе у наредним поглављима 5 и 6). Да би до краја освијетлили логички емпиризам, који је географији удахнуо нову енергију и освјежио њене теоријске основе (у одређеним субдисциплинама актуелан је и данас), потребно је описати те нове просторне идеје, које подразумјевају системски приступ и општу теорију система. Накнадно, почетком 1980-их, те нове просторне идеје довеле су до успостављања географских информационих система (*GIS*) и наука (*GISci*), чиме ће се логичко - емпиристички приступ продужити и потпуно оправдати своје постојање у географији.

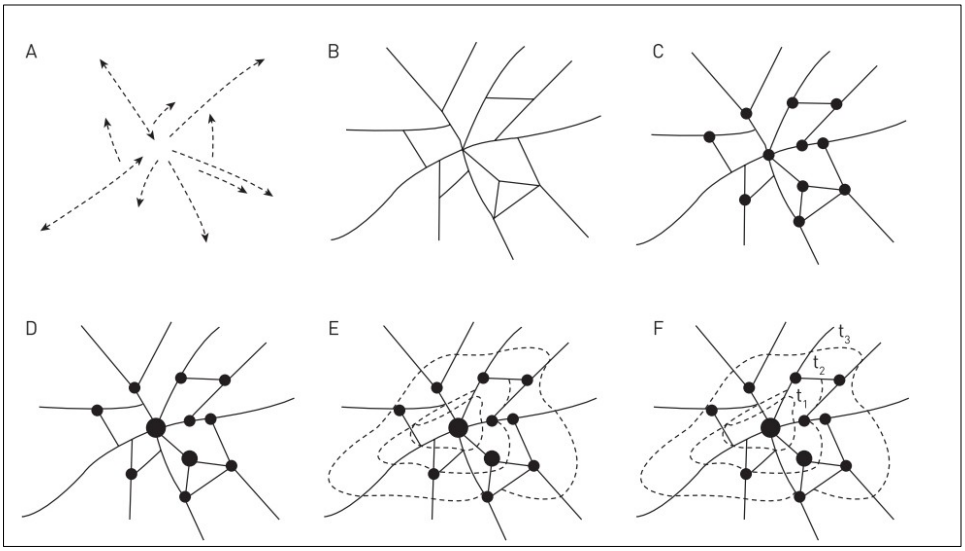
4.3.1 Просторне варијабле и просторни системи

Према *Cox* (1976: 192), географија је просторна дисциплина чији се предмет истраживања односи на одређивање релативне локације људи и мјеста. Њен савремени значај проистекао је из промјена у друштвеној структури, тј техничким промјенама у домену саобраћаја, које су проистекле из убрзаног научно-технолошког прогреса. Ту друштвену структуру најбоље описују вертикалне и хоризонталне везе, које су резултат различитог нивоа техничког развоја. У мање развијеним друштвима фокус географа је на интеракцијама између релативно изолованих група појединаца и њиховог физичког окружења, из чега проистичу „вертикални односи између друштава и просторно

диференциране природе“. Са унапређењем технолошког развоја главне везе постају оне између појединаца, а са сложенијом подјелом рада расте и међузависност унутар и између друштава. Због тога, најважнији аспекти савременог људског постојања односе се на „просторно диференцирана друштава, а не на просторно диференцирану природу“. Овај тип веза карактерише хоризонтална међузависност између група, које живе на различитим мјестима, те се тако креирају „обрасци људске окупације на површини земље“, што представља основни предмет истраживања друштвених географа. То су показала три важна уџбеника (Хагет, 1965; Морил, 1970; Аблер и др., 1971), која су одиграла значајну улогу у успостављању нове парадигме унутар геоографије. Ова три рада су промовисала нови приступ, фокусирајући се на просторне аранжмане који подразумјевају разумијевање просторне диференцијације људских активности и просторних интеракција, као њиховог производа, при чему кључна варијабла постаје растојање (*distance*), која директно утиче на природу тих аранжмана.

Просторна диференцијација

Пионирски уџбеник била је Хагетова „Локална анализа у друштвеној географији“ (1965), у којој су приказани одређени обрасци у просторним структурама нодалних региона. Ово представљање просторних система било је засновано на једноставној шеми геометријских елемената, коју је Хагет накнадно допунио. Ово је подразумјевало просторно диференцирано друштво (успостављена хијерархија насеља) са различитим степеном интеракција унутар регионалних система, а што за посљедицу има специфичне обрасце кретања (робе, људи, новац, идеје) између појединих мјеста. Прва фаза у анализи нодалних региона укључује њихово представљање, јер се већина кретања каналише дуж коридора. Друга фаза укључује карактеризацију тих канала као мрежа, које се састоје од ивица и врхова, а који се у саобраћајном систему могу представити као чворови. Њихов просторни распоред чини трећи елемент дате шеме, док четврти истражује њихову организацију у смислу хијерархије, која дефинишу значај мјеста у оквиру насеља. Површине земљишта унутар скелета чворова (насеља) и мрежа (путева) су дефинисане начинима њиховог коришћења, сходно његовим различитим врстама (пољопривредно, грађевинско, шумско).

Дијаграм 4.4: Елементи просторних система: а) кретање, б) канали, ц) чворови, д) хијерахија, е) површине, ф) дифузија (Извор: *Haggett et al*.. 1977: 7)

Обрасци коришћења земљишта често мијењају и просторни поредак, јер промјене нису једноличне на цијелом простору, већ у већини случајева настају у једном од чворова и потом се шире на друге. У пренесеном значењу, тако је било с „новом“ географијом (као идејом), која се из САД проширила глобално. Процеси промјена настају и шире се кроз простор и вријеме, те тако креирају просторну дифузију у којој је Хагет препознао одређене правилности. Иако је локацијска анализа обухватила само друштвену географију, *Haggett* (1991: 302) је вјеровао у нераскидивост физичке и друштвене географије, јер је она сада „превелика, сувише мултикултурална и, надамо се, превише зрела, да би довела у искушење јединствену ортодоксију“.

Оријентација, удаљеност и повезаност

У развоју идеје о географији као просторној и системској науци постојала је одређена еволутивност, која се односила на важну повезаност географије и геометрије, а на коју је прво указао Бунге (1962), а потом и Нистуен (1963). Он се фокусирао на дефинисање географске тачке гледишта, коју је повезао с независним концепатима који чине основу за просторну тачку гледишта, а то су: оријентација, удаљеност и повезаност. Ове елементе је уклопио у просторну теорију, која не анализира „стварни свијет“, већ тражи јасноћу у разматрању апстрактних географија. То је илустровао односом професор - студенти у учионици без намјештаја (изотропна раван) у којој професор

насумично бира локацију, а студенти се распоређују тако да могу да виде и чују професора (полукружни распоред):

> Везе не морају бити сусједне границе или физичке везе. Оне се могу дефинисати као функционална удружења. Ти просторно одвојени елементи најбоље откривају размјене које се одвијају између елемената. Размјене се често могу мјерити помоћу токова људи, роба или комуникација (*Nystuen,* 1968: 35).

Према *Johnston* (1997: 106), Нистуен је представио ова три концепта као неопходна и (вјероватно) довољна за конструкцију апстрактне географије, засноване на проучавању локалитета (апстрактних мјеста), а не локација (стварних мјеста). Оперативне дефиниције ових појмова (оријентација, удаљеност и повезаност) представљају аксиоме просторне тачке гледишта, док други појмови, као што су образац, приступачност, комшилук, промет и сл. су сложенице од основних појмова. Иако Нистуен није био сигуран у којој мјери ова три појма обухватају комплетан скуп неопходних и довољних концепата, да би представљали географски аргумент, он је као такав прихваћен. То је значило да се аргументи у друштвеној географији могу заснивати на малом броју темељних концепата, чиме су постали дио „просторне традиције“. Алтернативни приступ постојећој теорији у друштвеној географији је понудио Хејнс, који је заснован на математичким поступцима димензионалне анализе пет основних димензија: маса, дужина, вријеме, величина популације и вриједност. Ове димензије су дефинисане с циљем да укажу на валидност функционалних односа, као што су једначине смањења удаљености провјером њихове унутрашње конзистентности, а његова одбрана овог приступа је да:

> Иако би већина квантитативних географа, вјероватно, тврдила да се бави открићем односа, чини се да географија није прошла прву фазу [у развоју наука] са било којим степеном строгости. (...) Без јасне идеје о томе које су варијабле релевантне, а које посебне карактеристике у систему треба изоловати, прагматично је дефинисати наше скале мјерења у односу на одређени скуп запажања, а не на неки други (приближан) начин. Метод физичке науке (...) је супериоран систем, као што мјере могу бити тачно интерпретиране, различити резултати упоређени, а експерименти поновљени (*Haynes*, 1975: 66)

Овај дедуктивни приступ није тако уско везан за „просторни поглед“ као Нистуенов, али има исти циљ, а то је извођење скупа основних појмова који могу бити основа за писање географских теорија које треба тестирати у „стварном свијету“. Ови покушаји да се изолују

примарни концепти друштвене географије, разликовали су се од већине савремених настојања да се произведе географска теорија која је, према *Harvey* (1967: 212), била „или веома лоше формулисана или изведена“. Нпр. теорија централног мјеста је у потпуности заснована на економским принципима о томе како се људи понашају као рационални економски актери у погледу трошкова путовања, стварајући теорију о величини насеља и њиховом узајамном размаку. Њена привлачност за многе географе огледала се у могућности да они доприносе развоју теорије својим сопственим основним концептом, у потпуности независном од других дисциплина. Харви (1970) је идентификовао групу концепата који би могли да садрже географске елементе у изградњи интегрисаних теорија друштвених наука (локација, близина, удаљеност, образац, морфологија), при чему већина њих представљају изведенице Нистуенових појмова. Примјер развоја такве теорије, на бази увртавања деривата (из других дисциплина) и аутохтоних (географских) појмова, представљало је истраживање просторне дифузије.

Социјална физика

Веома запажено мјесто у развоју географског мишљења одиграла је школа социјалне физике, која се развила независно од осталих географских школа. Зачетник је био Ј. Стјуарт (1947), астроном са Универзитета Принстон, који је поријекло социјалне физике препознао у раду научника из природних наука који су примјенили своје методе на анализу друштвених података. Он је при томе препознао одређене правилности, као што је тенденција у стуктури броја студената (условно речено локалних и ванских) неког Универзитета, а која указује на опадање броја локалних студената са повећањем удаљености њихових кућа од кампуса. Ова запажања су довела до његове идеје о социјалној физици, на начин да су димензије друштва аналогне физичким димензијама и да укључују бројеве људи, удаљеност и вријеме. Зато се социјална физика бави посматрањима, процесима и односима, а разлика између ње и социологије односи се на то што она избјегава субјективне описе. Кроз ова истраживања, он је формулисао четири емпиријска правила:

1. Правило ранг-величине за градове САД, показало је да ако се број становника града помножи са његовим рангом (од 1 за највећи до „*n*“ за најмањи) и стандардном константом, добиће се број који је једнак броју становника највећег града Њујорка.
2. У различитим датумима, број градова у земљи са популацијом преко 2.500, био је веома блиско повезан са пропорцијом становништва које живи на таквим мјестима.
3. Дистрибуција становништва могла би се описати популационим потенцијалом кроз низ тачака, на исти начин као што је потенцијал у магнетном пољу описао Њутн.
4. Постојала је блиска веза између овог потенцијала становништва и густине руралног становништва у САД. На основу ових правилности, Стјуарт је тврдио да „нема више никаквог изговора да неко игнорише чињенице да се људска бића у просјеку, и бар у одређеним околностима, повинују математичким правилима која на општи начин подсјећају на неке од примитивних „закона физике“ (*Stewart*, 1956: 485).

Стјуартов главни сарадник био је В. Ворнц (1959), који је уочио широк распон емпиријских правилности и помогао је у развоју концепта макро географије. Наиме, он је тврдио да су географским радом доминирале микро студије, па су бројни географи били заокупљени „јединственим, изузетним, непосредним, микроскопским, видљиво утилитарним, што је очигледно истовремена и снага и слабост“, јер повећање броја студија „укључују повећање количине детаља, а што не значи и помак од микроскопског ка макроскопском“. Преведено на српски, то би значило да је географима пријетила опасност да од дрвета не виде шуму, због чега су Стјуарт и Ворнц предложили потрагу за „регуларностима у агрегату“. *Johnston* (1997: 69) наводи да је као примјер коришћен Стјуартов концепт популационог потенцијала опште дистрибуције, који је био повезан с великим бројем других образаца у економској и друштвеној географији. Иако су ово биле само емпиријске правилности, оне су послужиле као основа за развој теорије, која се у односу на остале школе тицала успостављања и координације просторних односа међу посматраним појавама и коју су карактерисале одређене специфичности. Оне се односе на: питање размјере, њиховог приступа теорији (макро географија је била индуктивна, а у потрази за правилностима нису тестиране дедуктивне хипотезе) и аналогије, која се тражи за друштвену географију у оквирима природних (физика), а не у друштвеним наукама. Видљиво је да су Стјуарт и Ворнц примјенили два од три Нистуенова основна концепта (удаљеност и повезаност), чиме су привукли пажњу истраживача који заговарају географију као

просторну науку. У почетку, њихов рад је био релативно игнорисан, осим неких радова о обрасцима миграција.

Осим Стјуартовог рада, важан утицај друштвене физике на географе је остварио Ц. Зиф (1949) кроз принцип најмањег напора, који се заснивао на чињеници да „појединци организују своје животе с циљем минимизирања количине обављеног посла и кретања“ с циљем завршетка одређеног рада. Зиф је ову правилност назвао однос $P_1 x P_2 / D$, а Стјуарт је примјетио аналогију између њега и Њутнове формуле о гравитацији. Овако је настао модел гравитације, који је модификован с циљем постизања разумних статистичких уклапања на начин да су различити елементи једначине морали бити пондерисани[95] (P_1, P_2, D). Гравитациони модел је у први план ставио концепт дистанце, који су поред социјалне физике почели примјењивати економисти, а социолози су успоставили његову корелацију са понашањем појединаца. Пулер је то примјетио у теоријама локације и развоју Ајзардове регионалне науке, као и у студијама Чикашке школе о урбаним стамбеним обрасцима:

> Један број географа постао је свјестан просторних истраживања која су се предузимала у контексту друштвених наука, изван њихове сопствене дисциплине и, када су схватили њихову релевантност за географију, наставили су их опонашати. Подстакнута је појава просторне традиције, не открићима из географије, већ свијешћу и прихватањем истраживања ван дисциплине. Просторна истраживања из других друштвених наука постала су парадигматска за географе, једноставно зато што се сматрало да су та истраживања, будући да су просторна, имала већу релевантност одређених практичара. (*Pooler*, 1977: 69)

Ово се уклапало и у филозофски оквир квантитативне револуције, који је зацртао Шефер (1953), а што је произлазило из радова Чикашке школе урбане социологије о урбаним обрасцима. То потврђује Паркова изрека о повезаности друштвене са просторном дистанцом, која је стимулисала многе истраживаче у домену проучавања стамбене сегрегације. Све ове методолошке новине, а које су укључивале нове моделе и све већу њихову примјењивост, довеле су до веће сарадње између академских географа и планера практичара, што је указивало на сличност са развојем регионалне науке. То је довео до раста популарности нових излазних профила (планер и дипломирани

[95] Статистичка метода која омогућава добијање индекса који сваки анализирани податак приказује пропорционално његовој стварној важности и тако омогућује бољу анализу.

географ) током 1960-их и 1970-их, а географске анализе просторних образаца и њихова интеракција отворили су нове хоризонте у примјени поменутих модела. У циљу сагледавања цјелине системског приступа у просторној анализи, Џонстон (1997) је пратио основне црте Харвијеве (1969) методологије, па је сугерисао два приступа у проучавању система. То ће бити и наша оријентација, па ће се прво појаснити системска анализа (4.3.2), која је покренула дебату о информацијама и процјени реда и нереда (ентропија), а потом ће се прећи на теорију система и општу теорију система (4.3.3), која је представљала покушај (више се не сматра ефикасним) да се обезбиједи јединственија наука од садашње, а што су дисциплинарне границе дозвољавале.

4.3.2 Системска анализа

Постоји дилема о томе ко је први увео проучавање система у географију. По Футу (1968), анализу система је промовисао Сауер (1925) исказом да „објекти који заједно постоје у пејзажу, постоје у међусобној вези“, док Џонстон (1997) сматра да су то учинили Гарисон (1960) и Чорли (1962). С обзиром на развој и континуитет системских истраживања, ближе нам је друго мишљење, које своје коријене има у хладноратовским пројектима управљања сложеним војним системима. Слично другим напредним техничким (*Internet*) или организационим рјешењима (*Project management*), системска истраживања су развијена за потребе војске САД. Према Колинсу (2002), развио их је РАНД[96], а системска анализа је отјелотворила послијератну америчку научну примјену у читавом спектру научних дисциплина, од инжењерства, економије, политичке науке до социологије. Утицај овог учења, током касних 1950-их и раних 1960-их, био је веома моћан, а односио се на војно размишљање (стратегије ратовања и системи нуклеарног оружја) и јавне политике (раст централизованог одлучивања одозго надоле и технократска стручност). Његова привлачност лежи у смјелим тврдњама које су предвиђале трендове и исходе унутар оквира рационалног одлучивања, а кључни елементи таквог проучавања система су повезаност и предвиђање.

Као први географ, Харви (1969) је усвојио кључне аспекте теорије система, које је широко објаснио у поглављу „Системи“, кроз два одјељка: системска анализа и системско моделовање са општом теоријом система (разматра се у наредном поглављу). Прво потпоглавље укључује дефинисање система (структура, понашање,

[96] *Think-thank* за истраживање и развој у ваздухопловству из Калифорније.

границе, окружење, стабилност и параметри система), проучавање система (типови, организација и информације, те оптималност система) и системску анализу у географији. Из кратког прегледа садржаја овог одјељка у поменутој Харвијевој књизи, видљива је сва комплексност система, чија стварност је бескрајно сложена у својим везама између варијабли, али и да она пружа погодну апстракцију те сложености у облику који одржавају главне везе. По њему, систем се састоји од три компоненте: скуп елемената; скуп веза (односа) између тих елемената; и скуп веза између система и његовог окружења. Такође, Харви наводи да последња компонента (веза између система и његовог окружења) може бити одсутна, при чему настају затворени системи, али је ова појава изузетно ријетка у стварности, јер је све повезано са свим осталим. У сврху анализе у друштвеној географији, често се креирају (експериментално) овакви затворени системи кроз наметање вјештачких граница, како би се изоловале истакнуте карактеристике система.

У интерпретацији Харвијеве концепције система, Џонстон (1997) повезује мотор са унутрашњим сагорјевањем са урбаним системом. Као што први обухвата скуп повезаних елемената који прима енергију из свог окружења (нафта) и враћа истрошено гориво (гасови) у околину, тако је други, као скуп насеља, повезан комуникационим мрежама и везама (просторни систем) са другим насељима ван дефинисаног подручја (система), које обезбјеђују контакте са околином. Елементи система имају запреминске износе и материјалне токове дуж ових веза, а што укључује могућност промјене различитих вриједности док систем ради. Системска терминологија је била широко прихваћена од стране друштвених географа током 1960-их, али је велики дио првобитне литературе о системској анализи био више теоријског него апликативног карактера, а њен суштински значај најбоље одражава овај цитат:

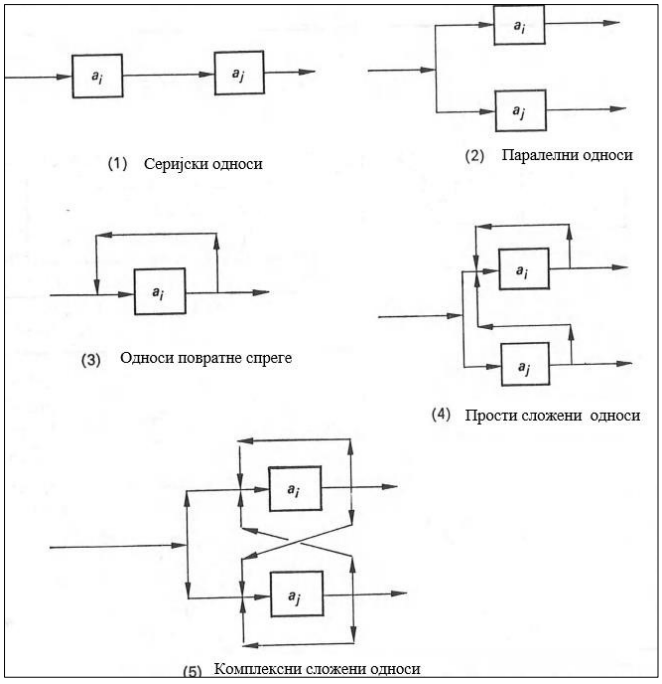
> Ако напустимо концепт система, напуштамо један од најмоћнијих алата, до сада измишљених, за извођење задовољавајућих одговора на питања која постављамо у вези са комплексношћу свијета који нас окружује. Дакле, није питање да ли треба да користимо (или не) системску анализу или системске концепте у географији. Напротив, то је једно од испитивања које показује како можемо користити поједине концепте анализе, на такве начине, како би остварили максималну корист (*Harvey*, 1969: 479).

Сада се поново враћамо на најважније типологије географских система, да би њихов текстуални опис поткријепили графичким прилозима, те створили претпоставке за разумијевање рецентних географских погледа на суштинска питања системске анализе. Кључни

допринос разумјевању ових процеса дали су Харви (I), Чорли и Кенеди (II), те Лангтон (III).

I (Харви)

У процесу анализе система, Харви (1969) је предложио типологију за проучавање географских система која се заснивала на теоријским рјешењима: Блалок & Блалок (1959), Берталанфи (1962), Ешби (1963), Клир & Валах (1967) и др. Њен текстуални опис Харви је представио у поглављу „Односи или везе“ између елемената који обезбеђују друге компоненте у структури система, а што је пратила одговарујућа шема дијаграма (слика 4.5), коју је креирао на основу дијаграма Клир и Валах (1967).

Дијаграм 4.5: Врсте односа који могу постојати између елемената унутар система (На основу: *Harvey*, 1967: 453)

У опису елемената система, Харви наводи да могу се дефинисати три основна облика, од којих је серијски однос најједноставнији и карактеристичан је за елементе повезане неповратном везом. То је била карактеристична (a_i —> a_j) узрочно-посљедична веза (1) којом се традиционална наука највише бавила. Паралелна релација (2) је слична структурама вишеструких ефеката по томе што обе (a_i и a_j) утичу на неки други елемент ($a_к$). Релација повратне спреге (3) је врста везе која је током касних 1960-их уведена у аналитичке структуре и описује ситуацију у којој један елемент утиче сам на себе. Тако на вриједност

додјељену атрибуту објекта утиче сама та вриједност. Могуће је комбиновати ове односе на више начина (4 и 5), тако да два елемента могу бити повезана на различите начине истовремено. Везе тако формирају неку врсту „система ожичења“ који повезује елементе на различите начине. Овај нагласак на повезаности између елемената, може се дискутовати у терминима тополошких односа, па Харви ове релације (прости и комплексни сложени односи) повезује с теоријом графова, као важним дескриптивним алатом у анализи структуре система.

Важан елемент Харвије (1969) анализе су типови система, које је он као први у географској литератури описао, а који су као такви опстали, уз накнадне допуне. У својој анализи, он је пошао од претпоставке да постоје различити начини класификације система, прихватио је Берталанфијеву (1950) најопштију подјела на отворене (природни) и затворене системе[97] (углавном, антропогени). Уважавајући степен њихове сложености, он је издвојио четири типа (хомеостатски, адаптивни, динамички и контролни), а која је издвојио на бази методологија које су разрадили Хаген (1961), Винер (1961), Ешби (1963) и Розен (1967).

Први тип је хомеостатски систем, који према *Rosen* (1967: 106) карактерише „одржавање константаног рада у окружењу, суоченом са случајним спољним флуктуацијама“. Такви системи су отпорни на било какве промјене у условима окружења и показују постепен повратак у равнотежу или стабилно стање понашања након такве измјене. Карактерише их феномен „пригушивања“, који је видљив на примјеру помјерања опруге, која се након више осцилација враћа у стационарно стање. Промјењив притисак из околине може значити да извор никада неће бити непомичан, већ да ће велики притисак временом бити пригушен, све док опруга не буде у стабилном стању. Из овога се види да овај тип припада отвореним системима, који има велики значај у проучавању флувијалних и геоморфолошких процеса. Поред тога, овај систем садржи двије врсте механизама, од којих први („сервомеханизам“), пружа неку врсту система за праћење, који прати промјене у окружењу и преноси информације на систем, који дјелује у складу са тим, а други (регулатор) усклађује понашање система и чини да то буде константно. Класични географски примјер овог система је процес такмичења у простору (раст становништва, урбана екологија,

[97] Берталанфи као примјер затвореног система наводи Други закон термодинамике.

економски закони тржишта), што доводи до прогресивног смањења вишкова, све док просторни систем не буде у равнотежи.

Адаптивни системи су слични хомеостатским, али посједују неке посебне карактеристике, због чега га је *Rosen* (1967: 167) дефинисао као онај „који за сваки могући улаз (*input*) има скуп једног или више преферираних стања, или преферираних излаза (*output*)". То значи да, ако систем у почетку није у жељеном стању, систем ће дјеловати тако да мијења своје стање, све док се не постигне једно од жељених. Проучавање оваквих система сматра се „тражећим циљевима" (телеолошким), јер се такви системи јасно ослањају на неку врсту механизма повратне спреге (*feedback mechanism*), како би се постигло жељено стање. Ова повратна спрега (информација) може дјеловати на више начина, а већина аналитичких студија је овај систем повезала са стањем животне средине, јер улазне промјене (нпр. загађење воде или ваздуха) доводе до жељеног одговора система (осцилација водостаја или вјетар), чиме се постиже жељено стање (чистоћа воде и ваздуха). Адаптивни системи су од великог интереса за географију, али у њиховом проучавању треба идентификовати значење „пожељно стање" и све оно што то подразумјева.

Динамички системи могу се посматрати као посебна класа система, иако према Хагену (1961), постоји одређена конфузија у друштвеним наукама око појма динамика. Док претходни (хомцеостатски и адаптивни) системи показују промјену стања током времена, док се крећу ка стабилном или преферираном стању, у динамичном систему повратна информација функционише у циљу задржавања постојећег стања система. То се остварује кроз промјењив низ непоновљених стања, која је Ешби (1963) назвао путања или линија понашања (*line of behaviour*) система. Повратне информације могу проузроковати идентификацију нових преферирних стања (карактеристика самог процеса учења), а добар примјер овог система пружају модели економског раста (види: 4.2.2), као што је Мирдалов модел кружне и кумулативне узрочности. Он се може сматрати динамичким системом, јер полази од тога да становништво, радна снага, материјална средства и капитал имају тенденцију кружног кретања на релацији: периферија – центар – периферија. На тај начин промјене једне варијабле, унутар тог каузалног ланца, не проузрокују супротне ефекте у његовим другим варијаблама, већ оне почињу дјеловати у истом смјеру. Харви наводи да се могу класификовати различите врсте динамике, које понашање система може показати, од осцилаторног понашања па до понашања које може створити потпуно нестабилно (експлозивно) стање. При томе, он цитира Ричардсона (1939), који је испитивао ескалацију трке у наоружању, која је систем учинила толико

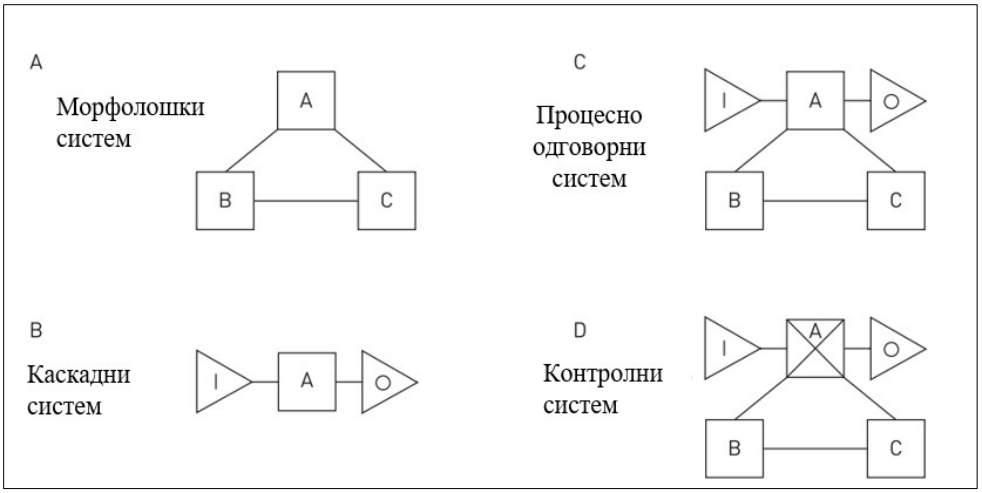
нестабилан да је изазван рат. Савремена, а посебно рецентна, историја Европе указује на бројне примјере постојања оваквих система, у чијој сржи су различити идентитетски (етнички, вјерски, расни, класни, полни, језички) или геополитички (територије, ресурси, границе) конфликти, који потврђују постојање оваквог типа система.

Контролисани системи, према Винеру (1961) и Ешбију (1963), су они у којима оператер има одређени ниво контроле над улазима. Такви контролисани системи су од великог интересовања за системски инжењеринг (кибернетика), али пошто теорија управљања системима пружа добар увид у понашање система, она је погодна за примјену и у географији (област планирања, управљање на националном и локалном нивоу и др.). Контролисање неких од инпута може се остварити и у економским системима, а чијом манипулацијом се постиже жељени ниво производње. Добре примјере пружају монетарна (ниво новчане масе у оптицају) и буџетска политика (реализација националних стратешких циљева кроз владине програме) у циљу стимулације или снижавања личне потрошње. На локалном нивоу, примјери овог система се препознају кроз улагања у комуналну инфраструктуру, јавно становање итд. (контролише локална управа), с циљем остварења локалних циљева развоја (борба против депопулације, деруралиазације, жеља за равномјерним развојем локалне заједнице). На овај начин овакав систем пружа важно средство за промјену дотадашњих улагања (новчани стимуланси, пореске олакшице) у циљу постизања одређених циљева (популациона политика, задржавање младих на селу). Такође, очигледан примјер постојања овог система пружа пољопривреда, у којој постоји стална потреба за максимизацијом производње. У домену ратарске производње то се може остварити кроз контролисан унос воде (наводњавање), а што се мора реализовати у ситуацији када остали аспекти биосфере остају неконтролисани (суша током вегетационог периода). Овакви системи, можда, отварају могућност за настанак примјењене географије у будућности, у смислу развоја модела контролисаних система који ће омогућити просторним системима боље функционисање кроз организовано коришћење кључних регулатора.

II (Чорли и Кенеди)

Након Харвија, нову типологију су разрадили Чорли и Кенеди (1971), који су идентификовали четири типа (слика 4.6). Ипак, прије преласка на објашњење ових типова, треба рећи да је појава ове књиге изазвала опречне оцјене научне критике, при чему је крајње негативан приказ објављен у *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society* (*J. McC*, 1972: 867) по коме је „ова књига опасна, настоји да релативизује географију усвајањем општих системских приступа…

служи само да збуни оне који покушавају да уче, жели да импресионира умјесто да информише… њена сложеност мора да застраши све осим најстрпљивијих и најизбирљивијих читалаца“. Претходни цитат само илуструје ниво неразумјевања и одбојности који је владао међу неким географима када се појавила ова књига, која је убрзо постала широко прихваћена. Наиме, аутори су упоредили осам типова равнотежног стања (*equilibrium*), од којих је два дефинисао Л. фон Берталанфи[77] (1934), а шест типова је разрадио Кларк (1960). Кроз 80 илустрација они су настојали да дефинишу географију као науку која проучава проблеме пресјека просторних аспеката са доминантно непросторним друштвено-економским системима.

Дијаграм 4.6: Типови система A, B, C и његови елементи: *I = input*, *O =output*
(На основу: *Chorley* & *Kenedy*, 1971: 4)

У објашњењу претходне слике треба кренути од првог „морфолошког система“ (A), који исказује статичке односе између елемената. Они могу на карти представљати мјеста која су повезана путевима, при чему је велики дио просторне анализе описао управо такве морфолошке системе. Други облик је „каскадни систем“ (B), који садржи везе дуж којих енергија пролази између елемената, а добар примјер је фабрика. Инпут могу представљати сировине и енергија, а оутпут готови производи, при чему сваки елемент може бити систем сам за себе (ако постоје хијерархијски односи). О овом типу су писали бројни аутори, Хагет (1965) их је препознао у чворним регионима, за Ајзарда (1960) то су биле улаз-излаз матрице у представљању привреде, док је Бери (1966) то повезао са међурегионалном инпут-оутпут студијом индијске економије. Трећи тип (C) представља „процесно-одговорни систем“ (*process-response system*), којег карактерише

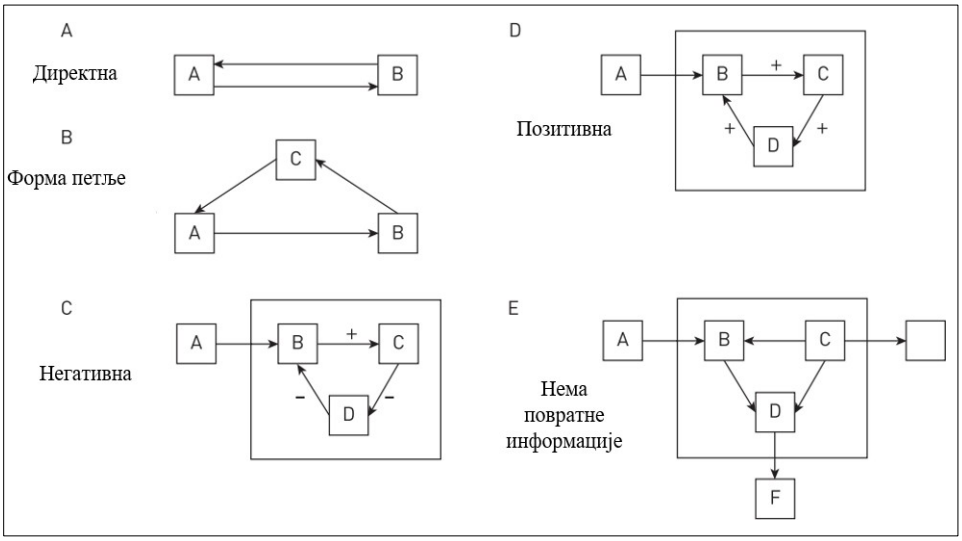
проучавање ефеката међусобно повезаних елемената (свако са сваким). Умјесто фокусирања на форму, као у прва два типа, овај тип карактерише процес (узрочно-посљедични односи). У системским терминима, ово може укључивати ефекте једне промјењиве X, на другу промјењиву Y, што у анализи просторних система може бити примјењено у медицискоj географији (нпр. код ширења епидемијских болести са једног подручја на друго). На крају, четврти тип (D) односи се на „контролни систем“ (*control system*) којег карактеришу посебни случајеви система процес - одговор, који имају додатне карактеристике једног или више кључних елемената (вентила) који регулишу рад система и могу се користити за контролу.

III (Лангтон)

Накнадно, као допуна Чорли & Кенеди (1971) методологији, Лангтон (1972) је идентификовао два подтипа „система процес-одговор“. Он је упориште за ову допуну нашао у Харвијевом дијаграму (види: слика 4.5), означеном као „прости сложени односи“ (*Simple compound relation*). Први подтип је назван „систем једноставног дјеловања“ (*simple action systems*), који је по својој природи једносмјеран, јер један подстицај (X) производи одговор (Y) и заузврат може дјеловати као стимуланс за даљу промјењиву (Z). У изворном опису, Харви је навео да је такав узрочни ланац само преформулисана карактеристична узрочно - посљедична веза, која се другим језиком назива процесни закон. Други подтип је далеко комплекснији и обухвата системе повратних информација. *Chorley & Kenedy* (1971: 13-14) су то својство система или подсистема описали као промјену која „настаје преко једне системске варијабле, када њен пренос кроз структуру доводи до ефекта промјене уназад, на почетну варијаблу, тако да се остварује цикличност акције“.

На основу графичког приказа различитих типова повратних информација (види: слика 4.7), видљиво је да оне могу бити: (а) директне (А утиче на Б), што заузврат утиче на А; (б) индиректне (форма петље или *looped*), са импулсом из А који се враћа до њега преко ланца других варијабли; (с) са негативним повратним информацијама систем се одржава у стабилном стању процесима саморегулације, који се називају хомеостатски или морфостатски. *Harvey* (1969: 460) наводи да је класичин примјер „обезбјеђен процесом надметања у простору који доводи до прогресивног смањења вишка, који профитира док просторни систем не буде у равнотежи“; (е) позитивна повратна информација карактерише систем као морфогенетски, мијењајући своје карактеристике као дејство В на С, што доводи до даљих промјена у В,

преко D. На крају, постоји и могућност у којој нема повратних информација.

Дијаграм 4.7: Различити типови повратних информација у системима (На основу: *Chorley & Kenedy*, 1971: 4)

Написано је неколико географских студија о оваквим повратним процесима, али је Лангтон (1972), као примјер за хомеостатске системе, навео истраживања динамике централног мјеста у којима се образац услужних центара прилагођава промјени дистрибуције становништва. Овај примјер је претходно разрадио Балкок (1970) кроз приказ репродуковања претходног баланса између фактора понуде и потражње, а Пред (1965) је то илустровао (морфолошке системе) на примјеру модела урбаног раста, у којем експанзија у једном сектору генерише даљи раст (слично Мирдаловом моделу кружне кумулативне узрочности). У већини ових студија допринос теорије система географији био је релативно мали, али је довео до интересантних закључака:

> Прво, постоји мала корелација између степена примјене терминологије теорије система и ригорозне примјене њених концепата. Празна употреба терминологије, која је типична за употребу термина повратна информација, као средство за објашњење, а не као опис фундаменталног истраживачког проблема, мора бити контрапродуктивна у ситуацији у којој сами термини могу добити много суптилније нијансе различитих значења (...) Друго, парадоксално, многи концепти теорије система се већ користе у географији, без пратећег жаргона и без очигледног добијања директне инспирације из литературе о теорији система (*Langton*, 1972: 159–60).

Према Џонстону (1997), екосистем је ријетка област истраживања, која је чврсто усвојила системски приступ, а налази се на вододјелници између друштвене и физичке географије. То је систем процес - одговор који укључује енергију из биолошког окружења, на коју већином утичу људи. Такође, то је и контролни систем, чије живе компоненте регулишу токове енергије и представљају главну тачку у којој људски системи контроле морају да се укрсте са свијетом природе. Већина екосистема који се јављају у природи су хомеостатски током већег дијела времена, али их људска интервенција често трансформише у морфолошке системе, са потенцијално катастрофалним ефектима. Због тога, Лангтон закључује да је релативно мали садржај истраживања у друштвеној географији заснован на системском размишљању. Слични покушаји, али који су укључивали мање разматрање биотичке средине, учињени су у сродним дисциплинама, а повремено су импортовани у географску литературу. Таква комбинација модела, који описују системе са теоријом управљања системом, има широк спектар потенцијалних примјена, као што су: област контроле загађења, управљање сливовима, алокација ресурса између подручја и урбанистичко планирање. То сугерише заједничко интересовање „фокусирано на методе, између примјењене физичке и примјењене друштвене географије“.

4.3.3 Општа теорија система

На крају, долазимо и до опште теорије система (*General Systems Theory* или *GST*), која је почетком 1950-их попримила обрисе свепрожимајуће системске теорије (првобитно у биологији, а потом у психологији, социологији…). Њен методолошки оквир (заједно са системском анализом, системском динамиком и истраживањем операција) заснива се на системском приступу у покушају разумјевања комплексности савременог свијета. То значи да се ова теорија (*GST*) ослања на структуру система, а не на његову функцију, у којој сложени

системи имају заједничке основне принципе организовања (без обзира на област) и способност да се математички моделују. То значи да се то, као оквир, може користити у циљу класификације различитих система у свијету око нас (Сунчев систем, билошки систем човјековог организма, државни систем бјезбједности…), а најчешћу употребу ова теорија има у области организационог развоја. Њен настанак био је резултат пионирског рада Лудвига фон Берталанфија (1950) у домену успостављања основних теоријских претпоставки овог системског приступа, који представља научну доктрина „цјелине“ - појма који се до сада сматрао „нејасним, збрканим и метафизичким“. Такође, он је изјавио да живот представља систем самоорганизације, који свједочи о све вишим и вишим облицима сложености, а цјелина се не може свести само на своје дијелове, јер живот настаје као интеракција дијелова система. Након што је Валтер Ајзард (1956) створио претпоставке за примјену ове теорије у регионалној науци, заживила је и у географији током 1960-их. Ова теорија се фокусира на појаву истих форми система (изоморфних) и њихових заједничких карактеристика, који се проучавају у различитим дисциплинама, а једну од њених дефиниција понудуио је *Walmsley* (1972: 23), по коме је то „предмет формулисања и извођења оних принципа који су заједнички за све системе“.

Да би се ова комплексна проблематика што пластичније представила, грађа о њој је систематизована у двије цјелине. Прва обухвата рад на успостављању ове теорије, који се великим дијелом одвијао у лабараторији, а чему су огроман допринос дали Лудвиг Берталанфи, Кенет Боулдинг, Анатолиј Рапопорт и Ралф Џерард. Други сегмент је посвећен математичкој основи овог система, али не у смислу њеног појашњења, већ више као омаж Михајлу Месаровићу (1928), српском/југословенском научнику који је остварио изузетне резултете на овом пољу, а о коме се у Србији мало говори. На крају, можда и најважнији дио, фокус ће бити на развоју и примјени опште теорије система у географији током логичко-емпиристичке фазе њеног развоја.

Берталанфи

Системско размишљање о свијету око нас има дугу традицију, а истраживачи овог концепта су пронашли његове трагове у античком свијету Сумерске, Египатске и Грчке (пресократовске) цивилизације. Нововјековни допринос разумјевању овог концепта започео је с Лајбницом, а каснији теоретичари система тежили су проналажењу опште теорије система, која би могла објаснити све системе у свим областима науке. Сам назив овог концепта понудио је аустријски биолог

Лудвиг фон Берталанфи[98] током 1930-их, а посебан значај из тог периода има његов рад „Индивидуални модел раста“. Према Џексону (2003), он је тражио нови приступ проучавању живих система[99], па је овај рад представљао својеврсну психологију организма и ембриионални облик *GST*, који је ову концептуалну основу „преузео“ из тротомне (1912-17) „Тектологије“ Александра Богданова[100]. Пошто Берталанфи никада није цитирао Богданова у својим дјелима, то баца значајну сумњу на оригиналност његове идеје. Из те прве фазе његовог рада, проистекли су важни закључци о филозофији биологије, од којих су неки оцјењени као „*field laws*“.

> Наука о животу је данас, у извјесној мјери, постала раскрсница у којој се савремени интелектуални развој приближава. Биолошке теорије су стекле огроман идеолошки [*weltanschauliche*], па чак јавни и политички значај. (…) Стање биологије, проблематично у многим аспектима, довело је до ситуација да „филозофије живота”, до сада, никако нису биле задовољавајуће ни са научног нити практичног становишта; постаје све јаснија важност теоријског појашњења биологије (*Bertalanffy*, 1930: 4–5).

Као важне елементе из његове биографије, Хофер (1996) наводи статус његове породице (ниже племство) и заинтересованост за дјела Ж. Б. Ламарка, Ч. Дарвина, К. Маркса и О. Шпенглера. Берталанфи је студирао историју умјетности и филозофију, а потом ботанику и биљну физиологију (метафизика живота). У почетку свог научног рада посветио се филозофији биологије (теоријска биологија), а након додатног усавршавања у САД (Лабораторија за биологију мора у Масачусетсу), вратио се у Аустрију, коју је претходно окупирала Њемачка (1938). Исте године постао је члан Нацистичке партије, што му је олакшало избор у звање професора на Универзитету у Бечу. Према *Drack, Apfalter & Pouvreau* (2007: 362), током рата Берталанфи је „паралелно са разрадом своје теорије органског раста, блиско повезао

[98] Аустријски биолог, пионир системске анализе и творац Закона органског раста (1934), Опште теорије система (1950) и др.

[99] Џексон наводи да су на њега велики утицај имали филозофи Бечког круга, али и неокантовски мислиоци Вајхингер и Касирер, биолози: Шакел, Унгерер, Хартман, Шпеман и Алвердес, али донекле и ботаничка башта „Пратер Виваријум“ у којој је провео дјечачке дане

[100] Љекар, филозоф, писац научне фантастике, бољшевички револуционар и Лењинов супарник, који је имао широка научна и медицинска интересовања, која су се кретала од теорије универзалних система до могућности подмлађивања човјека путем трансфузије крви. Измислио је оригиналну филозофију и назвао је "тектологија", која се сматра претечом теорије система.

своју органистичку филозофију биологије са тоталитарном идеологијом и *Führerprinzip*-ом“. Поувре (2006) наводи да је Берталанфи након рата, због „денацификације“ и израженог непријатељстава околине према њему (опортунистичко понашања током рата), морао емигрирати у Канаду, а потом у САД, гдје је написао „Преглед опште теорије система“ (1950), који му је отворио врата бројних институција. Недуго потом, за Берталанфија наступа важан период живота и рада, јер преласком (1954) у Центар за напредне студије бихевиоралних наука у Пало Алто (САД), прикључују му се Анатолиј Рапопорт, Ралф Џерард и Кенет Боулдинг. Овај тим започиње рад на стварању друштва за унапређење опште теорије система, које је основано као подружница Америчког удружења за унапређење науке (*AAAS*), а поред поменутих истраживача, битан допринос дали су и: В. Р. Ешби, М. Мид, Г. Бејтсон и Ц. В. Чермен. Сви поменути научници усвојили су Берталанфијеве идеје, при томе радећи у математици, психологији, биологији, теорији игара и анализи друштвених мрежа, а предмети њихових проучавања односили су се на појмове: комплексност, самоорганизација, повезаност и адаптивни системи. Резултати рада ове групе су били импресивни у различитим областима (без употребе рачунара), од кибернетике (Ешби, Винер, и фон Форстер) до математичког испитивања сложених система (фон Нојман је открио ћелијске аутомате и системе који се саморепродукују, А. Љапунов и Ж. А. Поенкаре су радили на темељима теорије хаоса). Радијациони еколог Х. Т. Одум развио је општи систем као језик енергетских система (језик електронских кола), који може да опише енергију, термодинамику и кинетику на било ком нивоу система.

> Централна позиција концепта цјелине у биологији, психологији, социологији и другим наукама је општепризната. Шта то подразумјева овај концепт, указују изрази као што су: систем, гешталт, организам и интеракција. То значи да је цјелина више од простог збира његових дијелова и сл. Међутим, ови концепти су често злоупотребљавани, а они су нејасног и помало мистичног карактера. Научник је стога склон да на ове концепције гледа са оправданим неповјерењем. Стога, чини се неопходним формулисати ове концепције прецизним језиком. Општа теорија система је нова научна доктрина „цјелине“ - појма који се до сада сматрао нејасним, збрканим и метафизичким (*Bertalanffy*, 1950: 142).

Системски поглед је био заснован на неколико основних идеја, од тога да се све појаве могу посматрати као мрежа односа међу елементима, или као систем. Друго, сви системи, било електрични, биолошки или друштвени, имају заједничке обрасце понашања и својстава, која посматрач може анализирати и користити у циљу развијања бољег увида у понашање сложених појава и да се тако

приближи јединству наука (комплементарност са *GST* имају системска филозофија и примјењена методологија). Међутим, „хладни рат“ је негативно утицао на истраживачке пројекте у оквиру теорије система, а разочараност истраживача у тадашњи глобални тренд имала је, доминантно, етички аспект.

Месаровић

Читајући Харвија (1969), уочавају се бројна позивања (18 пута) на општу теорију система и њену математичку логику, а при томе се већина тих цитата (11) односи на исту особу, М. Д. Месаровића. Па, ко је Михајло Месаровић, математичар у дубокој старости (97), који живи у САД? Сајт америчких Срба (*www.eserbia.org*) пружа тек сувопарне податке о овом српском научнику, професору системског инжењеринга и математике, те „пионири на пољу системске теорије, научном савјетнику *UNESCO-a* за глобалне промјене и члану Римског клуба“. Обично се овако у једној реченици опише цијели радни вијек неке личности и то изгледа сасвим једноставно, остваривo и „ништа посебно“. Ипак, неоходно је анализирати кључне сегменте претходне реченице. Први елемент односи се на његово етничко поријекло, индиректно на његову биографију, по којој је рођен у Зрењанину, а најважнији дио образовања провео је на ЕТФ у Београду. Након стицања доктората из техничких наука (1955), започео је академску каријеру на Универзитету у Београду, а наставио је (1958) на Универзитетима МИТ и Кејс (САД). Поред наставе (био је гостујући професор у више од 60 држава), бавио се научно-истраживачким радом (оснивач часописа *Mathematical Theory of General Systems*) и савјетовањем владиних и невладиних организација. Објавио је дванаест књига и већи број радова, широко је цитиран, а његова истраживања везана су за области: комплексности, теорије комплексних система, глобалне промјене и одрживи људски развој, хијерархијске системе, теорију великих система, математичку теорију општих система, вишеслојне системе, системску биологију, као и глобално и регионално моделовање. У области математике сматра се оснивачем математичке теорије координације; вишеслојних хијерархијских система; софтверског система за подршку у преговарању. На крају радне каријере (1999), именован је за научног савјетника генералног директора *UNESCO-a* за области глобалних промјена: клима, економија, становништво, трансфер технологије, образовање жена у земљама у развоју.

Циљ овог поглавља не односи се на појашњење основа за математичку теорију општих система, зато аутор није компететнтан, већ на ширину и квалитет образовања појединаца са српских простора, који

су достигли највеће висине на међународном научном плану. Очигледно, животни пут Месаровића је сличан оном који је прешао Пупин. Не само да су имењаци и земљаци (Пупин је из Идвора, поред Зрењанина), већ су обојица електроинжињери, који су направили глобално признате научне и академске каријере. Пупин је био везан за Универзитет Колумбија (Њујорк), а Месаровић за Универзитет Кејс (Кливленд, Охајо). Разлика је била у томе што је Месаровић одмах започео (1958) каријеру као ванредни професор, док је Пупин, након завршене гиманзије[101] имигрирао у Њујорк (1876) и ту започео своје школовање[102].

У предговору књиге „Општа теорија система: математичке основе“, Месаровић појашњава шта је математичка теорија општих система:

> Сматрамо да је математичка теорија општих система теорија о математичким моделима система из стварног живота, тако да се суштинска својства ових система откривају коришћењем минималне математичке структуре (компатибилне са интуитивним тумачењима тих својстава). Таква општа теорија система се тренутно развија у оквиру теорије скупова и граничних области апстрактне математике. Избор ове основе за општу теорија система произлази из становишта да су предмети проучавања у математици, у суштини, скупови и односи између скупова и њихових елемената (*Mesasrović & Takahara*, 1975: xi).

У једном од описа опште теорије система, Харви (1969) цитира Месаровића:

> Пошто се може тврдити да се и наука и инжењерство баве проучавањем реалних система и њиховог понашања, слиједи да се општа теорија треба бавити проучавањем општих система. (...) За ову дискусију је довољно да се општи систем размотри као апстрактни аналог или модел класе реалног система. Општа теорија система је онда теорија општих модела (*Mesarović*, 1964: 4).

Харви потом појашњава да Месаровић наставља да разматра такву теорију, у лингвистичком смислу, на основу тога што општа

[101] Прво се школовао у Панчеву, али је због ширења српских идеја протјеран, па је гимназију завршио у Прагу, који је напустио због финансијских проблема.

[102]Након три године физичког рада и учења језика, уписао се на Колумбија Универзитет, потом се шлоловао на Универзитету Кембриџ (УК), а докторат је стекао у Берлину (1889). Четрдесет година радио је као професор на Колумбија Универзитету, а свој животни пут је литерарно уобличио у форми романсиране биографије „Са пашњака до научењака“, за коју је добио Пулицерову награду.

теорија система треба да обезбједи неку врсту језика вишег реда (мета-језика), ради дискусије о разним језицима који чине теорију науке.

> Сада би, из Месаровићеве дефиниције, требало да буде јасно да општа теорија система, у смислу у којем он користи тај термин, а не само по питањима изоморфизма и аналогије у системској анализи, већ уз постављање неке опште теорије, омогућава закључивање о карактеристикама различитих система. Месаровић је због тога забринут за дедуктивно обједињавање системских аналитичких појмова (*Harvey*, 1969: 474).

Из претходног описа Месаровићевог рада и Харвијевих коментара Месаровићеве интерпретације опште теорија система, јасно је да нам *GST* треба пружити „добро развијене синтаксичке структуре, спремне за расправу о супстантивним (географским) проблемима, под условом, да можемо мапирати суштински проблем у одговарајући системски језик“. Такође, треба да нам пружи неопходне критеријуме за предузимање система моделовања на контролисан начин, на основу чега Харви закључује да „овај аналитичко - дедуктивни приступ у проучавању општих система, у великој мјери је у супротности са фон Берталанфијевим, иако у извјесним аспектима, имају исти циљ.

GST у позитивистичкој географији

У домену примјене ове теорије у географији, јасно се издваја први период (логичко-емпиристички), који су обиљежили радови неколицине географа, од којих је први био Чорли (1962), који је истакао проблем дефинисања система и покушао је посматрати ову теорију на примјеру геоморфологије. Као примјер, послужио му је Дејвисов [*William Morris Davis*, 1905) концепт еволуције предјела[103], да у веома садржајном чланку „Геоморфологија и општа теорија система“ представи могућности различитог интерпретирања рељефа у свјетлу Берталанфијеве терминологије[104]. Он је препознао да релативне вриједности (затворени или отворени системски референтни оквир) зависе од брзине којом се карактеристике пејзажа могу прилагодити промјењивом протоку енергије. Узимајући у обзир резултате које су

[103] Географски (ерозиони) циклус представља идеализовани модел развоја рељефа, који почиње издизањем земљишта, а завршава се, под утицајем ерозије, формирањем пинеплена.

[104]Чорли се позива на радове Стрелера (1950, 1952), Кулинга (1957) и Хека (1960), који су претходно примјенили GST на геоморфологију.

остварли Џилберт (1914), Шум[105] (1956) и други заговорници динамичког еквилибриума у тумачењу рељефа, Чорли је направио упоредну анализу Дејвисовог рада у свјетлу оба концепта (отворени и затворени систем). Предности тумачења рељефа, у свјетлу првог концепта, описао је овако: издизање земљишта обезбјеђује почетну слободну енергију система; прогресивно снижавање површине земљишта према пинеплену, еквивалентно је смањењу слободне енергије (стање пинеплена представља стање ентропије, у којој је сва слободна енергија распршена); ентропија је могућа само у затвореном систему; напредак ка ентропији подразумјева секвенцијалне и неповратне промјене облика рељефа; коначни облик (пинеплен) одређен је почетним енергетским условима система и представља стабилни или статички равнотежни услов; облик рељефа, у било ком тренутку, одређен је почетним условима (природа издизања) и количином времена које је протекло.

Ипак, у широј елаборацији *Chorley* (1962: B2-B3) је одбацио могућност итерпретације рељефа на бази концепта затвореног система, па је изнио предности у интерпретацији рељефа, на бази концепта отвореног система. Те предности могу се интерпретирати овако:

1. Сваки ријечни слив функционише кроз размјену енергије (увоз и извоз), а који се остварује преко граница слива.
2. У поређењу са затвореним системом, у којем су све промјене секвенцијалне, а равнотежа није постигнута док се не постигне стање ентропије, отворени системи могу остварити стабилно стање у условима дужег временског периода.
3. Услови стабилног стања подразумјевају уништење свих доказа о претходним топографским формама, као и процесима који су на њих дјеловали.
4. Отворени системи могу настати из различитих почетних услова и завршити истим резултатом (могу бити еквифинални), док затворени системи морају имати јединствене коначне форме, које су одређене почетним условима (*Chorley*, B8-B9).

Посматрано хронолошки, наредни битан рад је написао Акерман (1963), који је акценат географског рада ставио на везе између појава, с циљем да се све појаве посматрају као дио неког система. Он је сматрао да се „анализа система“ и „оперативна истраживања“ заснивају на концепту система, чије саставне дијелове треба идентификовати и

[105] Овај рад *S. Schumm „Evolution of drainage systems and slopes in badlands at Perth Amboy, New Jersey“* је у методолошком смислу веома инспиративан и може се сматрати образцем квантитативне аналаизе у физичкој географији.

препознати њихове функционалне односе, с циљем њиховог преобликовања за ефикасније добијање резултата. Хагет (1965) је покушао општу теорију система представити кроз опис система за загријавање куће, а који чини: извор топлоте, резервоар за воду, те велики број цијеви, вентила, славина и радијатора кроз које циркулише загријана вода. Енергија улази у систем преко горива за сагорјевање (плин, угаљ, дрво, пелет), а излази из система преко топле воде, која своју топлоту отпушта у унутрашњост куће. Значај било које цијеви или склопа зависи од њеног мјеста у систему, а корисност ових компоненти знатно се разликује у зависности од тога када се посматра, прије и послије уградње. На основу претходног, произлази да се Хагетова основна премиса односи на чињеницу да значај неке компоненте система, у великој мјери, зависи од контекста у коме се посматра. Важно је поменути да је он инспирацију нашао у раду из давне 1917. у којем Д'Арси Томпсон („О расту и форми") илуструје односе између броја субјеката који имају једнаке морфолошке одлике, а које повезује иста кристална структура или сађаста формација. Накнадно, Хагет је најважније радове из ове области урадио у коаторству с Чорлијем (1965, 1967, 1969, 1989).

И Стодарт (1965) је покушао препознати димензију апликативности ове теорије, па је настојао подручје њене примјене смјестити у екосоистем, као пресјек два скупа (физичка и друштвена географија). Чисхолм (1967) је, вјероватно, до тада отишао најдаље у покушају описа ове теорије и њеној примјени у географији. То се види и из амбициозног назива његовог рада „Општа теорија система и географија", који је добрим дијелом инспирисан радовима Чорлија (1962) и Боулдинга (1964)[106]. У овом раду Чисхолм ставља акценат на почетне процедуре у разради опште теорије система, од којих прва укључује дефинисање посебног система, који треба да буде предмет проучавања. Волденберг и Бери (1967) су препознали аналогију у хијерархији природних и друштвених форми на примјеру величине ријека (положај унутар рјечног слива) и хијерархијске структуре градова (теорија централних мјеста). То је значило да су градови отворени системи у стабилном стању, што су илустровали концептом алометрије (брзина раста неке компоненте организма, пропорционална је расту цјелине).

[106] Економиста и филозоф, кооснивач опште теорије система и аутор преко 36 књига, од којих су најцитираније *The Image: Knowledge in Life and Society* (1956) и *Conflict and Defense: A General Theory* (1962), познат и по изреци: "Услов за пријем некога у Друштво истраживача општих система, треба да буде његова спремност да прави будалу од себе"

Примјер 2: Сарајевска регија – насеља и функцијски односи

Већ је констатовано да примјена принципа логичког емпиризма не значи да квантификација географских истраживања мора нужно водити ка закономјерности датих појава и процеса, већ да та истраживања требају пружити адекватан теоријски оквир за појашњење размјештаја посматраних објеката, процеса и појава и њихових међусобних просторних односа (морфолошки закони). Ово ћемо покушати потврдити на бази два примјера, од којих се први односи на различитости пејзажа унутар Сарајевске регије (котлине, висоравни, планине), а други на просторно-функцијске односе између Сарајева и сусједних урбаних цјелина нижег таксономског ранга, током XX вијека. Најједноставнији начин за потврду претходног става пружа синтезни дијаграм (уздужни топографски профил јужног планинског обода регије), који указује на повезаност свих природногеографских фактора и њихов утицај на формирање насеља и просторни размјештај становништва.

Картографски пројил 4.1: Уздужни топографски профил:
Ракитница - Врело Босне

Извор: С. Шушњар и аутор, *Gogle Earth Pro.*

На претходном дијаграму уочава се изразита енергија рељефа, коју чини вертикална (Сарајевско поље и Ракитница на 500 м, а врх Бјелашнице 2067 м) и хоризонтална рашчлањеност (долине Жељезнице, Ракитнице, Зујевине). То није компактан терен, већ напротив, потпуно различит, који гребен Бјелашнице, дијели (топографски, хидролошки и климатски) на двије различите цјелине. У петрографском смислу, доминирају тријаски кречњаци и доломити (хидролошки колектори), с том разликом да се рожнаци и други кластити (хидролошки изолатори) јављају на 1450 м н/в у јужној подгорини (Горњи Лукомир), а на сјеверној страни се јављају тек на контакту Сарајевског поља и падинских страна Игмана (500 м). Управо је ово била кључна чињеница

(вода) која је омогућила формирање катунских, а потом и сталних насеља на јужним падинама Бјелашнице (Лукомир, Умољани, Чуховићи, Шабићи…), чији су становници (сточари) у потрази за пашњацима крчили примарну вегетацију и тако ширили антропогене форме пејзажа (пашњаци, насеља и комуникације). Ова интеракција различитих географских фактора, створила је препоставке за развој насеља на јужном ободу Бјелашнице, а тиме и потпуно другачији друштвено - географски оквир овог дијела јединствене регије. Са друге стране, на сјеверној страни планине нема већих изворишта (моћне и скрашћене серије кречњака), па због тога нису формирана сеоска насеља, а самим тим су очуване значајне шумске састојине претпланинске букве и црногоричних врста. Накнадно, почетком 1980-их, за потребе одржавања XIV Зимских олимпијских игара у Сарајеву, управо су на сјеверној страни Бјелашнице направљене стазе за алпско скијање, али је због недовољне висинске разлике[107] између старта и циљ (792 м) изграђена зграда на врху планине (висока 10 м, с дијагоналним отвором), на чијем крову је била позиција за старт. То је био почетак трансформације и овог дијела регије, с тим да су овдје антропогени утицаји били изразитији (близина Сарајева и атрактивност спортско - туристичких садржаја).

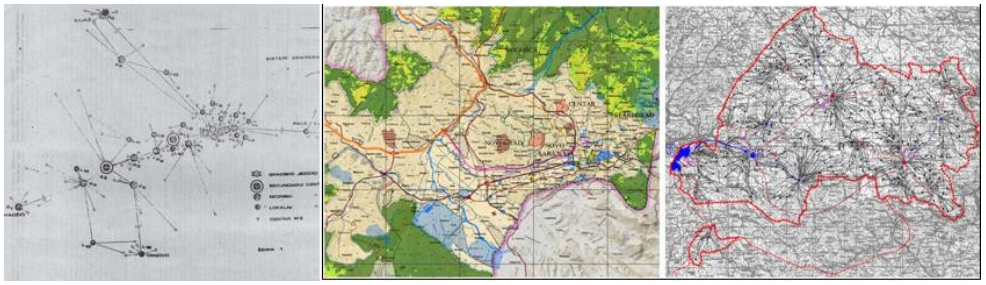
Други случај односи се на проучавање просторно-функцијских односа на примјеру Сарајева, које је током савременог периода имало веома динамичан, али и промјењив карактер развоја. Тај развој се најбоље може представити кроз опис четири сукцесивне историјско-географске фазе, које су имале битно различите циљеве у домену друштвеног развоја, а обиљежиле су их специфични просторно-функцијски односи. Прва је била аустроугарска[108], током које је окупациона власт преко централизације, бирократизације и економског оснаживања БиХ, настојала остварити своје геополитичке циљеве на Балкану. Да би остварила ове веома амбициозне планове, неопхадан је био јасан план демографског моделовања и нове просторно - функцијске организације Сарајева. То је подразумјевало урбану

[107] Према прописима међународне СКИ федерације, ова висинска разлика треба износити минимално 800 м.

[108] Јачање културно-цивилизацијских утицаја Беча кроз снажну имиграцију чиновничког апарата, сузбијање утицаја Србије и придобијање муслиманских симпатија за нову власт, кроз давање бројних уступака (земаљски језик, јединствена бошњачка нација), али и урбанистичко осавремењивање Сарајева. Највулгарнији облик је представљало насељавање муслимаског становништва дуж границе са Србијом, а потом и формирање првог европског концентрационог логора, за Србе из источне Босне, у Добоју 1914.

трансформацију Сарајева, од заостале оријенталне вароши, у савремену покрајинску престоницу изграђену на средњоевропским узорима. Друга фаза односила се на период Краљевине СХС / Југославије, током које су промјењени политички циљеви државе, па је вулгарни национализам замјенило интегрално југословенство. У просторно-функцијском погледу, то је значило разбијање бивших унутрашњих (окупаторских граница санџака / котара) кроз формирање девет покрајина (1918), тридесеттри области (1922), те прво девет (1929), а потом осам бановина (1939). Ове грандиозне промјене у домену прве слободне државе Јужних Словена, одразиле су се и на организацију и урбанистичко уређење Сарајева. Трећа фаза односила се на социјалистички период, током којег је још успјешније настављен просторно - функцијски развој Сарајева, са нагласком на његову централистичку позицију. На крају, четврту (постдејтонску) фазу карактерише потпуно нови просторно- функцијски односи подјељеног града, у којој Српско (Источно) Сарајево започиње уобличавање нових хијерхијских односа и функцијских веза у бившем источном дијелу некадашње јединствене регије.

Карта 4.2: Изводи из просторних планова а) Сарајева 1986; б) кантона Сарајево (ФБиХ) 2006. и в) Источног Сарајево (Република Српска) 2015.

Представљање ових веома крупних просторно - функцијских промјена те успостављања нових односа и веза, на нивоу некадашње једне урбане регије, може се представити примјеном различитих урбаних модела (осовине развоја, доктрине центара и полова развоја, гравитациони модел, концепт центар-периферија…). То је уграђено у бројне студије просторног развоја града / градова, а видљиво је у анализама саме просторне структуре Сарајева, почевши од градских функција (пословни центри, локација индустрије, зоне становања, градски саобраћај), његове демографске структуре (густина становања, унутаргрaдске миграције, социјална топографија), па до морфолошке структуре (план, развој, културне зоне, морфолошке цјелине) и његових еколошких проблема.

Закључак

Логички емпиризам настао је као реакција на филозофију позитивизма, а за разлику од филозофије и друштвене теорије, у којима је трајао кратко, у географији је оставио значајан траг и присутан је и данас (посебно у домену ГИС технологија). Захваљујући филозофији логичког емпиризма, у географији је дошло до промјене дотадашње парадигме (регионална географија), а фокус научног истраживања се из домена идиографског (објашњавајућег), помјерио ка номотетичком приступу (утврђивање закономјерности). То значи да су одређене тврдње морале наћи своју потврду у оквиру природних наука (физика), што се утврђивало процесом верификације (потврђивања) или фалсификације (оповргавања) теоријских тврдњи. Усвајање логичког емпиризма унутар географије подразумјевало је усвајање двају битних новина, а то су биле примјена научног метода и посматрање географије као системске науке.

Примјена научног метода заснивала се на коришћењу достигнућа и других наука (примјењена геометрија, физика, класична теорија локације и неокласична економија) и прихватање картезијанског погледа на простор (географија као геометрија), у којем се стварни пејзаж посматра као математички простор (изотропна раван). Централни дио ове парадигме чине модели, укључујући примјену економских теорија, претежно у урбаној, саобраћајној и економској географији. Због претјеране квантификације (математизација) друштвених процеса, запостављена је друштвена стварност и фокус је стављен на форму, а не на процесе. Крајњи циљ географских истраживања требао би тежити интердисциплинарној интеграцији и номотетичкој концепцији. То не значи да њено фундаментално истраживање (квантификација) мора нужно бити закономјерно, већ треба да пружи адекватан теоријски оквир за појашњење размјештаја посматраних објеката, процеса и појава и њихове међусобне просторне односе.

У методолошком погледу, већи значај статистике је створио осјећај код географа о њиховом бољем разумјевању друштва, а што је засновано на просторним варијаблама и проучавању просторних система. Ово учење утицало је на развој системске анализе, а потом и опште теорије система, које су заживиле и у географији. Привлачност ових приступа лежи у смјелим тврдњама које су предвиђале трендове и исходе унутар оквира рационалног одлучивања, а кључни елементи таквог проучавања система су повезаност и предвиђање. Проучавање комплексности система и њихове стварности,

која је веома сложена у својим везама између варијабли, омогућило је погодну „апстракцију те сложености“. У методолошком погледу, помјерање научног фокуса са описивања простора на објашњење и уочавање законитости у његовом развоју, промовисало је нове просторне идеје, које ће накнадно омогућити настанак и развој географских информационих система (*GIS*) и наука (*GISci*). Незадовољство географа (два главна ралога), односило се на правце развоја квантитативне просторне науке и њеног односа према субјекту, тј. човјеку. Први се односио на чињеницу да су се многи географи осјећали разочарано због високо апстрактних и детерминистичких модела просторног понашања. Ти модели су били концептуално засновани на принципима позајмљеним из Њутнове физике и неокласичне економије. Гравитациони модели су круто примјењени за предвиђање токова људских миграција, при чему су умањивали важност људске активности у процесу доношења одлука, али и у домену облика просторног понашања. Други приступ је извучен из неокласичне економије и односио се на процјену утицаја тих модела на људску субјективност, при чему је овај приступ био заснован на апстрактном појму о економској рационалности човјека. Због ових и сличних недостатака, парадигму просторне науке и краткотрајну квантитативну револуцију ће замјенити бихевиорални и хуманистички приступи, чиме ће и географија изаћи из фазе емпиријско - аналитичке науке и ући у фазу историјско - херменеутичке науке.

Слика 4.1: Антони Гауди „*La Pedrera“* или „*Casa Mila*“ (дио фасаде), један од најљепших примјера стамбене архитектуре модернизма (*art nouveaua*), Барселона.

ТРЕЋИ ДИО:

ИСТОРИЈСКО-ХЕРМЕНЕУТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

Већ је поменуто да се Хабермас (1975; 1986; 1988, 2017) у неколицини својих радова бавио питањем класифкације објашњења научних спознаја. За разлику од претходног типа (емпиријско - аналитичке), историјско - херменеутичке науке се баве сфером пролазних ствари, а само мишљење се не може тако једноставно повезати са традицијама. Ефектно појашњење његових ставова пружа *Cekić* (1975: 9-24) у предговору овог издања, који наглашава сличност овог дјела (нарочито у домену обраде идеја о јединству теорије сазнања и теорије друштва) са Хегеловом „Феноменологијом духа“. Он повезује Хабермасову класификацију дјеловања са марксистичком тезом о друштвеној основи и идеолошкој надградњи. По њему, комуникативном дјеловању тј. саморефлексији језика не одговара аналитичка теорија науке већ само херменеутика, због чега је Хабермас „опширно обрадио Дилтајеву херменеутику и Фројдову психоанализу и на њима даље експлицирао своје идеје о односу између инструменталног и комуникативног делања као и између сазнања и

интереса“. Из овога се изводи кључни закључак о научној објективности и практичним животним односима (интересима) који се не могу одвојити, па зато „интерес одређује научну објективност“, тј. различитим типовима сазнања и науке одговарају различити интереси, друштвени медији и начини изражавања. Али, како напомиње *Habermas* (1975: 303) они обухватају „научничку свијест, засновану на моделу науке“. То значи да чак и симболична значења традиције изгледају способна „да се споје у космосу чињеница у идеалну симултаност“. Ако би се то пренијело на поље друштвених наука, оне би могле открити опште законе, што их разликује од емпиријско - аналитичких наука које преко своје методологије „описију структурирану стварност унутар хоризонта теоријског става“, што у конкретном случају значи да је „историцизам постао позитивизам друштвених наука“. Ова спознаја нам омогућује исчитавање и различитих фаза у развоју географског мишљења.

Назнаке о херменеутици

Говорећи о техници и науци, као идеологији, Хабермас (1986) наглашава да историјско-херменеутичке науке добивају своје спознаје у другом методолошком оквиру, при чему се смисао важења исказа не конституише кроз техничко располагање. Разлог се налази у „нивоима формализованог језика и објективног искуства, који се још нису раздвојили“. То се односи и на чињеницу да теорије нису дедуктивно изграђене, нити су искуства организована с обзиром на успјех нарације.

> Умјесто посматрања, приступ чињеницама се остварује кроз разумијевање смисла, што значи да систематичном преиспитивању законских хипотеза одговара тумачење текстова. Правила херменеутике одређују могући смисао духовно - научних исказа, а историцизам се, као објективистички привид чисте теорије, веже уз оно разумијевање смисла коме чињенице духа морају бити, евидентно, дане. Чини се, као да се интерпретатор смјешта у хоризонт оног свијета или оног језика, у којем сачувани текст мора, у конкретном случају, добити смисао (*Habermas*, 1986: 114).

Постоји повезаност између конституисања чињеница и стандарда њиховог установљавања, што указује на сличност са позитивистичким саморазумијевањем, на основу којег аутор тврди да је „херменеутичко знање увијек посредовано“. Он је то објаснио на начин да онај ко разумије „успоставља комуникацију између два свијета; схваћа садржајну сазданост традиционалног кроз то што традицију примјењује на себе и своју ситуацију“. Ова методолошка правила, на тај начин, повезују апликацију и излагање, и намећу тумачење по којем

„херменеутичко истраживање отвара приступ збиљи и вођено је интересом за одржање и проширење интерсубјективности могућег дјеловања оријентисаног разумијевања“. *Habermas* (1986: 115) овакво разумијевање смисла, које се по својој структури усмјерава на могући консензус оних који дјелују у оквиру сачуваног саморазумијевања, за разлику од техничког, назива практичним спознајним интересом. Да би се разумио овај тип научне спознаје, неоходно су додатне напомене о његовим основним појмовима.

Херменеутика је филозофска област која односи се на методологију интерпретације, којој је основне теоројске поставке подарио Вилхелм Дилтај у XIX вијеку, а савремено значење успоставио Ханс - Георг Гадамер у првој половини XX вијека. У почетку, херменеутика се фокусирала на тражење аутентичне верзије библијских текстова, али се током модерне развила у моћну алтернативу позитивизму, чији фокус је био на објашњењу. Управо је то суштинска разлика у односу између поменута два типа научних спознаја (емпиријско - аналитичке и историјско – херменеутичке науке), јер је за разлику од прве (објашњење), друга наука ставила фокус на разумијевање. Пошто људска дјела имају сврху, херменеутика је покушала да пронађе разумијевање тих људских намјера. Својеврсни водич за разумијевање ове комплексне научне области представљаће нам поменуто Хабермасово дјело, у којем је он критику херменеутике развио кроз анализу дјела Дилтаја, а потом и кроз критику Хусерлове феноменологије.

Хабермас о Дилтају

У свом капиталном дјелу „Спознаја и интерес“, Хабермас (1975) опширно говори о дјелу Вилхелма Дилтаја, веома значајног филозофа који је стварао на темељима емпиризма, у условима када је њемачки идеализам био доминантан правац. Неколицина његових најзначајнијих дјела („Доживљај и поезија“, „Бит филозофије“, „Типови свјетских назора“) накнадно су обједињана у „Сабрана дјела“ (*Gesammelte Schriften, Bd.* I - XIII), која су била инспирација за Хабермаса. Његов фокус односио се на Дилтајево: тумачење објеката, хегелијанску традицију у тумачењу појма дух, везу појединачног објекта са универзалним духом, те тумачење друштвених наука. Једна од почетних Дилтајевих стваки односи се на централну разлику између објеката, који се могу разумити, и оних који се могу проучавати само споља. Због тога *Bauman* (1978: 36) наглашава Дилтајев став по коме ова разлика лежи у природи самих објеката, а не у било каквој људској интервенцији. То је разлог зашто су многи теоретичари у овоме препознали хегелијанску

традицију и враћање на централни фокус њемачке идеологије, а то је ум или дух (*der Geist*). Такође, Дилтај тврди да је разумијевање објеката „ништа мање него израз универзалног духа“ и наводи да те предмете „можемо да разумијемо зато што су они изрази духа“. У томе лежи један од централних проблема херменеутике, јер свако разумијевање појединачног објекта „мора бити повезано са већ постојећим разумијевањем универзалног духа, које може бити само непотпуно“. Због тога херменеутичко разумијевање, само по себи, може бити неубједљиво и дјелимично.

Према *Habermas* (1975: 181), Дилтајев централни циљ односи се на доказ по коме друштвене науке (*Geistesvissenschaften*) имају другачије темеље од природних наука, јер „позицију субјекта у друштвеним наукама одликује неограничено искуство“. Сходно томе, у свом тумачењу Дилтаја, Хабермас тврди да је за разумијевање социо - културних феномена неопходно ићи даље од рестриктивних услова експерименталних ситуација. Он сугерише да је у друштвеним наукама, субјекту који доживљава, дат слободан приступ стварности, због чега су „перцептуални одговори свих преднаучно акумулираних искустава позвани у игру“. Већа улога коју су одиграле рецептивне способности у субјекту, који је изложен читавој ширини искуства, има свој пандан у мањем степену објективације, који он дефинише као „стварност која се отвара искуству изнутра“. У домену класификације наука и њихових посебности, Дилтај се надовезао на радове Волфа и Хумболта, те других представника њемачке историјске школе, по којој:

> Поред природних наука, изворно, развила се једна група сазнања из задатака самог живота, која су међусобно повезана заједништвом предмета. Такве науке су: историја, политичка економија, наука о праву и држави, наука о религији, студије књижевности и песништва, унутрашња архитектура и музика, филозофски поглед на свет и систем, најзад психологија. Све те науке односе се на исту велику чињеницу, људски род. Оне описују и причају, суде и формирају појмове и теорије у вези с чињеницом … И тако настаје, пре свега, могућност да се та група наука, својом заједничком везом са истом чињеницом, човечанством, одреди и да се разграничи од природних наука (*Habermas*, 1975: 183; на основу *Dilthey*, 1914).

Претходни опис наука пружа добар увод за суштинско питање о унутрашњем искуству стварности, а не само на спољашњу објективацију наука тог времена (позитивизам). Ово је имало рефлексију и на свијет географије, о чему пише *Unwin* (1992; 35-39) у садржајном осврту на веома значајно Хабермасово дјело. Мисли се на фундаменталну разлику између двије врсте наука (емпиријско – аналитичке и историјско - херменеутичке), коју Хабермас описује на

начин да херменеутика укључује „разумијевање дијела мишљења живих појединаца, док се логички емпиризам бави објашњавањем стварности која се види као да лежи изван интерпретативног утицаја појединаца“. Веза између херменеутике и адекватног типа научне спознаје (историјско – херменеутичка наука) препознаје се у ставу *Dilthey* (1914: 141) о могућности трансфера заједничких културних вриједности. Наиме, он је тврдио да појединци морају да користе симболе који су, у суштини, утемељени на обичном језику, јер једино у њему „људска унутрашњост налази свој потпуни, исцрпни и објеективно разумљиви израз“, а што је *Habermas* (1975: 200) описао као „језик је медиј у коме се дијеле значења“. Међутим, таква брига и за заједничко значење и за индивидуално тумачење, води назад ка централном проблему односа између универзалног и посебног. Као што је *Habermas* (1975: 204) примјетио, „херменеутичко разумијевање мора да користи, неизбјежно, опште категорије, да би схватило неотуђиво индивидуално значење“. Проблем херменеутике тако постаје схватање и представљање значења индивидуалних животних структура кроз неизбјежно опште категорије. Због тога, Дилтајева херменеутика се бавила истицањем индивидуалног разумјевања историјских контекста, кроз облик емпатије, који укључује преношење сопства у одређени други израз живота.

Хабермас о Хусерлу

Прије него што се пређе на опис Хусерловог дјела, треба рећи најосновније информације о Хабермасу. Школовао се у Гетингену, Цириху и Бону, а након одбране докторске тезе академску каријеру је започео на чувеном франкфуртском Институту за друштвена истраживања (*Institut für Sozialforschung*). Ту је започео хабилитацију[109] (ментори су му били Хоркхајмер и Адорно), а завршио је у Марбургу. Након рада у Хајделбергу, вратио се 1965. у Франкфурт. У свом инаугуралном говору назначио је критику Хусерлове херменеутике[110], што је накнадно детаљније описао. Такође, неопходне су и додатне напомене и о Едмунду Хусерлу, једном од уредника чувеног „Годишњака за филозофију и феноменолошка истраживања“

[109] Хабилитација је квалификација или процес стицања квалификације професора за наставу из одређеног предмета на универзитету. Услов за хабилитацију је посједовање докторске титуле и одређеног практичног предавачког или истраживачког искуства из наведене области и захтјева писање и јавну одбрану одређеног рада (тезе), чиме се стиче „право да се подучава”.

[110] Аутор је претходно користио српско издање (1975) у коме нема Додатка са описом Хусерлове херменеутике, па је за ово прилику користио енглеско издање (1978) исте књиге.

(*Jahrbuch für Philosophie und Phänomenologische Forschung*), који су чинили основу филозофског покрета, познатог као феноменологија.

Према *Bauman* (1978: 19-20) Хусерлова херменеутика је комбиновала „њемачку традицију Дилтаја са француско-картезијанским наслијеђем рационализма“, а један од његових главних доприноса односио се на значење које се може разумјети као резултат „могућности ослобађања значења из његовог контекста, везаног за традицију, умјесто да се сретне тамо, у њеном `природном` станишту“. Он даље наводи да се ово може учинити феноменолошким промишљањем „чистих значења” како их открива „искуство феномена огољених од њиховог историјско - структуралног изгледа”. За Хусерла је било од суштинског значаја да се свијест „одвоји од својих друштвених и историјских коријена“ и успостави кроз форму „континуиране редукције, сродне картезијанској сумњи, као нека врста апсолута“. О феноменологији ће бити накнадно више говора у истоименом поглављу, а сада као увод, вриједи поменути дефиницију ове филозофске дисциолине, онако као су је видјели њени оснивачи (уредници Годишњака):

> То није систем који уредници дијеле. Оно што их уједињује јесте заједничко увјерење да ћемо само повратком на примарне изворе директне интуиције и увиде у суштинске структуре, проистекле из њих, моћи да употрјебимо велике традиције филозофије са њиховим концептима и проблемима (*Mercer & Powell*, 1972: 9).

Међутим, треба поменути да термин феноменологија није измислио Хусерл, већ га је, према неподјељеном мишљењу бројних теоретичара, користио Јохан Ламберт у XVIII, а глобално је постао познат, кроз Хегелово дјело („Феноменологија духа“), почетком XIX вијека. Њена фундаментална карактеристика, са нагласком на директну интуицију, дијаметрално је супротна емпиријским наукама заснованим на позитивизму. Ово је важно и за географију, јер су поменути Мерсер и Паул били дио мале групе географа (Релф, Туан и Батимер), који се сматрају оснивачима хуманистичких приступа у географији (засновани на феноменологији, егзистенцијализму, прагматизму и идеализму). Према *Pickles* (1985: 3), феноменологија управо настоји да „открије свијет какав се показује пред научним истраживањем, као оно што је унапријед дато и претпостављено наукама. Она настоји да открије оригинални начин постојања, прије него што су га емпиријске науке објективизирале“. Према овом аутору, централни фокус новије феноменологије односи се на „одбацивање традиционалне метафизичке претпоставке о раздвајању субјекта и објекта, као описа фундаменталног стања ствари“.

Ова разлика је јасно истакнута још код Канта (1970), који је у поглављу „Трансцеденталне доктрине моћи суђења“ правио разлику између ствари онако како се перципирају (*phenomen*) и ствари какве јесу (*noumen*). *Kant* (1970: 228-245) наглашава да су наше перцепције (феномени) узроковане двјема стварима „сензацијама, производом предмета и формом појава, које изазива наш субјективни апарат“. За њега, форма је *а приори*, независна од искуства и није повезана са контекстом наших перцепција. Феноменологија настоји да редефинише овај однос између објекта и искуства; за феноменологе не постоји објективна стварност ван ума и одвојена од ума. Поменути географи препознају пет основних тврдњи, које леже у основи Хусерлове филозофије:

1. Да су искуства главни предмет филозофског истраживања;
2. Да језик одражава структуру искуства;
3. Да не постоји апсолутни критеријум прецизности: радије, он је функција и предмета и контекста;
4. Да не морамо нужно и прецизно дефинисати појам прије него што почнемо да анализирамо и њега и одговарајуће искуство; и
5. Та филозофија треба да се бави потрагом за апсолутним, без претпоставки (*Mercer & Powell*, 1972: 9-10).

Ове пропозиције указују на Хусерлову често цитирану фразу „назад на саме ствари“, која је различито интерпретирана, али суштински указује на битно својство филозофије (фокус на принципе и идеје које су објашњене или утемељене, а не на произвољно мишљење и предрасуде) да се руководи самим стварима. Из овога проистиче циљ феноменологије, а то је трагање за смислом и откривање суштине (потрага за чистом свијести). У поменутом „Додатку“, *Habermas* (1978: 301-317) развија своју критику Хусерла кроз три етапе. Прво, он примјећује да је Хусерлова феноменологија усмјерена против објективизма науке и да „открива производе субјективности који стварају значења“. Друго, он сугерише да Хусерл покушава да уклони ову субјективност дјелујући као објективно саморазумијевање, док у трећој етапи, он тврди да Хусерл идентификује ову трансценденталну саморефлексију са традиционалном теоријом. Међутим, Хабермас то сматра погрешним „јер Хусерл не увиђа везу позитивизма, који оправдано критикује, са онтологијом из које несвјесно позајмљује традиционални концепт теорије“. Такође, Хусерлова тврдња да феноменологија настоји да освјести „односе између знања и интереса свијета живота“, а пошто је то довела до свијести, била је ослобођена таквих интереса и стога је била облик чисте теорије, коју је он оповргао на овај начин:

> Али, грешка је јасна. Теорија, у смислу класичне традиције, имала је утицај само на живот, јер се сматрало да се у космичком поретку открила идеална структура свијета, укључујући и прототип за поредак људског свијета. Такође, само као космологија, теорија је била способна да усмјери људско дјеловање. Тако Хусерл не може очекивати да самоформативни процеси настају у феноменологији која, као трансцендентална филозофија, прочишћава класичну теорију од њених космолошких садржаја, чувајући нешто попут теоријског става, само на апстрактан начин. Теорија је имала образовне и културне импликације, али не зато што је ослободила знање од интереса. Напротив, учинила је то зато што је псеудо нормативну моћ извела из прикривања свог стварног интереса. Док критикује објективистичко саморазумијевање науке, Хусерл подлијеже другом објективизму, који је увијек био везан за традиционални концепт теорије (*Habermas*, 1978: 306).

У опису емпиријско – аналитичких наука, *Unwin* (1992: 37) закључује да је Хусерл био „акутно свјестан потешкоћа свог подухвата, а посебно методолошких импликација његовог одвајања свијета живота од феноменолошког свијета значења“.

5. БИХЕВИОРАЛНА ГЕОГРАФИЈА / *BECOMING*

Документарни филм „*The Social Dilemma*“ (*Netflix*, 2020) снажно апострофира питање предиктабилност понашања конзумената у широким друштвеним структурама. Разлог је економске природе, јер тржиште жели да зна прецизне афинитете потенцијалних купаца и зато жели да изгради одређене моделе њиховог понашања. Да би се креирали такви виртуелни модели стварности, неопходно је обезбједити високу тачност таквих модела, а то има један предуслов. Он се зове обимност података, па се зато значајна средства улажу у испитивање навика и преференција потенцијалних купаца кроз истраживање њиховог понашања у различитим социјалним медијима (*Google, Facebook, Twitter, SnapChat, Reddit, Pinterest, Linkedin*…). Круг се, у економском смислу, затвара тако што то исто тржиште, кроз цијену оглашавања, враћа средства социјалним мрежама, а која су они претходно уложили у истраживање.

Сада се враћамо у касне 1960-те са жељом да освјетлимо промјену научне парадигме у географији, која је довела до краја квантитативне револуције. За разлику од претходних поглавља, у којима је указивано на везу између географије и других наука (филозофије, друштвене теорије и економије), сада се по први пут отвара подручје директног утицаја психологије на географију. То је подручје бихевиоралне географије, приступа у друштвеној географији, преко којег су географи покушавали да схвате, или препознају, људске активности у ономе што је предмет њиховог проучавања (простор, мјесто и природно окружење). Друга специфичност овог приступа односи се на ниво анализе, на којем се рашчлањивање тог процеса спушта до нивоа појединачне особе. То значи да бихевиорални географи анализирају податке о понашању појединаца, увиђајући разлике између њих, тј. једних у односу на друге појединце. При томе, они се воде кључним принципом овог приступа, који се односи на чињеницу да се модели људске активности и интеракције могу побољшати, да се у њих могу укључити реалистичне претпоставке о људском понашању. Опште мјесто ових истраживача је сагласност о томе да фактори, као што су удаљеност, вријеме путовања или напор за извршење тог путовања, представљају важне одреднице људске активности, при чему се апострофира њихова субјективна важност, а не објективна удаљеност.

Илустративне примјере о овоме пружа народно предање[111], пошто представе људи о конкретним удаљеностима могу значајно да се међусобно разликују, па зато просторне активности унутар овог приступа нису оптималне као што предвиђају небихевиорални модели. Према томе, рашчлањено проучавање друштвене географије довело је до тога да су истраживачи људског понашања схватили да је битно то што појединац зна или вјерује, јер људи раде оно што мисле да је истина. При томе, људи процјењују и алтернативне одлуке и у складу са својим увјерењима доносе одлуке о понашању у простору и мјесту. До таквих представа људи долазе кроз посматрање свијета око себе (перцептивно знање) и путем чула систематизују и организују, а потом тумаче у складу с постојећим вјеровањима и шематским структурама знања. Такве представе људи су производ њихове генетске и искуствене историје и често их прате симболички прикази, које људи исказују кроз мапе и језик. Бихевиорални географи сматрају да су односи између човјека и окружења динамични и двосмјерни, при чему акције и ментална стања појединаца изазивају реакцију (физичку и друштвену) окружења кроз промјењиве интеракције.

У савременим околностима то значи да постоји велики ниво предиктабилности одређеног понашања појединаца и група у складу с њиховим општим, у најширем смислу културним преференцијама. Уколико су те социјалне групе економски неразвијеније и у културном смислу традиционалније (с обзиром на значај религије у друштву), утолоко је и њихово могуће понашање предвидљивије. И обрнуто, ако су то економски независнији појединци или групе, широких погледа на друштвене процесе и мање оптерећени утицајима традиције (историје) и религије, уопште образованији (условно), њихове евентуалне одлуке ће имати мањи ниво предиктабилности. То ће бити резултат утицаја бројних фактора који ће утицати на доношење њихових одлука, а они укључују слојевитост представа и интеракцију различитих утицаја, ниво толерантности појединаца, његове (личне и групне) етичке норме. Најбољи примјер значаја бихевиоралне географије (у политичко-географском погеду), може се препознати на бројним примјерима Балкана током његовог савременог развоја, при чему су у свим кризама и ратовима одређене етничке заједнице (предвођене ауторитарним појединцима), доносиле увијек исте одлуке (ко ским и ко против кога). Између осталог, зато је Балкан (као и Кавказ, Блиски Исток…) веома

[111] У анегдоти о П. П. Његошу II, наводи се да је он дошљаку описао пут од Котора до Цетиња на начин да то путовање, за пријатеља, траје три луле дувана, а да непријатељ неће никад стићи до тамо.

погодан простор за моћне (свјетски хегемони) који могу креирати одлуке према својим интересима. Због различитих интересовања и увјерења, бихевиорална географија има блиске, интердисциплинарне, везе са психологијом, али и са другим бихевиоралним и когнитивним[112] дисциплинама (лингвистика, антропологија, економија и вјештачка интелигенција), као и дисциплинама које проучавају животну средину (просторно планирање, архитектура и урбанистичке студије).

Значења

Према *Argent* (2017: 320), бихевиорална географија је субдисциплина друштвене географије која се појавила као реакција на „квантитативни заокрет" и повезана је са парадигмом просторних наука. У основи, бихевиорална географија бави се проучавањем схватања о томе „како и зашто људи перципирају географско окружење које их окружује, начин на који то раде и како ове перцепције утичу на њихово просторно понашање". Док поједини географи ово учење издвајају као један од бројних хуманистичких приступа унутар друштвене географије (Аргент, 2017; Пит, 1998; Клоук и др., 1991), други га посматрају као засебну географску субдисциплину (Голд, 2009; Џонстон, 1997; Анвин, 1992), а што је резултат „ширине филозофских перспектива, фокуса истраживања, те њене методологије и епистемологије". Овакву позицију бихевиоралне географије *J. R. Gold* (2009: 282) је представио кроз два значења, при чему прво описује широко заснован покрет који је напредовао у географији од касних 1960-их до 1980-их. Наглашавајући важност веза између сазнања о животној средини и понашања, она је представљала коректив за преовлађујуће претпоставке које су подржале просторну анализу, али је и постала катализатор који је стимулисао нове приступе. Друго и савременије значење, које се све више преферира, односи се на специјализовану поддисциплину друштвене географије која „усваја разуђени приступ људском понашању и наглашава когнитивне процесе у обликовању и доношења одлука у простору". У фокусу истраживача ове дисциплине постоје три главна подручја: когнитивно мапирање[113], истраживање природних опасности и везаност за мјесто.

[112] Приступ који наглашава да просторно понашање људи зависи од тога како они разумију (опажају, спознају) свијет око себе.

[113] Когнитивна наука проучава менталне процесе, који су у основи стицање, чување и коришћење знања.

Дефинисање појмова унутар бихевиоралне географије има два историјски контингентна значења[114], од којих се прво односи на историјски покрет ка мултидисциплинарним склоностима (перцепција животне средине, географија понашања и перцепције, бихевиорална и когнитивна географија или географија слике), а друго наглашава улогу когнитивних процеса у обликовању одлучивања и понашања (когнитивни бихевиорализам[115]).

Becoming - географски коцепт

У поглављу 2.2.2 детаљно је описано филозофско и геофилозофско значење овог појма, а сада ће фокус бити на његовом тумачењу у географији. На основу тога како је *McCormack* (2009: 278) описао овај појам, произлази увјерење да се већи дио друштвене географије фокусирао на истраживање различитих процеса просторне трансформације, при чему се такво истраживање често заснивало на вјеровању у неопходност успостављања „одређених фиксних онтолошких и епистемолошких референтних тачака које су саме по себи непромјењиве“. Такође, јасно је да простор представља најочигледнију онтолошку референтну тачку, која се често схвата као апсолутна категорија (физички, метрички, или тродимензионални простор), који се поистовјећује са „контејнером“ унутар којег се налазе одређене ствари и дешавају различити догађаји. Из оваковог разумјевања концепције простора произлази важно ограничење, а оно се односи на процес промјена које настају. Такав простор „постоји као нека врста фиксне мреже унутар које се трансформација одвија“, јер је ова онтолошка тврдња повезана са епистемолошком, и та „спознаја се налази у дјелокругу субјекта сазнања, који има способност да посматра свијет са позиције објективне независности“. Потврда овог налази се у чињеници да су многа географска знања заснована на таквим тврдњама, из чега се изводи закључак да се такво знање „удружило са филозофијама бића“. Примат и легитимност оваквих тврдњи недавно су доведене у питање од стране друштвених географа, који покушавају да схвате сам простор „као процес који се најбоље разумије у смислу

[114] Филозофски појам који објашњава стање чињеница које нису нужно ни тачне ни нетачне, односно које нужно нити постоје нити не постоје. Контингентни догађај се догодио, али који и није морао да се догоди. Делез као примјер контингентног догађаја наводи настанак филозофије у Грчкој, коју су донијели странци.

[115] Процеси којима појединци стичу, чувају и призивају информације о мјестима са којима долазе у контакт.

постајања, а не бивања“. Из оваквог става произлази потреба реконцептуализације простора, која има значајне импликације на теоријску и методолошку праксу друштвене географије, а чиме утиче на географе и њихово поимање географског мишљења, као „преклапања теорије и праксе“ у процесу текуће диференцијације. Такође, постоји све већа видљивост идеје *becoming* у друштвеној географији, а која се може представити као „концептуални одговор на просторно - временске дисјункције модерности, постмодерности или глобализације“. Иако су поменуте филозофске тенденције разнолике, а често и дивергентне, оне имају бројне и веома важне импликације на теоријске, емпиријске и политичке обавезе и у домену друштвене географије.

Зато је сада добар тренутак да се боље освијетли питање овог појма (*becoming*) у географији и које се, доминантно (три аспекта), веже за питања простора. Први аспект је најочигледнији и односи се на саму природу простора, а размишљање о њему је повезано с просторним координатама (Еуклидова геометрија). То је различито од концепта апсолутног простора (непромјењиви апстрактни контејнер у коме се налазе спољни објекти и унутар којег се одвијају одређене активности) и није дефинисан претходно одређеним објектима. У опису овакавог простора, Мекормак се позива на Маркуса Дола (1996), који за његово дефинисање користи појам размак. На тај начин простор је „боље замишљен у динамичким терминима кроз процесе савијања и поновног пресавијања“ (тако настаје „згужвана географија“) у којем настаје свијет „континуираних варијација, постајања и случајности, а не константности, бића и предвидљивости“, па зато предлаже: „простор је боље схватати као глагол, а не као именицу“. То значи да овај аспект даје примат релативном (математичком) концепту у односу на апсолутни (физички) простор.

Други аспект односи се на „размишљање о простору кроз *becoming* логику, а што значи да треба проблематизовати одвајање простора од времена“. Иако ова тврдња може изгледати очигледно, она је потенцијално спорна у дисциплини чија је посебност повезана са разумијевањем простора и спацијалности (просторности), јер она „ремети аргумент о друштвеним наукама у свјетлу колапса великих историјских наратива“. За *McCormack* (2009: 279), право питање није „преиспитати или поново успоставити равнотежу односа између простора и времена, већ размишљати о оба, као о дијелу истог материјалног семиотичког процеса постајања“, а што је већ претходно сјајно представила Дорин Маси (2005) у књизи *For Space*[116], а што овај

[116] О овој књизи и њеном аутору, као сјајном феминистичку географу, биће говора у четвртом тому ове едиције ”Геофилозофија”.

аутор не помиње (?!). Он се реферира на радове старијих аутора, прије свега на Бергсона („спацијализација времена кроз одређене навике мишљења које лоцирају темпоралност унутар одређених објеката и ентитета или сијеку свијет на дискретне квантове репрезентативног садржаја“) и Лефевра, који преко појма ритам „подржава начин размишљања и схватања динамичког постајања појма простор – вријеме“.

Трећи аспект подстиче преиспитивање појма простор–вријеме као „својеврсног ритмичког тока, који захтјева пажљиво преиспитивање материјалности простора“. Овај аспект је близак геофилозофском аспекту (заснованом на принципима нео - материјализма), а Мекормак га повезује са радовима Бергсона, Делеза и Масумија на начин да „свака просторно изобличена теорија материјалности, ако не жели да се сруши под чистом чињеницом сопствене самоподударности“, мора бити у стању да објасни „виртуелност темпоралне диференцијације“. Овакво схватање постајања значи да „материјал простора“ није онај око њега нити онај „кроз који се постаје“. Умјесто тога, *becoming* (и његове релативне брзине и ритмови), дио су онога што чини материјалност простора битним, из чега географи почињу да развијају начине размишљања „кроз трансформативну материјалност простора и о томе како је ова трансформација олакшана низом технологија и технолошких пракси“ (нпр. софтверски код). На једном нивоу, ово се може схватити као информација која тече са једног сајта на други, али „ток кода се може схватити и као начин на који простор постаје“, јер пружа нове начине „повезивања, уређења и насељавања свјетова“ (код није само репрезент простора, већ и генератор за његове нове врсте).

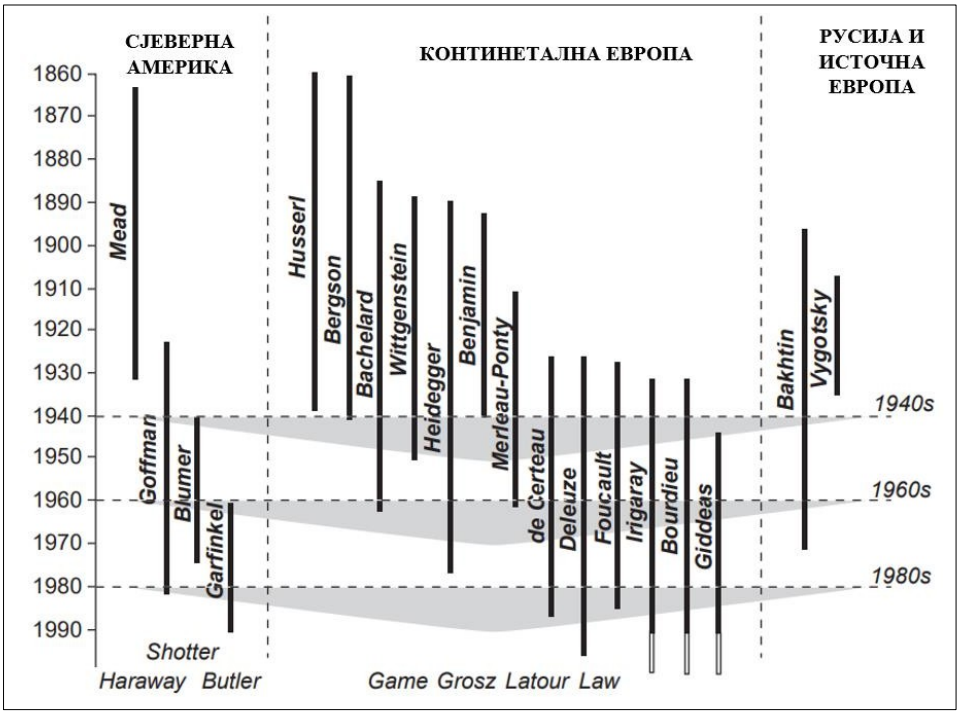
> Ако идеја постајања компликује границе између људског и нељудског као различите регистре бића, такође креативно брка поддисциплинарне границе које обично раздвајају друштвену и физичку географију. Заиста, једна од кључних импликација озбиљног схватања идеје *becoming* је управо таква гранична конфузија. Пратећи Делеза и Гатарија, можемо размишљати о одређеним мјестима као о „блоковима настајања“ састављеним од физичких, друштвених, технолошких и политичко - економских сила… Идеја *becoming* може представљати важан елемент концептуалног рјечника који би могао боље да омогући географима да поново размисле о сложеним питањима која превазилазе строгу подјелу између друштвене и физичке стране дисциплине, а климатске промјене су очигледан примјер (*McCormack* , 2009: 279).

Изазов који поставља филозофија постајања (*becoming*) не односи се само на нове начине размишљања о простору, већ таква

филозофија захтјева преобликовање пракси производње географског знања.

Након ове интерпретације појма *becoming*, поставља се питање његове повезаности са бихевиоралном географијом. Она је пронађена у Нерепрезентативној теорији (Трифт, 1999), постструктуралистичкој географској области која не представља нову парадигму с циљем елиминисања или замјене друге. Као што сматра *Anderson* (2009: 503), она не нуди скуп правила и конвенција које би могле да формирају једну од бројних холистичких концепција свијета, већ она „именује диференцирани скуп начина учења за рјешавање кључна два питања". Прво се односи на то како открити и водити (*disclose and attend*) рачуна о животу, као „диференцијалном, експресивном процесу постајања", у коме се много штошта дешава, прије и послије свјесног рефлексивног размишљања? Друго питање односи се на начин како промовисати (*foster*) типове описа или презентација „које покушавају супроизводити нове догађаје, ангажовањем и мијешањем у праксе", које суштински сачињавају живот. Нерепрезентативна теорија је због тога састављена од мноштва перспектива и инспирацију проналази у бројним изворима, укључујући Хајдегерове теорије праксе, постфеноменологију, различите микро-социологије, теорију мрежа – актер (*actor-network theory*), те Делезову и Гатаријеву хетеродоксну[117] верзију постструктурализма. Сада постаје јасније зашто је ова књига овако конципирана и зашто су била неопходна поглавља I / 2, 3 и 5 (филозофија, друштвена теорија и геофилозофија), јер без спознаје о капиталном доприносу кључних мислилаца, савремена географска мисао не би успјела да сачува научне оквире, већ би остала на нивоу праксе (као што је, нпр. просторно планирање).

[117] Супротну општеважећим (ортодоксним) ставовима.

Дијаграм 5. 1: Историјски развој (*life-time-lines*) Нерепрезентативне теорије (На основу: *Anderson*, 2009: 504)

Претходни дијаграм на илустративан начин даје хронолошки и компаративни преглед развоја Нерепрезентативне теорије, кључне постструктуралистичке теорије засноване на мноштву различитих перспектива, која ће бити предмет ширег објашњења у наредној књизи.

5.1 Бихевиоризам

У домену развоја психологије током XIX вијека, значајан утицај имале су и идеје еволуције (Дарвин), а суштинска питања су се односила на природу људског бића и питање интелигенције. Сходно Дарвиновим сугестијама о разлици између животињске и људске интелигенција (достигнути ниво, а не врста), проучавање способности учења су прво започете на животињама (Романес, Морган, Торндајк, Павлов[118]) и то у домену разумјевања инстинктивних способности животиња и њихових способности учења. Један од резултата ових истраживања односио се на дефинисање везе „стимуланс-одговор“ или *S-R* (*stimulus-response*), која објашњава начин учења животиња, које као посљедицу извршене радње добивају награду (храна). Торндајк је овај феномен назвао Закон дејства, а запажен допринос у проучавању имитације и учења путем покушаја и грешака је остварио логичар Бејн. Бихевиоризам се почео постепено развијати почетком XX вијека, а карактерисало га је неколико праваца. Према Пароту (2001), један правац је настојао да уведу методе „објективне“ природне науке у психологију, а највеће резултате су остварили В. Бехтерев (Русија), Х. Пиерон (Француска) и Џ. Б. Вотсон (САД). Овај правац је био тијесно везан за физиологију и тежио је стварању „нове психологије“. Присталице другог правца су вјеровале да ментални фактори одлучујуће утичу на понашање људи и изричито су се противиле интроспекционизму[119], а водећи протагонисти су били Б. Ф. Скинер те накнадно, психолингвиста Н. Чомски.

5.1.1 Класични бихевиоризам

Значајан допринос настанку бихевиоризма дао је Џ. Б. Вотсон, који је свој први текст („Бихевиористички манифест“, 1913) накнадно разрадио, нагласио његове основне утицаје и примјену, а потом објавио у форми књиге „Бихевиоризам“ (1924). У енциклопедистичком приказу овог правца, *Kimble* (2001: 1128-30) наводи да је прва форма овог учења названа класични бихевиоризам, након чије критике и ревизије је настао актуелни бихевиоризам. Класични облик овог учења појавио се у психологији као израз „протеста против структуралне психологије,

[118] Павлов је био први Руски нобеловац, бавио се физиологијом желучане секреције и условне рефлексије код паса, чиме је допринио развоју медицине и бихевиоралне психологије.

[119] Интроспекција представља акт самосвјести, који укључује размишљање и анализирање властитих мисли и понашања, што је једна од основних карактеристика људског бића.

доминантне теорија тог времена“. Према структурализаму, сврха психологије односи се на „разумијевање ума и свијести и да интроспективна метода представља пут до таквих разумјевања“. Вотсон је одбацио обе ове идеје, јер по њему „свијест није ни дефинитивни ни употребљиви концепт... већ само друга ријеч за душу“. Умјесто тога, он је предложио увођење научног метода (емпиризам, детерминизам и анализа), као једног од начина да се уведу суштинске идеје у класични бихевиоризам. При томе, он полази од емпиризма (видљивог), а не невидљивог (свијест). Због тога је Вотсон тражио да психологија ограничи своје испитивање на видљиве ефекте, а то су понашања људи која пружају одговоре, а основна метода је била посматрање. Као посљедица примјене емпиријског метода, настала су три специфична стања. Прво се односило на одбацивање менталних стања, које је имало исходиште у Платоновој анализи садржаја ума кроз три људска талента (знати, осјећати и чинити), што је у модерној психологији добило друге називе (спознаја, афект и тенденција реаговања). Вотсон се противио оваквим менталним концептима и превео их је у условне рефлексе: „језички (*laryngeal*) рефлекс за когницију, емоционални (*visceral*) рефлекс за афекте и моторни (*manual*) рефлекс за склоности реаговања“. Друго се односило на одбацивање физиолошких стања, у којем он физиолошке механизме ставља у исту категорију (неопажених) као што су и ментална стања. За разлику од структуралиста за које је „нервни систем… одувијек био тајанствена кутија, јер шта год нису могли да објасне „менталним“ терминима, они су их представљали као специфичност мозга“. Због тога је Вотсон сматрао да се понашање може свести на физиологију, јер „све док физиолог не сведе различите феномене психологије на електричне и хемијске процесе... он нам не може много помоћи“. Треће стање се односи на радикалну екологију (*environmentalism*), која третира Вотсонов методолошки емпиризам, по којем се већина људских особина учи. Он је ово изразио у чувеној изјави:

> Дајте ми туце здраве новорођенчади и мој одређени свијет да их васпитам. Гарантујем да ћу узети било кога, насумично, и да ћу га обучити да постане било који специјалиста. Могао бих одшколовати доктора, адвоката, шефа трговине и да, чак просјака и лопова, без обзира на његове таленте, склоности, способности, звања и расу његових предака (*Watson*, 1924: 82).

Kimble (2001: 1129) наводи да је детерминизам заснован на Вотсоновом истраживању понашања животиња, из чега је произашла предност лабораторијског експеримента над интроспекцијом. То је објашњено као антропоморфизам у проучавању понашања животиња.

Завршну фазу у примјени научног метода представља анализа, која према *Watson* (1924: 216) полази од тога да „наше проучавање понашања мора почети сецирањем појединца“. Он то сликовито објашњава на начин да је „неопходно прво погледати точкове прије него што се увјеримо да је аутомобил исправан“. Међутим, многи психолози су се противили бихевиоризму, јер су сматрали да он „дехуманизује човјечанство, да од појединца прави робота и да игнорише личне реалности свијести, воље и осјећај себе“. Средином двадесетог вијека у психологији је наступила „когнитивна револуција“, током које је бихевиоризам означен као „мимикрија науке“, која се само концентрише на „лабораторијска истраживања са бијелим мишевима и да производи знање које је површно, превише поједностављено и небитно за људско понашање“. Такве критике су навеле присталице бихевиоризма да ревидирају Вотсонову теорију и да развију либералнији бихевиоризам, у којем ће се теме о емпиризму, детерминизму и анализи поново разматрати, али на другачији начин.

5.1.2 Необихевиоризам

Прије разраде нових бихевиористичких идеја (друга четвртина XX вијека), а које су остварили бихевиористички психолози друге генерације (заслужни за нову верзију науке о понашању), важно је нагласити утицај логичког емпиризма на психологију тог доба. Од његовог самог настанка (1920-те) инсистирало се на посматрању и на научним појмовима. Први појам је представљао извор основних научних резултата, а други је морао имати оперативне дефиниције. На овај начин операционализам је поново укључио у психологију већину појмова (ментална и физиолошка стања), које је претходно Вотсон одбацио као израз „субјективности структуралне психологије“. *Parot* (2001: 1135) наводи да је то био резултат еволутивног развоја њихових концепција, а као посљедица различитог тумачења бихевиоризма Торндајка и Вотсона. Први је био увјерен да су навике у потпуности засноване на *S-R* везама и да су, као такве, ојачане појавом задовољавајуће награде. Вотсон је негирао Закон ефекта и улогу награде због свог мистериозног ретроактивног дејства. Ово неслагање између два оснивача бихевиоризма подстакло је даљи експериментални рад на животињама, а значајне резултате у томе су остварили истраживачи с Берклија, од којих највеће заслуге за ове промјене припадају Е. Г. Толману (1922), који је био под великим утицајем теоретичара гешталт теорије (В. Колер) и који је за ментална стања понудио „нову формулу бихевиоризма“. Он је проучавао утицај награде или казне на мишеве у лавиринту (учење понашања), на чијем крају се

налази храна. Да би дошли до хране мишеви су морали да науче пут, што је препознато као уочљиви квалитет понашања животиње, назван као „упорност док се циљ не постигне“. Из оваквих менталних стања, заснованих на стимулансима (глад) и одговорима (храна), дефинисани су биолошки, когнитивни и хуманистички појмови. Толман је експерименте спроведене на Берклију (мишеви у лавиринту) преточио у своју најпознатију књигу[120] у којој је предложио поновно увођење неких унутрашњих елемената (организација и антиципација понашања). У њој је описао како његови мишеви конструишу менталну (когнитивну) мапу лавиринта, појам који ће накнадно постати окосница бихевиоралне географије, а који се заснива на томе да понашање актера није било вођено једноставним (један на један) *S-R* везама, већ компликованим обрасцима прилагођавања. Ови обрасци прилагођавања су представљали сврху, а организам је морао бити концептуализован као функционални процес. На овај начин, Толман је вратио менталне концепте у психологију, које је претходно Вотсон желио да елиминише. Он је увео и концепт интервентних варијабли које се налазе између стимуланса и одговора, које „несумњиво одговарају ономе што обични људи називају ум“.

Према *Kimble* (2001: 1130), ове промјене у бихевиоризму су пратила унапређења у прочавању менталних и физиолошких стања, те биолошко - еколошких интеракција. Прва су била резултат онога што је Толман понудио као „нову формулу за бихевиоризам“, а што је описано у претходном пасусу о мишевима у лавиринту. За разлику од значаја експеримента за проучавање менталних стања, за развој физиолошких стања су била кључна напредна технолошка рјешења[121]. То се, правасходно, односило на проучавање мозга, чије неуронске промјене (електро - хемијске) одражавају карактер промјене физиолошких стања. Важан сегмент емпиризма представљају биолошке и еколошке интеракције. Напредак у проучавању понашања животиња (етиологија) и генетике понашања, ублажили су претрходни радикални еколошки став бихевиориста. Сада је општеприхваћен став да понашање зависи од интеракције између еколошких и биолошких утицаја, при чему њихов релативни значај варира. Биологија даје јачи допринос инстинктивним радњама, док у друштвеном понашању животна средина има важнији утицај.

[120] Циљ понашања животиња и човјека, 1932.

[121] *PET* (скенири), *MRI* (магнетна резонанца), *EEG* (компјутеризована електроенцефалографија)

У домену детерминизма постоје двије концепције (експериментална и когнитивна), које тумачење људског понашања доводе у везу с посљедицама интеракције између спољашњих сила. За неке психологе је то неприхватљиво, јер нарушава идеју да понашање изазивају стални агенти из видљиве (*tangible*) стварности. Неки експериментални психолози узрочност понашања проналазе у новопронађеним биолошким механизмима, док многи когнитивни психолози ту узрочност виде „у неким менталним агентима који конструишу перцепције, претраживање меморије, рашчлањивање текста, коришћење алгоритама и хеуристике[122] за рјешавање проблема“. За разлику од њих, други психолози (укључујући многе бихевиористе), доводе у питање обе концепције, јер научно објашњење није повезано с терминима сталних физиолошких (много мање менталних) узрока, већ у смислу закона који се односе на зависне варијабле те науке. Такође, Кимбл (2001) констатује да је још Вотсон утврдио да научни принцип анализе полази од тога да је бихевиориста заинтересован за понашање цјелине човјека, а не неког његовог дијела (рука, нога…). Ова теоретизација је накнадно допуњена свеобухватним организационим механизмима, који су касније названи „синтакса понашања“ (Лашли, 1951) или „планови“ (Милер и др., 1960).

5.1.3 Актуелни бихевиоризам

Ипак, поред овог кратког информативног (историјског) пресјека о развоју бихевиоризма, за нас је важнији актуелни бихевиоризам. Иако је *Watson* (1924: 11) дефинисао бихевиоризам као „природну науку која читаво поље људских прилагођавања третира као своје“ и који је унаприједио бихевиористичку интерпретацију васпитања и образовања, пословног управљања, социјалних програма, психопатологије и психотерапије, његови насљедници су осавременили овај приступ. Један од значајнијих психолога био је Б. Ф. Скинер (1948), који је током своје дуге каријере изнио сличне тврдње о широко распрострањеној релевантности бихевиоризма. Он га је примјенио у образовању, вербалном понашању, психотерапији, па чак и у замишљеном утопијском друштву (*Walden Two*).

Kimble (2001: 1130) наводи да је већина савремених бихевиористичких психолога „напустила свеобухватну теорију и

[122] Наука о могућностима научног истраживања, која обухвата методе и технике рјешавања проблема, учења и откривања који су базирани на искуству (коришћење лако доступних информација) и одговара на питања: шта се може научно истражити? шта се не може? шта је аксиом?

окренула се њеној ужој примјени, често у области учења“. Зато је могуће данас идентификовати присталице бихевиоризама које прихватају Вотсоново инсистирање да се „научна психологија односи на психологију стимуланс - реаговање“, али се међусобно разликује по неколико других тачака. Радикални бихевиоризам ставља јак акценат на еколошку контролу дјеловања, што одбацује ментална стања и физиологију, као одреднице понашања, и тврди да су теорије о учење непотребне. Оперативни бихевиоризам (Толман 1922, Спенс 1956) прихвата психичка стања када су дефинисана оперативно, препоручује дедуктивну теорију и потенцира физиологију. Физиолошки бихевиоризам (Хул, 1943, али и већина модерних бихевиориста) комбинује оперативни бихевиоризам са преференцијом за концепте идентификоване са физиолошким процесима, који се узимају као дјелотворни узроци понашања. Функционални бихевиоризам (Торндајк, 1911; Скинер, 1981; Кимбл, 1996) третира понашање као производ еволуције. Оба понашања, које је сачувано у еволуцији и понашање које се стиче учењем, имају адаптивну вриједност. Теоријски бихевиоризам (Статс, 1999; Стадон, 1999) третира унутрашња стања као теоријске конструкције које могу (али не морају) бити узрочници. Само неколицина психолога (Кимбл, 1996, Статс, 1999) настављају Вотсонову традицију бихевиоризма као опште теорија понашања.

5.2 Бихевиорална географија или бихевиорализам

С обзиром на њену епистемологију и методологију, бихевиорална географија се различито дефинише. За једне је то друштвеногеографска субдисциплина, која је настала као реакција на „квантитативни заокрет“ и парадигму о географији као просторној науци током 1960-их и 1970-их. За друге, то је тек друштвеногеографски приступ који појашњава начине, тј. како и зашто људи опажају (перципирају[123]) географско окружење на њихов посебан начин, али и како то опажање утиче на њихово просторно понашање. Важно је поменути да постоји разлика између бихевиоризма као психолошке дисциплине (*behaviorism*) и бихевиорализма у географији (*behavioralism*). *Gold* (1980: 34) појашњава да бихевиорализам омогућује људима „као активно мислећим бићима, која користе своје когнитивне моћи и способности, да стекну, организују и распореде знање ради представљања свог отвореног понашања“. У даљој разради основних појмовних одредница важно је поменути став Аргента (2017), по којем бихевиорализам стоји у директној супротности са бихевиоризмом, а објашњење овог исказа захтјева шири одговор. Већ смо навели да је бихевиоризам грана психолошке мисли која истражује људско понашање кроз испитивање односа стимуланс - одговор у мозгу (*S-R* везе). Постао је утицајан у друштвеној географији тек када је почео губити значај у другим друштвеним наукама (економији, архитектури, социологији, антропологији и психологији), а разлог за ту нелогичност у бихевиоралној географији лежи у допуни њене епистемологије, с веома утицајним појмом трансакцијског конструктивизма.

Приликом овог кратког увода у настанак бихевиоралне географије, важно је поменути и нека другачија тумачења, која су настанак овог правца доводила у везу с критикама „квантитативне и теоријске географије“, које су биле засноване на тестирању модела просторне организације и понашање, те на рационалном доношењу одлука. Под тим појмом Џонстон (1997) сматра доношење одлука, у чијој сржи су били монетарни критеријуми, највидљивији у саобраћајној географија (минимизирање транспортних трошкова), али који нису значајно помогли у разумјевању везе између претпостављеног

[123] Перцепција је несвјесни процес којим мозак организује податке доспјеле од стране разних чула, која затим интерпретира и тако ствара смислену цјелину, нпр. одређен предмет, јасан говор итд.

понашања у датим просторним оквирима. Разлог за то лежи у поједностављености тих критеријума, на чијим претпоставкама су засноване одлуке и понашања људи. Умјесто тога, успостављене су иницијативе за „реалније“ моделовање, засновано на посматраном, а не на претпостављеном процесу доношења одлука.

Према *Walmsley & Lewis* (1993: 122), то филозофско учење је преузето из „гешталт психологије“, а по којем у друштвеногеографским истраживањима „људи ступају у интеракцију са околином по реду, слиједе своје потребе и жеље, али то чине ослањајући се на прошла искуства, заједно са релевантним историјским и актуелним друштвеним контекстом“. У својим реакцијама против квантитативне револуције, бихевиорални географи су исказали потребу да човјек, као главни актер, поново постане „активан, осјећајан агент у центру размишљања о просторном одлучивању, а не апстрактни постулат који се понаша *a priori* на чисто себичан и рационалан начин“. То значи да је човјек „погрешиво друштвено биће, које дјелује у условима несавршеног знања, ограничене рационалности, а понекад и супротстављених циљева“. Из овога постаје јасно да је бихевиорално учење имало тенденцију да преокрене правац географског размишљања и објашњавања процеса изградње теорије и то, из идеалних агрегатних просторних образаца које стварају замишљени рационални економски актери ка појединачном друштвеном агенту. Претходна истраживања, током квантитативне револуције, већ су открила да су „економски агенти“ (нпр. радници, предузетници) ријетко доносили локацијске одлуке засноване, искључиво, на појму најмањег отпора и највећег економског приноса. Ово не значи да су људи увијек били дужни да поступају ирационално, већ да су појединци тежили да доносе одлуке и на основу непотпуних информација и „ограничене рационалности“. Стога, важан аспект бихевиоралног приступа у друштвеној географији је било признање да постоји значајна варијабилност у томе „како појединци перципирају и производе менталне слике“. Ту се мисли на постојање бројних разлика, укључујући оне између појединих особа, које се односе на њихову старост, пол, етничку припадност, социоекономски статус. Све те разлике утичу на просторне процесе у доношењу одлука (*spatial decision-making processes*), без обзира на разлике о просторној спознаји.

Дијаграм 5.2: Поједностављени модел односа човјека са околином
(На основу: *Gold*, 2009)

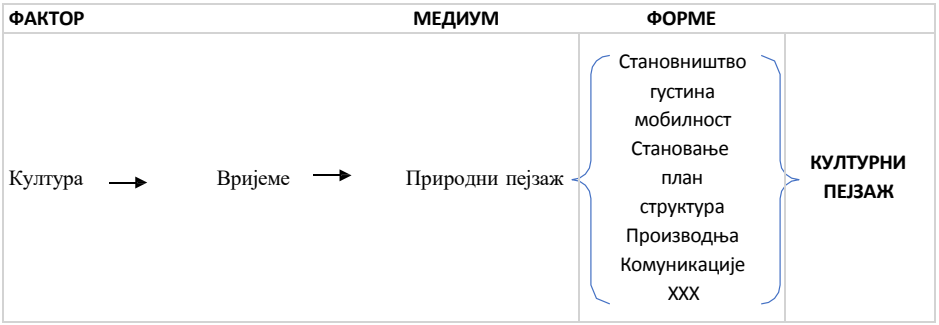
Све предложене модификације просторно - научног приступа стимулисале су рад који је постао познат као бихевиорална географија, а чији настанак Џонстон (1997) доводи у везу с појавом кључне збирке есеја (Кок и Голиц, 1969), коју ће исти аутори ревидирати накнадно (1981), те на крају синтетизовати у форми великог уџбеника (Голиц и Стимсон, 1987, 1997). Његови основни садржаји се односе на осам кључних области, с нагласком на:

> Моделима који би били алтернатива онима из нормативне теорије локације, засноване на економској и просторној рационалности бића; дефинисањем окружења, осим објективне физичке стварности као миљеа, у коме су реализују одлуке и дјеловања људи; процесима, а не на структуралним објашњењима људске активности и физичког аспекта животне средине; распакивању просторних димензија психолошких, социјалних и других теорија о доношењу одлука и понашању људи; промјена у нагласку са агрегатне популације на дезагрегатну скалу појединаца и малих група; потреба за развојем нових извора података, осим генерализованих масовно произведених статистичких агрегата владиних агенција, који су замагљивали и претјерано генерализовали процес доношења одлука и посљедично понашање; методама које нису традиционално из домена математике и диференцијалне статистике, а које могу помоћи у откривању латентних структура у подацима; и жеља да се географска истраживања споје са све ширим током међудисциплинарног истраживања изградње теорије и рјешавања проблема (*Golledge and Timmermans*, 1988: 25).

Из овога произлази основни циљ бихевиоралне географије, који односи се на разумијевање како и зашто људи перципирају животну средину и како ове перцепције утичу на њихово стварно просторно понашање.

5.2.1 Главни модели

Важан елемент у бихевиоралној географији односи се на покушај повезивања одређеног просторног оквира (макро, мезо и микро нивои) са карактеристичним опаженим обрасцима. У већини енциклопедистичких приказа (Аргент, 2017; Голд, 2009; Леј, 1996) или прегледних чланака (Монтело, 2011; Кичин, 1996; Голиц, 1981) о развоју бихевиоралне географије, већина тих аутора развој бихевиоралних модела смјешта у 1960-те. Вриједно пажње је Голдово (1980) запажање о значају раних географских радова (Сауер, Рајт, Вајт, Кирк), чији допринос настанку савремене бихевиоралне географије је несумњив. За њега, Сауер је био први географ који је уочио различите приступе у коришћењу земљишта (у прошлости), а који би се могли описати терминима социјалних и културних разлика. Кроз своје публикације и оригиналну школу историјске географије (Беркли) Сауер је фокусирао пажњу на односе човјек - тло и њихове посљедице на пејзаж.

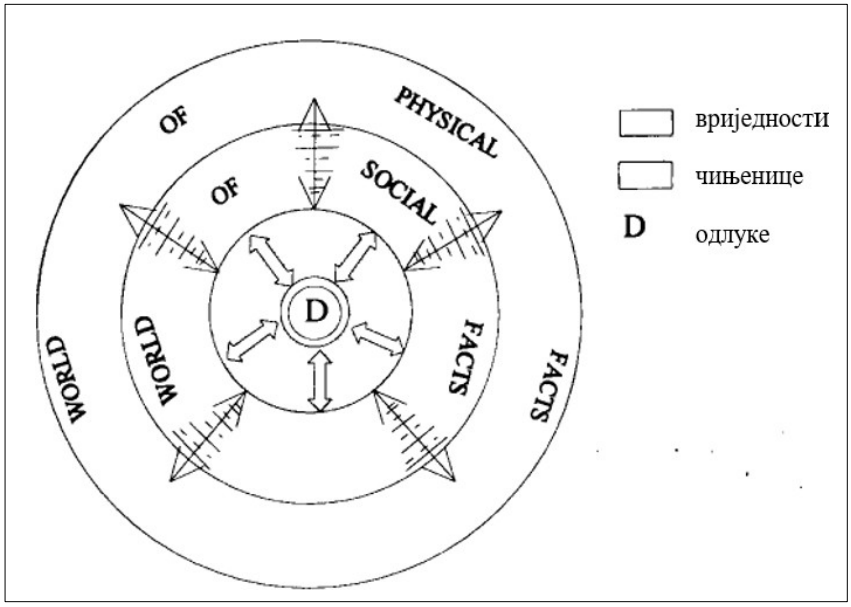
Дијаграм 5.3: Настанак културног пејзажа (На основу: *Sauer*, 1925: 343)

Из тога су произашла два приступа у истраживању пејзажа, од који се први односио на природни пејзаж, који обједињује физичке квалитете (облике рељефа, вегетацију, тло, минерале и др. ресурсе) и који су значајни за човјека. Други приступ односио се на културни пејзаж, који је осавремењен радом човјека, а који најбоље одсликава претходни дијаграм, у којем је култура агент (фактор), природно окружење је медиум, а културни пејзаж је резултат тог процеса (дијаграм 5.3).

Кирков модел

Кирков претходник је био Рајт (1947), који је позвао географе да у своја истраживања укључе и хуманистичку перспективу, која би проучавала субјективност људи у домену географских схватања и вриједности. Он је ову област истраживања означио као „геозофија“, а

потом је Вилијам Кирк (1952) проширио проучавање географског знања кроз развијање бихевиоралног концепта о окружењу, али не онако како је то објективно познато, него онако како га схватају појединци и групе. Рајтови и Киркови напори били су значајни за хуманистичку географију, јер су оба мислиоца схватила да географи требају да прошире свој истраживачки хоризонт и да у њега инкорпорирају људску свијест и сазнање. Зато већина истраживача сматра да је то био почетак бихевиоралне географије, а настанак првог модела веже се за рад историјског географа Кирка (1952, 1963), који је настојао да креира замјену за Сауерову типично еколошку (*environmentalist*) концепцију у односима човјек - земља. Он се интересовао за начине на које друштва, у различитим мјестима и временима, интерпретирају и одговарају на своје окружење, из чега је извукао закључак да људи дјелују у складу са својим: еколошким опажањима, погледима на свијет која могу бити друкчије означена у односу на реалност, али и најдубљим увјерењима која проистичу из њихове посебне културе. Препознао је елементе слојевитости у познавању животне средине и просторног понашања и то је представио првим, експлицитно бихевиоралним, моделом концентричних кругова (окружење) у чијем центру је донисалац одлуке (човјек). У конципирању овог модела, Кирк (1963) се ослањао на принципе гешталт психологије, према којима постоји разлика између објективног (феномени или чињенице) и бихевиоралног окружења. Први представља физичко окружење које је модификовао човјек, док је друго психо - физичко поље у којем су феноменолошке чињенице организоване према обрасцима или структурама (*Gestalten*) и стеченим вриједностима, у културном контексту. Такво окружење *Argent* (2017: 323) описује као „перцептивно царство, које обезбјеђује сваки људски агент у својој сопственој контемплацији свијета физичких чињеница". У даљој разради овог приступа, Кирк је направио разлику између свог појма бихевиорално окружење и тог појма у гешталт теорији, јер је сматрао да се формирањем овог окружења ствара основа за рационално човјеково понашање.

Дијаграм 5.4: Кирков модел бихевиоралног окружења и чојвека
(На основу *Gold*, 1980: 36).

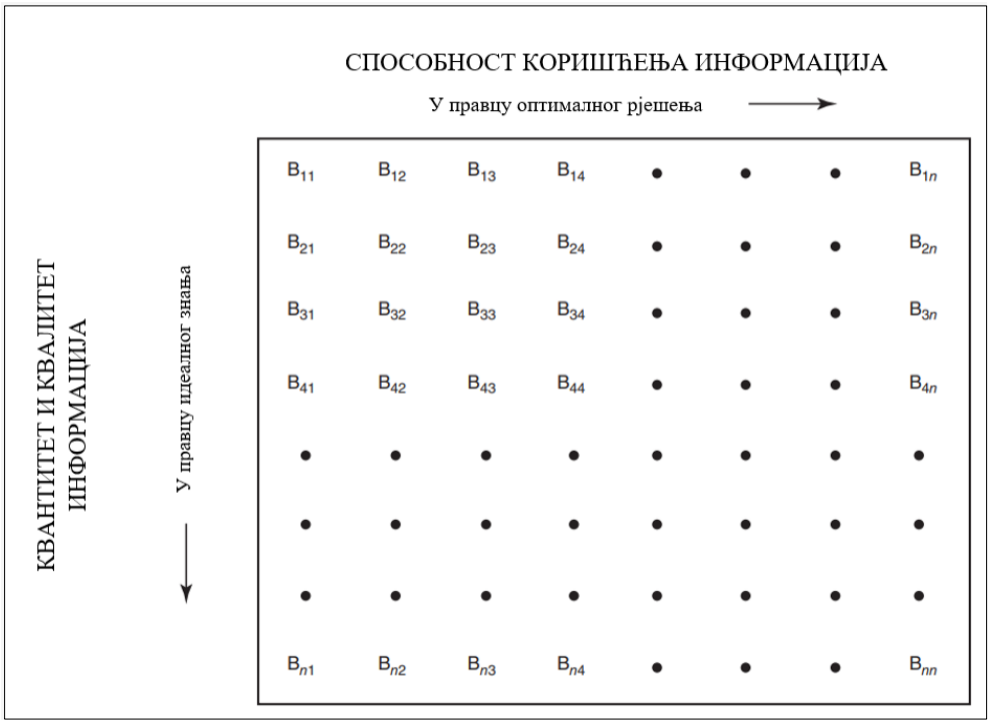
У овом моделу варирају физичке и социјалне чињенице објективног окружења, које су само дио бихевиоралног окружења, и које „пробијају“ високо сензитивни филтер културних вриједности. *Gold* (1980: 37) наводи да такве вриједности (временске и просторне) могу имати различито значење за људе из различитих култура или чак из истог друштва, али у другом временском оквиру. Важност овог модела огледа се у томе што он уводи појам бихевиорално окружење у географско проучавање, које је ограничено двјема традицијама. Прва се односи на увјерење по ком је доношење одлука засновано на рационалним претпоставкама о укупној ситуацији и то асоцира на „економског човјека“ који одлуке доноси на основу чињеница објективног, а не бихевиоралног окружења. Друга традиција има упориште у општим ограничењима гешталт теорије, тако да је идеја бихевиоралног окружења остварила много већу корисност са овим призвуком гешталт теорије. Другим рјечима, Кирк је препознао коегзистенцију двије логички одвојене, али тијесно повезане области, а то су физичко окружење и емотивни свијет човјека. Први је довољно јасан, док други представља доносиоца одлука (људски агент) који активно размишља о том објективном свијету. Перцепција првих, о овом свијету, утицала је кроз потенцијално мноштво начина на „високо осјетљиви филтер култивисаних вриједности“ .

Предова матрица

Иако је Кирков модел накнадно критикован, његове основне идеје утицале су на каснији развој бихевиоралне географије. Значајан допринос томе дали су: Кејтс (1962), Волперт (1964), Пред (1967), Гоулд и Вајт (1974), Голд (1980), Кичин (1996) и др. Кејтс је истраживао локације насеља на поплавним подручјима и установио је да људи доносе одлуке о локацији на основу ограничене рационалности, у којој су људски агенти свјесни само једног подскупа (у односу на читав низ) фактора који могу утицати на оптималну локацију. Он је утврдио да су његови испитаници, углавном, били задовољни тиме што је њихово просторно одлучивање одражавало одређени компромис између низа фактора (социокултурних, емоционалних, стратешких и економских), али је њима недостајала економска оптимизација таквих одлука. То значи да су људи узимали у обзир, између осталог, и цијену земљишта и градње (умањену) на таквим локацијама, али нису у ту цијену укалкулисали могућност поплаве и све штете које ће, евентуално, претрпити. Према *Argent* (2017: 324), ова и слична истраживања потврдила су тезу да се у оквиру бихевиоралне географије односи између људске индивидуе и њеног окружења посматрају као рефлексивни, при чему се људско понашање сматра, не само ограниченим или контролисаним у односу на физичко окружење, већ и као а фактор у модификацији тог окружења. Ово препознавање људске активности, као фактора у промјени животне средине „успоставља рефлексивни ланац дјеловања и одлучивања у коме свака модификација животне средине покреће даље промјене у људској интерпретацији тог окружење и могућност још веће људске интервенције“. Волпертово истраживање навика шведских фармера било је сагласно с Кејтсовим закључком о задовољавајућем понашању економских агената и укључивало је нове појмове, као што је корисност мјеста, који је постао утицајан у проучавању људских миграција.

Ипак, у овој фази развоја, највећи допринос је остварио *Pred* (1967: 25) с успостављањем „бихевиоралне матрице“, чији је концепт (укључујући и пратећи дијаграм) у супротности с „идеалним, самоинтересним одлучивањем рационалног економског човјека неокласичне економске теорије (*homo economicus*)“. Матрица се односи на људско биће које свакодневно посједује одређени квантитет и квалитет информација (ордината у матрици), али и капацитет људске јединке да преради ове информације и донесе одређену одлуку (апсциса). Ова матрица је појачала представе о тзв. идеалном одлучивању (налази се у доњем десном углу матрице), иако је такво локацијско одлучивање људи ријетко, готово немогуће. Ипак, *Argent*

(2017: 324) наводи да је Пред био свјестан тога и да је имао намјеру да матрицу учини динамичном, откривајући како је доношење одлука и просторно понашање промјењиво и да зависи од одговора на покушаје и грешке. Из тога он извлачи закључак о очекивању да ће овај модел „еволуирати ка постизању нужног и рационалног идеала“.

Дијаграм 5.5: Предова бихевиорална матрица одлучивања
(На основу: *Pred*, 1967: 25)

На претходној слици је видљиво да је на апсциси графички приказана ментална способност појединца да обради добивене информације, а оптимално рјешење се креће ка десно. Истовремено, количина и квалитет добивених информација је директно пропорционална иделаном знању, тј. њен графички приказ на ординати је усмјерен на доле. Из тога је јасно да се зона идеалног (оптималног) одлучивања налази у доњем десном углу. Један од Предових капиталних доприноса бихевиоралној географији односи се на препознавање кључног принципа, а то је рефлексивност[124]. То значи да

[124] Рефлексивност се односи на кружне (повратне) односе између узрока и посљедица, посебно оне који су уграђени у људске структуре (нпр. вјеровање). Рефлексивни однос је двосмјеран, при чему и узрок и посљедица утичу један на други у односу у коме се ни једно ни друго не могу означити као узрок или посљедица.

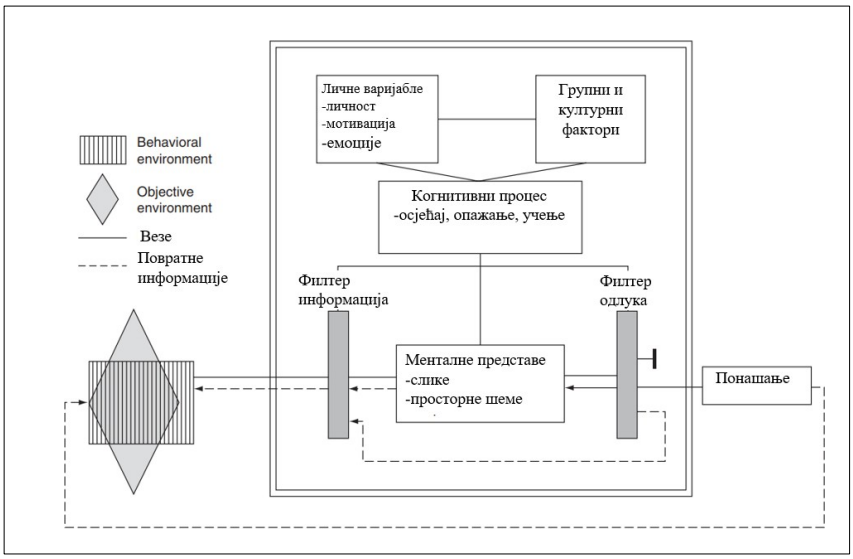
су људско просторно одлучивање и понашање (једно), а физички и социокултурни миље (друго). У том миљеу се дешавају међусобно повезани процеси на рефлексиван начин. Ово признање довело је до значајног истраживања когнитивних структура и процеса, којим појединци осмишљавају стварне и замишљене просторе и мјеста, на основу чега ће се развити школа когнитивног мапирања. Овдје треба поменути да многи повезују истраживање когнитивног мапирања са популарним појмом менталних мапа, али је први појам много шири и захтјева шире објашњење

Голдов модел

Једно од посебно интересантних подручја у бихеовиралној географији постало је питање интерфејса[125] између ума и окружења, јер се о томе није много знало, па се то сматрало својеврсном „црном кутијом“ дисциплине. Због тога су рана истраживања била фокусирана на покушај бољег разумијевања начина како појединци доживљавају своју околину и како су такве перцепције утицале на стварно понашање. *Saarinen* (1979: 465) је то објаснио преко основног садржаја бихевиоралне географије, а по њему то су слике животне средине (*envirnomnet*) које: „постоје; могу се тачно идентификовати; постоји јака веза између слика животне средине и стварног понашања”. Накнадно су се појавили сложенији оквири, а добар примјер пружа Голдов модел (1980) који је (наводно) идентификовао елементе и односе који повезују просторну спознају и понашање. Уопштено говорећи, он описује два облика репрезентације (слике и просторне шеме), као основне сазнајне елементе који посредују при избору понашања. Сваки појединац је дио два свијета (објективног и бихевиоралног окружења), при чему је слика, коју он има у глави (ментална слика) о неком објекту, људима, мјестима или областима, а које тренутно нису дио његових сензорних информација (ван његових пет чула, тј. не види их, не чује, не додирује, не мирише и не осјети их). Друга репрезентација односи се на просторне шеме, које су оквири у којима људи организују своје знање, који садрже остатке прошлог искуства, али и прилагођавање тренутним сензорним информацијама. Обе репрезентације (слике и просторне шеме) су под утицајем когнитивних процеса, саме личности и свакодневних социо-културних промјена. Сви ови елементи улазе у састав филтера (информација и одлука), који накнадно обликују одлуке.

[125] Рачунарски појам који се односи на систем веза са рачунаром, при чему се помоћу софтверске компоненте омогућује коришћење датог програма, док се хардверска односи на везе између појединих дијелова компутерског система.

Повратне информације, на свим нивоима, служе за индикацију учења, додјељивање вриједности искуству и исправљање стратегије понашања у будућности. Самокритички, *Gold* (2009: 287) примјећује да је, на једном нивоу, овај модел имао „заводљиву једноставност, сугеришући пермисивно широке линије, унутар којих се интегришу истраживања“. Ипак, упркос површном приближавању терминологије и перспективе, усклађене са дискурсом психологије, у стварности је такав модел „само успутно позивао на успостављање когнитивне теорије или чак до одређеног психолошког концепта, који је укључивао“. У ретроспективи, то сада изгледа симптоматично као концептуална слабост, у којој се нашла бихевиорална географија почетком 1980-их, када и почиње њено занемаривање у корист постструктуралистичких, прије свега, радикалних приступа.

Дијаграм 5.6: Индивидуална просторна спознаја и понашање
(На основу *Gold*, 1980: 42)

Ова Голдова шема је накнадно адаптирана од стране Голица и Стимсона (1987), а укључивала је елементе Кирковог модела физичког и бихевиоралног окружења, који су настојали да експлицитно раздвоје перцептивне и когнитивне процесе који се налазе у уму онога који опажа.

Кичинов модел

Роб Кичин је један од најпродуктивнијих савремених географа[126] средње генерације, који има веома широко географско образовање и одлично познавање психологије. Он је направио веома амбициозан покушај интеграције различитих увида из домена психологије животне средине у модел когнитивног мапирања (1996) и тај његов рад, вјероватно, представља резултат истраживања које је провео у процесу израде доктрорске тезе[127], чиме је амбициозно започео своју веома плодну академску каријеру. На основу овог кратког увода, јасно је да је *Kitchin* (1996: 68) понудио једну од најкомплекснијих и најбоље утемељених концепцијских шема у дотадашњем развоју бихевиоралне географије. Он је пошао од претпоставке да су претходни модели „били сувише поједностављени и да не садрже експлицитне детаље о односима и процесима комуникације између елемената тих модела". Зато је он уочио потребу израде једне компактније и кохерентније теорије, на основу које би се стекли увиди у читав процес просторног мишљења и понашања. Она би била заснована на емпиријским истраживања и теоријама (из географије и психологије) и почивала би на четири премисе. Оне се односе на појединца који доноси одлуке (активно доношење свјесних одлука, постављање циљева и извршавање задатака које он тада користи како би реаговао и усмјеравао понашање у окружењу за постизање тих циљева); његово понашање је функција и стварног и субјективног свијета (понекад су индивидуалне реакције детерминистичке, тако да нечије опције постају ограничене); појединац је активан перцептор (дискриминирајући и активан селектор информација из стварног свијета, који користи прошла искуства и садашња увјерења да филтрира потребне информације); цијели систем је динамичан и уграђен (информације се стално рециклирају и поново обрађују, уз много проблема и сценарија који се истовремено обрађују паралелно). Такође, Кичин је у своју концептуалну шему укључио и главне постулате пет кључних теоријских претпоставки, а то су: Голицова (1993) теорија когнитивних парњака (*cognitive counterparts theory*); теорија дјелимичне хијерархијске структуре (*partial hierarchical theories*) просторног знања (Даунс, 1970; Макнамара, 1986); Голицова

[126] Његов лични сајт *www.kitchin.org* пружа информације о 34 (ко)ауторске књиге (претежно из области друштвене, бихевиоралне и дигиталне географије, али и картографије и научне фикције), 12 енциклопедијских томова у којима је био (ко)уредик и преко 200 научних радова.

[127] Кичинова докторска теза (1995) се односила на области когнитивног мапирања.

(1978) теорија сидро-тачка (*anchor - point theory*); теорија двоструког кодирања (*dual coding*) о когнитивним мапама (Пајвио, 1979; Лојд, 1982); и као пета теорија, идеја о менталним шемама (*mental schemata*) које се користе за приступ знању (Цимринг и Грос, 1991; Медики - Скот и Блејдс, 1992).

На сложеност Кичиновог модела указује сам дијаграм (Прилог 6), преко којег је он покушао да опише вишедимензионални и мултискаларни (временски и просторни) начин функционисања људског ума у процесу опажања стварног свијета. Према *Gold* (2009: 287), у њему се исказује привржености првобитним циљевима когнитивне бихевиоралне географије (аналитички бихевиорализам), преко којег аутор фокусира истраживање когнитивног мапирања на три главне области. Прва проучава начине на које различите групе у друштву (нпр. дјеца, мањинске етничке групе, инвалиди…) конструишу и организују своје менталне мапе. Друга се фокусира на схватање људи о урбаној средини, која с растом урбанизације постаје доминантно друштвено питање, а о чему је још писао Линч (1960) и који је тврдио да су „урбани становници менталне слике свог окружења систематизовали у пет главних категорија“ (стазе, ивице, окрузи, чворови и оријентири). На крају, трећа област је најшира и она обухвата неколико различитих истраживања. Једно од њих односи се на појам геозофија, који је у рана бихевиорална истраживања увео Ловентал (1961) и који је истакао улогу личне маште која игра важну улогу у селективном филтрирању стимуланса из окружења. Тиме је започето пионирско истраживање перцепције пејзажа, области која се развила у суштинску поддисциплину бихевиоралне географије током наредног периода. У ову групу спада и важан Хагерстрандов рад о географији простор-вријеме (детаљније у 5.3.3), те сродна хуманистичка истраживања, која су укључивала Туанов, Сариненов и Релфов рад у области феноменологије, чији је фокус перцепција пејзажа и мјеста, те Батимерова истраживања о вриједностима и вјеровањима у поштовању животне средине. Пошто ће се о овим хуманистичким приступима нашироко говорити у наредном дијелу књиге, сада је довољно напоменути само да су хуманистички приступи били веома посвећени откривању дубоко личне везе између појединца и његовог окружење (оба, физичког и бихевиоралног), као проживљени тоталитет прије него испитивање двосмјерних односа између људи и њиховог окружења. Сада се можемо посветити детаљнијем појашњењу Кичиновог модела.

Као што се види на датом дијаграму, овај модел састоји се од три цјелине, које су замршено повезане и испреплетене. У објашњењу свог модела, *Kitchin* (1996: 73) полази од констатације да у њему нема

почетне и крајње тачке, иако је приказан као слијед сукцесивних фаза „унутар којих подјединице могу да функционишу паралелно једна са другом, умјесто да чекају информације из другог одјељка“. Прва цјелина је „стварни свијет“ и представља окружење с којим су појединци у интеракцији, и за разлику од претходних модела (Кирк или Голд), бихевиорално окружење није приказано у шеми (такво окружење је конструисано у оквиру радне меморије, засновано је на „стварном свијету“ и информацијама из дугорочног памћења, а што помаже у формулисању отвореног понашања). Стварни свијет је подијељен на два извора информација, примарни (еколошки) и секундарни (друштвени), помоћу којих се омогућује интеракција појединца с когнитивним мапама знања и тако добивају информације релевантне за одлуку.

Табела 5.1: Реални свијет чињеница које утиче на истраживање когнитивног мапирања

Извори		Примјери	
Примарни (еколошки) интеракцијски извори	Непромјењиви еколошки извори	Физичка топографија	*Canter* (1977)*; Cohen et al.* (1978)
		Физичка дистанца	*Cadwallder* (1973); *MacEachren* (1980)
	Промјењиви еколошки извори	Број промјена	*Golledge et al.* (1969); *Staplin & Sadalla* (1981)
		Број интеракција	*Staplin & Sadalla* (1980)
		Величина мјеста	*Lynch* (1960), *Briggs* (1973a)
		Структура мјеста	*Antes et al.* (1988)
		Број оријентира	*Golledge et al.* (1985)
	Еколошки интеракцијски извори	Правац путовања	*Briggs* (1973b)
		Стање транспорта	*Saisa et al.* (1986)
		Начин путовања	*Golledge* (1992)
		Функционална дистанца	*Day* (1976); *Montello* (1991)
		Трајање путовања	*MacEachren* (1980); *Coshall* (1985)
Секундарни (друштвени) интеракцијски	-	Социјално посредовање	*Garling et al.* (1985)
		Усмено посредовање	*Hart* (1981); *Blades* (1991)
		Медијски извори	*Golledge* (1976); *MacEachren* (1991)
		Коришћење мапе	*Thornadyke & Hayes-Roth* (1982); *Lloyd* (1989)
		Образовање	*Saarinen et al.* (1988)

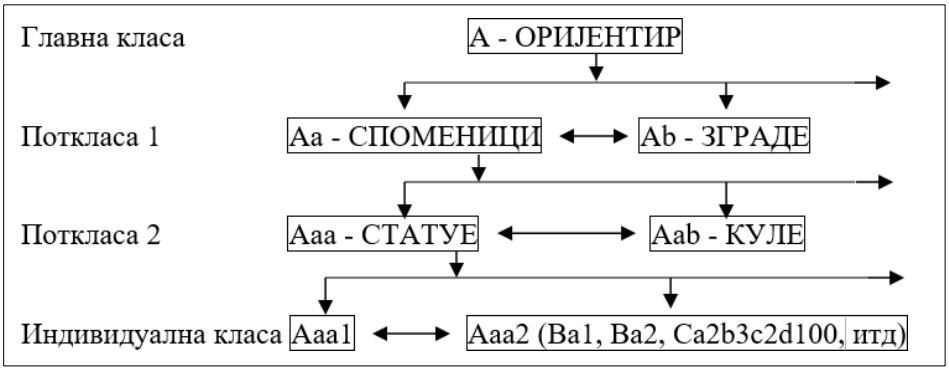
На основу: *Kitchin*, 1996: 75.

У предложеној шеми еколошки и друштвени дијелови интеракције су приказани као два различита ентитета, између којих постоји интеракција (представљена испрекиданим стрелицама). На основу тога, претходна табела није свеобухватна, али аутор наводи да она садржи факторе за које су истраживачи утврдили значајан утицај на савремену когнитивну мапу знања. Примарни (еколошки) извори интеракције дијеле се на три дијела, од којих *P1* представља изворе животне средине које појединци не могу промјенити (нпр. топографија подручја), *P2* су антропогени извори животне средине које људи могу да мијењају (величина мјеста и структура), док су *P3* извори интеракције са средином и који зависе од избора руте (пређени правац, начин путовања и функционална удаљеност). Секундарни (друштвени) извори интеракције представљају скуп свакодневних друштвених извора информација и околности унутар којих људи комуницирају. Такви примјери укључују друштвене догађаје, као што су друштвено и вербално посредовање, медији и образовање итд.

Други дио је радна меморија, која је подјељена на шест дијелова (илуструје процес свјесног и несвјесног мишљења). То укључује филтер пет главних и два секундарна чула (равнотежа и координација), при чему се свако чуло разликује по свом капацитету. Предвиђајућу (антиципаторну) шему је предложио Нејсер (1976) и она има улогу активног одабира примљених информација и сходно њима, усмјерава понашање. Кроз овај механизам појединац престаје да буде пасивни прималац информација, већ постаје активни и дискриминаторски. Водитељ задатака (одлуке) је заснован на информацијама добијеним из „стварног свијета“ и дугорочне меморије и утиче на усмјеравање мисаоног процеса и контролу одговора. Привремено складиште информација делује као „продавница краткорочног памћења“ и сматра се релевантном за тренутну или предстојећу ситуацију. Саме релевантне информације се не чувају, али се задржава релевантна меморијска ознака, избјегавајући накнадну дуготрајну претрагу меморије, дајући тачну адресу. Филтер перцептивног контекста представља антиципирајућу шему између рада и дугорочног памћења, а користи тренутни контекст да утиче на захтјеве и информације које је примио водич задатка.

> Посљедњи дио радне меморије је филтер тренутног емоционалног стања, који ради у партнерству са перцептивним контекстом и представља утицај личности и карактера на процес доношења одлуке. То укључује факторе као што су увјерења, потребе, емоције, вриједности и личност, преференције и жеље, које утичу на доношење одлука (*Kitchin*, 1996: 76).

Трећи дио предложене шеме је дугорочна меморија и илуструје како чувамо и приступамо нашем знању. Поред два главна дијела (продавница догађаја и складиште информација), постоји и водич продавнице, који дијели захтјеве и упућује их онима који траже информације. Ако је дио информације нов, онда се премјешта у складиште информација, а цјелокупна концептуална шема се заснива на претпоставци да се памћење састоји од система показивача, који повезују скуп дјелимично хијерархијски повезаних мрежних продавница. Водич продавнице и продавница догађаја пружају брз приступ складишту информација тумачењем ознака и усмјеравањем релевантних захтјева (однос индекса и књиге). Сваки дио знања је означен меморијском ознаком и скупом показивача за релевантне информације, па нпр. у просторном складишту информације које се тичу оријентира (*landmarks*) могу бити означене словом А, споменици Аа, статуе Ааа и појединачна статуа Ааа1. Свака појединачна статуа је употпуњена скупом ознака показивача који говоре водичу продавнице гдје се информација, у вези са овом појединачном класом, налази у оквиру продавнице догађаја или локације. Продавница класа стоји се од свих информација релевантних за тај појединачни разред и може укључивати раздаљине или концепте релативног положаја, као што су близу/далеко. Као што је раније речено, не постоје почетна и крајња тачка за шему, већ да би се описали процеси, најлакше је започети уносом нових података из „стварног свијета“. Описани сегмент је лакше представити помоћу дијаграма који показује хијерархију поменутих елемента.

Дијаграм 5.7: Дјелимични хијерархијски модел који показује означавајућу меморију са придруженим показивачима имају значење Главне класе: „*Bs*“ су путеви, „*Cs*“ су окрузи. Потклаcе: „*a*“ су А – путеви; „*a*“ је континент; „*b*“ је држава; „*c*“ је регија; „*d*“ је град; „*a*“ је добро расположење; Индивидуални тагови: 1 је *Gower Road*; 2 је *County Road*; 2 је Европа; 3 је Велс; 2 је *West Glamorgan* ; 100 је Свонси; 1 је срећа (На основу: *Kitchin*, 1996: 76)

Након описа овог својеврсног хардвера који процесуира одређене информације у нашем мозгу, сада се треба посветити опису његовог „функционисања“ тј. начина на који информације путују и обрађују се, како би утицале на доношење наше коначне одлуке. *Kitchin* (1996: 77) наводи да информације из „стварног свијета“ прво пролазе кроз филтер чула и антиципаторну шему, прије него што стигну до водича задатка. Прије обраде података, водич задатака треба да одреди од чега се информације састоје и да процјени ситуацију. Да би то урадио, он истовремено пролази кроз захтјев догађаја и продавницу информација. Пошто су улазне информације нове и још увијек нису означене, обе продавнице (догађаја и информација) су способне да им додјеле прве ознаке. Продавница догађаја је шема ситуације која је временски индексирана и покушава да пронађе сличан сценарио који ће обезбједити меморијске ознаке о информацијама које су повезане са тим сценаријем, а који ће помоћи у процесу доношења одлука.

Као што је описано, шеме су засноване на идеји да имамо ограничене способности да обрадимо перцептивни свијет и дјелујемо на аутоматизовани начин обраде свакодневних података. У складишту информација, водич продавнице просљеђује све неозначене информације у шему продавнице да би се утврдила њена општа природа, а затим користи ознаке из складишта (догађаја и шема) да би се истражило складиште информација у којем се налазе одговарајуће ознаке. Ако је ознака, а самим тим и информација, нова и јединствена, онда водич продавнице креира нову класу, чиме се производи нова шема класа. Ако се у било ком будућем тренутку ова шема поново сретне, постоје додатне информације за допуну шеме и информације на које указује, чиме се меморијске ознаке ажурирају и преносе у одговарајућу продавницу. Свака ситуација се додаје у продавницу догађаја са значајним догађајима, означеним као кључни догађаји, а послије неког времена други слојеви догађаја блиједе и постају „заборављени“. Информације из продавница се затим враћају водичу задатка кроз тренутне филтере емоционалног и перцептивног контекста. Водич задатка тада може даље истражити показиваче повезане са ознаком или потражити више информација, те тако направити одлуку на основу до сада добијених информација. Све ознаке које се сматрају релевантним за тренутну ситуацију, могу се смјестити у краткорочно памћење за непосредну или будућу употребу.

Даљом обрадом ознака, могуће је предвидјети будуће исходе користећи стечено знање за конструисање сценарија. Водич задатака користи информације, враћене из складишта дуготрајне меморије, да би конструисао или аналогне (слике) или пропозиционе конструкције. Када водич задатака обради довољно информација, може се донијети

одлука која утиче на понашање или представља одговор на ситуацију. Овај одговор ажурира антиципаторну шему, која омогућује само размишљање, сценарио без интеракције са „стварним“ свијетом, са свим дијеловима радне и дугорочне меморије који раде изоловано. У овом случају, водич задатака поставља, а затим истражује сценарио без улаза или излаза у „стварни свијет“ (способност размишљања, замишљања и сањарење). Важно је запамтити да је цијели систем динамичан и изграђен тако да се водич задатака стално бави информацијама и ситуацијама. То значи да не прима ни једну информацију, не преноси је у дугорочну меморију и не чека на одговор, него стално прима информације из „стварног свијета” и дугорочне меморије, тако да се многе операције обрађују истовремено.

5.2.2 Бихевиорална географија *Vs*. радикални приступи

Бихевиорална географија је у својој почетној фази покушавала повратити дјеловање и субјективност појединца у анализи просторног понашања човјека. У постизању овог циља преузети методолошки путеви истраживача суштински су прилично варирали, а борба против квантитативне револуције довела је до дивергентног дјеловања и раскола унутар бихевиоралне географије. Код истраживача са израженијим хуманистичким опредјељењем јавио се осјећаај да је когнитивно бихевиористичко истраживање, у својој потрази за разумијевањем веза између просторних перцепција, спознаја и стварног понашања, заправо склизнуло у филозофски бихевиоризам. Остале критике су се јављале у току позитивистичке природе већине истраживања унутар бихевиоралне географије. Хагерстранд (1970) је имао изражену антипатију према позитивистичкој просторној науци и изражен хуманистички став, користио је Монте Карло методе статистичког моделовања случајних бројева за предвиђање просторне дифузије иновација и понашања људи у миграцијама. Валмслеј и Луис (1993) наводе да су такви редукционистички приступи објашњењу негирали људску активност, колико и науке о простору и неокласична економска школа, с циљем да се бихевиорална географија учини сувишном. С тим у вези, критике су се односиле на поузданост и капацитет различитих техника когнитивног мапирања усредсређених на упознавање с просторним спознајама појединаца, било као процес и/или као слика. Већу забринутост су изазивале оштре критике, које су долазиле из „радикалне” школе друштвене географије и били су, како филозофског, тако и политичког тона и садржаја. Ова „радикална“ школа је била инспирисана перспективама марксистичке политичке

економије и била је против механичког и редукционистичког стила расуђивања (својственог просторним наукама) и настојала је да учини друштвену географију друштвено и политички релевантнијом.

Важно је имати на уму да је на Западу (током касних 1960-их и раних 1970-их) дошло до пораста различитих друштвених покрета (феминизам, студентски немири, покрети за различита права), али и растуће еколошке свијести и све веће забринутости због неједнакости између тзв, првог и трећег свијета. Због тога *Argent* (2017: 328) наводи да у овим проблематичним контекстима "забринутост бихевиоралних географа за процесе доношења локацијских одлука и образаца понашања урбаних становника, олако су добили епитет буржоаске географије". Сличне оцјене су изнесене и о нормативним критикама раних истраживања бихеовиоралне географије о природним опасностима, а ослањане су на психосоцијалне појаве, на нивоу микроразмјера. То се односило на критику „ограничене рационалности" у објашњавању локације аграрних заједница на територијама подложним поплавама, јер су занемарене „структуралне снаге друштва" које ефективно диктирају услове сиромашним гдје (не) могу живјети. Сличне критике су се односиле на приказ урбаних стамбених локација, јер су бихевиорални географи ограничавали аналитички фокус на фактору потражње (нпр. релативна близина локација становања и рада, куповине, потенцијално хармоничне друштвене групе) чиме је занемарен утицај фактора на страни понуде (нпр. улога капиталистичког стамбеног тржишта, државних и недржавних институција). Као објашњење диференцијације урбаног становања на стамбене зоне (класни елемент) и неуједначеног урбаног развоја (функцијски), таква истраживања су сматрана „потенцијално таутолошким и симптоматичним за бихевиоралну географију" због недостатка дубине објашњења. Посљедично, ови напади на бихевиорални приступ у друштвеној географији, довели су до пада њеног значаја унутар шире дисциплине након 1980-их.

5.2.3 Бихевиорална географија данас

Након што је бихеовирална географија изгубила важност због нарастујуће популарноси радикалних приступа, тако и почетком 1990-их наступа нова промјена тадашње доминантне парадигмаме у географији, па радикални (марксистички) структурални детерминизам уступа мјесто постмодернизму и постструктурализму. Међутим, према *Argent* (2017: 328), ова промјена академског мишљења је отворила простор за преиспитивање перспективе географског бихевиоризма у домену мноштва савремених друштвених и економских питања. То се

десило због популарности неолибералног принципа „самоодговорности“ у низу политика, од социјалне помоћи до пензија, због чега су неки економски географи реактивирали бихевиорални приступ у друштвеној географији. То се одвијало од раних 1990-их, паралелно са оживљеном бихевиоралном економијом због њеног тумачења савремених облика незапослености, социјалне бриге и политике пензионисања „које су неопходне за супротстављање атомистичкој онтологији неокласичних економских принципа“. То су централне теме, које требају обезбједити нову перспективу „ограничене рационалности“, у којој су многи грађани приморани да „стварају и дјелују на основу потенцијалних одлука о инвестицијама које им мијењају живот“. Овакви увиди у понашање доносе се на бази „критике либералне, патерналистичке јавности политика и стратегија“ које покушавају да унесу промјене у доношење одлука у оквиру широког спектра тема, од одрживог коришћења енергије у домаћинству до понашања на јавним мјестима. Тада, у одабраним случајевима, стална релевантност когнитивног бихевиорализма може се видјети у обнови ранијих истраживачких програма (економска географија). Даљи показатељи сталне релевантности бихевиоралне географије се односе на њену кључну улогу у развоју прогресивно утицајне области еволутивне економске географије[128].

Теорија и методологија когнитивног мапирања је и даље утицајна у различитим дијеловима дисциплине, о чему свједочи интересовање дјеце за географију. Укратко, појава бихевиоралног приступа у друштвеној географији омогућила је његово веће ангажовање у домену филозофских и епистемолошких питања, а помогла је и у стварању продуктивних интеракција и односа са сродним дисциплинама. Она је укључена у концептуалне и методолошке основе на начин да се друштвени географи баве савременим друштвеним, еколошким и политичким питањима од значаја за јавну политику, с обзиром на све већи значај који се придаје понашању појединца.

[128] О овоме је веома запажене радове написао Мирослав Јовановић, професор Универзитета у Женеви, којег је овај аутор консултовао у току писања књиге „Европски економски клубови“.

5.3 Бихевиорализам и просторна наука

Из претходних описа је јасно да су се главни разлози разочарења географа у парадигму просторне науке односили на спознају да су многи предложени и тестирани модели дали неадекватне описе стварности и да је остварен спор напредак ка развоју географске теорије, чиме су њене способности предвиђања постале слабе. Због тога, забринутост географа није се односила на успостављање основног циља (генерализација и теорија), него на пут који је водио географе ка том циљу. Један од кључних појмова у просторној науци постаће мјесто (детаљније у поглављу 6), преко којег ће се ревалоризовати друга два појма, а која су према *Gold* (2009: 289) губила значај у географским истраживањима. Први је двосмислени појам пејзаж, који је првобитно изведен из умјетности и који је ранија генерација географа одбацила, као цјелину географске анализе, у корист појма регион (парадигма регионалне географије). С овим појмом је у први план дошло питање значења, јер је то постало централно питање за радове о прошлости и садашњости, а који су пејзаже посматрали као медиј који је изражавао осјећања људи и њихову везаност за мјесто. Тако замишљен пејзаж је постао „складиште људских напора, које се састојало од три елемента: опипљивих и физичких карактеристика подручја; евиденције људских активности; и значења која намеће човјекова свијест, а која се саопштавају преко симбола“. То је била симболика значења, која је поред артефакта, дало пејзажу карактер умјетности који се може анализирати (текстуално и иконографски), што је било типично за историју умјетности и књижевност.

На трагу овога настали су географски есеји у којима су пејзажи представљали одраз културних норми (нова културна географија) или су проучавани као имагинарни или утопијски пејзажи, који су често садржавали шифроване чежње за повратком елемената који нестају из мјеста и пејзажа. У овим есејима истраживана су пријатна осјећања, повезана са „вољеним мјестима“ (топофилија), као и њена супротност изражена у „пејзажима страха“. Ово је постало интересантно за подручје политичке географије, у радовима који су се односили на „изгубљене територије“ у грађанским ратовима (Балкан пружа довољно материјала), па су кроз те географске есеје провијавали елегични тонови (изражени жал). Имајући на уму да је постојала дебата о улози инстинкта, за разлику од учења у обликовању људских спознаја, спекулисало се да би доживљај пејзажа могао бити укорјењен

у атавистичким[129] цртама, што је тумачено као разлог због којег се људи везују за неке предјеле.

С атавизмом је блиско повезан други појам, а то је територијалност, преко којег су неки аутори (нпр. Е. Хол и Д. Морис) успоставили међусобне сличности у обрасцима понашања, уз сугестију да су етолошка[130] запажања понудила одређене сличности са карактеристичним понашањем људи. Према *Gold* (2009: 290), ово је друго подручје примјене појма територијалност у географији (поред политичке географије), при чему се принцип територијалности односи на стратегију понашања која се налази код широког спектра врста и односи се „на било који облик понашања који показују појединци и групе, а које желе да успоставе, одржавају или бране одређене ограничене дијелове простора“. Људска територијалност се обично интерпретира као „стварање сигурне позадине у свакодневном животу“, а релевантна је за урбана истраживања о повезаности становника са својим мјестом пребивалишта. Значај мјеста становања може се представити кроз четири димензије, које га описују као: „уточиште које пружа сигурност; контролисано мјесто у коме се уравнотежују жеље становника за стимулацијом и друштвеношћу са њиховим потребама за приватношћу и независношћу; као физички оквир за просторну и временску организацију домаћих активности; и као микрокосмос који се може обликовати и направити тако да задовољи потребу за самоизражавањем“. Осим тога, стан служи као територијално језгро које помаже у ојачавању идентитета (познате ствари персонализују животни простор и повезују осјећај континуитета, садашњост и прошлост). Способност да се мијења спољашњост стана такође може послужити као медиј којим се саопштавају симболичке поруке, иако тумачење тих симбола зависи од дотичне културе. Важна област територијалне перспективе, а која говори о везаности за мјесто становања, односи се на комшилук. Под утицајем различитих приступа (еколошки и проучавање заједница), одређене групе становника (издвојене на бази класних, расних, језичких, вјерских и др. разлика) везане су за одређене области града, чиме се креира урбана сегрегација. Та појава није нова у западним друштвима и унутар њих су бихеовиорални географи истраживали територијалне односе између датих група, у градовима у којима су већ постојала међусобна неслагања / непријатељства (примјер у САД је Филаделфија, а у УК је то Белфаст). Такве студије су показале да стамбеној сегрегацији одговара

[129] Насљеђе особина својих предака.

[130] Понашање животиња.

сегрегација активности, до те мјере да „главни критеријум у доношењу многих одлука о унутарградским миграцијама је изгледао као жеља да се избјегне непријатељска територија“. То значи да је основни мотив била већа безбједност становника, али је то укључивало и питање очувања културног идентитета или других заједничких вриједности појединих група. Један од свјежијих примјера оваквог понашања европских становника односи се на имплементацију Дејтонског мировног споразума у БиХ (1995), када је више од 120.000 становника Сарајева, у року од три зимска мјесеца, напустило свој град и прешло у Реублику Српску, гдје је у наредним деценијама изградило нови град-Српско (Источно) Сарајево.

Значајан допринос разумјевању специфичности процеса одлучивања, у просторном контексту, дао је *Wolpert* (1964: 537) у својој докторској тези, чији је експериментални дио заснован на теренским подацима из Шведске. Он је за полазну основу узео нормативну теорију, коју су тада заступали многи географи, а која је претпостављала да је рационални доносилац економских одлука „ослобођен мноштва циљева и несавршеног знања“ које уносе сложеност у наше сопствено понашање и одлучивање. Такав човјек има само један циљ (максимизирање профита), који остварује захваљујући „свезнајућој моћи перцепције, расуђивања и рачунања, и благословен је савршеним предвиђајућим способностима“, тако да се са „савршеном сигурношћу може знати исход његових поступака“. Ипак, у проучавању просторних образаца морају се узети у обзир и човјекове способности „да перципира и чува информације, да израчунава оптимална рјешења и да предвиђа исходе будућих догађаја, чак и ако му је профит био једини циљ“. Волперт је правилно схватио да се пољопривредници суочавају са неизвјесним окружењем (физичко и економско) приликом доношења одлука, које се на крају могу представити мапом коришћења земљишта (избор и распоред засијаних површина). Зато је сугерисао да разлике између ових одлука, и оних које би донио „рационални економски човјек“, одражавају аспекте економског и друштвеног окружења фармера. Упоређујући посматрану продуктивност рада фарми, са оном која би се могла постићи у условима оптимизације доношења одлука (идеалан избор), он је закључио да су фармери „вјероватно задовољни“ и да су њихове одлуке зависиле од њима доступних информација. На основу тога је закључио да су „просторне варијације у достигнутим нивоима потенцијалне продуктивности, посљедица паралелних просторних варијација у знању“, при чему се разматрају само упадљиве алтернативе, а резултат је рационално понашање, прилагођено неизвјесном окружењу. Да би појаснио одређене нелогичности у доношењу одлука, Волперт је увео појам „неприлагођено понашање“. Важно је поменути и допринос П. Р. Гоулда (1963, 1965), који је сличну

тему обрадио на примјеру одлука о коришћењу земљишта у Тангањики, с том разликом што је он користио другачији приступ (математичка теорија игара).

Овај кратки увод у развој бихеиовирализма у географији, као просторној науци, треба завршити с оцјеном његове примјењивости у географским истраживањима и прегледом основних подручја примјене. Својеврсну ортодоксију, у том смислу, представља став да је бихеовирална географија највећи успјех постигла у домену истраживања природних опасности, когнитивног мапирања (менталне мапе) и тумачења просторно-временских односа (*time-geography*).

5.3.1 Природне опасности

Постоје мјеста на Земљиној површини која нису безбједна за живот, али упркос томе, тамо људи живе. Ту се мисли на подручја која су угрожена неким обликом природних опасности (*natural hazards*), као што су: поплаве, суше, урагани, торнада, вулканске ерупције, цунами, снијег и лавине. Истраживање ових природних опасности је комбиновано с интересовањем географа за физичке процесе у животној средине, који леже изван људске контроле, али и са жељом да разумију сложене обрасце понашања људи у таквим срединама. Према *Gold* (2009: 288) пионирски рад у овој области направио је Г. Ф. Вајт, који се фокусирао на поплаве у САД и указао је на сложеност понашања појединца и друштва у таквим околностима. Истраживање природних опасности је добило већу пажњу током наредне декаде, након студије спроведене под покровитељством Међународне географске уније, а коју је чинио тим међународних истраживача који су испитивали девет различитих врста опасности. Најзначајнији резултати овог истраживања истицали су ограничену рационалност људских бића, док се сматрало да су екстремни догађаји били изван њихове контроле. Пошто су се катастрофе дешавала релативно ријетко, пријетња је сматрана као „успавана и удаљена, а не као непосредна и стварна“. Међутим, након појаве неке од поменутих природних опасности, често се схватала неопходност постојања одређених прилагођавања и ограничења становања у датим околностима (такви планови захтјевали би велике промјене у начину живота угрожених становника), али из разних разлога такви планови не постоје. Већина истраживача наглашава да то нису јединствени случајеви људског игнорисања недвосмислених доказа о постојању опасности које могу угрозити њихове животе и материјална добра, али у већини случајева људи очекују оптимистички сценарио (неће се десити, а ако се и деси, неће погодити нас…). Сумирајући истраживане случајеве, Голд (2009) наводи три фактора

која доприносе таквом понашању појединаца. Први се односи на претходно искуство о величини и учесталости опасности, и то ће утицати на то како људи процјењују вјероватноћу могућег понављања (са протоком времена, сјећања на претходни екстремни догађај блиједе). Други фактор односи се на саму личност, а што је значајна варијабла, укључујући спекулативне хипотезе о томе да људи који живе у зонама подложним опасностима имају карактере сличне коцкарима, који тргују вјероватноћом губитка (природна опасност и изгледи за несметан живот). Међутим, Голд наводи да је веома мало конкретних доказа који би потврдили ову тезу (осим анегдота), па он закључује да је утицај културе, као трећи фактор, далеко важнији. Култура несумњиво утиче на ставове појединаца о природи и њеним опасностима, а ти се ставови мијењају од једне до друге цивилизације и тичу се широког спектра разлога (од фатализма до вјере у људско господарење њоме). Једнако тако, одговор на природне опасности је условљен и културним наслијеђем (везе које се преносе генерацијама) и тичу се важности неког мјеста за дату заједницу. Док поједини аутори настоје да рационализују и критички преиспитају одлуке појединаца до крајњих граница (нпр. само глупи људи могу живјети у зонама опасности), истовремено материјални докази указују на континуирано постојање насеља (током цијелог периода историје) у тим областима, из чега се изводи посредни закључак о постојању симболичне и емотивне везаности за ова мјеста, која је у спрези са економским предностима живота тамо, и да то пружа његовим становницима већу сатисфакцију него што су, истовремено, ризици боравка у њима.

У стратегијама борбе против природних опасности искристалисале су се два приступа. Први се односио на одлуке „економски рационалног човјека“ (претпоставке о понашању појединца), а други се тицао израде прогностичких модела. Неки од најранијих покушаја географа односили су се на истраживање људских одговора на поплаве и друге опасности по животну средину. То је био пројекат науке о простору, покренут на Универзитету у Чикагу током касних 1950-их и раних 1960-их, чији директор је био поменути Г. Ф. Вајт. Он је претходно постао познат по тези о прилагођавању људи на поплаве (1945), која је добила високе оцјене научне заједнице, а на основу које су његови сарадници (Симон, 1957; Родер, 1961) развили бихевиористички приступ за проучавање реакција на природне опасности. Један од њихових кључних закључака је гласио да је опасност од поплава „само једна од варијабли која утиче на избор становника поплавних равница, док многи разлози дјелују тако да обесхрабре становнике да напусте поплавну равницу, чак и када су они свјесни опасности од останка“. Такво понашање се није уклапало у идеје

о доношењу одлука које повећавају профит (економска рационалност човјека), па су биле потребне алтернатива теорије.

Главни представник таквог бихевиористичког приступа био је Кејтс (1962), који је развио шему за проучавање доношења одлука на основу четири претпоставке. У првој он констатује да су људи рационални када доносе одлуке, а таква претпоставка може бити или нормативна (прописује како људи треба да се понашају) или прописана (*prescriptive*) која описује стварно понашање. Ово посљедње се чинило адекватније и било је повезано с концептом ограничене рационалности, што је значило да се одлуке доносе на рационалној основи, али у односу на дато окружење (перципирано од стране доносиоца одлуке) оно може бити сасвим другачије од било које „објективне стварности" или свијета како га види истраживач. Друга гласи да људи бирају. То значи да многе одлуке су или тривијалне или уобичајене и придаје им се мало или нимало пажње, непосредно прије него што се донесу. По трећој, избори се праве на основу знања, које је, обично, само површно. Само врло ријетко доносиоци одлука обједињују све информације релевантне за њихов избор, јер су они, често, неспособни да асимилирају и искористе све што је доступно. На крају, информације се вреднују према унапријед одређеним критеријумима. У уобичајеном избору доминантни критеријум је оно што је урађено раније, али у свјесном избору информација мора бити одмјерена према одређеним правилима. Нека нормативна теорија прописује максимизирајуће критеријуме (нпр. профит), док дескриптивна теорија може користити Симонов појам задовољавајућег понашања, укључујући доносиоце одлука који траже само задовољавајући исход (дати ниво профита).

> Дакле, дескриптивна теорија избора мора да се бави добро информисаним и слабо информисаним људима и изборима које људи доносе у условима извјесности, ризика или неизвесности. . . таква теорија мора да се бави, уз могућност да варирају не само услови знања, већ и личне перцепције истих информација, које се разликују (*Kates,* 1962: 19).

У домену личног доприноса бољем разумјевању овог аспекта бихевиоралне географије, поменути фактори могу се додатно подијелити у двије велике групе. Прва односи се на постојање рационалних природних фактора који условљавају боравак људи у таквим подручјима, а углавном су то густо насељена тропска подручја у којима постоји изражен дефицит аграрних површина. У морфолошком погледу, то су претежно алувијалне равни, које и педолошки представљају најквалитетније класе земљишта. Напуштање таквих подручја (нпр. долина Нила), значајно угрожава било какву могућност

опстанка људи (околина су пустиње). Сличне примјере пружају аграрне терасе (испод активних вулкана) на падинама острва Јава, јер тамо постоји велика аграрна пренасељеност[131]. Друга група фактора односи се на непредвиђене ситуације (рат и поратни период), када се становништво из разлога угрожене безбједности привремено / трајно измјешта у зоне које раније нису биле предвиђене за становање. Индикативан примјер пружа искуство Републике Српске, која је током грађанског рата (1992-95) измјештала становништво из ратних зона (или избјеглице) у дубину територије. При томе, цивилне власти су се суочавале с изазовима да омогуће избјеглом становништву смјештај у потенцијално водоплавним подручјима (нпр. Приједор и Билећа) или да допусти да угрожено становништво трајно напусти територију Републике Српске и оде у треће земље. У оба случаја је изабрано потенцијално опасно подручје, које се ускоро као такво и потврдило (2010. су биле поплаве Гомјенице у Приједору и у насељу Језерине у Билећи), али су накнадним хидротехничким радовима оба ова приградска подручја претворена у безбједне зоне становања. Ови примјери наглашавају да данас нема основа за ставове блиске природном детерминизму (стално поплавно подручје), већ да човјек својим радом може утицати на стварање повољнијег амбијента за живот и у подручјима која су потенцијално опасна за становање.

5.3.2 Менталне мапе

Концепт менталних мапа (*mental* или *cognitive maps*) први је употријебио Толман (1948), а појам се односио на понашање лабараторијских мишева, који су боравећи у лавиринту, током времена и више покушаја, успјели да пронађу пут до хране. Толман је мозак ових животиња упоредио с картографским заводом (производња карата), користећи принципе теорије психолошких поља, да би објаснио како мишеви, на основу селективно извучених информација о околини, граде поља попут карте тог окружења. Сам појам „менталне мапе“ дио је ширег процеса који *Kitchin* (1994: 2) доводи у директну везу са значењем три узајамно повезане спознаје или сазнања (*cognition*). Први појам је когнитивно мапирање (*cognitive mapping*), чију дефиницију Кичин преузима од Даунса и Стиа (1973), а по којима то представља процес састављен од низа психолошких трансформација којима појединац стиче, складишти, присјећа се и декодира информације о релативним локацијама и карактеристикама феномана из његовог

[131] Однос између броја аграрних становника и јединице обрадиве површине.

свакодневног просторног окружења. Због тога Кичин когнитивно мапирање дефинише као „брак између просторне и еколошке спознаје". Просторна спознаја (*spatial cognition*) је други појам који се дефинише као знање и унутрашње (когнитивно) представљање структуре, ентитета и односа простора. То се још објашњава као интернализована[132] рефлексија и реконструкција простора у мислима. Трећи појам је еколошка спознаја (*environmental cognition*), која се према Муру и Голицу (1978) односи на свијест, утиске, информације, слике и увјерења, која људи имају о окружењу и што не подразумјева да само појединци и групе имају информације и слике о постојању ових средина и њихових саставних елемената, већ такође да имају утиске о свом карактеру, функцији, динамици и структурној међусобној повезаности и да их прожимају значењем, значајем и митско - симболичким својствима. На овај начин Харт и Кон (1991) су когнитивно мапирање описали као спознају мјеста, које је омогућило географима да се не баве искључиво просторним или еколошким аспектом начина на који размишљамо о свакодневним еколошким и географским подацима, већ да комбинују та два релевантна одјељка. На тај начин, један се приближава значењу и акцији, јер је мјесто фокус људских намјера, а други се односи на проучавање мјеста, које нас „води ка истовременом истраживању мишљења, осјећања и дјеловања у окружењу".

Gold (2009: 287) наводи да је повезивање понашања лабараторијских мишева са идејом о мапама ума била само аналогија, а да је суштински разлог за то процес когнитивног мапирања, помоћу којег појединци стичу, чувају и присјећају се информација о мјестима и околини. Уопштено говорећи, ова географска истраживања су усредсређена на три главне области, од којих се прва односи на испитивање „изградње и организовања когнитивних мапа". Непосредан и трајан фокус обухватао је студије просторног знања дјеце кроз испитивање и уочене разлике у домену: ученичког погледа на свијет, ефекта етничке групе и пола, улоге социоекономског статуса, утицаја путовања до школе, преференцијалне спознаје и перцепције опасности, те улоге фантазије и маште. Друга област истраживања усредсређена је на спознају урбане средине, а велики корпус истраживања односио се на испитивање перципиране удаљености унутар градова. То је остварено преко четири варијабле: смјер (процјена удаљености према центру града у поређењу са супротним смјером); атрактивност локација;

[132] *Internalize* је психолошки појам који односи се на ставове или понашање, настале учењем или несвјесном асимилацијом дијела властите природе.

познатост (нарочито у условима различите дужине боравка); те директност руте путовања. Значајан обим истраживања је фокусиран и на карактер и функције градских насеља, а типичне теме су укључивале „поређења између перципираног сусједства и просторно дефинисане „јединице сусједства“. Преко тог појма истраживао се квалитет сусједства, везе између задовољства становања и стабилности таквог сусједства, његових преференција и унутаргрaдских миграција. Истраживање просторних одлука, које су повезане с малопродајом и услугама, показало је изражене „ефекте сусједства“ у избору дестинације и одговарајућег понашања. Линч (1960) је написао најзначајнији рад о спознаји урбане средине („Слика града“) и ова студија урбане читљивости је показала како се лако могу користити разумљиве методе (скицирање мапа и вербални описи) приликом истраживања урбаних слика. Ово истраживање се заснива на петострукој типологији, а на основу које се класификују елементи перципираног града. С овим у вези су нека од кључних питања, која се односе на „занемарена питања значења“.

Трећа област је предмет нашег конкретног интересовања, а то су менталне (когнитивне) мапе. Гоулд и Вајт (1974) су тако назвали своју књигу, у којој су користили технику рангирања региона, са спискова националних административних јединица (што је данас *NUTS*), да би испитали природу преференцијалне спознаје. Њихов текст садржи студије слика Британије; еколошке преференције и регионалне слике Сједињених Држава и Канаде; анализу образаца непознавања, информација и учења; и импликације менталних мапа на администрацију и образовање. Они су мапирали преференције помоћу анализе главних компоненти, а те резултате су приказали диференцијалним сјенчењем на основној мапи. Накнадни истраживачи су користили метафору гумених плоча, стварајући утисак тродимензионалног изобличења когнитивне мапе у поређењу са картографском мапом. На основу доминантне функције града (индустријска, туристичка, образовна, забавна) формирана је његова тематска специфичност и регионални стереотип, који су даље развили истраживачи који су испитивали доживљаје људи о сложености животне средине. Они су истакли могућност класификације градова и региона на основу грубих генерализација, које могу бити само дјелимично истините. Сходно томе, они који проучавају слике негативних стереотипа о локацијама препознали су циљану промоцију градова, која се заснивала на свјесној употреби публицитета и маркетинга у циљу презентовања селективних слика о одређеним локалитетима или областима циљне публике. На тај начин се вршило ребрендирање датих локалитета, како би та мјеста била привлачнија за

потенцијалне индустријске, комерцијалне или резиденцијалне мигранте.

Џонстон (1997) наводи да је концепт менталних мапа добио централни значај у дебатама између бихевиоралних географа, те између њих и спољних критичара. Гоулдов иницијални рад (1974) критикован је због тога што се односио само на проучавање просторних преференција, док су Даунс и Мејер (1978) јасно истакли перцептивну географију, вјеровање по ком је понашање човјека, великим дијелом, функција перципираног свијета и да се протеже много даље од препознавања и мапирања преференција простора. Из ових и сличних критика, произашли су основни аргументи бихевиоралне географије, који према Саринену (1979) полазе од тога да свака особа има слике животне средине; истраживачи могу тачно (тј. квантитативно) идентификовати те слике (као евалуацију пејзажа); и да постоји јака веза између слика животне средине и стварног понашања. Природа тих слика и даље остаје проблем, с обзиром како те мапе (у буквалном смислу) истраживачи могу схватити.

Пошто је претходни опис био само информативни, завршни осврт на менталне мапе посвећујемо *Kitchin* (1994: 2-5) и његовом избору ауторитета, преко којих он интерпретира различите дефиниције овог појма. За Валмслија и др. (1990) то су ментална рјешења и складишта која помажу да се поједностави, кодира и уреди бескрајно сложен свијет људске интеракције са околином, док их Даунс и Сти (1973) називају згодним и кратким симболима, на које се сви претплаћујемо, препознајемо их и користимо. То (претплата) не мора да се врши свјесно, али може да буде (ако је потребно), па се зато тумачи као ментална репрезентација знања о простору / животној средини. Каплан (1973) сматра да овај конструкт (менталне мапе) постоји, јер људи чувају информације о свом окружењу, које затим користе за доношење просторних одлука (усмеравају понашање) и да је то одговорно за географско знање. На сличан начин Сти (1976) поставља хипотезу о томе да се когнитивне мапе развијају као средство брзог и ефикасног механизма за руковање информацијама, чиме се човјеку даје селективна предност у тешком и опасном свијету. Због тога се сматра да су оне „еволуционо адаптивне“, дајући човјеку „осјећај мјеста”, који је неопходан за опстанак. Оне „суспендују утиске, мисли, осјећања и идеје, све док, из неког разлога, свјесно или несвјесно, ум не тражи, мијења и често изобличи или манипулише његовим садржајем за неку непосредну сврху“. На овај начин когнитивне мапе (слике) нам омогућавају да премостимо вријеме, користећи прошла искуства за

разумијевање садашњих и будућих ситуација. Укратко, те мапе су конструисане из складишта знања и садрже информације о просторним односима и еколошким атрибутима, који се налазе унутар просторно - временског контекста. Оне омогућавају власнику да ради у окружењу и да обрађује околину и географске податке, па су зато оне"комплексне, високо селективне, апстрактне и генерализоване структуре, које су непотпуне, искривљене, схематизоване и увећане".

5.3.3 Временска географија

Својеврсну повезницу између бихевиоралне географије и хуманистичких приступа представља временска географија (*time-geography*), област коју је развио је Хагерстранд током касних 1960-их на Универзитету Лунд. Иако је превод ове географске области на српски језик (*time geography*) помало рогобатан, задржаће се због јасне асоцијације на релацију вријеме - простор. Ова област је широј публици постала позната кроз бројне критичке приказе, а које су понудили готово сви савремени теоретичари друштвене географије и историје географског мишљења (Пит, 1998; Џонстон, 1997; Анвин, 1992; Клоук и др., 1991), те бројни истраживачи бихевиоралне географије и хуманистичких приступа (Пред, 1973; Трифт, 1977; Персон и Елегард, 2011). То говори о важности и исправности овог учења, које је добило статус својеврсне географске ортодоксије, коју *Simonsen* (2009: 756) описује као приступ у друштвеној географији, који „вријеме и простор третира као изворе директно укључене у конституисање друштвеног живота“, па зато сматра да временску географију не би требало посматрати као теорију, већ као логички допринос географији, који се фокусира на то како се различите појаве међусобно модификују, јер коегзистирају у времену и простору. Међутим, за *Miller* (2017: 7653) временска географија је индивидуалистички (*bottom-up* приступ), који се користи у „анализи и симулацији људских феномена као што су транспорт, урбани и друштвено - економски системи“. По њему, временска географија испитује „како људи алоцирају оскудне временске ресурсе између активности у географском простору“, те употребу транспортних и комуникационих технологија (како би олакшали ову алокацију), али и образаца и односа, који произлазе из ових алокација (међу популацијом).

Друштвени научници су проучавали ефекте простора на људско понашање и при томе су узимали вријеме као спољни фактор. Као резултати тих истраживања, видјели су се избори датих активности у контексту удаљености (нпр, модел гравитације) и често су се ове појединачне одлуке људи посматрале, у збирном смислу, као мање

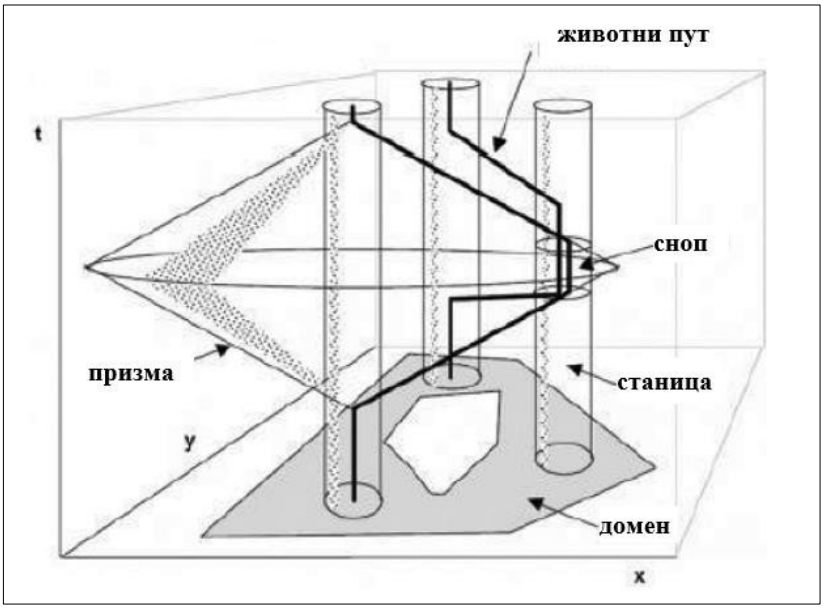
варијације већих група, заснованих на зонама, али је Хагерстранд (1970) оспорио таква дуготрајна увјерења. Он је проводио дугогодишњна истраживања миграцијских образаца становника Шведске и био је увјерен да је проучавање људских бића, као групе и агрегатне популације, маскирало праву природу образаца људских кретања. *Corbett* (2001: 2) наводи да је Хагерстранд, поред коришћења појединца (као јединице за проучавање), истицао значај времена у људској дјелатностима. По њему, вријеме има критичну важност када је у питању „спајање људи и ствари за функционисање друштвено - економских система“. Дакле, дата локација може бити у близини индивидуе, али ако особа не може да издвоји довољно времена да путује до њега, просторно сама близина неће бити довољна да дозволи особи да је посјети. Хагерстранд (1982) је смислио концепт просторно - временске путање да би илустровао како се особа снализи кроз просторно - временско окружење. Он је признао сродност овог приступа са феноменологијом, али се и даље залагао за физички приступ друштвеном свијету, због чега му је приписао „одређени натурализам, карактеришући га као топоекологију, која је одређена да схвати констелацију: друштво – природа – технологија“. За разлику од поменутих савременика који су пружили критички осврт на настанак поменуте области истраживања, Пит (1998) је дао и важан допринос разумјевању веза између временске географије (структуралистичка позиција) и нове регионалне географије, које су заједно градили социолози и географи. Он то објашњава кроз осврт на два Хагерстрандова рада (1970; 1982).

Шта је с људима у регионалној науци?

У свом првом раду, Хагерстранд (1970) наглашава „временско - просторна ограничења људске активности“ и макро-генерализацију, коју треба заснивати на „појединцима, идентитетима и микронивоу, а не на популацијама које се третирају као маса слободно замјењивих честица, људи као `појединаца` (*dividuals*), а не појединаца (*individuals*)“. Према *Peet* (1998: 151), ову разлику између *dividuals* и *individuals* Хагерстранд тумачи тако што су „појединачне биографије (*individuals*) област за историчаре, а не географе, па зато он предлаже да географија истражи ту зону сумрака између биографија и великих агрегата“. За Хагерстранда, локација има временске и просторне координате, јер „појединац који постоји негдје (сада), увијек је везан за своју прошлу локацију (тренутак раније)“. Због тога, вријеме има критичну важност у ситуацијама када се „људи и ствари уклапају, у циљу заједничког функционисања у друштвено - економским системима“. *Hagerstrand* (1970: 10) је проучавао миграције становника

Шведске, на основу чега је истражио просторне и временске координате људских активности, а да би то сликовито објаснио, он је конструисао социо - економски *web model*. Тиме је показао „које врсте *web* образаца су доступне, ако се нити на мрежи (тј. индивидуе) не смију протезати преко договорених нивоа животности (*livability*)“. У времену - простору, појединац има животни пут (*life path* или *lifeline*) који се протеже између тачака рођења и смрти. То се може подијелити на дневну, недељну, годишњу путању, итд. и приказати графички. У овом веб моделу простор и вријеме су ресурси које користе појединци (реализују пројекте у овој фази), за које је наставак преживљавања основна мотивација.

Скупови могућих радњи (током живота) ограничени су присуством других људи и лавиринтом културних и правних правила. Дакле, животни путеви су заробљени унутар мрежа (просторно - структуралних) ограничења, од којих су нека наметнута физиолошким и физичким нужностима, а друга приватним и заједничким одлукама. Чак и када постоје ограничења, формулисана генерално као апсолутна правила понашања, може им се придодати физички облик (у смислу локације у простору), просторно проширење и трајање у времену. То најбоље одсликава Хагерстрандов модел временске географије, који показује кретање појединаца кроз простор и вријеме дуж три осе (x, y, t), а које битно одређују четири елемента. Први је осјенчени домен (*domain*), који се налази на дну модела и представља ограничења ауторитета или услове приступа. Физичке локације или станице (*stations*) су приказане као цилиндри, који представљају ограничења способности. Животни путеви (*lifelines*) једноставно пролазе кроз простор и вријеме, док пакети или снопови (*bundles*) представљају сарадњу појединаца или ресурса кроз простор и вријеме и познати су као ограничења спајања (приказана су као мањи цилиндри унутар станица). Коначно, призме (*prisms*) су укупне површине простора које појединац може постићи.

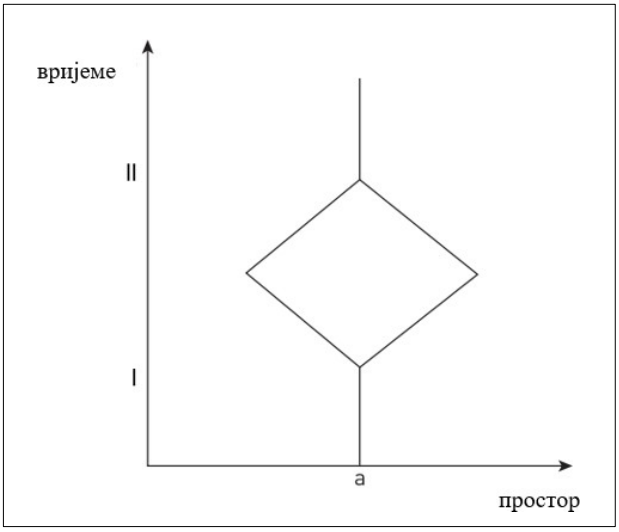

Дијаграм 5.8: Хагерстрандов *web model*
(На основу: *Dykeman & Williams*, 2013: 295)

Претходни модел Карлстајн и др. (1978) тумаче на начин да су вријеме и простор „ресурси који ограничавају активност, при чему свако понашање које захтјева кретање, укључује појединце који истовремено трасирају пут кроз простор и вријеме“. Ознаке дуж апсцисе указују на просторни пут, а оне на ординати означавају проток времена. Сва путовања укључују кретање дуж обе осе и приказане су линијама које нису ни вертикалне ни хоризонталне, јер вертикалне линије означавају стајање на једном мјесту, док се хоризонталне линије не могу односити на људе, већ служе за дигитални пренос порука (нпр. е-мејл који шаљете у Сиднеј). На основу тога Хагерстранд закључује да постоје три начина кретања у простору и времену, која он дефинише као својеврсна ограничења: способности (*capability*), спајања (*coupling*) и власти (*authority*), а могу се овако описати:

> *Ограничења способности* укључују биолошку потребу за спавањем од око осам сати сваки дан, а кретање кроз простор је ограничено доступним превозним средствима; *ограничења спајања* захтјевају да одређени појединци и групе буду на одређеним мјестима у наведено вријеме (нпр. наставници и ученици у школи) и тиме ограничавају опсег мобилности током „слободног времена“; *ограничења власти* могу спријечити појединце да буду на наведеним мјестима у дефинисано вријеме (*Johnston*, 1997: 158).

Ова три кретања заједно дефинишу временско - просторну призму која садржи све могуће линије спаса (доступне појединцу), који почиње на одређеној локацији и мора се тамо вратити до датог времена.

Дијаграм 5.9: Временско-просторна призма показује на овом једноставном примјеру да особа не може напустити мјесто „а“ до тренутка I и када се мора вратити тамо до времена II; призма између та два времена означава максимално расположиви просторни опсег (На основу: *Johnston*, 1997: 158)

Диорама, пут и пројекат

У овом другом раду, Хагерстранд (1982) описује „утицаје хуманистичке географије на софистициране концепције друштвеног агента“ и критикује моделе великих агрегата (као што су они у регионалној науци), због не обраћања пажње на микро - ниво. Треба поменути и значајан допринос Преда (1977) овој тематици, који је у временску географију увео појам „принцип заједништва“ и тако утицао на *Hagerstrand* (1982: 320-5) да га опише кроз постојање три концепта. Први се односи на „путеве“ (у ранијој терминологији „линије живота“), а што се може превести као „слијед ситуација“ које су пратили појединци. Зато он реконцептуализује појам путање (*path* или *trajectory*), да би се тако боље оцјенио континуитет у низу физички ограничених ситуација. Такође, он наводи да на намјере живог субјекта утичу различите секвенце. Само проучавање путања значи досљедно мапирање исхода (на исти начин на који географи мапирају миграције или нека друга путовања). Из самог истраживања пута може се открити врло мало о сврси и значењу догађаја које оно укључује, јер

> Чињеница да човјеков пут, у временско - географском запису, као да не представља ништа више од једне тачке у покрету и не би требало да нас наведе да заборавимо да на свом врху, у постојаној садашњости - стоји живо тијело субјекта, обдарено сјећањима, осјећањима, знањем, маштом и циљевима - другим рјечима способностима пребогатим за било коју замисливу врсту симболичког представљања, али одлучујућу за правац путева. Људи нису путеви, али не могу избјећи њихово приказивање у простор - времену (*Hagerstrand*, 1982: 323-4).

Други концепт односи се на пројекте, који представљају циљеве. Стратегије за реализацију пројеката су активности које генеришу путеве, чија укрштања стварају ситуације, посебно одређене тренутке у току историје мјеста. *Peet* (1998: 153) сматра да пројекти имају егзистенцијално - феноменолошку основу, која помаже географима да се „уздигну са равни карте и статичних образаца, и повежу догађаје са тежњом ка циљу и смислу, скривеном иза њих“. Пројекат повезује све резове, у ситуацијама које се развијају, а које појединац мора да обезбједи да би постигао циљ. Због тога, сматра се да су пројекти укорјењени двоструко, у току живота (*flow of life*) и готовим ентитетима (*ready-made entities*) сачуваним у складишту културе, док ситуације којима се пројекти баве нису креације људског ума, већ произлазе из историјске датости. Зато код *Hagerstrand* (1982: 325) постоји рефлексивна релација између пројекта и ситуације, јер је „ситуација неодређена док је пројекат не дефинише“. Ипак, ситуација дозвољава само да се догоде одређени догађаји, а Хагерстранд додаје још један ниво стварности у међуигри између пројекта и ситуације, тако што констатује да „ништа не може постати дио пројекта или ситуације, а да претходно није ту као идеја, осјећај, организам или ствар”. Пројекте је обрадио и *Thrift* (1977: 7), који је изјавио да сва људска бића имају циљеве, а да бисте их постигли „они морају имати пројекте, низ задатака који дјелују као средство за постизање циља и који, када се сакупе, формирају пројекат“. То је подразумјевало да се ти пројекти могу третирати на исти начин као збирна анализа података и калуп за прописивање политике, који карактеришу већину бихевиоралне географије.

На крају, дијораме се односе на географско проучавање путева и пројеката, а традиционално укључују појам пејзажа, који је осмишљен да представља „тренутно постојање и релативну локацију свих континуената“. Зато *Peet* (1998: 153) констатује да у географији, најбоља апроксимација тренутног „тамо“ и релативне локације континуената је пејзажна, јер пејзаж „дефинише грандиозну ситуацију која условљава радње укључене у испуњавање пројеката“. Пејзажи се протежу „од унутрашњости кућа до облака и укључују нематеријалне ствари као што су правила и прописи“, а ово обогаћено тумачење појма

пејзаж, Хагерстранд назива диорама. Дакле, у Хагерстрандовом дјелу разликују се путеви, пројекти и диораме, јер у „финозрној структури диораме лежи кључ за накнадну трансформацију“. Он је тврдио да овај концепт недовољно укључује „субјекте људског тијела, чуваре сјећања, осјећања, мисли и намјера и покретача пројеката“ и преферирао је концепт диораме, који се обично користи за означавање статичних музејских поставки, које приказују људе и животиње у њиховом уобичајеном окружењу. То је илустровао описом свог дома из дјетињства, демонстрирајући важност повезивања, ограничења ауторитета и способности (у току свакодневног живота) које су резултирале диорамом (посебне ситуације). Пред (1979) је примјенио ове концепте на своју академску каријеру, јер аутобиографски материјал представља важан извор о пројектима и диорамама.

Већина интерпретација и примјене Хагерстрандовог рада била је фокусирана на проучавање путева, који су постављени у позитивистички калуп других бихевиоралних географских истраживања. Овај аспект временске географије је, као једини, представљен у уводном прегледу *Thrift* (1977: 4), референтном раду у којем је наглашено да његову окосницу чини „физикалистички приступ“, који му је послужио (накнадно) да „чврсто угради вријеме у умове друштвених географа“, као приступ који је назвао „хроногеографски“. Преко њега је Трифт нагласио да „узете заједно, територије, друштва и вријеме, представљају главне компоненте урбане и друштвене географије“, док се Пит (1998) фокусирао на два централна елемента Хагерстрандове временске географије. То су структуре, као ограничења у просторној форми (пејзаж као условљавање људских поступака), и агенс (сврсисходан појединац прожет пројектима, који се креће кроз простор-вријеме), која је он теоретизовао у синтетичком облику (дневни, недељни и животни путеви). Пошто оне заједно, са системом графичких нотација, приказују безброј верзија ове синтезе, он је сматрао да је ова „веома оригинална формулација спацијализовала концептуализацију структуре и дјеловања у теорији структуре“.

Примјер 3: Сарајево: оквир за амбивалентност и диораму

Током XX вијека на тлу Босне и Херцеговине су се одиграла три велика ратна сукоба, између којих је постојала одређена подударност[133]. Сви ти сукоби имали су исто временско трајање (по четири године), а зараћене стране[134] увијек су биле на истим позицијама (други, трећи и четврти против првог). У том смислу, треба у свјетлу бихевиоралне географије интерпретирати кључне топониме Сарајева и њихово значење у свијести (емоције, поступци и просторно понашање) његових грађана.

Табела 5.2: Број становника и етничка структура БиХ и Сарајева, 1879-2013.

Год.	Број и етничка структура становника БиХ (%)					Број и етничка структура становника Сарајева (%)				
	Σ	Срб.	Мус.	Хрв.	Ост.	Σ	Срб.	Мус.	Хрв.	Ост.
1879	1.158.440	42,9	38,7	18,1	0,3	21.377	17,5	69,5	3,3	9,7
1885	1.336.091	42,8	36,9	19,9	0,5	26.268	16,9	60.1	12,7	10,4
1895	1.568.092	42,9	35,1	21,3	0,8	38.083	15,4	45,1	28,9	10,6
1910	1.898.044	43,5	32,2	22,9	1,4	51.919	16,3	35,6	34,5	13,6
1921	1.890.442	43,9	31,1	23,4	1,6	66.317	24,8	33,9	29,0	12,3
1931	2.323.555	44,2	30,9	23,6	1,2	143.910	38,5	34,9	20,4	6,1
1948	2.565.277	44,3	30,7	23,9	1,0	113.769	36,0	34,6	23,3	6,2
1953	2.847.790	44,4	31,3	22,9	1,3	136.283	33,6	21,9	38,7	5,8
1961	3.277.948	42,9	25,7	21,7	9,7	277.615	44,3	36,9*	14,7	4,2
1971	3.746.111	37,2	39,6	20,6	2,6	359.452	36,2	44,8	11,5	6,5
1981	4.124.008	32,1	39,6	18,4	10,1	448.519	29,6	42,2	8,2	20,1
1991	4.377.033	31,2	43,4	17,7	8,1	492.697	27,2	50,8	7,0	15,0
2013	3.531.159	30,8	50,1	15,4	3,7	413.593	3,2	83,8	4,2	8,8

На основу: Статистички пописи Земаљске владе, Сарајево; Краљевине СХС и СФРЈ, Београд; Становништво БиХ, Загреб 1995; АСБиХ, Сарајево 2016.

Укупна динамика становништва (превасходно етничка структура и њен просторни размјештај) Сарајева је одражавао наслијеђе скоро петовјековне отоманске окупације и колонизације[135] БиХ. То значи да су апсолутну доминацију у централним дијеловима града чинили муслимани, а хришћани (Срби и Хрвати) су живјели на његовој периферији. У таквим околностима је започео Први свјетски рат, за чији формални повод је

[133] Шири историјско-географски оквир аутор је представио у свом уџбенику (2018)

[134] Поред доминантног спољног фактора, стални учесници су биле домаће етничке заједнице: Муслимани / Бошњаци, Хрвати и Срби.

[135] Овај појам се посебно издваја због чињенице да је Турска дијелу становништва на окупираној територији наметнула своју вјеру (ислам), чиме је та значајна популација, према Екмечићу, попримила карактерне особине ренегада.

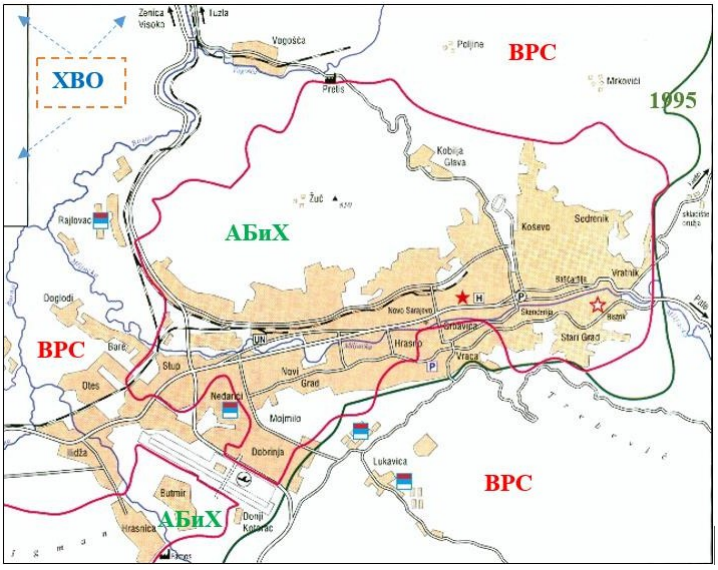
послужио атентат на аустроугарског престонаслиједника (извршили га припадници про-југословенске организације Млада Босна). Као главни кривци, оптужени су Срби, који су страшно пострадали (у Добоју је формиран први концентрациони логор у Европи, кроз који је прошло више од 40.000 Срба, претежно из Сарајева и источне Босне), а имовина им је опљачкана. Као посљедица тога, формирана је колективна свијест код Срба о „непријатељском" Сарајеву, а фортификацијска утврђења на Требевићу свједоче о страху Аустроугара од Српске војске. На овај начин је исказано јасно просторно понашање појединаца и група, јер је сваки појединац знао којој страни припада и гдје су њене просторне координате. Током међуратног периода (1918-41), Краљевина Југославија је кроз системски приступ (образовање, регионализација БиХ, политички рад…) ублажила трауме из Првог свјетског рата и покушала изградити „интегрално југословенство". То је представљало покушај својеврсне надградње етничке расцјепканости и локалних анимозитета, а у циљу превазилажења узајамних колективних траума током османске и аиустроугарске колонизације. То је прекинуо Други свјетски рат, у којем су се поновиле претходне ратне страхоте, само сада вишеструко увећане (прије свега, страдање Срба и Јевреја у самом граду, до нивоа потпуног уништења). У таквим околностима становништво Сарајева је поново подјељено и примјењена је претходна матрица о просторном понашању појединаца. Муслимани и Хрвати су, већински, постали дио нацистичких војних јединица Независне Државе Хрватске или НДХ (колоквијално „усташе") и биле су лоциране у урбаним дијеловима града, док су Срби били припадници узајамно супротстављених јединица[136]. У таквим ратним околностима, за Србе је Сарајево постало непријатељски град (поново), а његово планинско окружење (Игман, Требевић, Романија, Јахорина) слободна територија. Пошто су партизанске јединице биле мобилне, у овој области су били доминантни припадници Југословенске војске (посебно на Игману), које су на бази „реципроцитета страха" у односу на нацистичке јединице, обезбједиле сигурност за српско становништво у Сарајевском пољу и околици („немојте ви наше, нећемо ми ваше" или „око за око, зуб за зуб").

Након Другог свјетског рата, комунистичке власти су примјениле већ потврђени образац о превазилажењу етничких непријатељстава (образовање, индустријализација, репресија), па су

[136] То односи се на регуларне јединице Југословенске војске (краљевске, колоквијално „четници"), који су се залагали за Југославију, засновану на либералним идејама (капиталистичко друштво), док су се јединицана Народно-ослободилачке војске Југославије (колоквијално „партизани"), залагали за Југославију са социјалистичким друштвеним уређењем.

током социјалистичке Југославије све трауме „заборављене“. Као што је познато, побиједила је идеја социјализма, која је у суштини била посвећена социјалној правди, једнакости и братству - јединству између свих народа, али су те веома узвишене, хуманистичке и правдољубиве идеје почетком 1990-их одбачене у име старих национализама и нових амбиција спољних фактора. Југославија је разорена у ратним вихорима (унутрашњим и спољашњим), тако је и једна племенита идеја нестала са историјске сцене. Разлози за то су вишеструки (политички, историјски, економски, географски, у најширем смислу геополитички) и њима ћемо се бавити у наредном тому, а за ово поглавље може бити индикативна одређена правилност просторног понашања појединица и група у поменутим ратовима, те одлуке које су диктиране на накнадним мировним конференцијама.

Разбијањем Југославије, у Сарајеву (1992-95) по трећи пут се (у истом вијеку) поновио исти сценарио. Срби су на референдуму (новембар 1991) гласали за останак у Југославији и формирали Републику Српску (9. 1. 1992), а накнадно (1. 3. 1992) Муслимани и Хрвати су се референдумски изјаснили за независну БиХ. То је био увод у грађански рат у којем су поновљене сличне ситуације из претходних ратова, с том разликом што су сада формиране фиксне линије раздвајања (фортификацијски утврђене) између три војске: Војска Републике Српске (ВРС, већински Срби), Армија БиХ (АБиХ, већински Муслимани, од 1993. Бошњаци) и Хрватско вијеће одбране (ХВО, већински Хрвати).

Карта 5.1: Оквирно разграничење између три војске током грађанског рата у Сарајеву 1992-95. и међуентитетско разграничење (1995).

Након ових експланаторних и картографских примјера, сада се можемо посветити уобличавању конкретних аспеката бихевиоралне географије на примјеру Сарајева (углавном, из угла српског етноса). Први сегмент се односи на когнитивно мапирање, које подразумјева низ психолошких трансформација, а које су изазване сукцесивним фазама рата и мира у Сарајеву. Њих је сваки појединац или проживио или спознао кроз различите нарације, што води ка томе да их он складишти, присјећа се и декодира као информације о релативним локацијама и карактеристикама феномана из његовог свакодневног просторног окружења. На тај начин, он гради јасне просторне спознаје и ствара претпоставке за настанак наредног сегмента, а то је еколошка спознаја.

Планинско залеђе Сарајева представљало је слободну територију, која се транспоновала на свијест, утиске, информације, слике и увјерења, која су Срби имали о свом окружењу. То не подразумјева да само појединци и групе имају информације и слике о постојању ових средина и њихових саставних елемената, већ такође, да имају утиске о свом карактеру, функцији, динамици и структурној међусобној повезаности и да их прожимају значењем, значајем и митско - симболичким својствима. Другим рјечима, појединац просторно размишља и у условима личне угрожености тражи оптимално (безбједно) рјешење. Потврда тога се види кроз чињеницу, да је у сваком историјском периоду развоја Сарајева, постојала јасна просторна свијест његових грађана и то је сасвим нормално за свако мултиетничко друштво.

Трећи елемент су мапе ума, које се могу у конкретном случају представити као просторне преференције о тематским специфичностима и регионалним стереотипима Сарајева, али и његовој перцептивној географији. То значи да сваки становник Сарајева има слике животне средине, које се могу идентификовати као слике омиљених пејзажа, те да постоји јака веза између слика животне средине и њиховог стварног понашања. Међутим, током посматраног периода су се, на неки начин, помијешала осјећања појединих припадника народа (Срба и Бошњака) о истим топонимима. Видјели смо да је Игман за Србе представљао оазу слободне територије током Првог и Другог свјетског рата, али тако није било за вријеме задњег грађанског рата (1992-95). Централни дио планине је био под контролом Армије БиХ (Бошњаци), који су преко њега и прокопаног тунела испод аеродрома (види карту 5.1) остварили везу Сарајева са осталим дијеловима под контролом Армије БиХ. Стога, ороним Игман производи подијељени осјећај просторне спознаје код становника Сарајева / Српског Сарајева, с тим да то Србе асоцира на давна времена, а Бошњаке рецентна. Јасно је, с протоком времена превладава позитиван осјећај о Игману код Бошњака.

Ако би настојали у ова закључна разматрања унијети мало више хуманистичких приступа, незаобилазни би били умјетнички елементи (сликарство, проза, поезија), преко којих се пејзаж посматра као текст, који географ интерпретира (нова културна географија). Разлог за то лежи у битној одредници хуманистичке географије, а која се односи на везу с умјетничким дјелима. Аутор то непосредно апострофира преко корица књиге (М. Унковић, „Мислилац“, 1967) и неколицине умјетничких слика (на крају сваког поглавља). Да је постојао јасан умјетнички став према друштвеним и међунационалним односима у Сарајеву, током његове савремене историје, прецизно су исказали бројни умјетници, а за нас су индикативне двије представе. Прва се односи на једног од највећих босанскохерцеговачких сликара, Јована Бијелића, који је своје емоције о овом граду интерпретирао у ликовној форми (слика 5.1). То се може, дијелом, препознати у датој слици која има конкретно географско одређење, на којој је аутор колоритом и формама описао поменуту трагичну историју овог града. Иако не постоји превелика сличност приказаног мотива са стварном топографијом града, она је веома сугестивна и свако је може исчитавати на свој начин. При томе, једну каскаду на ријеци у центру града (локалитет Бентбаша) умјетник је представио као водопад, вјероватно алудирајући на неопходност крупних и оштрих промјена у друштву (које никако не долазе). Тај ауторов доживљај града појачавају падинске стране, тик изнад Миљацке, као потенцијални и пријетећи одрони (тамне боје), који могу угрозити мале и трошне куће. Ипак аутор је оптимиста и тај контакт падина с обалама ријеке маскира бијелим облацима (можда је то нада) у којима су изражене приземне турбуленције. То препознавање опасности за друштво (виртуелно или стварно), аутор наглашава кроз представљање неба, које је осликано на мрачан и сугестиван начин, а који употпуњује „летећа неман“. С обзиром на датум настанка ове слике, јасна је умјетникова асоцијација на дешавања у Првом свјетском рату.

Други аутор је једини српски нобеловац, који је је написао кратку причу (1946) о једном аустријанцу (Макс Левенфелд), који при одласку из Босне среће пријатеља (аутора) на жељезничкој станици Славонски Брод. Док сједе на коферима и чекају своје возове (аутор за Босну, а Макс за Беч), почиње разговор:

> Драги пријатељу, да пређем одмах на ствар. Босна је дивна земља, занимљива, нимало обична земља и по својој природи и по својим људима. И као што се под земљом у Босни налазе рудна блага, тако и босански човек крије несумњиво у себи многу моралну вредност

која се код његових сународника у другим југословенским земљама ређе налази. Али видиш, има нешто што би људи из Босне, бар људи твоје врсте, морали да увиде, да не губе никад из вида: Босна је земља мржње и страха. Али да оставимо по страни страх који је само корелатив те мржње, њен природан одјек, и да говоримо о мржњи. Да, о мржњи. И ти се инстинктивно трзаш и буниш кад чујеш ту реч (то сам видео оне ноћи на станици), као што се сваки од вас опире да то чује, схвати и увиди. А ствар је баш у томе што би то требало уочити, утврдити, анализирати. И несрећа је у томе што то нико неће и не уме да учини. Јер, фатална карактеристика те мржње и јесте у томе што босански човек није свестан мржње која живи у њему, што зазире од њеног анализирања, и мрзи свакога ко покуша да то учини. Па ипак, чињеница је: да у Босни и Херцеговини има више људи који су спремни да у наступима несвесне мржње, разним поводима и под разним изговорима, убијају или буду убијени, него у другим по људству и пространству много већим словенским и несловенским земљама…

Али одувек је у босанским грађанским круговима било доста лажне грађанске учтивости, мудрог варања себе и других звучним речима и празним церемонијалом. То прикрива како-тако мржњу, али је уклања и не спречава у растењу. Бојим се да и под покровом свих савремених максима могу у тим круговима да дремају стари нагони и каиновски планови, и да ће живети док год не буду потпуно измењене основе материјалног и духовног живота у Босни. А кад ће доћи то време, и ко ће имати снаге за то? Једном ће доћи, ја у то верујем, али ово што сам видео у Босни не указује на то да се тим путем већ сада иде. Напротив. Ја сам о томе размишљао, нарочито последњих месеци, кад сам се још борио са одлуком да заувек напустим Босну. Разумљиво је да не спава добро човек који се носи таквим мислима. И ја сам лежао поред отвореног прозора у соби у којој сам се родио, напољу је шумела Миљацка наизменице са ветром ране јесени у још обилном лишћу. Ко у Сарајеву проводи ноћ будан у кревету, тај може да чује гласове сарајевске ноћи. Тешко и сигурно избија сат на католичкој катедрали: два после поноћи. Прође више од једног минута (тачно седамдесет и пет секунди, бројао сам) и тек тада се јави нешто слабијим али продорним звуком сат са православне цркве, и он искуцава своја два сата после поноћи. Мало за њим искуца промуклим, далеким гласом сахат-кула код Бегове-џамије, и то искуца једанаест сати, аветињских турских сати, по чудном рачунању далеких, туђих крајева света! Јевреји немају свога сата који искуцава, али бог једини зна колико је сада сати код њих, колико по сефардском а колико по ашкенаском рачунању. Тако и ноћу, док све спава, у бројању пустих сати глувог доба бди разлика која дели ове поспале људе који се будни радују и жалосте, госте и посте према четири разна, међу собом завађена календара, и све своје жеље и молитве шаљу једном небу на четири разна црквена језика. А та разлика је,

> некад видљиво и отворено, некад невидљиво и подмукло, увек слична мржњи, често потпуно истоветна са њом (Иво Андрић, „Писмо из 1920“, 1946, одломак).

Специфичан је однос географа према литерарним изворима, јер се често поставља питање о вези између књижевности и географије. У географској литерутури се обично помињу три одговора: географско писање треба да има већи књижевни квалитет, књижевност је изворни материјал за географе, и књижевност пружа перспективу о томе како људи доживљавају свој свијет. За разлику од социологије, академска географија је еволуирала одвојено од умјетничких импулса и покрета, јер су географски коријени у хуманистичким наукама плитки (од 1970-их). Далеко и вишеструко су снажнији позизивистички утицаји (трају и данас), а представљају наслијеђе Канта, по коме географи проучавају природне процесе и „спољашњи“ аспект људских феномена (људски свијет кућа, поља и обичаја и карактеристике становништва, које подлијежу физичким и биолошким законима). Из географије су искључени „унутрашњи“ аспекти, који људе чине суштински људима (намјера и воља, идеје и симболи). У поређењу са антропологијом и социологијом, на географију су мање утицале филозофије просветитељства, а више владе и трговачки импулс, јер су то институције које имају маргинални, односно декоративни интерес за књижевност (одатле проистиче декоративни однос географије према умјетности). Због тога, умјетност нас чини продуховљенијим и осетљивијим, док читање књижевних дјела побољшава нашу лексику и стил писања. Због тога, у овом тексту поменута умјетничка дјела треба да „стишају“ наше емоције и да нас учине свјесним „наших“, али и „туђих“ истина о Сарајеву.

Закључак

Бихевиорална географија наглашава снажну повезаност географије и психологије, која се манифестује кроз присуство психолошке основе у индивидуалном просторном понашању. То значи да когнитивни (сазнајни) елементи битно утичу на доношење одлука, које се дешавају између сложеног окружења (природно и друштвено) и људског дјеловања.

Истраживање природних опасности и њихов утицај на животну средину, побудило је интересовање географа за разумијевање сложених образаца понашања људи у таквим срединама. Најзначајнији резултати ових истраживања показали су постојање ограничене рационалности људи и мишљење да су екстремни догађаји изван њихове контроле. Пошто су се катастрофе дешавала релативно ријетко, пријетња није сматрана као реална (успавана и удаљена, а не као непосредна и стварна). Већина истраживача наводи три битна фактора која доприносе таквом понашању појединаца, од којих се први односи на претходно искуство о величини и учесталости опасности; други се односи на саму личност, укључујући спекулативне хипотезе о томе да људи који живе у зонама подложним опасностима имају карактере сличне коцкарима, који тргују вјероватноћом губитка (природна опасност и изгледи за несметан живот); док је трећи фактор далеко важнији и односи се на утицај културе. Култура несумњиво утиче на ставове појединаца о природи и њеним опасностима, због чега су се, у стратегијама борбе против природних опасности, искристалисала два приступа. Први се односи на одлуке економски рационалног човјека (претпоставке о понашању појединца), а друга се тиче израде прогностичких модела.

Мапе ума представљају најпопуларније истраживање унутар бихевиралне географије и односи се на проналажење замишљених или менталних мапа, које су широко распрострањене у популарном знању о неким мјестима. То су у ствари ментални конструкти који посредују између географског окружења и људског дјеловања. У почетку су се ова истраживања односила на једноставна мапирања урбаних области према сјећању, с циљем креирања добрих урбаних рјешења, која би омогућила бољи имиџ града. Те мапе су откривале области знања и незнања појединаца, али и улогу таквих запамћених карактеристика, које су доприносиле успостављању урбане читљивости. Накнадно су ове мапе повезане с просторним задацима оријентације и проналажењем оптималне путање, да би се потом проширили на истраживање одређених преференција појединаца у погледу одређених површина (град, област, држава). Данас се под утицајем друштвених

медија проширио значај менталних мапа у обликовању просторне презентације феномена страха и то је постала реалност бројних градова Западне Европе, а најбоље примјере пружају *No-go zone*[137].

Временска географија представља треће подручје примјене, а остварује се кроз специфично тумачење веза између континуалних трајекторија појединачних ентитета у времену – простору. Ово учење је преточено у теорију, која посједује дескриптивне концепте, уклопљене у веб модел. То представља поглед на стварни свијет у којем је човјек затворен унутар димензија вријеме – простор и које формирају његов ограничени капацитет да се ангажују у више од једног задатка истовремено. Присутна су два главна тока критике овог правца, при чему први указује на његов проблематичан однос према друштвеној теорији, док га други повезује с маскулинизмом Посљедично, временска географија води ка формирању имагинарних тијела, која су универзална и лишена друштвених и културних обиљежја. Накнадно је порасло интересовање за ову област, и то кроз њен описни капацитет (ГИС и 3-Д) визуализације образаца људских активности. Значајан је и нагласак на сусретима и догађајима унутар временске географије и људског / нељудског повезивања, које отвара просторе за нову онтологију са природњачким обртом, а што најбоље репрезентује постструктуралистичка филозофија (нпр. геофилозофија) и нерепрезентативна теорија. Сада постаје јасније зашто је бихевиорална географија повезана с геофилозофским појмом *becoming.*

Фотографија 5.1: Јован Бијелић „Мотив из Сарајева“ (око 1930).

[137] *http://sig.ville.gouv.fr/atlas/ZUS*

6. ХУМАНИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА / МЈЕСТО

Хуманистичка географија се бави географским искуством, у смислу значења просторности свијета за оне који дијеле тај простор (животно су заинтересовани за њега), и у томе је основна разлика у односу на позитивистички и логичко - емпиристички правац, о којима је било ријечи раније. То значи да се ти претходни приступи фокусирају на географско проучавање процеса и појава као ванјских и објективних података, док се хуманистички приступи (као и бихевиорални, којег многи аутори сматрају дијелом овог приступа) фокусирају на унутрашњи доживљај перципираних чињеница, чиме на значају добивају субјективни доживљаји појединца. Управо због овог, географија није само димензија људског живота (однос човјек – природа), већ она прожима основни аргумент по коме је географија и хуманистичка. *Peet* (1998: 34) наводи да се хуманистичка географија појавила касних 1960-их, као најсофистицираније серија критичких реакција против доминантних логичко - емпиристичких облика знања у географији, и да је та критика произвела етички заокрет. Критика позитивистичке теорије била је „радикалнија, снажније изражена и екстензивније развијена него радикална географија“. Такође, постојала је тенденција проналажења континуитета између идеја хуманистичке географије и одређених препозитивистичких тема у географија, посебно појмови мјеста и предјела. За *Tuan* (1976: 266), хуманистичка географија посматра „односе људи са природом, њихово географско понашање као и њихова осјећања и идеје, у погледу простора и мјеста”. За њега, хуманизам представља веома широки поглед на оно што људска личност јесте и може, а хуманистичка географија покушава да разумије како географски феномени откривају квалитет људске свијести. При томе, основни приступ се своди на људско искуство, свијест и знање, јер хуманистичка географија „служи друштву кроз суштинско подизање његовог нивоа свијести“.

О времснском оквиру настанка хуманистичке географије нема потпуне сагласности међу савременим истраживачима. Ипак, међу њима (Симон и Лундбрег, 2017; Кобајаши, 2017; Покок, 2014; Шарп, 2009; Смит, 2009; Симон, 2006; Симандан, 2005: Леј и Семјуелс, 1978; Ји-Фу Туан, 1977) постоји сагласност да њени коријени сежу у просвјетитељство, јер су још тада назначене њене основне идеје у дјелима раних њемачких филозофа (Кант, Хегел) и географа (Хумболт), који су препознали утицај човјека на промјену пејзажа и креирање

нових културних система. Током раног периода модерне, де ла Блаш (1903) и Сауер (1925) су исказали интересовање за културне предјеле (хуманистички приступ), а потом је Глакен (1967) нагласио људску чежњу за увођењем реда у природу, оличеном у моћи људског дјеловања у смјеру трансформације природе. Током 1970-их многи географи су били разочарани у позитивистичке перспективе квантитативне географије, што је утицало на помјерање фокуса њихових истраживања на психолошке факторе, који утичу да људи другачије перцепирају околину. Формална потврда овог новог приступа (хуманистичког) је установљена појавом књиге „Хуманистичка географија: изгледи и проблеми“, коју су уредили Леј и Семјуелс (1978). Доминантни утицаји на креирање овог правца су дошли из филозофије раног XX вијека, а што се односи на прагматизам, симболички интеракционизам и континенталну филозофију (феноменологија и егзистенцијализам). Основне концепцијске оквире, овако широко постављене епистемолошке и методолошке основе, поставили су Леј, Семјуелс, Батимер, Ентрикин и Релф, а Ји-Фу Туан (1976) је био први географ који је хуманистичку географију формално описао и дефинисао као географско проучавање искустава људских бића и разумјевања простора, мјеста и свијета природе. Ови аутори су отворили нова подручја интересовања географа за књижевност, тј. за описе симболичких пејзажа, који укључују емоционални, естетски и искуствени приступ. У методолошком погледу, хуманистичка географија избјегава квантитативне технике, а поред квалитативних, етнографских и текстуалних метода, све популарније су постале етногеографске методе, које доминирају у теренским истраживањима у друштвеној географији.

На крају овог пролога, треба поменути својеврсну специфичност у представљању филозофских основа хуманистичких приступа. Наиме, савремени теоретичари географског мишљења имају опречан став према кључним савременим филозофима (Хусерл, Хајдегер, Мерло - Понти, Сартр), чији радови су накнадно (од стране географа) реинтерпретирани и транспоновани у географију (хуманистички приступи). Стога, могу се препознати три приступа у географској обради филозофских основа хуманистичке географије. Први представља групу аутора (Грегори, 1994; Трифт, 1996; Пит, 1998; Елден, 2001) који широко цитирају и образлажу ставове поменутих филозофа, те поред мишљења других филозофа о поменутим ауторима, ови географи износе и личне ставове. Очигледно, њихово широко образовање и познавање савремене филозофије је на том нивоу, да им омогућује овакав приступ, што на читаоца дјелује стимулишуће и охрабрујуће, да се и он упусти у такав инетелектуални изазов. Опречан

примјер пружају представници друге групе (Ливингстон, 1992; Џонстон, 1997; Кастри и др. 2005), који уопште не помињу поменуте филозофе. То значи да се они задовољавају само посредним изворима, прије свега других географа (Туан, Релф, Батимер, Гвелке), који су на основу учења поменутих филозофа креирали истоимене правце у географији (феноменологија, егзистенцијализам, идеализам, прагматизам) и да непосредно, о филозофским основама ових праваца, не треба расправљати. Разлози за овакав приступ леже у ставу, или да то није предмет географије или су у питању други разлози (недовољно познавање материје или друго). Трећу групу (Клоук и др., 1991; Анвин, 1992; Козгроув, 2008) чине аутори који површно обрађују ове теме, а поменути осврти су засновани, искључиво, на ставовима других географа.

Појмови и значења: хумана, хуманизам, хуманистичка

Поменути термини имају сличну основу, али је њихово значење веома различито у географији и односи се на различите дисциплине. Хумана географија (*human geography*) је најприкладније превести као друштвена географија, иако постоје одређене неподударности (англосаксонска и источноевропска) у домену подјеле на субдисциплине. То је једно од најширих и главних поља унутар географије, које има древне коријене у многима дијеловима свијета (кинеска, индијска, античка…). Постала је формална научна дисциплина средином XVIII вијека у Европи (доба просвјетитељства), а њен предмет проучавања односи се на концепте мјеста, простора и окружења, у којим се препознају посљедице људских активности. Другим рјечима, то су односи који проистичу из интеракције човјека с природом. У савременим околностима, друштвена географија била је блиско повезана са процесима глобализације, који су подразумјевали истраживање непознатих простора и њихово картирање, а што није значило пуко задовољење географске маште, већ и амбициозних пројеката, виталних за ширење империјализама и колонијализма. Постоји одређена подударност између развоја друштвене географије и укупних друштвених промјена у свијету тог доба. Свијет је постао огромна трговачка мрежа (кретање роба и људи), при чему су оба процеса (развој друштвене географија и трговине) дјеловала синергетски, у правцу креирања нових односа између центра и периферије, који ће постати темељ неравномјерног развоја. Обим глобалне трговачке експанзије се повећао брзо, као резултат европских истраживања и колонијализма, који је обезбједио знања о земљама (превасходно о њиховим ресурсима), удаљеним од Европе.

Други појам је хуманизам (*humanism*) и односи се на научни правац у друштвеним наукама чија обиљежја укључују разум, толеранцију, индивидуалну одговорност и разумијевање и дјеловање, а који је заснован на искуству зреле личности. Сам појам хуманиста (етимолошки) настао је од италијанске ријечи *umanista* (XV вијек) и односио се на научника који проучава област класичне грчке или латинске књижевности. Током историје настајало је много различитих облика хуманизма, често противрјечних филозофски и идеолошки. Хуманизам је наставио трајање и током XX вијека, а према *Seamon & Lundberg* (2017: 3746) он укључује широк спектар значења, која према примарним филозофским и етичким принципима укључују „еманципаторски потенцијал људског разума; значај слободног, отвореног мишљења; разумијевање ствари и догађаја; те жељу да се живот учини бољим за све људе, посебно за мање способне или мање срећне људе“. Треба поменути и да хуманизам има филозофску, идеолошку и етичку перспективу са „сложеном интелектуалном историјом, која често укључује опречна схватања“. У најширем смислу, хуманизам се односи на „вјеру у јединство човјечанства и у потенцијал људских бића да унаприједе своје животе и свјетове, пажљиво и критично, користећи тачно интелектуално знање и релевантно животно искуство“.

Трећи појам је хуманистички (*humanistic*), то је придјев и изведеница од првог појма, који се односи на хуманистичку географију, субдисциплину друштвене географије. Већ је поменуто да су током 1960-их Рајтове и Киркове идеје помогле у стварању бихевиоралне географије, која је у великој мјери била фокусирана на когнитивне димензије понашања појединаца у животној средини. *Seamon & Lundberg* (2017: 3747) наводе да је ово истраживање понашања појединаца утицало на развој хуманистичке географије, која је помјерила фокус истраживања са „мјерљиве агрегатне анализе просторних и еколошких понашања, према слици животне средине појединца, тј. његовим ставовима, преференцијама и погледима на свијет“. Такође, они сматрају да постоје најмање два разлога у корист назива „хуманистичка географија”, а не неки слични термин који они помињу (искуствена, животна или егзистенцијална географија). Први разлог апострофира чињеницу да су 1970-те обиљежиле вријеме у којем је, у оквирима психологије и социологије, већ заживио „хуманистички“ приступ. Психологијом су тада доминирале бихевиористичке и фројдовске перспективе, па је заговаран алтернативни приступ назван хуманистичка психологија, а која је „наглашавала слободну вољу, креативност, људски потенцијал и самоистраживање“. Слично је било у социологији, јер су се поједини истраживачи (нпр. Бергер) позивали на

хуманистички приступ, што је сугерисало да би друштвене димензије људског живота могле бити темељније испитане, не првенствено кроз друштвене структуре, мреже и институције, већ кроз искуства, акције и схватања појединаца и укључене групе. Други разлог за назив хуманистичка географија описао је Релф (1981), а довео га је у везу са хуманизмом, који је претходно појашњен.

Кључне теме у хуманистичкој географији

Најважнији период у развоју хуманистичке географије био је 1970-их и 1980-их, током којег су Симон и Лундберг (2017: 3747) идентификовали четири централне концептуалне и методолошке теме. Прва се односила на разумијевање човјековог живота и искуства, које подразумјева „динамичну, поливалентну структуру која укључује тјелесне, чулне, емоционалне, вредоносне, когнитивне и трансперсоналне димензије". Хуманистички истраживачи су тврдили да свеобухватна друштвена географија мора да опише горе поменуте димензије, с тим да разумију шта доприноси еколошком искуству, акцији и значењу. Такође, то подразумјева и „тражење интегрисаних оквира који идентификују начине како се ове многобројне димензије односе и међусобно дјелују на подражавајуће и подривајуће начине". Релф (1976) је исцртао спектар просторног искуства, које се кретало од „инстинктивног, тјелесног и непосредног ка церебралном, идеалном и нематеријалном" и при томе је испитао како се доживљај простора разликује од искуства мјеста. По њему, простор постаје мјесто када „еколошки и временски сакупи људска значења, акције и идентитете". Слично је Ји-Фу Туан (1974) појаснио концептуалну структуру еколошких ставова и вриједности кроз „учвршћивање сличности и разлика, на начин како људска бића реагују на географске свјетове физиолошки, психолошки, социјално и културно". Он је закључио да је свака особа, истовремено „и биолошко и друштвено биће и јединствена индивидуа", те је тако показао како перцепција животне средине, ставови и вриједности, произилазе и доприносе развоју ова три аспекта људског бића.

Друга тема је апострофирала већи дио људског искуства као „непрозиран и неизрецив, али изван свијести, која се подразумјева". Да би идентификовали и описали мање приступачне аспекте људског живота, хуманистички географи су напустили конвенционалне научне методе, које су захтјевале опипљива и мјерљива објашњења феномена, у корелацији с математичким и статистичким техникама. Радећи на интимнијем сусрету са феноменом који се проучава, неки хуманистички географи су користили усмјерену интуицију и саморефлексивна објашњења, док су други пажљиво проучавали ситуације из стварног

свијета, нпр. одређено урбано насеље, при чему су молили / захтјевали од малог броја појединаца да опишу своја искуства и поступке у животној средини „тачно и темељно, колико је могуће“.

Трећа тема односила се на рад многих хуманистичких географа, који су тврдили да, колико год је то могуће, докази, општи принципи и њихова схватања треба да настану из самоспознаје, засноване на искуствима истраживача из прве руке. Истраживање треба радити кроз директно ангажовање са искуствима других, било да су ти „други“ људи, мјеста, пејзажи, елементи природе, аспекти животне средине коју је направио човјек, или друга жива бића. Хуманистички географи су довели у питање конвенционално емпиријско истраживање, које је дефинисало тему истраживања на објективистички начин, као ствари или ситуације одвојене и неповезане са животом или искуством истраживача. Туан (1976) наводи да хуманистички географи, по разумјевању значаја еколошких и географских искустава у сопственим животима, могу као појединци дјеловати одговорније и великодушније према другим људским бићима и према мјестима и срединама које неко други настањује или познаје. У том погледу, Релф (1981) се заложио за заштиту животне средине досљедно, на начин бављења свијетом у коме се ствари, мјеста, пејзажи, људи и друга жива бића, поштују само зато што су оно што јесу и стога „пажљиво се о њима брине и намјерно се штите“.

Четврта тема је утемељена радом на два комплементарна истраживачка модела, од којих се први може идентификовати као објашњење искуства, а други као тумачење друштвених свјетова. Према Кресвелу (2013), објашњења искуства су најчешће повезивана са студијама мјеста и представљали су их географи: Батимер, Даглас Покок, Релф, Симон и Туан. Овај рад је био заснован на феноменологији и, за своје мјесто тумачења, користио се широким спектром дескриптивних извора који укључују искуство из првог лица, филозофски аргумент, архивски извјештај, приказ из маштовите књижевности и искуствени доказ са фотографије, филмског и другог умјетничког медија. Уобичајено, овај рад је наглашавао заједничке ствари, које су постојале у односу на животну средину и искуство мјеста, иако су се ови хуманистички истраживачи питали како се те заједничке карактеристике разликују, у погледу индивидуалних и групних разлика. Током 1980-их и 1990-их овај рад је био критикован као есенцијалистички, тврдећи да се генерализују универзалне структуре, као што су мјесто и дом, и углавном, игноришу живе варијације утемељене на друштвеним, културним и историјским факторима.

Други истраживачки модел хуманистичке географија су детаљније описали Адамс и др. (2001), те Клоук и др. 1991) и према њима, он се односио на тумачења друштвених свјетова, а главни допринос његовој разради дали су географи: Данкан, Леј, Семјуелс, Смит, Роулс и Вестерн. Овај рад је укључио шири спектар филозофских традиција, а од искуственог објашњења укључивао је прагматизам, утемељену теорију, симболички интеракционизам, постструктурализам и марксистичке перспективе. Типично за ово истраживање било је емпиријско утемељење на одређеном мјесту или друштвеној ситуацији, као што су били радови Д. Леја о субкултурама у унутрашњости града, становању и џентрификацији, документација Џ. Вестерна о утицају апартхејда у Кејптауну, или истраживање Г. Ровлеса о свакодневним искуствима животне средине и мјеста код америчке старије популације. Ови истраживачи су тумачили мјесто и сродне географске феномене као „друштвену конструкцију“, која проистиче из сврсисходног дјеловања људи у мјесту. У овом моделу мјесто се тумачило као стварност, која је договарана, што је заузврат олакшавало животе људи, повезаних са тим мјестима. Током 1980-их и 1990-их, овај „социјално-конструктивистички“ приступ мјесту постао је значајан мост ка постструктуралистичком размишљању и новој културној географији. На крају овог описа кључних тема, треба поменути и значајну збирку есеја о Географијама модернизма (*Geographies of Modernism: Literatures, cultures, spaces*), коју су уредили *Brooker* & *Thacker* (2005) и која може представљати својеврсни увод у критичку географију књижевности. Наиме, они су изабрали четрнаест есеја у којима се апострофира неки аспект односа између књижевности и географије кроз: примјере глобализоаваног свијета (Русија, Африка, Оријент); ауторе који су на посебно интерасантан начин описали мјесто (Џојс, Фокнер, Конрад, Бењамин, Вулф, Елиот…); значај архитектуре и путујућих умјетника (Ле Корбизје, Луис, Дашамп) и др. Ове егземпларне студије указују на могућност интеракције различитих модуса и медија, из којих проистиче дијалошки однос између различитих дисциплина, као између друштвене и културне модерности и материјалне и замишљене географије.

Развој хуманистичке географије

Хуманистичка географија се јавила као реакција и као одговор на хегемонистички развој објективистичке (природњачке) географске науке. Географи посвећени хуманистичком заокрету (Туан, Релф и Батимер), били су разочаран објективизацијом људских појава и прихватили су пројекат развоја географије проживљеног искуства. Објективистичка наука наводи да је људски живот доступан само

научном испитивању из перспективе одвојености. Одбацивање географског искуства, од стране објективизма, остатак је картезијанске теорије двоструког свијета, у којој се само свијет живота сматра субјективним, а до стварног (механичког, квантитативног) свијета може се доћи само кроз мисао, а не кроз живот. Емпиријска верзија овог објективистичког дуализма је позитивизам, који наглашава уочљиве / посматрачке чињенице, објашњене узрочно - посљедично, наспрам неуочљивог, ненаучно провјерљивог субјективног искуства. Имплементација хуманистичке географије одмах се суочила с неколико потешкоћа, јер су хуманистички географи морали да уче феноменологију, а да при том нису имали адекватно предзнање из епистемологије, онтологије и историје филозофије. Потешкоће су се односиле и на предрасуде, јер се сматрало да је филозофска оштроумност ирелевантна за остварење циља у друштвеним наукама. Такође, географи су придодали феноменологију својим хуманистичким склоностима, односно примарним циљевима, јер нису жељели да постану феноменолози, него да креирају своје идентитете као хуманистички географи. На крају, морали су научити да примјењују феноменологију на свој предмет проучавања, како би открили феноменолошке структуре географског искуства. Као и код сваке нове области, увођење феноменологије у географију донијело је саморефлексивне, критичке расправе и оптужбе због погрешних тумачења, али и неспоразуме унутар појединих група. То се односи, нпр. на Релфове расправе са Туаном и Батимер у вези са значајем хуманизма и хуманистичке географије, као и инсистирањем Пиклеса на ригорозној и ортодоксној хусерловској географији, која се противила другачијим тумачењима.

Иако је интересовање за хуманистичку географију и данас присутно, најзначајније дјело је створено у периоду 1970–1978. Током тог кратког периода хуманистички географи су провели суштински важна истраживања, како дијела ширег концептуалног оквира, тако и најважнијих методолошких проблема. *Seamon & Lundberg* (2017: 3746) наводе да се у истраживању широког спектра питања најчешће, као филозофска традиција, користила феноменологија, која је омогућила расвјетљавање свакодневног човјековог искуства, препозната и лако примјењива на готово све географске појаве (мјесто, дом, животни простор и окружење). Прву директну расправу о феноменологији и географији објавио је Релф (1970), који је тако пружио примјер о прикладности феноменолошког приступа у испитивању односа између човјека и његовог природног и антропогеног окружења. Одмах потом, Ји - Фу Туан (1971) је разматрао географску вриједност феноменологије и закључио ј е да је та перспектива потенцијално корисна, јер није разматрала ни свијет нити људска бића апстрактно, већ радије,

наглашено „људско – биће – у - свијету", пошто су у њу уграђени еколошки и географски аспекти мјеста. У 1974. су објављена четири значајна дјела, од којих је прво написао Д. Леј („Црни унутрашњи град као гранична испостава"), што је представљало етногеографску студију која је испитивала афроамеричке сусједне куће у Филаделфији. Други рад је написала Ен Батимер („Вриједности у географији"), дјело које је разматрало колико се подразумјевају лична и професионална схватања и вриједносна основа научног знања, често на начин на који истраживачи нису били самосвјесни. Ји - Фу Туан је објавио два значајна рада, од којих вриједи поменути „Топофилију", која је оцртала обрисе за феноменологију животне средине и искуство датог мјеста. Ова књига је постала једна од најпознатијих хуманистичко - географских дјела, јер њен наслов асоцира на привржености и љубав према мјесту. Даљи напредак у хуманистичким истраживањима, укључујући директну формулацију субдисциплине, обиљежила су два продорна дјела (1976) која су додатно разјаснила однос између хуманистичке географије и феноменологије. Први је написала Батимер, у којем је испитала како би феноменолошки концепт свијета живота (подразумјевани свијет свакодневног живота), могао да понуди увид за истраживање мјеста, друштвеног простора и временско - просторних ритмова. Ипак, најзначајније дјело хуманистичке географије те године написао је Релф („Мјесто и не-мјесто"), што је била феноменолошка студија која тумачи мјеста у смислу унутрашњег и спољашњег искуства (шири осврт на ово дјело у поглављу 6.2.3). Исте године је Ји - Фу Туан објавио прву формалну концептуализацију хуманистичке географије, коју је описао као субдисциплину која води темељнијем разумјевању стања човјека, у односу на еколошка и географска питања. *Seamon & Lundberg* (2017:3747) наводе да је од свих радова из 1970-их у хуманистичкој географији, „Мјесто и не-мјеста" (*Place and Placelessness*), можда имао најтрајнији утицај, јер је пружио „луцидну, примјењиву презентацију зашто су мјеста важна у људском животу, шта је искуствено у њиховом садржају и како су умањена у модернистичким и постмодернистичким временима".

Врхунац истраживања у хуманистичкој географији су остварили Д. Леј и М. Семјуелс објавом „Хуманистичка географија: изгледи и проблеми" (1978), која је приређена као збирка која илуструје широке концептуалне и тематске распоне, које би хуманистичке перспективе могле обезбједити географији. У уводу књиге, уредници тврде да је хуманистичка традиција важна за географе, јер нуди:

> Један нестварни и примјењиви пут за помирење дуализма, као што су објективност и субјективност; материјализам и идеализам; агенција и структура; и знање и мудрост“. Фокусирана поглавља о тако разноликим темама, као што је егзистенцијална географија, алтернативне картографије, хуманизована економска географија, везе између маштовите књижевности и географије, ријечи за мјеста, предјели како их доживљавају туристи, и феноменолошке студије природног свијета које производи еминентни њемачки пјесник (Јохан Волфганг фон Гете). Упркос свом еклектицизму, обим од 20 поглавља је ефективно допринио главном циљу, а то је: помирити науку и умјетност у географији (*Ley & Samuels*, 1978: 10).

Током наредног периода најважније радове су написали: Симон (1979, 1980, 1985, 1993, 1998); Батимер (1980, 1993, 2001), Даглас (1981, 1989), Покок (1981), Релф (1981, 1987), Туан (1982, 1996, 2012); Ентрикин (1991); Сак (1992, 1997, 2003), Родавај (1994), Бункс (2004). Након овако плодоносног периода, спласнуло је интересовање за хуманистичку географију, која је, најуопштеније, нестала или се метаморфисала у „нову културну географију“, обликовану од постструктуралистичких, феминистичких и критичких перспектива. С тим у вези, Кресвел (2013) примјећује да су се многи друштвени географи заинтересовали за рад савременијих филозофа, као што су: Фуко, Дерида, Делез, Гатари, Латур и други постструктуралистички, критички и релационистички теоретичари. Примјер како су се хуманистичке теме промјениле у новом миленијуму пружају Адамс, Хоелшер и Тил (2001), те збирка радова посвећених Ји - Фу Туану и хуманистичкој традицији.

Мјесто: геофилозофско значење

Појам мјесто [*eng. place; fr. lieu*] описали су Бонта и Протеви (2004) на примјерима из капиталног рада *D & G* (2013). Они констатују да аутори у раду нису креирали дискусију о мјесту, али је присутан концепт мјеста, као мјеста концентрације или коагулације сила, зауставне тачке дуж путање или „појаве хекетитета“ када је везан за локацију. У сваком хијерархијском систему дате књиге, нпр. оном у држави, мјеста су првенствено фиксне локације, унапријед одређене и шифроване силама стреса. Тако се мјестима додељују квалитети и улоге, фиксира стварност: храм, кућа, село. Кретање је могуће само између мјеста. У глатком простору, насупрот томе, мјеста су само тачке које се могу помјерати и мијењати како се мијењају интензивни односи елемената животне средине. Мјеста у глатком простору настају укрштањем номадских путања или помјерањем пијеска и вегетације. У платоу „Рефрен“ аутори расправљају о „дубљој“ моћи

мјеста, посебно светих мјеста, пратећи описе Мирчеа Елијаде (1996) и других. Они виде света мјеста као једва прикривена, слојевита мјеста, која покривају замршене чворове (интензивних) земаљских и (виртуелних) космичких сила у које људи вјерују, и да су способни да их ухвате. Мјеста ове природе су, нужно, центри за ходочашћа и избјегавају хватање одређених државних захтјева, за њих као територију (Бонта и Протеви као примјере наводе Брдо храма / куполе на стијени у Јерусалиму, као и хиндуистички храм / џамију Ајодја у Гуџарату) који се може посједовати и парцелисати. Ово омогућава бићу апсолутну (детериторијализовану) моћ стварања, да има пребивалиште, или барем мјесто одакле се може призвати. Није случајно, да интензивна света мјеста имају велики значај у предзначавању и означавању режима; у посљедњем, они су сегментирани и није им дозвољено да одјекују (отуда „примитивна“ друштва не преносе свјетске религије), док се у државним религијама дешава управо супротно. У међувремену, света мјеста имају мало или никакво значење у глатком простору.

На крају увода у хуманистичку географију, треба појаснити и методолошки оквир овог поглавља, које је за аутора представљало највећи досадашњи изазов. С једне стране, то се односи на избор и распоред тема које треба обрадити, а са друге, то је опис веома захтјевних филозофских појмова и праваца, у чијем развоју је било мало шематске или праволинијске (једнодимензионалне) правилности. Напротив, ради се о процесима који су се у једној фази развијали као паралелни, а у наредној су имали опречна својства или су се преклапали. У томе је и драж хуманистичке географије. Истовремено, то значи да ова књига представља и подстрек географима да се поближе упознају са капиталним радовима четворице њемачких (Кант, Хегел, Хусерл, Хајдегер), двојице француских (Мерло-Понти и Сартр), двојице америчких (Џуи и Рорти) и једног британског филозофа (Колингвуд), који су човјечанству подарили (у овом периоду) највриједније радове из домена хуманистичких и друштвених наука. Разлог за такву оцјену лежи у чињеници да се хуманистичка географија, тежишно, развила на филозофским основама поменутих мислилаца (1780-1980), који су допринијели настанку и развоју четири важна филозофска правца (феноменологија, егзистенцијализам, прагматизам и идеализам), која су, накнадно, транспонована у друштвену географију. При томе, прва два правца су добила предност због њиховог значаја и актуелности у друштвеној географији, па су образложени посебно (6.1 и 6.2), док су остала два правца мање присутна у савременим географским истраживањима (6.3). Постоји још једна битна разлика, прва два правца тежишно представљају методологију савремених географских

истраживања, а посљедња два имају већи значај у домену идеологије. Иако се о том аспекту (идеологија) најмање говори у наредном поглављу, његов значај за савремено друштво постаје пресудан. То препознајемо у свакодневном животу (постмодерна) кроз урушавање етичких норми и фаворизавање материјалне димензије живота (неолиберална филозофија), кроз најразличитије форме продубљивања класних разлика и свих облика неједнакости, а да при томе у европским друштвима нема назнаке о новој идеолошкој основи, која би омогућила хармоничан и миран развој у XXI вијеку. Другим ријечима, на темељима идеологије државе благостања (Запад) и социјалистичке идеологије (Исток), настала је неолиберална идеологија, која се снажно повија под притисцима својих очигледних слабости (етика), а да се при томе не назире нови идеолошки оквир. Може ли друштвена географија помоћи, бар у разоткривању постојећих слабости?

6.1 Географска феноменологија

Географи који су се залагали за хуманистички заокрет, креирали су широку и разноврсну лепезу радова. *Backhaus* (2009: 137) сматра да се све публикације из домена хуманистичке географије могу сврстати у шест оквирних категорија: чланци који се баве са теоријским питањима, а односе се на хуманистичку географију са феноменологијом (нпр Батимер, Ентрикин, Мерсер и Пауел, Релф, Семјуелс и Туан); чланци који идентификују квази-феноменолошки обрт у географској литератури претходника и савременика (нпр. Сауер, Ловентал, Грегори, Кирк и Рајт); уџбеници и енциклопедије које посвећују простор хуманистичким географима из домена феноменологије (нпр. Леј и Семјуелс); хибридне расправе (нпр. Варфова синтеза хуманистичке и структуралистичке перспективе и Шацова синтеза Хајдегерове просторне онтологије са просторном узрочношћу експланаторне науке); радови који су само компоненте већих цјелина (нпр. Портеусови „пејзажи маште“); и монографије које су у цјелости посвећене географској феноменологији (нпр. Пиклес и Пит).

Феноменоилошки појмови

Обновљено интересовање за ову субдисциплину друштвене географије остварено је 1990-их и вртило се око неколико суштинских питања, као што је развој феноменолошке екологије (*phenomenological environmentalism*) у дјелима Симона, Мугеројера и Кејсија, те унакрсно прожимање између хуманистичких и постмодерних географија, које је истражио Родавеј (1996). Недавни тренд „активираних географија“ (*enactive geographies*) укључује утицај егзистенцијално-феноменолошког бихевиоризма Мерло - Понтија, док су Адамс и др. (2001) развили критичку хуманистичку географију, која истражује силе глобализације у свјетлу мјеста. Даљи развој методолошког плурализма поставља феноменологију, уз хуманистичку географију, на мјесто водећег приступа у проучавању урбаног туризма. Ипак, упознавање с основним елментима феноменологије треба започети с појашњењем појмова, које посебно апострофира.

> „Повратак на саме ствари“ (*Back to the Things Themselves*) означава Хусерлов феноменолошки слоган, који указује на процес, од стављања у заграде (избацивање из игре) свих теорија, модела, филозофија итд. у покушају да се вјерно опишу ствари, управо онако како се представљају (појаве) у искуству (интуиција).

„Еидетичка феноменологија“ (*Eidetic Phenomenology*) представља специфичан облик феноменологије, која се ослања на имагинарно варирање, како би се уклониле небитне карактеристике које воде, накнадно, до схватања суштине објекта. Треба га супротставити емпиријској науци, која мора остати вјерна опажајним манифестацијама феномена и стога је ограничена на емпиријске генерализације.

Есенције или Еиде (*Essences or Eide*) су материјални *a priopu* принципи, који су нужно присутни да би нешто било то што је; морфолошке суштине су корелати за феноменолошки опис. Ови су у супротности са тачним суштинама, или идеалима математике, које су компоненте квантитативних експланаторних наука.

„Географски свијет живота“ (*Geographical Lifeworld*) према Симону, састоји се од нивоа значења које се подразумјева, а то укључује: искуства, понашања и догађаје у вези са неким окружењем, простор, мјесто и пејзаж.

„Херменеутичка феноменологија“ (*Hermeneutic Phenomenology*) односи се на Хајдегерово испитивање начина на које *Dasein* „биће за кога је његово сопствено 'биће' у питању, тумачи 'биће' [*the being for whom its own ‘being’ is at issue, interprets ‘being’*]. Према Мугеројеру, херменеутика дозвољава ширење феноменолошког описа у тумачењу, узимајући у обзир историјски контекст, што значи да се тај садржај може примјенити на пејзаже, окружење, мјеста и архитектонске елементате.

„Постављање“ (*Implacement*) према Кејсију, представља дослух живог тијела и мјеста [*the collusion of the lived-body and place*] конститутивног за појаву, прекогнитивне, просторне и значењске структуре квалитативних димензионалности и усмјерености.

„Интенционалност проживљеног тијела“ (*Lived-Body Intentionality*) према Мерло- Понтију је прекогнитивно релационо поље значења, аутохтоно произилази из искуственог тијела у својој ситуацији / миљеу, манифестујући се као гестурално / постурални акти значења.

„Неокантовске формалне априорне форме“ (*Neo-Kantian Formal a Priori*) су наметнути феномени (почетни садржаји) у експланаторној номолошкој науци, која служи за конструисање спознатљиве стварности.

„Објективизам“ (*Objectivism*) је тачка гледишта научне одвојености, која обухвата и материјалистичко свођење на квантитативне апстракције и позитивистичко ограничење знања о видљивим чињеницама, атомистичким тврдњама, и емпиријској стварност

„Феноменолошки материјал *a priopu*“ (*Phenomenological Material a Priori*) су еидетичке (неемпиријске) структуре појава,

конституисаних кроз доказне поступке дескриптивне феноменолошке науке.

Мјесто (*Place*). Према Релфу, међусобна повезаност природних и људских процеса који чине особу, непосредна искуства и централизовање особа у односима са свијетом (*Backhaus*, 2009: 137).

Поменути феноменоилошки појмови служе само као повод за дубље истраживање ове географске субдисциплине, која се не може правилно разумјети без позивања на њене филозофске коријене, а то нас уводи у најзахтјевнији сегмент цијеле књиге, подручје унутар којег се преламају фундаменталне филозофске спознаје и које представљају основу за разумијевање цјелокупне модерне у друштвеним наукама. Због тога географи морају савладати страх (и нелагоду) од читања дјела тих великих филозофских ауторитета, грандиозних умова свог времена, јер без тога нећемо бити у стању да разумијемо ни суштину географије. Прије него што пређемо на детаљније упознавање с феноменолошком географијом, неоходно је дати шири оквир за двије најзначајније књиге из ове обласи, које су се појавиле исте године (1985), али у којима аутори иражавају, у значајној мјери, супротстављене ставове о географској феноменологији. Прва је „Становање, мјесто и животна средина“ (*Dwelling, place and environment: Towards a phenomenology of person and world*), коју су уредили Дејвид Симон и Роберт Мјугеројер, а друга је Пиклесова „Феноменологија, наука и географија“ (*Phenomenology, Science and Geography: Spatiality and the human science*). Осврт на поменуте двије књиге може се сматрати својеврсним „за и против“ географске феноменологије, који не одражава толико суштинско питање о оправданости постојања ове географске дисциплине, колико доктринарни сукоб између два научна погледа између важних протагониста унутар овог дискурса.

Становање, мјесто и животна средина

Уредници прве књиге (Симон и Мјугеројер) одабрали су 16 есеја из различитих научних области: четири из географије, по три из архитектуре и филозофије, два из психологије, те по један из физике, урбанизма, музике и културе религија (307 стр). Некима од аутора узор су представљале филозофије Хајдегера и Башлара, другима феноменологија религије Мирчеа Елијаде, трећима архитектура Норберга-Шулца, а четвртим специфичност хуманистичке географије коју су промовисали Туан, Батимер и Релф. Ипак, сви поменути научници били су фокусирани на истраживање како квалитети природе,

мјеста и архитектуре доприносе људском искуству, посебно на позитиван и одржив начин.

Радови су непропорционално подјељени у четири тематске цјелине, а у предговору уредници напомињу да су бројни научници, независно једни од других, поставили концептуалне основе за разумијевање како окружење, мјеста и зграде могу утицати на људски идентитет, цјеловитост и живот“. У томе су уредници ове књиге *Seamon & Mugerauer* (1985: 2) препознали главни циљ ове збирке есеја, а он се односи на илустровање великог броја начина о томе како „феноменолошка перспектива може допринијети савременим увидима у еколошке и архитектонске проблеме“. Другим ријечима, сви поменути аутори су прихватили феноменолошку филозофију и херменеутику, као методологије за истраживање односа између људског понашања и животне средине. Рецензенти су похвалили ову збирку због иновативних и необичних перспектива које указују на егзистенцијални и искуствени замах у рјешавању традиционалних питања, као што су етика животне средине, циљеви архитектуре или природе односа између особе и окружења. Истовремено, ово је најављено као један важан почетак у интердисциплинарној и мултипрофесионалној сфери истраживања и пракси, која је називана „феноменолошка екологија“, „географска феноменологија“ или „еколошка и архитектонска феноменологија."

Први дио књиге („Почеци и правци“) представља својеврсни омаж Мартину Хајдегеру (што уредници дискретно и помињу), јер његова онтолошка истраживања о природи људског постојања и значења, представљају филозофску основу многих есеја. Према њима, у XX вијеку он је највише пружио инструкција за извођење феноменологије и херменеутике у ”егзистенцијалним ситуацијама човјечанства“. На основу тога, његов рад је основ за феноменолошка и херменеутичка истраживања и у еколошким дисциплинама, а то показује уводни есеј Едварда Релфа. Иако је номинално усмјерен на онтолошке основе географије, значајан је за све истраживаче који се баве егзистенцијалним односима. То најбоље илуструју односи људи, који су увијек „урођени у окружење и свијет“. Један феноменолошки циљ односи се на разумијевање природе овог урањања, које представља камен темељац за било које формално, научно разматрање елемената животне средине и међусобних веза. Овај стил разумјевања, по Релфу, заснива се на чуђењу, које је често „срце правог феноменолошког виђења“. Животна средина и мјесто је назив другог дијела, у којем се истражују три главне теме: суштински квалитети и међусобне везе између људског искуства и животне средине; суштински квалитети животне средине, као што су звук, топографија, свјетлост и просторни

квалитети, који промовишу одређени карактер мјеста и пејзажа; те шири контекст друштвеног и симболичког окружења који је од суштинског значаја за мјесто. Мјесто и становање је назив трећег дијела, у коме становање укључује процес у коме мјесто, у коме постојимо, постаје „лични свијет и дом“. Становање повезује окружење и мјеста, али се протеже изван граница и означава наше неизбјежно урањање у садашњи свијет, као и могућност да допремо даље „до нових мјеста, искустава и идеја“. Уредници наводе да ови есеји испитују мјесто и становање као стање бића и као процес, тј. тјелесно настањивање. Завршни дио књиге (Откривање цјелине) је најкраћи дио, али је изазвао највише полемике. Један од два есеја је написала Ен Батимер, која је на примјеру тражења значења (нпр. значај воде за домаћинство) указала на значај исритивања цјелине. То је остварено кроз три тематске цјелине: идентитет, ред и нише. Међутим, нису сви тако видјели ову збирку, а посебно се то односи на Пиклеса.

Феноменологија, наука и географија

Ова Пиклесова књига је објављеној 1985, а 2009 је издата и као е-верзија, што указује и на њену накнадну актуелност. Књига је у значајној мјери критички фокусирана на претходно помињано дјело Симона и Мјугеројера (1985), подјељена је на четири дијела, девет поглавља и четрдесет девет потпоглавља (170 стр). Први дио (Географија и традиционална метафизика) показује како се географско истраживање заснива на „неиспитаној онтологији физичке природе и позитивистичког објективизма“. *Pickles* (2009: 5) наводи да су „резултирајући објективизам и епистемолошки субјективизам искривили дисциплинарно схватање свог предмета и његових основних појмова“. Посебно, то се односи на неупитно усвајање и концепцију просторности, која је најприкладнија за физичке науке, али је од мале вриједности у описивању тих карактеристика за човјека. Други дио је "Географија и феноменологија" у којем аутор показује како ово питање лежи у основи метафизичке позиције и фундаменталне онтологије физичке природе, што је утицало на приступе и тумачења феноменологије у географији. Трећи дио (Феноменологија и питање науке о човјеку), тражи да се поврати изворна феноменологија, како би се супротставило позитивистичким тврдњама које се тичу науке. Такође, то показује суштинске односе између позитивистичке емпиријске науке и дескриптивне феноменолошке науке. Аутор сугерише да се феноменологија користи за утемељење науке кроз три начина: као оригинално искуство; кроз појашњење њених основних концепата; и путем разграничења области појава (*regions of the phenomena*), са којима се науке баве. Коначно, овај одељак показује

какав је карактер науке суштински, апстрактно, редуктивно, објективно и тематски. Посљедње поглавље овог дијела настоји да науку утемељи у људском искуству, што је увод у повратак просторности (наредно поглавље), као одговарајуће и неопходне концепције за географију, као хуманистичку науку. Четврти дио (Хумана наука, свијет и просторност) појашњава природу хуманистичке науке и пружа уравнотеженији поглед на науку него што је она била (претјерано емпиристичка), којом се до сада бавило. На основу овога, Пиклес дефинише фокус за географску науку, заснован на искуству, основним концептима и садржају науке о људској просторности.

Специфичност ове књиге представља провијавање веома оштре оцјене о (не)утемељености географске феноменологије, коју аутор заснива на критици изнијетих ставова, посебно Батимерове и Симона, за које тврди да су погрешно примјенили Хусерлову методологију и концепцију „свијета живота“ (*lifeworld*). Његова централна тврдња односи се на то „да нема или озбиљно недостаје рефлексивно испитивање, неопходно за утемељење хуманистичких наука“, а тиме и за географију. Он то образлаже сумњом у исправност примјене феноменологије као географске методологије (за разлику од ставова Симона и Мјугеројера), а што се види из наредног цитата:

> Морамо се запитати да ли је ова „феноменологија“ здраво и одрживо тумачење феноменолошког принципа, као таквог. Морамо да преиспитамо, прецизно и оригинално, значење феноменологије, јер се ово разликује од онога што је названо „феноменологија“ или оног што ћу ја назвати „географска феноменологија“. Први се односи на пројекат Едмунда Хусерла и његов каснији развој. Ово последње односи се на тумачења и адаптације овог пројекта, како су ушле у географску литературу (*Pickles*, 1985: 5)

У каснијем, далеко ширем појашњењу ових уводних напомена, *Pickles* (2009: 528) је ово назвао велика критичка интервенција, која је снажно довела у питање субјективистичка тумачења феноменологије. По њему, географска феноменологија је „превидила Хусерлову и Хајдегерову критику и објективизма и субјективизма у науци, јер је остала у ономе што је Хусерл назвао природним ставом“. Из тога он закључује да права криза европских наука није била у томе што су „третирале свакодневицу свијета на превише апстрактне начине, већ што нису успјели да препознају да су њихови захтјеви за објективност у природном ставу увијек морали да буду разјашњени и ситуирани у смислу њихових конститутивних регионалних онтологија“. Он сугерише да је Верлен (1993) накнадно разрадио такву регионалну

онтологију свакодневног живота и друштвене акције кроз блиско, креативно читање конститутивне феноменологије Алфреда Шуца.

Јасно је, *Pickles* (2009: 6) прави разлику између географске феноменологије и феноменологије географије. Географско појашњење тог става заснива на тумачењу разлика између географске феноменологије и феноменологије, које може бити разумно поткрепљено на основу три разлога. Први полази од тога да се преовлађујућа филозофија хуманистичке географије заснива на феноменологији и егзистенцијализму. Међутим, географи често праве двије грешке, које озбиљно доводе у питање и сам хуманистички подухват. Прва се односи на погрешно схваћање феноменологије, а самим тим и односа између научног и ненаучног начина „бивствовања-у-свијету“ (*Dasein*). Друга се тиче погрешног тумачења Хусерловог појма „свијет живота“ (*lifeworld*), ако се он једнострано узима као домен садржаја или тема феноменологије и географске феноменологије.

Други разлог односи се на олако критиковање феноменологије и тај став се треба преиспитати. Ово преиспитивање ће бити посебно важно тамо гдје се критика заснива, углавном на тврдњама које су географи изнијели о феноменологији, и гдје је разграничење феноменологије коришћено као оправдање за другачије становиште или перспективу. Као примјере, *Pickles* (2009: 6) наводи: "Гвелкеов (1978) наводни субјективизам, који се користи за оправдање идеализма; код Хаиа (1979) се то односи на позитивизам; Грегори (1978) је то ограничио на бригу за свијет живота; код Смита (1979) се то односи на друштвени смисао и користи се за оправдање критичке теорије и структурални марксизам". Такође, он наводи и да је према Џексону (1981), већина истраживача тврдила да "његов наводни индивидуализам оправдава комплементарност других нефеноменолошких приступа, као што је диркемовска перспектива".

На крају, трећи разлог полази од претходних (разлози 1 и 2), а који се могу поткријепити. Ако су то стварни захтјеви феноменологије, онда многи аргументи који се тренутно сматрају проблематичним (у оквиру географије), могу се преиспитати. То је интенција моногих истраживача, али се притом *Pickles* (2009: 7) позива на Хајдегера, који је у ширем контексту сугерисао, да то треба посматрати као квази-проблеме. На основу тога, аутор сугерише да остала питања, која су сада неупитна и подразумјевана, постаће упитна. У склопу тога он се позива на сагледавање могућности, за феноменологију и њену релевантност за географску науку, укључујући значај емпиријске науке за географске односе.

Несумњиво, Пиклесова књига пружа обиље материјала за унапређење постојећих пракси унутар хуманистичке географије, али је

она изазвала и значајан револт код бројних географа. Необично оштру критику је изнио *Rehorick* (1991: 359-69) у тексту интригантног наслова „Кисељење друштвене географије: пропадање феноменологије у друштвеним наукама“ (*Pickling human geography: The souring of phenomenology in the human sciences*), што је алузија на ауторово презиме (*pickles* eng. кисели краставци). Највећим дијелом, разлог за такав критички став према Пиклесу долази због његовог залагања за „чисту“ феноменологију, а не за „примењену друштвену феноменологију“.

6.1.1 Експланаторна *Vs*. дескриптивна наука

Ако би говорили о феноменологији као филозофској дисциплини, онда би овај опис требало започети представљањем филозофа, који чине повезани низ: Кант - Хегел - Хусерл – Хајдегер – Мерло-Понти – Сартр - Шелер - Шуц - Дерида –Левинас - Бадју - Агамбен. Међутим, овако преамбициозни план није примјерен ни за филозофске студије, па ће се за нашу намјену овај опис сузити на филозофе који су допринијели продубљивању географског мишљења тј. изградњи географске феноменологије. И поред тога, сваки од поменутих ауторитета изазива код географа страх од непознатог, али нас то истовремено и охрабрује да се упустимо у овај експеримент. При томе, то ће представљати својеврсни отклон од досадашње праксе у опису филозофских садржаја и напуштање сегментираног приступа у проучавању главних филозофских праваца, заснованих на опису појединачног доприноса најмаркантнијих личности, у корист синтезног приступа или представљања индивидуалних (опречних) ставова.То се односи на тематски оквир који се бави описом настанка и развоја одређених идеја кроз посматрани период, што превасходно подразумјева ставове Канта и Хусерла о питањима: метафизике *а приори* судова и идеализма код Хегела.

Да би се то остварило, неопходно је сагледати и нове онтолошке перспективе хуманистичке географије, које су прихватиле суштинску промјену у сагледавању предмета географског проучавања и представљале су својеврсни онтолошки заокрет. Претходно је фокус проучавања био на објекту (објективна стварност), што је била карактеристика емпиријско - аналитичке науке (превасходно позитивизма), а сада је тај фокус помјерен на субјект (субјективни доживљај), који се односи на много шири спектар спознаја. То је подразумјевало ослањање и на нове епистемолошке перспективе, које су настојале да буду отвореније за нове појаве и да прихвате све аспекте њихових садржаја. Циљ истраживања је тако добио елементе

емпатичности и подразумјевао је шири начин откривања спознаја, заснованих на искуствима појединаца. То су биле претпоставке за апстрактно мишљење о датом феномену (предмету истраживања), које је захтјевало и другачије тумачење односа простор - вријеме. *Backhaus* (2009: 138) наводи да је овај филозофски оквир употпуњен методологијама ангажовања, које су омогућиле истраживачима да тачно и свеобухватно упознају и разумију свјетове и искуства својих субјеката. На овај начин методологија је отворила ново поље истраживања (постала је радикална), што се односи на значење садржаја и приказивање другачијих доказа (ентитети, догађаји и границе искуственог хоризонта). Тиме је феноменологија понудила хуманистичкој географији нову методологију, која јој је омогућила да отвори читав спектар просторних перспектива људског живота, а што је постало и основни предмет њених истраживања.

Наслов овог поглавља апострофира два аутора, за које се вежу два типа науке (експланаторна или објашњавајућа и дескриптивна или описна). Кантова критичка филозофија елиминисала је метафизичке спекулације и обезбједила је компромис између рационализма (Лајбниц) и емпиризма (Хјум). Тај компромис Кант је постигао током „догматског дремежа“, једанестогодишње паузе у писању, током које је покушао да пронађе одговоре на питања о бесмртности душе, слободи воље и постојању Бога. Када је пронашао одговоре на сва постављена питања, написао је Критику чистог ума за свега неколико мјесеци (680 стр). Његови насљедници (неокантовци)[138] су поставили циљ по ком је требало новонастале хуманистичке науке (психологија, социологија, антропологија, итд.) успоставити на кантовским основама, при чему би оне попримиле облик експланаторне науке. Пошто је претходно Кант елиминсао метафизику из критичке филозофије, она се појавила у виду крајности у другим филозофијама, прије свега у идеализму и материјализму. За прву је одговоран Г. В. Ф. Хегел (види поглавље I / 2.2), који је креирао апсолутни идеализам. За географе је посебно интересантан његов рад ”Филозофија историје”, у којој је (2006: 95-130) повезао разум, као процес конкретизације трансценденталне субјективности током историје, са неуједначеним напредовањем „духа“. Географска конкретизација те спекулације (засноване на Ритеровим радовима) представљена је у шематској форми у поглављу о регионалногеографском опису Старог и Новог свијета, заснованом на

[138] Филозофски правац на размеђу XIX и XX вијека, унутар којег су се издвојиле двије школе мишљења: Марбуршка (Коен, Наторп, Касирер) и Баденска (Винделбанд и Рикер).

односу физичке географије према култури. Овај идеализам је у форми географског темеља омогућио прелазак са природне на духовну филозофију (субјективни дух), а његову актуелност препознајемо и данас (еколошка и еколошко - филозофска питања).

С друге стране, метафизички материјализам предвиђао је научни редукционизам, по којем су сва бића подложна мјерљивим, изолованим дијеловима материје и механичким законима. *Backhaus* (2009: 138) наводи да је овом појму близак натурализам, који је „мање екстреман и своди сву стварност на природне објекте, оперативне концепте и принципе објашњења". Природна наука је била утемељена на Кантовој критичкој филозофији[139], по којој су *а приори* принципи могућег искуства истовремено и универзални закони природе, па се зато избјегава метафизичко опредјељење. Едмунд Хусерл, који је установио феноменологију, дијели ове анти - метафизичке ставове, који су се истовремено дубоко разликовали од кантијанизма и били су засновани на ревидирању Кантових ставова. Пошто је ово кључ за разумијевање карактера феноменологије, ове ставове треба шире појаснити. То управо чини Бекхаус кроз нагласак на Хусерловом одбацивању Кантовог формалног *а приори,* кроз настанак материјала *а приори* заснованог на спознатим доказима феноменолошке анализе. Ова формална / материјална разлика је кључ за правилно схватање извора и разлика између објашњавајуће (природне) науке, коју су усвојиле емпиријске (хумане) науке и због чега су хуманистички географи реаговали против, и дескриптивне (феноменолошке) науке, коју су прихватили. Неокантовци су сматрали да је стварност дата као неформирана (*inchoate*) и да тек накнадно мора бити структурирана кроз сазнање. Ове конструкције унутар социоисторијских поставки остају научно непознате све док се не формирају кроз објашњавајуће научне методологије (формације модела). То проистиче из ове „хегемоније неокантовског натурализма", по којем сво биће (*all of being*), као спознато, треба третирати као објекат, природни ентитет, док Хусерл у својој доктрини о регионалној онтологији биће третира као диференцирано (*being is differentiated*), као што је нпр. физичка ствар или чиста свијест). То су хуманистички географи сматрали незадовољавајућим.

За Канта су могући априорни синтетички судови на основу конструисања појмова кроз њихову примјену на разумну интуицију, јер

[139] Добила назив по његовим главним дјелима, која се односе на: Критику чистог ума (1781), Критику практичног ума (1788) и Критику моћи суђења (1790). Важно је поменути још два његова дјела: Заснивање метафизике морала (1785) и Вјечни мир (1795).

је он у „Коперниканском обрту“[140] претпоставио да се објекти или „ствари по себи“ [*Ding an sich*] прилагођавају уму, а да априорне структуре ума намећу форму стварности кроз грађење појмова на основу датих. Хусерл је ову кантовску доктрину назвао „*а приори* конструкционизам“ и „факултетски психологизам“, преко које Кантове менталне функције конструишу појавност. На почетку овог поглавља представили смо један од основних Хусерлових појмова „повратак на саме ствари“, преко којег је он на различите начине (феноменолошки) покушавао да ствари схвати „избјегавајући сваку примјесу кантовског конструкционизма“. Пошто неокантовски развој хуманистичких наука преферира конструкционизам, Хусерлова феноменологија, умјесто тога, отвара поље „материјала *а приори,* преко којих се објекти конституишу (не конструишу) на основу интуиције, тј. датости доказа унутар интенционалне структуре свијести“. Мутабџија (2020: 258) описује хијерархију Кантове епистемологије (форме, категорије и судови) и наводи његово стајалиште по коме сви људи имају исте основне форме у себи, због чега сво знање, код свих људи, мора бити обликовано тим истим формама. То су простор и вријеме, као форме опажања или перцепције, а каузалност се састоји од четири категорије (квантитет, квалитет, релација и модалитет) и дванест судова (свака категорија их има по три, нпр. квантитет дефинишу: општи, партикуларни и сингуларни судови). Управо је у овом апарату Хусерл видио Кантово „сиромаштво”, помоћу којег је описао разумјевања „чисте и чулне интуиције“ простора и времена. *Backhaus* (2009: 139) наводи да је због тога Хусерл успоставио доктрину интенционалности, појам који описује мноштво намјерних радњи, неодвојиво повезаних са мноштвом могућих објеката. То значи да постоји веза између „сваког облика намјерног чина са његовим обликом намјераваног објекта“ (*each mode of intentional act is related to its mode of intended object*). То се остварује актом перцепције / опажања предмета кроз чин маште / замишљеног објекта (*an act of perception/aperceived object, an act of imagination/an imagined object*). Сваки намјерни облик показује своје еидетичке (неемпиријске или чисто неопходне *а приори*) структуре.

На основу претходно описаног, *Backhaus* (2009: 139) констатује да поље феноменолошког проучавања постаје најважнија тачка за хуманистичке науке (тиме и за географију проживљеног), при чему овај

[140] Као што је Коперник боље овладао астрономским подацима о Земљи када је напустио поставке геоцентричног модела, тако је и Кант напустио основну претпоставку по којој се до сазнања долази утицајем објекта на субјекат, већ супротно, субјект обликује сво сазнање.

приступ за истраживача представља својеврсну дилему. То постаје, или епистемолошки пут за описне науке, или наука постаје ограничена конструкцијом експланаторних (каузалних) модела. Без тог филозофског образложења / оправдања, хуманистички заокрет ка географији проживљеног (искуству) би био непотпун. Бекхаус то описује стилским фигурама типа „то би било еквивалентно паљењу свијећа (спекулативни идеализам), држању за руке (плиткоумно у односу на праву науку), разговор о осјећањима (солипсизам)". За њега су то само позитивистичке критике, уз оне које су изнијели Д. Харви и Р. Морил, и тичу се наводног ненаучног карактера феноменологије. Сходно томе, без феноменолошког одбацивања објективизма, проживљено искуство би остало само субјективи израз онога што Кант назива „просуђивањем перцепција" (*judgments of perceptions*), док насупрот томе, природна наука, за Канта, укључује судове о искуству (формиране примјеном априорних категорија, нпр. узрока и посљедица) и стога укључује трајно и универзално сазнање, као неопходне услове за науку. Међутим, ако саме ствари показују (материјал) *a приори* принципе „еиде" или суштине, као што Хусерл тврди, онда су ригорозни описи засновани на проживљеном искуству најприкладније подручје научног истраживања, чиме разумијевање доказа путем феноменолошке анализе постаје легитимни облик научног истраживања. По њему, феноменолошки опис треба супротставити опису унутар натуралистичког става, који остаје наивно фокусиран на објект. Али, да би се само наслутила тежина и комплексност тог истраживачког подухвата, треба поменути да хусерлијанска феноменологија подразумјева веома захтјеван и богат појмовни апарат, а који укључује: доктрину „празних и испуњених намјера", субјективни и објективни контекст искуства, методологију рефлексивне историје, али и цијели низ феноменологија (статичку, конститутивну, еидетичку, генетску, феноменологију свијета живота).

6.1.2 Dasein, Verstehen, Intentionnalité

Као што се у уводу поменуло, није могуће у географском тексту образлагати суштинска одређења једног од најважнијих филозофских праваца модерне, као нити у цјелости описати допринос њених главних протагониста. Због тога ове теме имају пропедеутички карактер, развијен с циљем добре информисаности географа и стварања предуслова за њихово разумијевање основних поставки овог правца у географији. То значи да је важно поменути неке од битних појмова, који су од велике важности за овај правац, а поменута три појма (у наслову) треба тумачити само информативно, јер ће се преко њих и њихових

креатора (Хајдегер, Шуц и Мерло - Понти) омогућити једноставнији улазак у свијет феноменологије.

Мартин Хајдегер је био једна од најмаркантнијих личности филозофије у XX вијеку, који је каријеру започео као асистент Едмунда Хусерла на Универзитету у Фрајбургу, а на његов приједог је именован и за редовног професора. Током дуге и веома плодоносне каријере остварио се као научник у различитим филозофским областима (феноменологија и егзистенцијализам), а незаобилазан елемент његове биографије односи се и на подржавање / благонаклон став према нацизму и игнорантски однос према свом професору[141]. Хајдегер је креирао херменеутичку феноменологију (шире ће се о њему говорити у наредним поглављима, види: 6.2.1), с циљем поновног постављања питања о основном онтолошком појму, а то је биће. Неопходно је проширити овај исказ дефиницијом бића, као појма који означава „оно што јесте“, а према Рјечнику филозофских појмова:

> Диференцију између бића и ↑бивствујућег, напротив, наглашава М. Хајдегер (↑онтолошка диференција), који је у XX в. поново прихватио разликовање Томе Аквинског између ↑*existentia*-е и ↑*essentia*-е (упор. такође ↑есенцијализам, ↑егзистенцијализам) и изнова га формулисао као разликовање између бића и бивствујућег, макар за приступ човека бивствујућем (човска М. Хајдегер назива ↑постојањем/тубићем; упор. такође и у-биће у значењу "бити-у свету"). У правцима који се данас придружују ↑филозофији егзистенције биће тумачи човек полазећи од теоријске и практичке закључености света. ↑Света као увек индивидуалног животног простора као и заједничке ↑околине (људско). М. Хајдегер стога схвата "тубиће" као ону суштину која једина може изложити одношење према бићу и отуда једино она може докучити "смисао" бића (*Regenbogen & Mayer*, 2004).

У појашњењу Хајдегерових ставова о филозофији, *Skirbekk & Gilje* (2017: 616) појашњавају његов став о „погрешном разумјевању односа између човјека и свијета“, као однос између „нечег унутрашњег и нечег спољашњег“, при чему се субјект у контакту са спољашњим свијетом јавља као дистанцирани посматрач. По њему, тај начин размишљања о субјекту и свијету је погрешан, јер се човјек није

[141] Обично, као примјер наводи се јеврејско поријекло Хусерла, коме је Хајдегер посветио своју књигу „Биће и вријеме“ (1927), али је у другом издању те књиге (1941) та посвета изостављена. Такође, претходно није се појавио ни на његовој сахрани (1938), али суштински разлози су далеко дубљи и аутор их је лично описао у „Црним свескама“ из 1930-их, које су објављене након његове смрти, о чему пише академик Данило Баста (2020).

произвољно нашао „у“ свијету (нпр. као вода у чаши, која се може исути и опет остаје вода), јер човјеков начин бивствовања не може се замислити независно од постојања свијета. Из тога он закључује да је човјек „у-свијету“, па зато он избјегава да користи ознаке као што су човјек или субјект, које воде ка вјештачкој подјели на субјект и објект, па умјесто тога за човјеково постојање користи израз тубивствовавње, тубиће или *Dasein* [ˈdaːzaɪn]. Због тога *Backhaus* (2009: 140) сматра да је то просторна онтологија свијета, која је саставни дио „бити у свијету“ и која највише утиче на хуманистичке географе, јер артикулише нефизикални појам о простору, те тако пружа могућност за „откривање егзистенцијалног значаја мјеста / околине / *umwelt*“.

Други појам је *Verstehen* [*fɛːˈʃteɪən*], који је везан за Алфреда Шуца [*Schutz*], оснивача социолошке феноменологије на хусерлианским темељима. С циљем појашњења Веберовог појма *verstehen* (разумјети), он је успоставио његово различито тумачење, унутар друштвеног свијета, за различите друштвене актере. Једно значење односи се на оног који се налази унутар тог свијета (*insider*), а друго на спољашњег посматрача (*outsider*). Преко конститутивне феноменологије природног става он описује свијет свакодневице, онако како је друштвено структуриран и његове ејдетичке друштвене структуре: „ми однос“ (*we relationship*), „ти оријентација“ (*thou orientation*), интерсубјективност, анонимност, зоне дјеловања, систем релевантности, залихе знања, подразумјевано итд. *Backhaus* (2009: 140) наводи да у смислу хуманих / друштвених наука, Шуц није био толико заинтересован за лична свједочења, али га је занимало формирање идеалних типова „типизираних друштвених марионета другог реда“ (*second order typified social puppets*) које би човјек / друштвени научник, хипотетички, могао ситуирати и типично описати у смислу карактерологије, правца дјеловања итд. Свијет друштвених марионета мора се подударати са типизацијама које користе друштвени актери (инсајдери), а који живе у контексту стварног друштвеног миљеа. Друштвена разлика између инсајдера (глумац) / аутсајдера (посматрач) је у великој мјери утицала на географе, прије свега на Релфа, Батимерову и Симона. На Шуцову конститутивну феноменологију природног става су утицале позитивистичке критике, по којима феноменологија представља „само субјективн опис инсајдера, што је прича, а не наука“.

За разлику од претходна два појма, која имају коријен и пуно значење у оквиру њемачког језика, појам интенционалост има антички коријен (лат. *intentio* = жеља или смјер), преко којег су рани филозофи покушали дефинисати мотивације људи. Савременим тумачењем овог

појма бавио се Франц Брентано[142], а Хусерл, који је слушао његова предавања, то је проширио у књизи „Искуство и расуђивање“. Према *Backhaus* (2009: 140), он је развио генеалогију логике у којој „показује да су логичке форме (извор Кантове трансценденталне дедукције за формалне априорне категорије) већ присутне у когнитивним подземљу (*cognitive basements*) перцептивне свијести“, чиме се даље урушава Кантов формализам / конструкционизам. Морис Мерло - Понти је, на основу Хусерлове накнадне корекција интелектуализма, изградио појам проживљене тјелесне интенционалности (фр. *intentionnalité corporelle vécue;* енг. *lived body intentionality*), која радикализује ову хусерлијанску доктрину предикативног искуства. Она је оптерећена доктрином форме, у којој се значења аутохтоно рађају у структурама отјелотворења, али је и прекогнитивна и укључује двосмислено поље значења, које не подлијеже ни трансценденталној субјективности ни природној ствари, док су улоге субјект - објекат „реверзибилне, између конститутивних полова тјелесне сензибилности и миљеа“. Мерло - Понти описује чула као суштински просторна, из чега произлази да просторност даје значења проживљеном тијелу унутар свог миљеа. По томе, простор није ни кантовска *a приори* форма коју треба конструисати, нити објективни контејнер који треба мјерити. Значења се појављују кроз просторне морфологије, онако како се манифестују кроз шему тијела, која одражавају значење миљеа на основу проживљеног положаја тијела. Просторност је егзистенцијални процес, а понашање се не може свести на натуралистичке приказе (људска тијела нису само „природни објекти“), што има огромне импликације на географско проучавање (бихевиорална географија), али и у критичком отклањању наводне адекватности позитивистичке објективизације понашања.

6.1.3 Географи „у-свијету“ феноменологије

Феноменологија је ушла у различите области друштвених наука, а тиме и у географију. То је био резултат хуманистичког заокрета, као реакције на објективну науку, што је утицало и на промјену географске парадигме, од просторне ка ејдетичкој науци. *Backhaus* (2009: 143) је дуго сматрао да су ејдетичка и емпиријска наука комплементарне, а што је описао исказом: „Ејдетичка наука без емпиријске је празна, а емпиријска наука без ејдетичке је слијепа“. Такав однос наука, по њему, промовисао би „највећу могућу изврсност у географској науци“ и довео

[142] Аустријски психолог и филозоф, који је тежио јасном раздвајању физичких и менталних феномена у филозофији.

би до превазилажења постојеће поларизације. Такође, треба узети у обзир да је замах који је створен у географској феноменологији, био ослабљен новим и узбудљивим постмодерним облицима истраживања. Ипак, постоји извјесно преклапање и међусобна повезаност између ових приступа, тако да је овај приступ и даље присутан у географским истраживањима, а благотворне ефекте феноменологије на географију, као и на личност истраживача исказује овај став:

> Ако чујемо њену основну поруку, феноменологија ће нас покренути ка оштријем смислу самоспознаје и идентитета; то ће створити жеђ за цјеловитошћу у искуству и трансцендирање априорних категорија у истраживању... То би нас могло, такође, учинити осјетљивим за посебност личности и мјеста. Порука феноменологије најјасније одзвања у домену искуства, прије знања – заиста, феноменологија „више нуди двосмисленост него јасноћу у домену неколико фундаменталних питања“ (*Buttimer*, 1976: 291).

Шири осврт на значај феноменологије у географији пружа поменути Пиклес (2009), који полази од тога да су науке заборавиле сопствене историјске појмова, што је довело до потреба за феноменологијом „која разјашњава регионалну онтологију наука, производњу знања и свијета живота“. Пема њему, феноменологија се тиче „индивидуализованих и субјективних географија“, али на начин на које се појаве конституишу као „интенционални објекти, кроз сложене историјске и друштвене процесе дистанцирања, тематизације, апстракције и формализације (а понекад и математизације), који доприносе смислу у својим многим формама“. Феноменолози су заинтересовани за конституисање специфичног објекта „са њиховом релационом природом, као објекта свијести, намјере или значења, и са контекстом свијета живота“, који је предуслов за било коју тематизацију. Задатак феноменологије је прецизно описао *Gregory* (1978: 128), који сматра да она „не треба да утврђује приоритете свакодневног свијета науке, или мјеста у апстрактним просторима, већ да се преко њих разумију онтолошка истраживања о томе како је сваки простор конституисан у различитим историјским пројектима апстракције и тематизације“. Најважнији допринос настанку географске феноменологије дали су Релф, Туан, Батимер, Мерсер и Пауел, а критичке осврте на њен развој пружили су Пиклес, Ентрикин и Симон.

Мјесто

Едвард Релф је Велшанин који је академску каријеру изградио у Торонту. Радећи дисертацију о интеракцији између канадског националног идентитета и симболичких пејзажа Канадског штита (језера и шуме), схватио је нову вриједност појма мјесто. Под снажним

утицајем Хајдегера, примјенио је феноменолошку методологију на пручавање мјеста, из чега су настале критичке расправе о хуманизму, кроз које је сугерисао да је географска феноменологија прије став, него параметар или подобласт географије. То стајалиште произлази из његовог разумјевања феноменологије (географске), која испитује проживљена искуства људи у свом окружењу. Најопсежније радове о овој теми, али и критичке осврте о Релфовом раду, укључујући и хуманистичке приступе, написао је Симон у коаторствима (2017, 2012, 2008, 2000). Он наводи да за Релфа феноменолошки метод представља оптималан начин схватања плуралности просторних свјетова, а које он повезује с проживљеним искуством (*spatial worlds of lived experience*). Већ је поменут његов капитални рад „Мјесто и безмјесто“[143] који нуди просторно тумачење структуре ту-бића, јер за њега мјесто представља „просторну укорјењеност аутентичне егзистенције“. Мјесто чини смисаони центар нечијег обазривог односа са свијетом, док неаутентичност укључује „мање мјеста и слабљење идентификације са мјестом“. Фундаментална социогеографска структура за Релфа је „континуум инсајдер - аутсајдер“, а специфичне структуре су: емпатичка унутрашњост, егзистенцијална унутрашност, егзистенцијална ванстраност и објективна ванстраност.

Seamon & Sowers (2008: 44) наглашавају специфичност Релфове географске феноменологије, која се реализује кроз процесе „посматрања, размишљања и описивања“, а што је, очигледно, изведено из основне феноменолошке максиме „уочено, замишљено, и проживљено“, о којој су писали Мерло - Понти и Башлар. За њега, феноменологија је интерпретативно проучавање људског искуства, чији циљ је испитивање и разјашњавање људских ситуација, догађаја, значења и искустава, какви су познати у свакодневном животу, али обично непримјећени. Једна од великих предности феноменологије односи се на „тражење оног што је очигледно, али неупитно, и на тај начин се доводи у питање“. Да би се открило очигледно, морамо се повући од било каквих ставова и претпоставки које се узимају здраво за готово, било у подручју свакодневног искуства или у домену концептуалних перспектива и објашњења, укључујући и научне.

Значајну пажњу Релфовом раду (питање довољног услова) посветио је и *Peet* (1998: 49-52), који појашњава да неко мјесто не може

[143] То је допуњена дисертација (1976), која састоји се од осам поглавља, при чему се пет односи на мјесто (Мјесто и феноменолошка основа географије; Простор и мјесто; Суштина мјеста; О идентитету мјеста; Осјећај за мјесто и аутентично пребивање мјеста), а три се односе на безмјесто (Безмјесто, Искуство данашњег пејзажа; Будућност мјеста).

бити локација (аспект позитивистичке географије), нити се могу разумјети сва „искуства мјеста“ кроз пејзаж (културна географија Беркли школе). Умјесто тога, он наглашава постојање моћне везе између заједнице и мјеста, у којима свако појачава идентитет другог, што значи да су „људи њихово мјесто, а мјесто су његови људи“. У оба доживљаја одређених мјеста (заједничког и личног), често постоји блиска повезаност између „наших коријена наших мјеста“, чије познавање укључује не само детаљно знање, већ и осјећај бриге за мјеста. За Релфа, таква везаност за мјеста је израз важне људске потребе, јер „имати коријене у неком мјесту, значи имати сигурну тачку са које се може гледати свијет, чврсто схватати сопствене позиције у поретку ствари и имати значајну духовну и психолошку везаност за нешто посебно“.

Идентитет мјеста

Да би се у оптималном оквиру приказала суштина Релфовог доприноса феноменологији, али и цијелој хуманистичкој географији, анализираће се три битна појма која провијавају кроз његов цијели рад. Први се односи на питање идентитета мјеста, који се може поистовјетити с начинима просторног искуства, који су инстинктивни, тјелесни и непосредни (прагматични, перцептивни и егзистенцијални простор), а с друге стране, он идентификује начине просторног искуства који су умнији, идеалнији и неопипљивији (планирани, когнитивни и апстрактни простор). На основу овога, а кроз детаљније испитивање мјеста, *Relph* (1976: 45) се фокусира на питање идентитета људи и мјеста (*people's identity of and with place*) и позива се на њихову „упорну истост и јединство, које омогућава да се то [мјесто] разликује од других“. То описује терминима три компоненте: физичко окружење мјеста; његове активности, ситуације и догађаји; те индивидуална и групна значења, створена кроз људска искуства и намјере у вези са тим мјестом. Међутим, он наглашава и да идентификација мјеста, дефинисана на овај троструки начин, није довољно суштинска или дубоко егзистенцијална јер су, у суштини, мјеста „значајни центри нашег непосредног искуства свијета“. Да би се мјеста детаљније разумјела „потребан нам је језик којим можемо идентификовати искуства одређеног мјеста, у смислу интензитета значења и намјера, а које особа и место имају једно за друго“.

Унутрашњост и спољашњост мјеста

Други појам произлази из претходног (идентитет мјеста) и односи се на проживљени интензитет појединца, а који Релф дефинише преко појма унутрашњости (степен привржености, укључености и бриге

коју особа или група има за одређено мјесто). *Seamon & Sowers* (2008: 45) сматрају да ово Релфово разјашњавање унутрашњости је „можда његов најоригиналнији допринос разумјевању мјеста, јер он ефективно показује да је структура мјеста основни живи концепт, пошто има значење у људском животу“. Ако се особа пријатно осјећа унутар неког мјеста „она је овдје, прије него тамо; безбједна, а не угрожена; затворена, а не изложена; опуштена, а не под стресом“ Релф сугерише да што је особа дубље повезана с мјестом, то ће бити јачи њен идентитет са тим мјестом. С друге стране, особа може бити одвојена или отуђена од мјеста, а овај доживљај мјеста Релф назива спољашњост. Ту људи осјећају неку врсту живе подјеле или одвојености између себе и свијета (нпр. на новом мјесту се јавља осјећај носталгије или чежње за домом). Кључна феноменолошка поента је да спољашност и унутрашњост чине „фундаменталну дијалектику људског живота“ и да, кроз различите комбинације и интензитете спољашњости и унутрашњости „различита мјеста попримају различите идентитете за различите појединце и групе, а људско искуство поприма различите квалитете осјећања, значења, амбијента и акције“. Најјачи доживљај мјеста је оно што Релф назива егзистенцијална унутрашњост, а то је ситуација „дубоког, несвјесног урањања у мјесто и искуство, које већина људи зна када су код куће, у својој заједници и региону“.

Супротност представља егзистенцијална спољашњост, а то је „осјећај необичности и отуђености“, карактеристичан за мигранте или људе који се, након дугог одсуства враћају у родни град, али се осјећају странцима (то мјесто више није онако како су га раније познавали). Међутим, и поред ових сјајних опсервација, у којима препознајемо много личних судбина, неопхадан је критички осврт на Релфов појам „унутрашњост“. То се односи на већ је поменут велики утицај Хајдегера на његово дјело, али и нове спознаја из његових „Црних свесака“, у којима је он апострофирао разлику између Нијемаца (дубоко укоријењени у свом тлу) и осталих (прије свега Јевреја), код којих то није присутно.

Табела 6.1: Релфови модови унутрашњег и спољашњег

1. Егзистенцијална унутрашњост	Ситуација која укључује осјећај привржености и осећај куће. Мјесто се „доживљава без намјерног и самосвјесног размишљања и пунао је значења“ Човјек осјећа да је ово мјесто гдје он или она припада. Најдубље искуство мјеста и то је оно за којим сви људи, вјероватно, жуде.
2. Егзистенцијална спољашњост	Ситуација у којој се особа осећа одвојено или ван свог мјеста. Мјесто може дјеловати отуђујуће, нестварно, непријатно или опресивно. Примјери би били бескућништво или носталгија. Често, данас, физичко и дизајнирано окружење доприноси оваквој врсти „ненамерног“, нпр. ширење приградских средина, распад урбаних центара или опадање руралних заједнице.
3. Објективна спољашњост	Ситуација која укључује намјеран непристрасан став одвајања од мјеста. Мјесто је ствар коју треба проучавати и којом се манипулише као објектом, осим онога који доживљава. Научни приступ мјесту, најчешће га користе планери, дизајнери и креатори политика.
4. Случајна спољашњост	Ситуација у којој је мјесто позадина или пуко окружење за активности, нпр. пејзажи и мјеста кроз која се пролази на путу у неко друго мјесто.
5. Унутрашњост понашања	Ситуација која укључује намјерно размишљање о изгледу мјеста. Мјесто се посматра као скуп објеката, погледа или активности, нпр. искуство не пролази када се упозна са новим мјестом откривајући шта је гдје и како различити оријентири, стазе утичу на то, све се уклапа у једно потпуно мјесто.
6. Емпатична унутрашњост	Ситуација у којој особа, као аутсајдер, покушава да буде отворена за мјесто и да га дубље разумије. Овакво искуство захтјева интересовање, емпатију и искрену забринутост. Емпатична унутрашњост је важан аспект феноменолошког приступа мјесту.
7. Замјенска унутрашњост	Ситуација дубоког осјећаја умијешаности друге руке у мјесто. Човек преноси мисли на мјесто кроз машту, слике, романе, музику, филмове или друге креативне медије

Извор: *Relph* (1976: 51-52).

Из ових и сличних ставова, претходно су произашле различите расистичке идеологије (довеле до масовних страдања људи), тако да треба бити обазрив у глорификовању „нашег мјеста“ или „унутрашњости“, јер је танка линија између топофилије и одбојности за друго и другачије.

Не-мјесто или безмејестност

Трећи појам односи се на „одсуство мјеста“ или безмејестност (*placelessness*), преко којег *Relph* (1976: 64) истражује начине аутентичног или неаутентичног доживљаја мјеста, а који је позајмљен

из феноменолошке и егзистенцијалне филозофије. Аутентично осјећање мјеста представља „директно и истинско искуство читавог комплекса идентитета неког мјеста“. То значи да оно није резултат посредног утицаја који је „искривљен низом сасвим произвољних друштвених и интелектуалних помодарности, али и стереотипних конвенција”. Појединци и групе могу створити осјећај мјеста, било несвјесно или намјерно. У предговору књиге, Релф (1976) наводи примјере по којима неупадљиво урбано насеље може бити исто тако аутентично мјесто као што су хеленска Атина или готичке катедрале (мјеста настала свјесно).

Истовремено, под утицајем глобализације, аутентични осјећај мјеста постаје засјењен мање аутентичним ставом, који је назвао безмјестност, а што представља „повремено искорјењивање карактеристичних мјеста и прављење стандардизованих пејзажа, као резултат неосјетљивости на значај мјеста“. Такође, настанак овог процеса *Relph* (1976: 143) препознаје у доминантом утицају двају сила, од којих се прва (кич) односи на некритичко прихватања сумњивих вриједности у друштву, док друга (техника) у први план ставља питање ефикасности, као циљ самом себи. Укупан утицај ове двије силе се манифестују кроз процесе, као што су масовне комуникација, масовна култура, и централизација власти, што води „подривању значаја мјеста, како за појединце и културе, тако и кроз неформалну замјену разноврсних и значајних мјеста, широм свијета, са анонимним просторима и промјењивим окружењем”. Преведено на српски, то значи да је Релф прије педесет година препознао интенције глобализације, видљиве у настојањима да се поништи аутентичност мјеста широм свијета, у домену становања, исхране, друштвених преференција, а тиме и стила живота. Најбоље примјере данас пружају слике великих (али и мањих) градова, у којима централне зоне изгледају веома слично (тржни центри, малопродајни и прехрмбени ланци, банке, луксузна роба). Када се овоме придода девалвација образовних стандарда, фаворизовање медиокритета у сферама одлучивања, али и релативизација етичких норми, онда је јасно да као друштво клизимо у једно велико *placelessness.*

6.2 Егзистенцијалистичка географија

Овај филозофски и географски приступ је различито обрађен у географској литератури[144] и потребно је доста труда да се схвати разлика у односу на феноменологију. Назив овог филозофског, а посљедично и географског правца, доводи се у везу с бројним људским интересовањима и перспективама, које стварају више свјетова, који се називају свакодневни свијет живота (*everyday lifeworlds*) и то је предмет проучавања егзистенцијализма. *Seamon & Sowers* (2009: 666) наглашавају да егзистенцијализам инсистира на томе да „филозофија мора произаћи из нечијег сопственог живота, тј. одређене особе, историјске и друштвене ситуације". Сутлић (1988) цитира Сартра, по коме „егзистенција претходи суштини", што значи да људска бића прво доживе свој свијет па га тек онда обдаре самосвјесним значењима (лично, културно, идеолошки, научно). Такође, егзистенцијалисти тврде да се ранија западна филозофија превише бавила разумом, идејама и апстрактним теоријама, а да умјесто тога „филозофија мора почети од сопственог искуства и личног разумјевања онога што може бити проучавано, разјашњено, а тиме и обогаћено".

Ако је у претходном поглављу Хајдегер тек поменут (*Dasein*), у овом ће се разматрати шира лепеза његових радова (информативно), а која почиње с његовом тезом да „живјети или боравити, значи бити повезани са свијетом на више начина, па зато практична `забринутост` стално ставља у употребу нове природне објекте и објекте које је направио човјек". То људе може довести у ситуацију да постану робови ствари које имају, а о томе су писали Марсел, Сартр и Мерло-Понти, који посебно наглашавају да се преко тијела дефинишу начини учешћа човјека у свакодневном свијету. Ту се мисли на тијела која заузимају физички простор, јер се налазе на одређеним тачкама у простору (лијево и десно, горе и доле, напред и назад), које су основни (тјелесни) начини организовања простор. Симон & Сауерс (2009) наглашавају да се егзистенцијализам стално бави емоционалним животом, осјећањима, расположењем и афектима, кроз које су људи укључени свијет. У томе они виде разлику између егзистенцијализма и позитивизма, јер постоји нагласак на унутрашње искуство, знање кроз учешће, а не посматрање.

[144] Пит (1998) му посвећује значајну пажњу (назив поглавља), Клоук и др. (1991) и Анвин (1992) га третирају више као један од феноменолошких приступа, док га Џонстон (1997) уопште не обрађује. Међутим, географске енциклопедије (Кичин, 2009; Ричардсон, 2017) и рјечник друштвене географије (Грегори, 2009) имају ову библиографску јединицу.

Међутим, потребно је одмах навести основне појмове и њихове дефиниције, како би разумијевање текста било потпуније. Тек након упознавања с основним теоријским поставкама филозофије егзистенцијализма, моћи ће се прећи на појашњење овог правца у географији, тј. хуманистичкој егзистенцијално-феноменолошкој географији.

> Тијело-субјект (*Body-Subject*): предсвјесна интелигенција проживљеног тијела (*lived body*), манифестована кроз акцију; игра главну улогу у уобичајеним, рутинским аспектима свијета живота (*lifeworld*).
>
> Дазајн (*Dasein*): Људско бивствовање-у-свијету (*beings-in-world*), које се односи на проживљену чињеницу да је људско бивствовање увијек и неизбјежно урођено у свијет у коме се налази.
>
> Егзистенцијална географија: Низ географских приступа који инсистирају на људском искуству и свијести, а значење мора бити уграђено у било коју студију о односу људи са простором, мјестом и животном средином; уско везана за хуманистичку и феноменолошку географију.
>
> Егзистенцијализам: Начин филозофије који тежи да разумије основне структуре људског постојања, тако да појединци могу створити користан смисао у свом животу кроз слободно и информативно разумијевање и дјеловање.
>
> Свијет живота (*Lifeworld*): Прећутни контекст који се подразумјева, темпо свакодневног живота којем људи обично не придају рефлексивну пажња; главни фокус феноменолошких истраживања.
>
> Феноменологија: Филозофски приступ који испитује и описује појаве – односно ствари и искуства како их људска бића доживљавају.
>
> Мјесто: Спој људског и природног поретка и било ког значајног просторног центра особе или групе, која је проживјела одређено искуство (*Seamon & Sowers*, 2009: 666)).

6.2.1 На обали Рајне

Овај наслов је својеврсна стилска фигура која треба да асоцира на Хајдегера и његово капитално дјело „Биће и вријеме“ (*Sein und Zeit*), које је *Sutlić* (1988: 65) окарактерисао као „најтежу књигу XX вијека и једну од најтежих књига у историји филозофије, уопште“. То значи да би експлицитан наслов овог поглавља упућивао на закључак о добром познавању датог дјела овог научника, а то би било, најблаже, претенциозно за једног географа. Умјесто тога, наслов је дефинисан тако да укаже на одређену симболику, а која односи се на 1944. када је

Хајдегер мобилисан и послат на обалу оближње ријеке да копа траншее (Рајна је граница са Француском код Фрајбурга - Стразбура). Разлог за мобилизацију врхунског научника и бившег ректора Универзитета остао је нејасан, али се може претпоставити да је то прије био покушај давања алибија нацистичких власти члану владајуће партије („противнику“ режима), него што је то могла бити казна. Она је била краткотрајна, након рата му је забрањен рад у настави, али се убрзо од тога одустало. Вјероватно, заслуге за то припадају младом обавјештајном официру Француске војске (Жак Дерида), који је био Хајдегеров исљедник, или његовој некадашњој студентици и присној пријатељици, која је имала добре везе у америчкој администрацији (Хана Арент).

У опису егзистенцијалистичке феноменологије, *Peet* (1998: 39) полази од описа Хајдегеровог метода и одређења основних онтолошких категорија (биће, бивствујуће, *Dasein*), али и његове доживотне преокупације егзистенцијалним питањем: „Шта је значење постојања?“ Његов херменеутички метод састоји се од феноменолошког откривања заборављене фундаменталне структуре бића, а што се остварује супротстављањем онтичког (*ontic*) или постојећег, оног што јесте [*the existent, what is*], онтолошком [*the meaning, what is*]. Пошто су ово дубоко филозофске нијансе, потражићемо објашњење од најмјеродавнијих, а један од таквих је Хусерлов и Хајдегеров студент:

> Наука која проучава биће је, за Хајдегера, онтичка [*ontique*], и потребно ју је разликовати од науке о бићу бића које је једино онтолошко [*ontologique*]. Хајде да детаљније испитамо ове разлике. Атрибути бића чине да оно буде овог или оног одређења. Идентификујући његове атрибуте, ми кажемо шта он јесте, или завршавамо у његовој суштини. Али поред суштине, биће можемо потврдити, кроз перцепцију или демонстрацију, да оно постоји. (*Levinas*, 1996: 15)

Ако би покушали ово описати у свјетлу географских представа, онда би према Томасу[145] требали одабрати неки објекат X, одредити његову суштину и поправити његове суштинске атрибуте. Ово би била онтичка вјежба. Такође, може се размотрити шта је за X, са његовим суштинским атрибутима, постојање. Насупрот претходном, ово је онтолошко испитивање. Прецизније географско тумачење ових Хајдегерових ставова пружа *Elden* (2001: 9), који наводи да се онтичко

[145] Geoffrey Thomas, *https://philosophy.stackexchange.com/questions/47711/ontic-vs-ontological,* Приступљено 02. 02. 2023.

знање тиче „дистинктивне природе бића као таквих, то је знање о науци, док је онтолошко знање основа на којој свака таква теорија (онтичког знања) може бити конструисана, као *а приори* услов таквих наука. Хајдегерова егзистенцијална феноменологија покушава да оде испод нивоа свијести у *Dasein*, као првобитном услову „бити тамо“, или „бити-у-свијету“, области „отварања горе" гдје се нешто испољава. За Хајдегера, првобитни сусрет са свијетом се не састоји у томе да га познајемо, или да будемо одвојени од њега, већ да се бавимо тиме на практичнији начин („брига“). Свијет се не састоји од ентитета препознатих као „ствари“, већ као ентитета који се користе прије него што су признати („опрема“). Људско биће је, дакле, првобитно практично, али коначно забринуто за себе, забринуто у потрази за самоидентитетом. На основу овога, забринутост *Dasein* односи се на друге особе, на објекте, па чак и на себе. Сутлић наводи да *Dasein* представља централни појам Хајдегеровог капиталног рада, којег он интерпретира као „ново одређење субјектности субјекта“:

> То се, надаље, чинило као конкретизација, утолико што се у *Sein und Zeit* о људском субјекту не мисли као формалној чистој самосвијести у њезином исконском синтетичком јединству оног многоструког, што припада зору (времену) и категоријама (трансцедентална аперцепција) као код Канта. На крају, конкретизацијом се сматрало и утолико што се тај људски субјект не показује као формално-трансцедентални его, након феноменолошке епохе и трансцеденталне редукције, онај его у чијим се трансцеденталним доживљајима конституише просторно-временски искуствени свијет, као код Хусерла. Чини се - тако су то разумјели најбољи интерпретатори - да је Хајдегерова онтолошко-егзистенцијална аналитика тубитка (*Dasein*) различита од Хусерлове феноменологије трансцедентално конституишуће свијести, нарочито по томе што је код Хајдегера на дјелу једно конкретизовање основних формалних структура чисте свијести, које је изложила Хусерлова феноменологија (*Sutlić*, 1988: 66).

Претходни цитат има двоструку функцију. Да представи начин интерпретирања изворног текста (који је несумњиво тежи за разумијевање), кроз примјену широког спектра појмова (акценат је на тежини текста), те да дјелује стимулишуће на читаоца у смјеру покушаја разумјевања комплексних појава у свијету око нас. Зато читање Елдена (2001) дјелује инспиративно, јер показује да се географи не требају дистанцирати од капиталних филозофских текстова. У опису географске феноменологије, већ је поменут појам *Dasein* (Види: 6.1.2), а сада ће се више пажње посветити другим појмовима.

Биће

Без обзира на евидентне контроверзе у животу Хајдегера, оне не смију засјенити његово велико дјело (феноменологија, егзистенцијализам, прагматизам) које је географима тешко разумљиво, а тежину тих текстова отежавају и бројни синоними. За почетак, треба кренути од онтологије и покушати њена два основна појма, која су основа сваке, па и Хајдегерове филозофије, мало појаснити и приближити читаоцима. Први појам је биће (лат. *esse* њем. *Sein*, енг. *Being*).

> У онтологији, појам бића се често примењује за разграничавање у неком тренутку конкретног бивствујућег, од ↑постојања и ↑такобића појединачних ствари и углавном означава егзистенцију ствари уопште. Филозофије у којима је биће као уникат постало предмет теоријског обликовања до сада су биле развијане само у језичким културама у којима се копула "је" користи за уобичајене исказне реченице у чијој се синтакси појављује и инфинитив "бити". Тако у већини индоевропских, а на против, у мало словенских језика (sic!) и нпр. не у језицима семитског порекла. Западно- и средњеевропске филозофије (↑онтологија) при том се готово без изузетка ослањају на античке и средњевековне традиције у којима је биће било уведено као пренумерички збирни појам за "бивствујуће" (*Regenbogen & Mayer*, 2004).

Важно је примјетити постојање егзистенцијалне одреднице »јесте«, из чега се изводи закључак о самом бићу. Према Хрватској енциклопедији (е-верзија), разликује се традиционална онтологија, у којој „јесте“ припада „бићу у њему самом, при чему је оно тада апсолутно и безусловно биће (Бог)“ или му долази од другог и тада је оно „контингентно, условљено и произведено (створено) биће“. Поред онтологије или опште метафизике, која представља науку о „бићу као бићу“ и која истражује основне узроке и принципе бића, постоји традиционална онтологија, која приступа бићу полазећи од питања: „да ли јесте и шта нешто јесте“. Са Хајдеггером се јавља савремена онтологија која поставља питање: „како нешто јесте, доспијевајући притом до бивствујућег бића и његових модуса датости, као бивствујућег-у-свијету“.

Бивствовање

Претходни опис нас доводи до другог појма, а то је бивствовање (лат. *ens,* њем. *Seiende*, eng. *beings*) и према Регенбогену и Мајеру (2004) то је „оно што јесте; оно по чему се исказује да јесте“. У енглеском језику, овај појам се пише као множина за биће и малим почетним

словом, да би се нагласила разлика у односу на биће. Тежину разумјевања овог појма увећавају бројни синоними (битак, бивство, бивствовање, јестота), а преводи се као цјелокупност свих реалних предемта и искустава, тј. оно што омогућава постојање сваког бића. Коријени овог појма се виде у Парменидовом учењу (Елејска школа), за кога је бивствујуће представљало супротност непостојању (ништа) и није имало могућност преласка и бивање. Као што је обрада претходног појма у Хрватској енциклопедији заснована на тумачењу Хајдегера, тако се ова ослања на тумачења Николаја Хартмана[146]. По њему, бивствујуће и мишљење су једно, а та иманенција бивствујућег према мишљењу „одређује свеукупну филозофију Запада као метафизику". Бивствујуће је иманентно мишљењу двојако, „као корелат мишљења (реално бивствујуће)" унутар којег се бивствујуће појављује као „ствар, догађај и радња, тј. као предметност и датост" (просторно - временски ограничен, индивидуалан и коначан). Друга форма односи се на „чисту мисао, идеју (идеално бивствијуће)". Због тога се идеално бивствујуће (често изједначује с бити), „није предмет збиљског искуства, није никаква просторно-временска датост или предметност, него је увијек бивствовање".

Такво бивствујуће, према Платону, има „различите идеје, вриједности, математичке и логичке појмове, а као безвременски и непромјењив, то идеално бивствујуће (идеје) је реалније од реалнога, коначног и пролазног бивствојућег". Аристотел наводи да основно питање традиционалне онтологије није питање о бивствујућем као бивствујућем, него о бићу као бићу, бићу уопште. У томе Хајдегер види бит свеукупне досадашње метафизике као онтологије, јер „постављањем питања о бићу као бићу, традиционална метафизика није доспјела до питања о битку као битку, јер је оно пало у заборав". Према поменутој Хрватској енциклопедији, на основу разлике између бића и бивствујућег, Хајдегер је успоставио „онтолошку разлику". Међутим, Сутлић (1988), експлицитно појашњава да се поменута онтолошка разлика не односи на биће и бивствујуће, већ на биће и битост[147].

Онтолошка разлика

Поменути појам је обрађен на основу описа у Хрватској енциклопедији[148] која онтолошку разлику (*differentia ontologica*)

[146] Балтички Нијемац који се школовао у Русији, а академску каријеру изградио у Њемачкој и сматра се једним од највећих метафизичара протеклог вијека. Након Универзитета у Фрајбургу, каријеру је наставио у Берлину, а на његово мјесто је дошао Хајдегер, са Универзита Марбург.

[147] Битост се разликује од битности (бит, битан) и настаје од именице бит-је.

[148] Аутор је синтаксу прилагодио духу Српског језика.

описује као резултат Хајдегеровог појмовног разликовања бића (*Sein*) и бивствујућег (*Seiende*). Такође, он разликује онтичку и онтолошку истину, при чему је прва „биће у свом бивствујућем", тј. у својој емпиријској одређености, док је друга „бивствујуће биће". Биће је појединачна или посебна манифестација оне бити (бивствујућег), а што је „свако појединачно постојеће, које има своју бит, без обзира на начин бивствовања (реални или идеални) или квалитета онога што јесте". Биће има своју битност (јестост, присуство) само по томе што учествује у бивствујућем, а што указује на разлику између бића и бивствујућег. Насупрот бићу, које је увијек одређено и садржајно ограничено, бивствујуће је неограничено, неодређено и безсадржајано.

> Онтолошка разлика је, стога, разлика коју свака онтологија (сваки говор о бићу) имплицитно или експлицитно претпоставља: биће као појава јесте, па се подразумјева да јесте по нечему (бивствујуће је у њему нужно „присутно") или по ничему (бивствујуће је у њему контингентно „присутно", па је такво биће само привремено), уз стално присутну могућност да пређе у небиће (*Hrvatska enciklopedija*, 2021).

Бивствујеуће се манифестује преко бића, не само у мноштвености, него и у времену: ономе што јест (биће) припада оно што је било и оно што ће бити. Хартман је сматрао да је онтолошка разлика кључ за успјешно разумијевање и заснивање онтологије, и за њега „бивствујуће и биће разликују се на исти начин као истина и истинито, стварност и стварно, реалитет и реално". Има много тога што је истинито, али само је истинито бивствујуће у том мноштву, једно те исто, па он наводи да је погрешно говорити о тим појмовима (истина, стварност, реалитет) у множини.

6.2.2 Биће, перцепција и егзистенција

У претходном поглављу смо се упознали с предметом проучавања егзистенцијализма (филозофски аспекти свакодневице), коме су допринијели такви умови као што су Хегел, Маркс, Ниче, Кјеркегор, Бергсон, Хусерл, Хајдегер, Мерло-Понти, Сартр и др. (види: I / 2.1.3). Због извјесног „преклапања" с феноменолошким приступом (у домену предмета проучавања), искристалисао се егзистенцијално - феноменолошки правац. Према *Peet* (1998: 39), он је заснован на Хусерловој методи описа (феноменологија), али не и његовом трансценденталном идеализму, према којем се задатак филозофије не односи на „проналажење основе знања", јер је „свијет разумљив захваљујући врлини људског дјеловања у њему". Филозофирајући субјект одбацује појам трансценденталног ега (стоји изван свијета) и

успоставља егзистенцијални циљ, којег карактерише искуство обичних људских бића која живе у свијету. За разлику од Хусерла, егзистенцијална феноменологија узима активности, или оно што Сартр назива „провођење“, као полазну тачку. Свијет објеката на које се дјелује (и свјесни активни субјекти) међусобно су зависни, па свако понашање претпоставља постојање и једног и другог. Из тога слиједи „задатак филозофије да пронађе карактере постојећих објеката и активних субјеката, јер с обзиром на њихову интеракцију, све што је у свијету одређено и разумљиво, тако је само захваљујући људском дјеловању“.

Уочено, замишљено, проживљено

Поменути наслов је алузија на капитално дјело Морис Мерло-Понтија (Феноменологија перцепције[149]), која представља незаобилазну студију из области феноменологије, која по њему представља ”...филозофију за коју је свијет увијек *већ ту* прије рефлексије, као неотуђива присутност, а сав његов напор састоји се у томе да поново дође до оног наивног додира са свијетом, да би му напокон дала један филозофски статус...то је исто тако приказ *доживљеног* простора, времена и свијета”. Он указује на неопходност примјене феноменолошке методе, али и дефинише задатак феноменологије, који се своди на описивање, а не на „научно“ објашњавање узрочно - посљедичних веза. Шири осврт на ову филозофију пружа *Peet* (1998: 43), по коме се Мерло - Понти супротставља реалистичком схватању постојања свијета (независно од нечијег знања о њему), али и идеје да се такво знање може стећи путем емпиријских наука. Он се противи и трансценденталном идеализму, по коме свјесни субјект, који конституише свијет, није дио тог свијета. При томе, кључне претпоставке за разумијевање свијета су реализам (зависи од научног објашњења) и трансцендентални идеализам (аналитичка реконструкција), али ни једна ни друга не могу бити успјешне. Поред ових разлика, реализам и идеализам имају и нешто заједничко, а то је

[149] Ово веома обимно дјело (567 стр.) након Предговора и Увода (Класичне предрасуде и повратак феноменима) је подијељено на три дијела. Први се назива Тијело (Тијело као механистичка физиологија; Искуство тијела и класична психологија; Просторност властитог тијела и покретност; Синтеза властитог тијела; Тијело као сполно одређен битак, те Тијело као израз и говорна ријеч). Други дио се назива Перципирани свијет (Осјећање; Простор; Ствар и природни свијет, те Други и људски свијет). Наслов трећег дијела је Битак за себе и битак у свијету (*Cogito*; Временост и Слобода). Поговор овог 2. издања (1990) написао је Д. Пејовић.

поглед на свијет, који он назива „објективно мишљење“. Емпиризам и интелектуализам, дакле, погрешно описују проживљени свијет, систематски искривљујући своје описе кроз предрасуде објективног мишљења. Оно што се заправо перципира, никада не може бити прецизно специфицирано, јер се објекти не могу у потпуности описати, а њихова својства могу бити међусобно некомпатибилна. Ово чини двосмисленост инхерентном особином живог свијета, а одређеност објективистичког универзума је у супротности са њим. Према овоме, „универзум“ се састоји од идентификованих објеката на одређеним локацијама, који међусобно дјелују у једном просторном оквиру. Објективно мишљење карактерише свијет на начин који га чини погодним за научни третман. Али, Мерло - Понти сматра да је ово суштинска грешка у покушају да се разумије перцепција. Јер, свијет који људи перципирају, заправо није „објективан“, већ се састоји од објеката у проживљеном свијету са неодређеним, двосмисленим својствима, са изразима и односима реципрочног значења. То је супротно узрочно - посљедичној одређености објеката, различито лоцираних у односу на специфично поље дјеловања људског агента.

На основу претходног, објективна мисао препознаје узрочне или функционалне односе између ствари, а Хамонд и др. (1991) апострофирају став Мерло-Понтија за кога односи у проживљеном свијету нису спољашњи, већ су унутрашњи, и то између ствари које се не могу независно специфицирати. За њега, ово важи за све односе у живом свијету, чак и за оне између органских и неорганских ентитета, упркос њиховим битним разликама. Објективна мисао препознаје да сваки објекат има одређену локацију у јединственом просторном оквиру, али да на њега не утиче његов положај у простору (мисли се на положај објекта). То не важи за нечије стварно искуство са стварима у проживљеном свијету, гдје су ствари увијек лоциране у односу на специфичне људске поступке. Коначно, објективизам прави радикалну разлику између особина које објекти истински посједују и оних које само наизглед посједују (на основу перцепције). Зато Мерло - Понти тврди да нема више разлога за порицање таквих перципираних својстава, као што постоји код порицања било којих других, па инсистира да „оно што објективна мисао сматра чисто метафоричким, треба узети као буквално истинито“.

Егзистенција

Егзистенцијализам је облик филозофије који се фокусира на разумијевање основних структура људске егзистенције, тако да појединци могу створити корисно значење у својим животима кроз слободну и информисану акцију. Према *Seamon & Sowers* (2009: 666)

егзистенцијализам инсистира на томе да „филозофија мора произаћи из нечијег сопственог живота“ у одређеним историјским и друштвеним ситуацијама. Егзистенцијалисти тврде да се ранија западна филозофија превише бавила разумом, идејама и апстрактним теоријама, па умјесто тога стављају акценат на сопствено искуство и лично разумијевање (почетак филозофије), што треба бити проучавано, разјашњено, а тиме и обогаћено. Разлог признања овом напору, али и свим другим аспектима људског бића (нпр. тјелесна, чулна, сексуална, емоционална, интерперсонална, културна, друштвена и трансперсонална димензија), морају се узети у обзир и дати им одговарујуће мјесто.

Према *Peet* (1998: 35), егзистенцијалистичку мисао „мучи лош осјећај погрешног идентитета, што је резултат њене сопствене неухватљивости, али и вулгаризације од стране других“. Насупрот идеализаму, егзистенцијализам је од свог настанка филозофија људског субјекта, коју карактерише конкретна посебност и чиста „датост“, у поређењу са апстрактним и универзалним концептима човјечанства, али и позитивистичкој мисли. За њега, линија егзистенцијалистичког мишљења започиње с Кјеркегором, првим модерним егзистенцијалистом из прве половине XIX, који је сматрао да „егзистенција значи јединствено, конкретно биће индивидуалног човјека, посебног, који одбија да се уклопи у било који систем конструисан рационалним мишљењем“. Он је желио да ослободи људе од доминације објективности, која људе чини посматрачима, док апстрактно мишљење јесте мисао без мислиоца. Његов циљ се односио на поништавање научног мита о томе да је све узрочно одређено и да се може објективно објаснити терминима општих закона. Поређења ради, субјективно знање карактерише природни парадокс, који је више конкретан него апстрактан и спознат је, више вјером него рационалношћу. У „Филозофским фрагментима“ он наводи да је мање важно „у шта се вјерује“ од тога „како се вјерује“, а то је описао преко појма слобода. Она значи „бити слободан да бираш, да ли да се пређе из једне фазе просвјетљења у другу, бити слободан да изнутра схватиш истину, бити слободан да мислиш својом главом, без позивања на правила или законе“.

Накнадно су ово учење прихватили и унаприједили бројни други филозофи, а *Peet* (1998: 36) сугерише да је Ниче пронашао објективност, у смислу да постоје чврсте чињенице у свијету „које одговарају дефинитивним изјавама о истини, тако да постану главни непријатељ разумјевања“. Умјесто тога, концепти који се користе за описивање свијета и предвиђања његовог понашања, бирају се тако да одговарају нашим циљевима. У „Жељи за моћ“, он наводи да „нема оштрих линија између описивања и оцјењивања, јер су и сами наши осјећаји

перцепције прожети неизбјежним вредновањем“. У егзистенцијализму не постоји „свијет“ осим људских бића. Ово не значи да постојање материјалног универзума зависи од умова који га опажају, већ да људи организују феномене кроз неку врсту јединства или „свијета“. Посебност овој филозофији пружио је Хајдегер кроз своју оригиналну филозофију, а што се односи на услове постојања (*existance*) човјека. С обзиром на карактер његовог или њеног бића, а чија је суштина (*essence*) постојања конституисана могућим начинима постојања (њем. *Existenz*). За њега, живјети или боравити значи бити повезан са свијетом на више начина. Практична „забринутост“ овог огледа се у сталном стављању у употребу нових природних и антропогених објекта, који се конфронтирају са свијетом чије се јединство и смисао гради на човјековим организационим бригама. Коначно, Јасперс у „Филозофској вјери и откровењу“ дефинише *Dasein* на начин да се он једноставно односи на људе „који се налазе у свијету, у смислу нерефлектованог искуства живота, у којем *Existenz* имплицира потенцијал, трансценденцију и индивидуалност“.

За разлику од ставова њемачких филозофа (Ниче, Бубер, Хајдегер, Јасперс) који су утемељили егзистенцијализам и ставили акценат на његова онтолошка одређења, француски мислиоци (Сартр, Мерло - Понти, Марсел, де Бовоар, Ками) се фокусирају на простор, те однос човјека и ствари. Према *Peet* (1998: 35), они сматрају да људи могу постати робови ствари које имају, па посебну пажњу обраћају на тијело, као начин учешћа човјека у свакодневном свијету. Пошто људи заузимају простор (као тијела), они се налазе на одређеним тачкама у простору, који је од почетак организован у смислу тјелесног учешћа (лијево и десно, горе и доле, напред и назад) као основног (тјелесног) начина организовања простора. Људи организују простор у системима мјеста везаних за бриге (мјесто за нешто) са геометријским простором, који се накнадно мјери разматрањем егзистенцијалног простора на објективан и одвојен (научан) начин. „Ја“ се посматра као активни тјелесни агенс, а не као сопство (мисаони субјект), као чиста свијест. Егзистенцијализам се стално бави „емоционалним животом, осјећањима, расположењима и афектима кроз која су људи укључени у свијет“, по чему се разликује од позитивистичке науке, јер ставља нагласак „на унутрашње искуство, знање кроз учешће, а не посматрање, и његово слављење субјективности над објективношћу“. Егзистенцијалисти се препознају и по критичком ставу према естаблишменту, прихваћеним ауторитетима и традиционалним канонима, тј. „радикалном пропитивању и спремности на сумњу“ као њиховим заштитним знацима. Ови ставови се препознају у Сартровој

„Трансцедентности ега“, у којој тврди да „егзистенција претходи суштини“, дефинишући постојање као „конкретно индивидуално биће, овдје и сада“. Разрађујући овај појам „бића“, Сартр прави разлику између „бића у себи“ (*Being-in-itself*) објекта и појавног „бића-за-себе“ (*Being-for-itself*) свјесног субјекта, слободног да изабере своју суштину. У томе постоји парадоксалност, јер се таква слобода поистовјећује с недостатком бића. Егзистенцијалисти се разликују око тога да ли људи уносе ред у бесмислени хаос, или се смисао може пројектовати само на земаљске ствари, јер је могућност менталног поретка дата поретком ствари. Насупрот томе „не постоји људско постојање осим свијета у коме она или он постоји, јер постојати значи бити у свијету“. Постојати значи суочити се са оним што је другачије од вас самих, па зато егзистенцијалисти конституише себе „чином одвајања од осталих“. Многа људска интересовања и перспективе стварају више свјетова, а свакодневни свијет је фундаменталан за егзистенцијалисте.

Као што претходни описи сугеришу, постоји велики распон и варијације у приступима и закључцима егзистенцијалистичких и феноменолошких филозофа. Према *Seamon & Sowers* (2009: 667), Албер Ками и Хајдегер су „одбацили ознаку егзистенцијализма, док би Сартр на крају покушао да помири свој егзистенцијализам са марксизмом“. Ова супротна схватања егзистенцијализма довела су до различитих употреба овог појма од стране географа, који тврде да имају одређени степен егзистенцијалистичке перспективе. Кресвел, у свом раду „Мјесто: кратак увод“, проналази наставак ранијих егзистенцијалистичких перспектива у актуелним постструктуралним и постмодернистичким географијама, док Елден у „Мапирању садашњости“ тврди да је Хајдегерова филозофија играла главну улогу у историјским теоријама:

> Рано у „Бићу и времену“ Хајдегер сасвим јасно даје до знања да просторно читање неколико његових кључних појмова није примарни смисао. Нпр. преко термина „бивствовање-у-свијету“, Хајдегер се посебно пита „шта се подразумјева под „бити-у“? За разлику од просторног бића у [*Sein in*], као што бисмо могли да замислимо воду „у“ чаши, или одјећу „у“ орману, Хајдегер поставља „егзистенцијално“ биће-у [*in-Sein*]: „Бити-у је дакле формални егзистенцијални израз бића *Dasein*, који је бивствовање-у-свијету, као њено суштинско стање“. Хајдегер даље сугерише да ово не пориче сваку врсту просторности *Dasein*, већ да је разумијевање бића-у-простору могуће само након разумјевања бића-у-свијету, као суштинске структуре *Dasein*. Слична разлика је направљена неколико страница касније, око концепта животне средине [*Umwelt*]: Просторни карактер који припада било којој средини, може се разјаснити само у смислу структуре свијета (*Elden*, 2001: 16).

6.2.3 Искуство, свијест и значење у географији

Егзистенцијалистичка географија односи се на низ географских подручја и приступа (инсистира се на људском искуству, свијести и значењу), које мора бити укључено у било које проучавање односа људи са простором, мјестом и окружењем. *Seamon & Sowers* (2009: 666) истичу концептуалну и апликативну димензију разумјевјања проживљеног односа између људи и њихових географских свјетова. Они то образлажу ставом хуманистичких географа, који су сматрали да је позитивистичка географија „смањила доживљај животне средине и мјеста, као и њиховог значења за опипљиве и мјерљиве (квантитативне) јединице“. Ти су односи изражени просторно и материјално, од картографских симбола, тачака на графовима, физичких веза у токовима дијаграма, па до бројева у једначинама. Важно је примјетити и да егзистенцијалистичка географија, каква је била на почетку свог развоја, више не постоји. Бројни теоретичари (Симон, 2009; Пит, 1998; Пиклес, 1985: Гоулд, 1981) слажу се у томе да се она „утопила“ у друга дициплинарна поља, прије свега у феноменолошку географију, чија гледишта и тематски оквир укључују феноменолошку екологију, еколошку херменеутику, екопсихологију, филозофију животне средине и студије мјеста. Данас су дио њених садржаја преузеле географије постмодернизма и постструктурализма, које њена критичка теоријска убјеђења реинтерпретирају, побољшавају и тако замјењују њену претходну егзистенцијалистичко – географску суштину. Упркос широком спектру начина на који се егзистенцијализам тумачи, како од његових оснивача, тако и од стране географа који су се касније ослањали на ту традицију, може се идентификовати неколико концептуалних тврдњи које означавају одређене заједничке црте унутар овог правца, а које су централне за многе географе који желе да искористе принципе егзистенцијализма:

> 1. Егзистенцијалистичко проучавање људских бића односи се на људска искуства, значења, радње, ситуације и догађаје онако како се дешавају спонтано, у току свакодневног живота. С једне стране, свијет у коме се налазимо, неисцрпан је и много више од тога што свако од нас, као јединствена особа може икада доживјети или сазнати. С друге стране, егзистенцијално, свијет је само оно што свако од нас јединствено доживљава и разумије.
>
> 2. Не постоји свијет „испод“ или „изван“ свијета нашег исконски проживљеног искуства, које је увијек пред нама као свијет за који имамо или немамо избор. Знањем, трудом и вољом, особа или група могу током времена створити неке могућности за промјене састава и

намјене њиховог свијета, али у било ком одређеном тренутку искуства, наш свијет је такав какав јесте и другачији не може бити.

3. Људска свијест и свјесност (*awareness and consciousness*) су увијек интенционалне – односно нужно оријентисане ка нечему и проналажењу свог значаја у свијету кроз појавна значења. Никада нисмо само свјесни, већ смо увијек свјесни нечега, било предмета, живог бића, идеје и др. Овај увијек присутни квалитет интенционалности је једна непромјењива особина људског постојања и демонстрира да се људско искуство, дјеловање и смисао увијек одвијају у односу на свијет у коме налазимо себе.

4. Овај интенционални однос значи да личност и свијет нису одвојени у два недјељива, већ су један свијет. Људска бића су неизбјежно урођена и уплетена у свој свијет, оно што Мерло - Понти назива „тјелесним субјектом“, а Хајдегер „*Dasein*“ или „бивствовање у свијету“. Због овога се проживљени реципроцитет (*lived reciprocity*) између себе и свијета, не може приписати специфичној појави за себе или свијет. Све проживљено није само „дато“ већ и „тумачено“, а то јесте дио „свијета“ али и „особе“.

5. Овај проживљени реципроцитет значи да постојање сваке особе даје смисао његовом или њеном свијету, што заузврат даје смисао постојању те особе како се појављује, и за себе и за друге. Овај проживљени реципроцитет представља и традиционалну филозофску дуалности нпр. сопство – свијет, субјект – објект, тијело –ум, перцепција – спознаја, мишљење – осјећај, лично – трансперсонално, људи – окружење, појединац – друштво, природа – култура, итд, због које се мора довести у питање, ревидирано и преформулисано, кроз егзистенцијално - феноменолошку експликацију. Један од најтежих изазова је описати проживљени реципроцитет личности и свијета у језику и концепцији која није плијен традиционалних филозофских дихотомија

6. Свакодневна структура кроз коју се овај проживљени реципроцитет одвија је свијет живота, а то је свакодневни свијет особе или групе који се узима здраво за готово и који је непримјећен и стога скривен као феномен. Један од циљева егзистенцијалне студије је да открије и опише различите живе структуре и динамику свијета живота, фокус који је постао централни за егзистенцијално - географско истраживање.

7. Постоје три димензије свијета живота које сви морају разматрити у темељном егзистенцијално - феноменолошком разумјевању људског постојања, искуства, и значења: (а) ситуација јединствене личности особе или групе, нпр. нечији пол, сексуалност, физичке и интелектуалне способности, степен способности и личне симпатије и несклоности; (б) особа или јединствена друштвена, културна и

> историјска ситуација групе нпр. вријеме и мјесто у ком живе, економске и политичке прилике, вјерско и друштвено поријекло и технолошка инфраструктура; (в), ситуација особе или групе која укључује постојање типичних људских бића и одражава типичан људски свијет, нпр. проживљена чињеница да смо тјелесна бића која су увијек физички „смјештена“ у наш свијет (*Seamon & Sowers*, 2009: 668).

О специфичностима егзистенцијализма у географији и интеракцији овог приступа с географском укорјењености људских субјеката, која је изведена из низа филозофских извора (од структурализма до феноменологије), детаљно говори *Mels* (2017: 2492-7). Он наглашава значај Хусерлове феноменологије, која је идеје свијести „као непосредне и смислене отворености према свијету“ приближила друштвеним наукама и хуманистичкој географији. И поред тога, његова „раздвојена слика когнитивне свијести (трансценденталног), која стоји изван активног, проживљеног и отјелотвореног свијета људског постојања, остала је неприхватљива за многе“. Таква егзистенцијална феноменологија (унутар географије) преусмјерила је пажњу на смисао и конкретну стварност људског свијета живота. Приоритет је дат интуитивним методама и феноменолошком опису (лишеном предубјеђења научног разумјевања или здравог разума) у односу на уочљиве податке чула и научног објашњења. Због тога је важно дати краћи пресјек најважнијих радова из области егзистенцијалистичке географије.

На скривено те место водим

Наслов овог поглавља је рефрен познате Бајагине пјесме[150], а који прави сликовити увод у веома оригинално дјелу Едварда Релфа „Мјесто и безмјеста“ (*Place and Placelessness)*. У њему аутор тврди да је практично познавање мјеста од суштинског значаја за људско постојање, јер оно представља „дубоки и сложени аспект људског искуства у свијету“. Потврду овог става Релф (1976) је пронашао код *Heidegger* (1958: 19), по коме „мјесто човјека представља на такав начин, тако да открива његове спољашње везе постојања и истовремено, дубине његове слободе и стварности“. За бројне специјалисте (архитекте, планере, географе) овај појам (мјесто) је инспирација, којег настоје да адекватно истраже. *Peet* (1998: 49) сматра да се појашњење појма мјесто мора тражити кроз испитивање веза између мјеста и

[150] На скривено те водим место, између планина и мора где горски ветар пева песму…

феноменолошке основе географије, јер се оне претпостављају у непосредним доживљајима свијета и формалног географског знања. То је била полазна основа за Релфа, који је истраживао мјесто као феномен географије живог свијета кроз свакодневна искуства. Он је тврдио да би најинтимније искуство мјеста могло бити описано егзистенцијалном унутрашњошћу, проживљеном ситуацијом у којој се неко мјесто доживљава и схвата без самосвјесне свијести и које је, ипак, прожето когнитивним, чулним и афективним значењем, обично непримјећеним, осим ако се мјесто на неки начин мијења (нпр. нечији дом је уништен у олуји). Такође, у овом раду Релф је формулисао концепт безмјеста или не-мјеста (*placelessness*), које је дефинисао као фрагментацију и елиминацију различитих мјеста у свијету, тј мјеста која немају неку посебност и слична су или истовјетна безбројним другим (објектима) широм свијета.

За Релфа, локација или положај (као у позитивистичкој географији) није довољан елемент на основу којег би се могла извршити класификација мјеста, нити је могуће разумјети сва искуства мјеста кроз пејзажно искуство. Умјесто тога, постоји моћна веза између заједнице и мјеста, која се може боље разумјети ако завичај (град рођења, одрастања, школовања…) посматрамо као дато мјесто, па нам је онда јасно да у свом малом граду „знамо сваки ћошак“ и сваког човјека, па у тим околностима поистовјећујемо једно са другим. Зато Релф (1976) констатује да у оба доживљаја, заједничком и личном, између одређених мјеста често постоји блиска повезаност, која успоставља наше коријене на датим мјестима. Познатост, укључујући не само детаљно познавање, већ и осјећај бриге и одговорности за мјеста, према Релфу ствара везаност за мјеста, која су важна људска потреба:

> Имати коријене у мјесту, значи имати сигурну тачку са које се може посматрати свијет, чврсто схватати сопствене позиције у поретку ствари и имати значајну духовну и психолошку повезаност са нечим посебним (*Relph*, 1976: 38).

Ако би хтјели да квантификујемо Релфову градацију везаности за мјесто, онда би требали размотрити различите нивое интензитета доживљаја на нивоу спољашњости (негативан осјећај) и унутрашњости (позитиван осјећај) према датом мјесту. Важно је шпоменути да он разликује три појма спољашњости (*outsideness*), тако да је егзистенцијална спољашњост она у којој сва мјеста претпостављају исти бесмислени идентитет. Објективна спољашњост има дугу традицију у раду академских географа у домену објективне каталогизације информација и неутрализације мисли, како би се „научно” објаснила просторна

организација мјеста, док се на нивоу успутне спољашњости мјеста доживљавају мало више од позадине за активности. Када је у питању унутрашњост (*insideness*), он разликује: замјенску (*vicarious*) унутрашњост, у којој се мјеста доживљавају на други начин путем слика, поезије итд.; бихевиоралну унутрашњост, која укључује намјерно обраћање пажње на изглед мјеста; емпатичну унутрашњост, која укључује више емоционалне и емпатичне укључености у мјесто; те егзистенцијалну унутрашњост, која односи се на доживљаје неког мјеста без намјерне и несвјесне рефлексије, а ипак је пуна значаја. Управо, у домену егзистенцијалне унутрашњости *Relph* (1976: 55) карактерише „припадност мјесту, те дубоки и потпуни идентитет са мјестом, који је сам темељ концепта мјеста“ у којем се мјеста доживљавају на различите начине, укључујући слике, поезију, итд.

Ове битне одреднице о унутрашњости и спољашњости мјеста омогућиле су Релфу да успостави централно питање о „аутентичности” стварања мјеста, безмјеста, и манифестацији та два појма у пејзажу. То ствара осјећај различитог значења за мјеста, као аутентичних и оригиналних или неаутентичних и вјештачких, али и специфичних значења, дијелом супротних, која се односе на ставове појединаца / друштва. Да би се донекле олакшало разумијевање ових сложених значења, аутор је покушао кључне појмове представити у форми матрице, засноване на појму аутентичности, која се провлачи кроз битна одређења мјеста (*place* или *placelessness*) и друштвених односа између појединца и друштва (несвјесни и самосвјесни ставови).

Табела 6.2: Релације аутентичности у односу на мјесто и друштво

Мјесто	Ставови појединца/друштва	
	Аутентични (несвјесни)	Неаутентични (самосвјесни)
Аутентично	Јачање идентитета	Губљење идентитета
Неаутентично	Кич	Техника

Појам аутентичности *Relph* (1976: 64) је преузео из феноменологије и односи се на „оно што је истинско, непатворено, без лицемерја и поштено према себи, не само у погледу површних карактеристика, већ суштински“. У егзистенцијализму, аутентичност се односи на начин постојања, *Dasein*, који признаје човјекову слободу и одговорност за сопствено постојање. Дакле, аутентичан став о мјесту је:

> Непосредан и истински доживљај читавог комплекса идентитета мјеста – то није посредовано и искривљено низом сасвим произвољних друштвених и интелектуалних помодарности о томе како то искуство треба да буде и није праћено стереотипним конвенцијама. Долази из пуне свијести о мјесту, из оног што су производи човјекових намјера и смислене поставке за људске активности, или из дубоких и несвјесних идентитета са мјестом (*Relph*, 1976: 64).

У опису ових специфичности, *Peet* (1998: 50) указује да аутентични осјећај мјеста укључује „боравак унутра“ и припадност мјесту (кући, родном граду, региону), које појединац и члан заједнице, зна и без потребе да о томе размишља. Такав аутентични и несвјесни осјећај мјеста остаје важан, јер пружа важан извор идентитета за појединце и заједницу. Али, сама могућност развоја аутентичности тј. „осјећаја за мјесто“, слабљена је у технолошки напредним културама, јер повећање могућности просторне покретљивости доводи до слабљења симболичких квалитета мјеста. *Relph* (1976: 66) наводи да је за модерне становнике града, осјећај припадности мјесту ријетко у првом плану и обично се мијења за „љепши дом у бољем комшилуку“. Такође, раширено је мишљење да се локализам и разноврсност мјеста искорјењују, јер су то карактеристике пејзажа прединдустријских друштава. Норберг - Шулц (1969) самтра да умјесто таквих пејзажа, ми данас стварамо „равне пејзаже“, којима недостаје циљана дубина и који пружају само уобичајена и осредња искуства. То указује на постојање „географије безмјеста“ (*placelessness geography*), којој недостају разнолики пејзажи и значајна мјеста. Под утицајем ових „*placelessness* ” многи људи губе осјећај за мјесто, а данас је такав „неаутентичан став безмјеста“ широко распрострањен, који код својих становника ствара осјећај „површног и необавезног ангажмана“. Ако би покушали ове ставове поједноставити и представити их народним пословицама, то би значило да првом типу мјеста (аутентична) одговара изрека „гдје га колијевка заљуља, ту га мотика закопа“, а другом типу (безмјеста) „гдје боље, ту дуже“.

Међутим, да није све тако једноставно и лако разумљиво, требамо сагледати још једну димензију аутентичности, а она се односи на становнике таквих мјеста / безмјеста. Тај процес (аутентичност) се тумачи као отвореност према свијету и свијест о људском стању, док је неаутентичност став затворен према свијету и према човјековим могућностима. Неаутентична особа одговорност пребацује на велике, магловите, непромјењиве силе против којих се ништа не може учинити. Упориште за то се налази у ставовима које износи *Heidegger* (2007: 168) и по којима се неаутентичност изражава кроз „диктатуру њих“ (других), у којој је појединац несвјестан и њиме управљају „анонимни они". На

основу претходних ставова о појму аутентичности, постаје јасније да тај процес има различито значење у домену мјеста (*place*) и његових становника, јер не постоји корелација између аутентичности мјеста (економска пасивност, идентитска посебност) и аутентичних становника (отвореност према свијету и свијест о људским могућностима). Други и самосвјеснији облик односи се на безмјесто (*placelessness*) и повезан је с објективним и вјештачким јавним свијетом у коме се одлуке доносе у свијету претпостављене хомогености простора и времена. То се манифестује у домену технике, гдје је главна брига људи везана за функционалну ефикасност (о овоме ће више бити ријечи наканадно, у постмодерним и постструктуралистичким географијама). За Релфа, неаутентичност је преовлађујући начин постојања у индустријализованим, масовним друштвима, при чему такви ставови, у суштини, не претпостављају осјећај мјеста. Разлог за то лежи у чињеници да он не укључује свијест о дубини и симболичком значају мјеста и не уважава њихов идентитет. Неаутентични ставови према мјесту могу бити несвјесни и самосвјесни. Први произлазе из некритичности прихватања масовних вриједности („кич“), док су други засновани на формалном прихватању објективистичких техника, усмјерених на постизање ефикасности („технике“). Неаутентични ставови, директно или индиректно преношени кроз различите медије (мас комуникације, масовна култура, велики бизнис, централна власт и економски систем који све ово обухвата), према *Relph* (1976: 90), подстичу настанак безмјеста, тј. „слабљење идентитета мјеста, до тачке у којој не само да личе, већ и појединци осјећају исто, што нуди исте благе могућности за искуство“.

У завршној оцјени може се констатовати да је појам мјеста недвосмислен и да указује на снажну повезаност човјека и дате просторне димензије, при чему се оба елемента (искуство појединца и значај мјеста) узајамно надопуњују. С друге стране, безмјесто описује окружење безличних мјеста, у којем превладава став који не признаје дубљи значај тог мјеста. У свом најдубљем смислу, овај појам (безмјесто) асоцира на отуђење између мјеста (као дом) и људи (становника дома). Са порастом индустријализације и глобализације јачају „силе безмјеста“, у којима се смањује разноврсност људског искуства. У савременим околностима, таква безмјеста су трансформисала уже градске зоне (шеталишта, паркови, мапопродаја, центри за забаву), при чему у центрима свих великим градова доминирају исти брендови у домену исхране, банака, аутомибилских кућа и других маркантних продајних центара на штету локалних посебности (нпр. пекара „Код тета Зоре“ или ћевабџиница „Жељо“). То је још уочљивије на градским периферијама, гдје се граде типски објекти за снабдјевање

(велики шопинг центри), који су скоро идентични по облику и асортиманима, па самим тим постају дио објективног и вјештачког свијета у коме је изражена хомогеност простора и времена, а тиме и појачана њихова безмјестност, а за што смо одговорни ми.

Топофилија

Ји-Фу Туан је користио сличне хуманистичке идеје као и Релф, бавио се окружењем и мјестом (нагласак на еколошкој машти), али је дошао до другачијих закључака. Његово најпознатије дјело је „Топофилија: проучавање перцепције животне средине, ставова и вриједности“ (1974), у којој истражује афективну везу између људи и мјеста, с нагласком на начине опажања животне средине. „Топофилија“ је неологизам који означава љубав према мјесту или, углавном, све афективне везе људског бића са материјалним окружењем. Људи реагују на окружење на различите начине, од визуелног и естетског уважавања до тјелесног контакта. Најинтензивнија естетска искуства обично се јављају у ситуацијама изненађења, али лично и трајно уважавање пејзажа траје када се помијеша са сјећањем на људске догађаје или када се комбинује естетско задовољство и научна радозналост. У љубави према мјесту важна је свијест о прошлости. Патриотска реторика наглашава коријене народа, а патриотизам значи љубав према отаџбини.

У закључним разматрањима, *Tuan* (1974: 245-8) наглашава да проучавање перцепције животне средине, ставова и вриједности је изузетно сложено, а да се он у овом истраживању фокусирао на шест главних тема, које су у овом кратком прегледу подјељене на двије цјелине. Прва тема полази од тога да је појединац биолошки организам, друштвено биће и јединствена индивидуа, а да перцепција, ставови и вриједности одражавају сва три нивоа његовог бића. Људи су биолошки оспособљени да региструју широку лепезу стимуланса из окружења, али већина људи током живота поставља врло ограничене захтјеве у вези својих перцептивних моћи. Његов кључни закључак, у овом погледу, односи се на чињеницу да иако сви људи имају заједничку перспективу, став и вриједности, ипак, поглед сваке особе на свијет није јединствен нити је тривијалан.

Друго питање односи се на групу која ствара и реализује културне садржаје друштва, те углавном, утиче на перцепцију, ставове и еколошке вриједности својих чланова. Култура може да утиче на појаве, на начин да људи виде ствари које објективно не постоје, што указује на могућност њеног утицаја на групне халуцинације. Као специфичност, Туан примјећује да у различитим областима културе постоје различити вриједносни ставови (од питања сексуалности

мушкараца и жена, па до становања у угроженим предјелима), а као примјер наводи ставове пет различитих културних група из Новог Мексика. Он доводи у везу људске перспективе у домену искоришћавања ресурса и вриједности у животној средини, које се мијењају с повећањем надмоћности природе, што доводи и до промјене концепта љепоте пејзажа. Примјере проналази у античким представама Европљана о планинама као сједишту Богова, те у аридним областима јужне Африке, у којима живе Бушмани.

Трећа тема односи се на бројне преференције људи у домену градова, предграђа или омиљених мјеста за живот. Такође, то се односи и на избор мјеста за одмор, о чијим квалитетима (различити типови физичког окружења у различитим условима), углавном, не постоје јасне представе. Под тим, он подразумјева посјету националним парковима или куповину љетниковаца, који више указују на помодарство него на стварни осјећај појединаца према природи. Топофилија подразумјева различите облике пејзажа и широко варира у домену емоционалног опсега и интензитета. То почиње описом различитих ситуација и њихових значења: пролазно визуелно задовољство, сензуалност физичког контакта с природом; наклоност према познатим мјестима, јер кућа оваплућује (инкарнира) прошлост, што изазива понос код власника; радост у природном амбијенту због здравља и виталности. Одређена природна окружења, у великој мјери, представљају предмет маште бројних појединаца (снови о идеалном свијету), а такви објекти су: шума, морска обала, долина и острво. Креирање идеалног свијета је питање отклањања недостатака у стварном свијету, због чега географија нужно даје садржај топофилних осјећања. Представа рајских пејзажа указује на извјесну повезаност с породицом, јер се у таквим амбијентима уклањају „ексцеси географије“ (превише вруће или превише хладно, превише влажно или сувише суво). У свим тим пејзажима доминирају биљке и животиње, које су корисне и привржене човјеку, а типови таквог раја се разликују по својим изврсностима: богати пашњаци, магичне шуме, мирисно острво или планинска долина. Погледи на свијет припадника традиционалних друштава (у којима је доминирала неписменост), значајно су се разликовали од погледа савремених људи, који су под снажним утицајем науке и технологије. У прединдустријској фази људи су се прилагођавали природи, а сада њоме доминирају. Искренија разлика је препозната у томе што су примитивни и традиционални народи живјели у „вертикалном, ротирајућем и богато симболичком свијету“, док модерни човјек тежи свијету „широких, површинских, ниских, неротирајућих, естетских и профаних представа“ (*tends to be board of surface, low of ceiling, non rotary, aesthetic and profane*). У Европи су се

промјена одвијале постепено, почевши од 1500. године, и оне нису само утицала на сопствену науку, већ и на умјетност, књижевност, архитектуру и уређење простора.

Пета тема се односи на древни град, који је био симбол космоса. На његовим зидинама човјек је искусио небески поредак, ослобођен биолошке принуде и хирова природе који су чинили живот на селу несигурним. Сви градови садрже неку врсту јавних симбола који концентришу и намећу (кроз високу видљивост) идеале моћи и славе. У модерној метрополи симбол може бити велика авенија или трг, импозантна градска вијећница или споменик који приказује историју и идентитет града. Градови су енормно сложени, али неки су јасно обиљежени једном сликом, што се може означити савременим урбаним појмовима дизнификација, џентрификација и комодификација (види: Мутабџија, 2016: 11-12), с тим да је Туан дао примјере Њујорка, Сан Франциска, Торонта и Париза. Он констатује да поред низа локалних специфичности (рад, становање…), постоји и низ заједничких карактеристика за становнике свих градова од којих он апострофира удаљеност до радног мјеста и тип хране која одражава суштину живота. Завршни елемент чине ставови према дивљини и сеоском амбијенту (*wildernes & countryside*), који су вербализовани и познати, те представљају софистицирани одговор појединца на окружење, који има своје поријекло у граду. Они претпостављају постојање и препознавање еколошких типова и степена слободе између три карактеристична облика (дивљина, село, град). Ставови према ове три врсте окружења су од почетка амбивалентни, с тим да дивљина означава „хаос, уточиште демона и чистоту“. Сеоске баште и фарме представљају идилични живот, али га није било чак ни у Едену. Град је симболизовао ред, слободу и славу, али и свјетску линију искварености природних врлина и угњетавања. У међувремену, бројне слике су обрнуте, тако да дивљина сада представља ред (еколошки ред) и слободу, док је централни град хаотичан, џунгла којом владају друштвени преступници. Предграђе, које се некада сматрало мјестом за сиромахе и неугледне трговине, сада има већи престиж у односу на пропадајуће градско језгро. Традиционална промјена значења односи се на појмове: "језгро" и "периферија" "центар" и "маргина", који су попримили обрнута значење. Нови градски покрет је покушао да комбинује врлине живота у предграђу са идејом центра, јер људи упорно траже идеално окружење.

> Људска бића су упорно трагала за идеалним окружењем. Како изгледа, он варира од једне културе до друге, али у суштини, изгледа да се ослања на двије антиподне слике: врт невиности и космос. Плодови земље пружају сигурност, која такође чини хармонију звијезда, која поред тога, нуди величанственост. Дакле, крећемо од једног ка другоме; од хлада под баобабом до магијског круга под небом; од куће до јавног трга, од предграђа до града; од одмора на мору до уживање у софистицираним умјетностима, тражећи тачку равнотеже, која није дио овога свијета (*Tuan*, 1974: 248).

У осврту на овај капитални Туанов рад, *Peet* (1998: 52-4) констатује да се фокални патриотизам храни интимним искуством мјеста, док се империјални патриотизам храни колективним егоизмом и поносом, на основу чега закључује да је топофилија лажна када се поистовјећује с великим територијама. Умјесто тога, Туан вјерује компактнијим величинама, прилагођеним човјековим биолошким потребама и капацитетима везаним за чула. Људи се такође лакше идентификују са природним подручјем, матичном регијом, физиографском јединицом која је довољно мала да се лично познаје. Због овога се Туан окреће „улози мјеста у стварању слика, које не значе да их окружење „одређује“, нити да имају неодољиву моћ да побуде топофилна осјећања, већ то окружење пружа чулне стимулансе који дају облик људским радостима и идеалима“. На основу претходног, може се закључити да се суштина Туановог хуманистичког подухвата односи на повећање свјесности човјека и схватање динамике свијета живота.

Свијет живота и идентитет мјеста

Ен Батимер (1976) сматра да се хуманизација земље може посматрати као процес у којем људи траже стилове становања, простора и времена. Пошто друштвеној науци (па и географији), недостају идеје и језик за објашњење човјековог искуства с природом, простором и временом, то су успјели феноменолози, који су постали „артикулисани портпароли“ за овај подухват. Док се феноменологија може дефинисати као „филозофски начин размишљања о свјесном искуству и покушај да се ово објасни терминима смисла и значаја“, егзистенцијализам се више бави животним питањима - „анксиозношћу, очајањем, надом - него проблемима знања и ума“. Комбинујући ова два приступа, егзистенцијални феноменолози користе феноменолошки метод да „продру у проживљени контекст свијета, у коме се искуство конструише кроз истраживање предсвјесне, органске и чулне основе, која претходи интелектуалном знању“. За Батимерову, повезивање појма свијета живота (њем. *Lebenswelt*, енг. *lifeworld*) са језиком географије, јавља се као проблем, а што је она објаснила у „Схватању

динамике свијета живота“ (1976). У егзистенцијалној феноменологији, људски субјекти се виде као примарни покретачи искуства, свијет и миље се тумаче као пасивни, а географи су све свјеснији активне улоге миљеа.

> Мора се одбацити сваки научни узрочно-посљедични модел субјекта и објекта и концептуализовати однос тијело-субјект и свијет као реципрочно међусобно утврђивање... Научни поступци не дају адекватне описе искуства, због њиховог имплицитног одвајања, тијела и ума, унутар човјека. Слично, ако се одвоје личност и свијет, цјелина искуства измиче. Особа (тијело, ум, емоција, воља) и свијет су заједнички укључени у процесе и обрасце, уочљиве у отвореном понашању (*Buttimer*, 1976: 283).

Међутим, овај осврт се циљано не односи само на феноменолошки аспект рада Ен Батимер, већ више на њен допринос егзистенцијалистичкој географији, који се најбоље препознаје у „Вриједностима у географији“ (1974). У овом раду она наглашава да егзистенцијализам и феноменологија потичу друштвене научнике да радикализују питање свог „нормалног начина познавања и бивања, као и да смјело прихвате одговорности за слободу“. Исцртавајући односе између људи, мјеста и језика, она сматра да је „осјећај личног и културног идентитета људи блиско повезан са идентитетом мјеста“. Она истиче да у „Поетици простора“ Башлар (1958) тврди да би „топоанализа“ (истраживање само-идентитета кроз мјесто) могла дати више корисних увида у структуру личности него психоанализа. О мјестима се може мислити у контексту два реципрочна кретања, која се могу уочити међу већином живих облика. Већини живих облика је потребан дом, а хоризонти им сежу и даље од тог дома.

Peet (1978: 56) у опису њеног доприноса наводи да она сматра како универзално искуство укључује „одмор и кретање, сигурност и авантуру, одржавање домаћинства и узгој, изградњу заједнице и друштвену организацију“. За сваког појединца постоје разлике између дома и „досега о нечијим мислима и машти, о нечијим друштвеним опредјељењима и о стварној физичкој локацији куће и досега“. Ако су сва три услова усклађена, може се говорити о усредсређености, јер нечији доживљај мјеста зависи од тога колико је важан као центар нечијег животног интереса. Овај процес центрирања може се супротставити појму рационалног планирања чворне централизације моћи и друштвене енергије. Разлика између центрирања и централизације може симболизовати разлику између инсајдерског и аутсајдерског погледа на мјесто, нпр. као што је поређење између типа становања (*dwelling*) са локацијом пребивалишта (*housing*). Батимер сматра да је за географа такав педагошки изазов привлачан, што се може

испитати кроз лично искуство са мјестима, и користити ово као полигон за тестирање географских модела. Она ово супротставља формалном дисциплинском знању, које даје само непрозирну слику, нпр. недовољну за свако адекватно планирање. Њено искуство јој омогућује рјешавање регионалних проблема, откривених покушајима и грешкама током неколико генерација, а које може бити рационалније од ставова државних службеника. Према таквим политичко - географским рјешењима, која људи не сматрају изразом своје воље, она сматра да им се треба супротставити, избјегавати их или их учинити смјешним (*resented, avoided, or rendered ludicrous*). Важност ових ставова добива на значају посебно данас (Западни Балкан), гдје постоје бројни примјери наметнутих рјешења без икаквог упоришта у законским рјешењима или пракси. Она се нада у разумна рјешења која нуди „високо рационални свијет либералног планирања“, који тежи да игра посредничку улогу између инсајдера и аутсајдера.

6.3 Прагматизам и идеализам

Ово су задња два приступа унутар хуманистичке географије, која су обједињена у једно поглавље из два разлога. Њихови филозофски извори су најстарији и сежу у антички период (идеализам) и на крај XIX вијека (прагматизам), док њихов утицај и популарност унутар дисциолине су далеко испод претходна два приступа. Прагматизам представља филозофску оријентацију која пажњу усмјерава више на практичне посљедице, него на метафизичко поријекло самих идеја. Развијен је на универзитетима Чикаго и Харвард, а језгро идејних твораца је чинила мала група филозофа („метафизички клуб") током 1870-их. На размеђу вијекова прагматизам је себи поставио задатак да помири метафизичке спорове фокусирањем на практичне ефекте једног или другог гледишта истинитог.

> Избјегавао је филозофске апстракције „из фотеље", одбацио просветитељске дуализме (између ума и тијела, идеализма и материјализма, субјекта и објекта итд.), исказао ограничено вјеровање у позитивистички научни метод, био сумњичав према позивању рационализма на разум и тражио радикално нове – чак и „хибридне" – начине заузимања несигурног и неизвјесног свијета, чија будућност треба да се направи (*Smith*, 2010: 421).

Најпознатији од раних (класичних) прагматичара су: Џон Џјуи, Вилијам Џејмс, Џорџ Херберт Мид и Чарлс Сандерс Пирс. На њиховим филозофским основама је настала географија прагматизма, која је усвојила прагматичку оријентација уз наглашену потрагу за „истином" или знањем, која треба да буде утемељена на свакодневним праксама људи / мјеста која се проучавају.

Други приступ је идеализам, чији коријени сежу у античку филозофију Грчке (Платон), а чије идеје су прихватили и обогатили такви умови нововјековне филозофије, као што су Беркли, Кант и Хегел. На најосновнијем нивоу, овај назив заслужују филозофије које наглашавају централну улогу ума или духа, тј. представљају основу стварности и темељ људског постојања (види: Мутабџија, 2020: 65-74). Антипод тезама идеализма је материјализам (Демокрит), филозофски правац који полази од тога да све ствари имају физичку или материјалну основу. Сходно овоме, ум и дух немају самостално постојање и само су манифестације физичких процеса, па би се могло помислити да материјализам има предност (прихватање једне супстанце или монистичке филозофије), али многи идеалисти, као што је Хегел, били су монисти који су тврдили да идеје имају свој живот и моћи да

промјене и трансформишу друштво. Од битних појмова идеалистичке филозофије, треба их поменути неколико.

> *Дуализам* представља филозофску позицију у којој се налази посматрани свијет и који обухвата и ум и материју.
>
> *Идеализам* подразумјева филозофију знања, која у циљу разумјевања људског стања предност даје уму.
>
> *Унутар* (догађаја) [*Inside of an Event*] Колингвудски појам о разумјевању видљиве или физичке димензије људског догађаја, до којег се долази уласком у умове учесника или актера укључених у догађај који се проучава
>
> *Ум* је филозофски израз за локус (мјесто, позиција) човјека, мисао и центар свијести.
>
> *Монизам* је филозофска позиција у којој се налази свијет, полази од тога да се он састоји од једног ентитета или супстанце, обично су то ум или материја.
>
> *Природа* је општи термин за свијет феномена, који није створен или је под утицајем људских умова.
>
> *Изван* (догађаја) [*Outside of an Event*] Колингвудски израз за видљиве или физичке димензије људског догађаја.
>
> *Поновно промишљање* или регенерација мисли [*Rethinking or Reenacting*]– кључни метод који су усвојили Колингвудски идеалисти уласком у унутрашњост умова људских агената (*Guelke*, 2009; 271).

6.3.1 Између номинализма и реализма

Настанак прагматизма доводи се у везу с Пирсовим есејима „Како учинити наше идеје јасним“ и Џејмсовим радом „Спенсерова дефиниција ума као преписка“, који су објављени 1878. Међутим, прагматизам ће право грађанства стећи тек двије деценије касније кроз Џејмсова предавања о „Филозофским концепцијама и практичним резултатима“ на Беркли Универзитету. О неким од ових социјалних теоретичара и филозофа већ се говорило претходно (види: I / 3.1.1), а битно је поменути да је ово постала изузетно популарна идеја, која се проширила у различите стилове и традиције, посебно америчког друштва. *Smith* (2009: 421) наводи да неки аутори апострофирају разлике између „социјалних номиналиста“ (Џејмс и Џуи), који друштво посматрају као збир појединаца који га чине, те „друштвених реалиста“ (Мид и Пирс), по којима је друштво више од простог збира својстава његових саставних дијелова. Такође, разлике постоје између Џејмсовог фокуса на „појединце и њихове емоције“ и Мидовог потпунијег „друштвеног поглед на себе“, Џуијеве „шире забринутости за друштвеност и јавност“ и Пирсовог „изразито логичног и високо

систематизованог стила“ прагаматизма. Ипак, поред разлика, постоје и заједничке теме (плурализам, инструментализам, фалибилизам и експериментализам), које су укорјењене у „дистинктивној концепцији друштва и имају чврсту етичку димензију“. Упоређујући ставове Смита (2009) и Бернштајна (1992) о заједничким одликама прагматизма, први говори о четири, а други их помиње пет. Пошто обојица наводе плурализам и фалибализам, појаснићемо и остале појмове.

Инструментализам подразумјева да идеје нису истине које чекају да буду откривене, већ друштвени експерименти чија се истинитост процјењује по њиховим ефектима. Идеје (које су друштвене, а не индивидуалне креације) су инструменти за постизање одређених циљева, а њихова функција је да помогну друштвима да се прилагоде промјењивом, али и непредвидивом свијету. Џејмс је тврдио да је примарни интерес прагматизма његова (инструментална) доктрина истине, по коме је идеја „истинита“ ако „функционише“ и не коси се са логиком или искуством. Из тога слиједи (за Џејмса) да је улога ума да буде креативан, а не рефлексиван или другачије речено, није задатак ума да схвати, већ да трансформише („размишљање нам помаже да промјенимо свијет“). Ово није толико „чињеница“ колико етички импулс, како би се могло предвидјети из филозофије, која је измишљена управо да разрјеши дилему детерминизма.

Пошто је прагматизам филозофија акције, он нагиње ка експериментисању као начину трансформације непознатог (не и неспознатљивог) окружења, како би се боље упознале људске потребе. Искуство није пасивно регистровање унапријед датог начина учења кроз рад, није ни начин непрекидног тестирање, нити евалуација и модификовање значења и материјала који чине свијет. Експериментализам је и емпиријски и радикалан. Овај термин (радикални емпиризам) Џејмс је сковао како би рјешио метафизичке спорове позивањем на искуство. То је блиско основном циљу прагматичара, који дају приоритет акцији над контемплацијом (баве се свијетом који је прожет непредвиђеним околностима) јер желе смањити или управљати његовим неизвјесностима. Остале битне карактеристике прагматизма су:

(1) Анти-фундационализам (*Anti-foundationalism*), увјерење да нема сигурног сидра, ни у свијету нити у уму, које држи и гарантује трајност истинског знања.

(2) Фалибилизам (*Fallibilism*), вјеровање да истина никада не постоји као коначна, а то знање треба увијек бити предмет даље истраге, критичке провјере и испитивања.

(3) Комунална истрага (*Communal enquiry*), појам да се ученост остварује у оквиру шире заједнице, која укључује повјерење, разговор, заједничке норме и одговорности.

(4) Радикална контингенција (*Radical contingency*), вјеровање које дјелимично потиче из Дарвинове теорије еволуције, да је покренута промјена резултат случајности и несреће, те да је једина извјесност неизвјесност (и из тог разлога људи увијек морају бити спремни да очекују неочекивано).

(5) Радикални плурализам (*Radical pluralism*), вјеровање да се сви дијелови свијета нити филозофије не могу кохерентно уклопити у комаде (*Smith*, 2009: 422).

Коначно, као тачку која имплицира све претходно казано, Смит (2009) наводи да прагматизам заузима друштвени и етички свијет, што за њега представља простор створен мјешавином значења, материјала и морала, који више карактерише процес него форма, и који постоји у и кроз комуникацију. Прагматизам заиста сигнализира чисту разноликост мјеста и ситуација, простора и мјеста, кроз која се знања примјењују, тестирају, ревидирају и практикују. Прагматична порука у свијету, у којем је промјена неизбјежна (али напредак није), јесте да људска активност има потенцијал (и етичку обавезу) да интервенише. Овдје се поставило суштинско питање смисла и циља такве интервенције, а коју је Џуи прикладно образложио. Он је био дубоко забринут због немогућности постизања консензуса, било о пожељним исходима или средствима, за њихово постизање. Препознао је постојање фрагментиране географије прагматичних заједница знања, како и приличи свијету чији је обиљежје разноликост. По њему, чак и на одређеном мјесту или у контексту одређеног окружења, никада не може постојати један одговарајући рецепт за промјену, а још мање договорен мандат за његово спровођење. Џуијево прагматично рјешење (облик делиберативне демократије) односило се на текући процес комуникације, преговора и експериментисања. Важно је додатно појаснити претходни став, јер делиберативна (намјерна или дискурзивна) демократија представља својеврсни амалгам представничке (репрезентативне) и директне демократије (референдум, иницијатива, опозив). Тај процес укључује континуирано тестирање,

ревидирање и постизање компромиса око одговарајућих интервенција јер је промишљање централно за доношење одлука (консензус и правило већине). Делиберативна демократија се разликује од традиционалне демократске теорије по томе што је аутентично одлучивање, а не само гласање, примарни извор легитимитета и уско је повезано са консултативном демократијом, у којој су јавне консултације са грађанима централне за демократске процесе.

Неопрагматизам

Прагматизам је био веома популаран на прелазу у XX, а свој врхунац је остварио у 1920-им и 1930-им и током тог периода је остварио значајан утицај и на бројне европске научнике (Ниче, Диркем, Вебер, Витгештајн). Након тога, у теоријском погледу, прагматизам је остварио заокрет (1940-те) ка аналитичкој филозофији, што је подразумјевало вјеру у логички емпиризам и темељну теорију истине. *Smith* (2009: 422) наглашава да су у другој половини XX вијека елементи прагматизма били најприсутнији у радовима Хабермаса и Делеза, а што он доводи у везу с капиталним радом Ричарда Рортија „Огледало природе“ (1979). Наиме, овај рад је поново открио прагматизам, а што је био резултат покушаја сагледавања аналитичке филозофије из другог угла. Ово дјело можда не би имало такав утицај, да Рорти није ускоро (1982) објавио збирку есеја „Посљедице прагматизма“, која према његовом издавачу „настоји да повеже прошлост филозофије са њеном будућношћу, повезујући оно што он види као позитивне (и занемарене) доприносе америчких прагматичких филозофа савременом европском развоју“. Посебно се наглашава главни резултат његових истраживања, а то је „оживљена верзија прагматизма, која нуди нову наду за будућност филозофије", јер он пружа „блистави опис“ историје модерне филозофије, а његов критички приказ тадашњег стања филозофије (1972-80) је заправо аргумент да су оно што је сматрано трајним проблемима „ум и тијело, свијест и објекти, темељи знања, разлика између чињеница / вриједности – заправо само ћорсокак у који нас ова слика води”.

Сличне су биле рецензије и других референтних критичара, за једне (*LA Times Book Review*) он је „далеко најпровокативнији филозоф који ради у Сјеверној Америци данас, а ова књига би требало да учини ову тврдњу још јачом". Други критичар (*The Review of Metaphysics*) наводи да је филозофија за Рортија, „облик писања, књижевни жанр, ближи књижевној критици него било шта друго“. Китика је један од његових главних адута који се тиче текстова из прошлости, који су препознати као филозофски, а он „тумачи тумачења".

Smith (2009: 423) сматра да је просперитет неопрагматизма био обезбјеђен и чињеницом да су филозофи, као што је Ричард Бернштајн, а потом и други (Хилари Путнам и Ричарда Шустерман), били спремни да уђу у дебату. Неопрагматизам су прихватили и феминистички теоретичари и активисти за грађанска права (Корнел Вест и Ненси Фрејзер), а данас овај покрет наставља да шири замах, иако је „остао исто толико разнолик и споран, као што је то било пре једног вијека". Кључна достигнућа неопрагматичара се односе на скретање пажње на улогу језика, не као начина репрезентације свијета, већ као начин комуникације или интеракције, као начина разматрања проблема и договарања рјешења (колективно). Језик, или тачније, „разговор", тако је стављен у „срце трансакционог, интеракционог и потпуно друштвеног погледа на знања и искуства". Ово је отворило нове погледе долазећој генерацији мислилаца, а који се тичу „тјелесности естетског и етичког искуства: умјетност живљења је пракса, као и разговор, а ово скреће пажњу на физичко, емоционално, и инструментално дјеловање личног и друштвеног тијела". Све су ове идеје биле окупиране првим таласом прагматичког мишљења, и није изненађујуће што је прагматички препород, у великој мјери, представљао прослављање филозофских коријена (Дјуијеве идеје су посебно широко прихваћене). То је била Рортијева главна инспирација, иако на контроверзан начин, а данас је повезница друштвених наука, укључујући друштвену географију, које ангажују и надограђују много шире прагматичко наслијеђе.

6.3.2 Централност ума или духа

У поглављу 6.3 поменуто је да су током историјског развоја филозофије бројни мислиоци (Платон, Беркли, Кант и Хегел) предлагали карактеристичне идеалистичке филозофије (наглашавање централности ума или духа, као основе стварности и темеље људског постојања). Такође, постојао је велики број филозофа (унутар идеалистичке традиције), који су градили дуалистичку позицију, а добар примјер је Кант, који није порицао стварност материјалног свијета (постоји у зависности од ума), али и да тај свијет није спознатљив док се не протумачи умом. *Johnston* (1997: 55) повезује хуманистичку филозофију, засновану на вјеровању да је свијет конструисан кроз људски ум, са идеализмом, у којем је „сва стварност на неки начин ментална конструкција, тако да свијет не постоји ван овог посматрања и репрезентације појединца, који је одавно усмјерен против позитивистичке епистемологије и њеног нагласка на објективним доказима". Идеализам је постављен као опозиција материјализму, који

је привилеговао материју, која даје секундарни значај уму или духу, који је зависан или невидљив.

У опису идеалистичке географије, *Sharp* (2009: 363) наглашава постојање „претјеране теоретизације савремене друштвене географије“ и у том смислу помиње Гвелкеов идеализам, који је захтјевао помак од забринутости за теорије (географски поглед на свијет) и рад са примарним фокусом на теорије које користе људска бића, која дјелују у свијету. За Гвелкеа, улога географа је да разумије теорије које леже иза акције, која у суштини чини људску агенцију. Како је рекао, „намјера која стоји иза радње може се сматрати као извор њене моћи, док је њена теорија тек систем вођења“. При томе, свако инсистирање на теорији неутралности у академском истраживању је проблематично. Штавише, Гвелкеова визија географије сугерише свијет у којем људи дјелују „рационално“, на основу тога како концептуализују своје свјетове, па се због тога његов идеализам може посматрати као проширење бихевиоралне географије. У историјском приказу настанка и развоја идеализма у географији и други теоретичари посебно истичу рад Леонарда Гвелкеа. Посебну тежину имају оцјене које су дали *Cloke, Philo & Sadler* (1991: 70), а који истичу да се Гвелке ослањао на „историјски идеализам“ Колингвуда, који је инсистирао на томе да је „сва историја, историја људске мисли“. Такође, он је сматрао да је један од циљева идеализма „преиспитивање мисли иза акције (`унутрашњост` је испод `споља`) људских догађаја, са опипљивим утицајима на околину и пејзаж“.

За настанак савремене идеалистичке филозофије, *Leonard Guelke* (2009: 271) наглашава важност радова просвјетитељског филозофа Ђанбатисте Вика (идеалистичка социологија), који је тврдио да се могу разумјети само ствари које је неко сам направио. У конкретном смислу, то значи да је „природа позната само Богу (Његово стварање), али и да би се могло разумјети људско друштво, које су створила људска бића, тј. ми сами“. Р. Г. Колингвуд (филозоф и историчар) надоградио је рад Вика кроз настојања да произведе „филозофију човјека акције, која је заснована на идејама људи, које су имали стварајући своја друштва, као мислећа бића“. Према Новој енциклопедији филозофије (*iphlib.ru*), Колингвуд је развио приступ о схватању људи, као историјских агената, фокусирањем на њихову мисао. Накнадно (1914), одрекао се неохегелијанства („Свјетски дух је само митологија“), а у својим радовима је развио посебну интерпретацију идеализма. У најпознатијем дјелу „Идеја историје“ (1946), поставио је (на идеалистичким основама) свеобухватну филозофију историје, што је широко проучавано од стране историчара и филозофа историје. Свој филозофски положај он оправдава чињеницом да се, за разлику од природних наука, која у

облику закона природе описује ванъску страну догађаја, историчар увијек бави људским дјеловањем. *Colingwood* (1946: 216) констатује да за адекватно разумијевање ситуације у којој је потребно разумити мисао историјске личности (која је извела ову радњу) „сам историјски процес је процес мишљења, који постоји само у мјери у којој је свијест која у њему судјелује, свјесна себе као њезиног дијела". Ово је релевантно и за друштвене и културне географе, који су фокусирани на карактеристичне пејзаже и регионе земље. Важно је сагледати и димензију да се у његовом раду преплићу идеалистичке филозофске идеје са елементима историјске методологије (посебно римски трагови на тлу Британије), а специфичност се односи и на њихову географску апликативност. Основна претпоставка „људи као историјских агената“ је да имају капацитет да мисле и то требају искористити да би „конструисали интелектуалне моделе, себе и свијета око себе“.

> Друштвени географ, усвајањем колингвудског става, посвећен је на сличан начин, као и историчар, откривању разлога о понашању људи. То је остварено испитивањем њихових мисли, за које се претпоставља да су уграђене у све намјерне људске поступке. У друштвеној географији нема потребе да се обраћа много пажње на ирационално (овдје замишљено као насумична, некохерентна мисао), јер је огромна већина људских радњи, које се односе на просторно кретање или коришћење Земље, у ствари резултат намјерних мисли милиона људи који желе да се издржавају и/или да живе свој живот на неки културно смислен начин (*Guelke*, 2009: 272).

У успостављању модела који је наглашавао мисао, као основу на којој су изграђена људска друштва, Колингвуд није занемарио физичке димензије људи и њиховог окружења. Био је поборник науке која је настојала да разумије функционисање природе кроз развијање система класификације и откривања закона, те теорија које повезују елементе система које је дефинисао. Научни приступ је, такође, био примјењив на људска бића у мјери у којој се људска бића могу третирати као природни феномени. Ове напомене су важне ради битних идеалистичких појмова (види 6.3), а који су повезани с Колингвудом, нпр. термин „споља“, који се односи на физичке димензије људског постојања, које су у потпуности биле дио природе и контролисане су природним законима. Људско биће је јединствено међу природним организмима по томе што има способност размишљања и расуђивања, до те мјере да створи историјски живот за себе. Овај живот није одговор на условљавајуће стимулансе, већ стварање људске мисли, која је преузета од биолошке еволуције као покретачког механизма људске трансформације. Проучавање мисли укључивало је, по Колингвудовој терминологији, „унутрашњост“ људских акција, које није било могуће

проучавати научним методама. Ментална достигнућа људских бића била су вођена сопственим правилима мишљења и расуђивања, која су превазилазила физичке основе ума и тијела, а која су таква достигнућа чинила могућим. За Колингвуда постоји одговарајући домен науке гдје су њене методе примјењиве, а провјерено знање (стечено коришћењем таквих метода) је валидно. У географији, ова позиција значи да се сва доступна научна сазнања о физичким феноменима могу уградити у проучавање човјекове активности у географском простору.

Колумбо: мисао и акција

Практични значај идеализма може се сагледати кроз појашњење веза између ума (мишљење) и конкретне активности (акција). Да би се то пластично представило, увијек је добро користити познате ситуације или личности, а за географе је то Колумбо и његов подвиг у откривању Новог свијета (1492). Ако нам неко постави питање: „Ти си географ, позиваш се на бројне чињенице и пружаш различита објашњења о глобалној стварности, али нам ниси претходно објаснио зашто је Колумбо, тражећи Индију, пловио на запад, а не на исток?" Јасно је, постављено питање је сугестивно и вишеслојно, а наш одговор треба бити кратак и конкретан, а прави смисао укључује разумијевање онога што је било у Колумбовом уму. Он је вјеровао да је Земља округла, али је умногоме потцјенио њену величину. Такође, вјеровао је да су у Индији постојале добре трговинске перспективе (њихова роба је већ долазила у Европу, али преко више посредника, као што су Арапи и трговци из Венеције и Ђенове). Стављајући ове информације у исти контекст, смислио је план да плови на запад преко Атлантика, како би стигао до Индије и тиме реализовао три циља: научни (потврда о облику Земље), трговачки (обезбједити ресурсе без посредника, а тиме остварити монопол на трговину зачинима) и религијски (ширење утицаја католичке цркве и прозелитизам).

Идеалистичко објашњење полази од тога да је постојала логика повезивања онога што је Колумбо мислио, са оним што Колумбо јесте тј. што је он радио. Ова процедура укључује „улазак у Колумбов ум“, и преиспитивање мисли које су га мотивисале да крене на своје историјско путовање, али су претходно неопходна и одређена критичка запажања. У опису Колумбових мотива за путовањем, *Guelke* (2009: 273) помиње само Кину, што је погрешно, јер је примарни циљ била Индија. Међутим, он добро разлаже те мотиве (идеалистичка основа), при чему прво апострофира само оне идеје, а које су релевантне за разумијевање разлога Колумбове пловидбе на запад. Идеалисти немају моћ, и никакав интерес, за преиспитивање сваке Колумбове мисли (коју је икада имао), па фокус усмјеравају само на оне мисли које помажу у

разумјевању конкретне радње. Друга димензија се односи на чињеницу да идеалистима није дата *carte blanche* да измисле туђе мисли, помоћу којих би објаснили њихове одређене радње, већ напротив. Када желе да објасне конкретну радњу, са освртом на идеје појединца, те идеје морају бити засноване на доказима (научно провјерљиви). Идеја да је Колумбо вјеровао да је Земља округла, али и да је много мања него што јесте, треба да се потврди пажљивим историјским истраживањем његовог географског знања (анализа његових дневника, писама и било којих других писаних извора, који су доступни). Трећи аспект се односи на суштину (дјела, а не приче), а то захтјева критички и проницљиви приступ да би се утврдило шта је особа (можда) мислила. Идеалиста полази од тога да људи често маскирају своје намјере у ономе што говоре, али их откривају кроз своја дјела.

Научник укључен у откривање онога што је појединац можда мислио, предузимајући одређене радње, не одриче се независности свог ума, јер је то маштовит и критички подухват, који захтјева и емпатију и одвојеност. Циљ није само да се открије шта су људи мислили, већ и да се стекне неки осјећај о томе зашто су појединци размишљали на исти начин, у оквиру истог менталног универзума. Као примјер, Гвелке (2009) наводи начин некадашњег размишљања робовласника на југу САД, који је далеко од наших савремених идеја социјалне правде, људских права и расне једнакости, али истраживач који проучава тај период треба да има неки осјећај за менталитет робовласника, како би схватио како је такав режим био могућ. То се може остварити читањем онога што су робовласници имали да кажу о себи и прикупљањем свих доступних доказа који би могли бити одговарајући трагови њихових намјера (шта су радили и како су оправдавали своје поступке). Паралеле су могуће са бројним европским питањима из историјске, политичке или културне географије, а могу се односити на идеје које су омогућиле миленијумско трајање Византијског царства, рађање провјетитетљства или настанак декадентних савремених покрета (фашизам и нацизам). У разради сваке од поменутих идеја треба поћи од суштинских питања, прво о вођама (мотиви, знања, предрасуде, амбиције), материјалним доказима (грађевински објекти, патенти, књиге), али и резултатима (споменици, закони, гробља). У представљању тумачења људске активности, која је утемељена на идејама појединаца, идеалиста има за циљ да такву акцију учини разумљивом кроз повезивање мисли и радњи у низ логичких или разумљивих корака. Идеалистички модел учења је отвореност и дебата у којој би кохерентност аргументације и квалитет доказа требала да одреди идеалну прихватљивост. Идеалистички научници теже пружању објективног објашњења људског понашања, поткријепљеног доказима,

отвореним за све. Међутим, идеализам се не бави предвиђањем и ослања се на квалитет аргумената, закључивања и доказа с циљем убјеђивања других научника у вриједност овог приступа.

6.3.3 Географска значења

Поред ових опширних приказа о филозофским коријенима прагматизма и иделаизма, за нас је од круцијалне важности њихов апликативни значај за географију. То значи да треба истражити елементе у географској литератури, који су блиско повезани са овим правцима, а који се односе на епистемологију географије тј. на садржаје њених карактеристичних субдисциплина (методологија географије, историјска, економска и културна географија, геоморфологија, географија животне средине, и др.) у којима су садржани елементи прагматизма и идеализма. Свакако, велику важност играју промотори ових идеја у географији, али и практични резултати на терену, тј. у којој мјери су дате филозофије заживиле у географским истраживањима.

Метафизичка мапа терена

Наслов овог поглавља представља Дјуијев цитат о значају прагматизма за географију, као приступу који у први план ставља искуство људи, засновано не само на емпиријским доказима, присутно у широкој лепези стварних проблема са којима се географ сусреће. Ово учење је оставило широки траг у различитим научним дисциплинама, од права, теологије и умјетности, па до образовања и бројних друштвених и економским истраживања. Његова улога у обликовању географских традиција још није прецизирана, а *Smith* (2009: 423) тврди да је рани талас прагматизма „готово сигурно“ имао утицај на радове из друштвене, али и области физичке географије. Он је видљив у радовима из геоморфологије и квартарне геологије (Г. К. Гилберт и В. М. Дејвис), али је присутан и и радовима Г. Ф. Вајта о географији животне средине. Без обзира на доминантне идеје у друштвеним наукама првих деценијама XX вијека, географи су се највише бавили филозофским и методолошким питањима, заснованим на континенталној (европској) филозофији, па због тога нису били у могућности да нешто ново кажу о улози и релевантности прагматичке идеје, као елементу аналитичке (англосаксонске) школе филозофије.

Ипак, постоје изузеци, али се наглашава да је рад таквих географа, чији је рад инспирисан или прожет прагматичким етосом, ипак, представљао интелектуално скроман пројекат. Посљедица посматрања „стварности“ као неисцрпне, представља „признање о не постојању консензуса о било ком аспекту“ (посебно о томе како свијет

функционише). Дакле, географи се баве прагматизмом као ставом према истраживању, а то је „приступ који *а приори* не дефинише објекте или предмете проучавања, нити диктира одређени скуп метода, знања или пракси, већ је то приступ, који је заснован на искуству стварних проблема“. Због тога је наслијеђе прагматизма у географији, како је то још Џјуи препознао, „метафизичка мапа терена“. Истражујући ову територију, пројекат друштвене географије је проширен на неколико кључних начина.

Можда најранији приказ прагматизма, као експлицитна могућа филозофска инспирација за географију, садржано је у есеју Џ. В. Фрејзера (1981). Он је посебно нагласио прагматичну максиму да је „стварност“ мјешавина знања и грешака (могу се мијењати да би се произвео низ различитих исхода). Прагматичке методе искуства и експериментисања тако представљају практичне уређаје за рјешавање проблема који могу (у овом случају „окрепљивањем примјењене географије“), помоћи у промовисању људског благостања. Фрејзеров есеј је претеча онога што је постало најтрајнији рани утицај прагматизма на рад друштвених географа, који је „методолошки“, а истовремено и „етички“. Ова пракса је усредсређена филозофија која препознаје „активност“ и људи и ствари, и наглашава важност искуства у посредовању између интелекта и здравог разума. Можда изгледа иронично да је, као начин истраживања, не само инспирисао квалитативне методе које стављају „људско“ у центар (хуманистичке) географије раних 1980-их, већ и да је, будући да је тако дубоко нерепрезентативан, говорио више о материјалима (и то сасвим намјерно „више од човјека“) окренутим ка актуелном миленијуму. Чињеница да је прагматизам инспирисао обе ове промјене, тијесно указује на његову флексибилност као доктрине, али и на релационо средиште које заузима „између антихуманих детерминизама и антиматеријалних идеализама“.

С једне стране, интерпретативна хуманистичка традиција урбане социологије и антропологије позната је као симболички интеракционизам, који је самосвјесно инспирисан прагматизмом. Негована неко вријеме у „Чикашкој школи“, ова интеракционистичка традиција (са нагласком на сусрету и ангажовању), постала је методолошко обиљежје урбане географије током најмање једне деценије. С друге стране, у новије вријеме повучене су паралеле између неких кључних прагматичких и неопрагматичких идеја и нерепрезентативних стилова рада (са сложеним мрежама људи и ствари, са артефактима и / или организама људског и нељудског свијета), који су данас попримили централни значај за хуманистичку географију. Конкретно, методе познавања свијета кроз праксу постале су средство

за креирање будућности кроз перформансе, а све то освјетљава однос (трансакциони и емергентни квалитети) људских бића. Код неких личности, кључних за формирање нерепрезентативне географије и материјалне социологије (Мишел Калон, Бруно Латур, Најџел Трифт) је могуће уочити јасну прагматичку традицију у њиховом раду. Затим, постоји могућност повезивања наслијеђа класичног прагматизма са енергијама његовог каснијег експонента, како би се „поново оснажиле неке кључне субдисциплине друштвене географије“, као што је економска географија.

> Међутим, док је Пирсов прагматизам, можда, био високо утицајан у развоју америчке квартарне геологије и геоморфологије, каснији прагматичари (Џјуијев утицај) су те идеје пренијели у економску географију. Барнс је користио Рортијеве идеје да распакује гравитациони модел, док је Санли на идејама Бернштајна и Путнама остварио напредак у уважавању контекста за економску анализу. Исто тако, у процвату урбане географије, Бриџ је пратио идеје Џјуија у и изван дјела Хабермаса, како би поново размислио о природи града и јавног подручја, као трансакцијског, перформативног, естетског и експерименталног подручја (*Smith*, 2009: 424).

Поред тога, постоји допринос прагматизма и у „опоравку“ емоционалних географија кроз препознавање „чулног тијела, друштвеног сопства, афективних садржаја свакодневног живота, а донекле и психоаналитичког квалитета људских бића“. Мидове идеје коришћене су у географији за повезивање разумјевања психе са практичним аспектима тијела, а Џејмсов радикални приступ социјалној психиологији (опширно је писао о емоцијама, као условима сазнања) искоришћен је за примјену прагматичке идеје, по којој може бити спознато само оно што се може осјетити. У домену емоционалнних географија, прагматизам је представљао реакцију на „филозофску дугогодишњу сумњу у емоције“ (*philosophy's longstanding suspicion of the emotions*), чиме су ове идеје помогле репозиционирању емоционалног аспекта у сржи друштвене географије. Такође, прагматизам је присутан и у домену медицинске географије, о чему су писали Весткоат (1994) кроз осврт на заједничке теме у дјелима Џјуија и Вајта, (опасности и ресурси) и Кичин, који покушава да пронађе правилност у „контексту непредвиђених ситуација у радикално прагматичком свијету“. Географи су, такође, тражили помоћ од прагматизма у домену теоријске географије, како би разјаснили „кључне дисциплинарне концепте, као што су простор, мјесто и ситуација“. У почетку, фокус је био на „ангажманима, привржености, релационализму и материјалности, с циљем супротстављања преовлађујућим импресионистичким, књижевним, рефлексивним и

репрезентативним приказима мјеста“. Најновији радови више су окренути ка будућности, истичући важност „антиесенцијалистичког мишљења, централну улогу критике, али наглашавајући и вриједност коришћења географских локација“ (инструментално, експериментално, етички и нормативно). Све казано, према Смиту (2009), представља само одређену тактику, у циљу стварање будућности која је боља од прошлости.

Идеализам као скривена филозофија хуманистичке географије

Географи нису широко прихватили идеалистичку филозофију, као експлицитну методологију објашњења географске стварности, а разлози за то леже у њиховом слабом интересовању за филозофију, али и привржености позитивизму (скривена филозофија географије). Такође, *Guelke* (2009: 274) наводи да је и идеализам, на неки начин, био скривена филозофија многих културних, хуманистичких и историјских географа, у смислу да су дали примарни значај хуманистичким идејама. Разлог за такав њихов став лежи у чињеници да су они довољно упознати са значајем перцепције, системом вјеровања, те регионалних разлика и етничких обичаја, преко којих настоје да схвате одређене посебности сваког друштва. Због тога су склонији интерпретативним анализама, него теоријама или законима с циљем представљања суштинских атрибута регионалног пејзажа. Ипак, без обзира на таква интересовања, мало је географа који би себе описали као идеалисте, а разлог за то лежи у недостатак јасне привржености идеализму (међу географима). До 1970-их, практично сви географи су били везани за позитивизам (једина угледна парадигма за сваку врсту емпиријског рада), а први одговор на неуспјех раних модела просторног понашања (повезаност с емпиријским доказима) била је појава бихевиоралне географије. Водећа идеја односила се на „људско сагледавање своје ситуације и субјективног окружења“, уз претпоставку да се ова субјективност може мјерити, анализирати и тачније уградити у моделе хуманистичке географске активности. Овај приступ је омогућио тачније претпоставке о људском понашању, али је задржао посвећеност научној методи, која покушава да открије опште принципе и законе који су утицали на одређене врсте њиховог просторног и еколошког понашања. Прави изазов научној парадигми појавио се 1970-их, када је један број филозофски образованих географа креирао низ алтернатива, од марксизма до феноменологије. Њихов циљ односио се на пружање нових приступа (географима), који им више одговарају, али и што је више од онога дозвољавало стриктно придржавање научног метода, с

тим да су касније додани и други приступи (феминизам, постмодернизам, постструктурализам и др.). Многи друштвени географи нису преферирали специфичности различитих филозофија, које су довеле у питање прикладност научних метода у проучавању људских друштава, а које су постојале у оквиру новоуспостављене широке парадигме. Та хуманистичка географија је инкорпорирала елементе из широког спектра филозофских позиција, а које су наглашавале људску активност и пружале су амбијент за рад многим географима.

Идеалистички географи су се фокусирали на друштва, као људске креације и настојали су да дају смисао људским активностима путем лоцирања њиховог културног и историјског контекста. Велики број културних географа проучавао је мјеста и пејзаже, као отјелотворења карактеристичних народа и култура одговорних за њихово стварање. Овдје је нагласак био на јединствености мјеста, региона или пејзажа, као и на томе како је та јединственост повезана са вриједностима и идејама људи, који су стварали средства за живот (примјеном тих вриједности и идеја) у одређеним географским просторима. Гвелке (2009) наглашава да идеализам пружа солидну филозофску основу хуманистичкој географији, али је треба разрадити и ојачати. Он тиме иницира давање предности многим хуманистичким географима, јер им то јача позицију да остваре своје основне циљеве, ако би усвојили идеалистичке принципе. Другу димензију представља чињеница да филозофија идеализма има више да понуди, за разлику од филозофије својих могућих ривала, у смислу онога што је у стању да пружи, када се доследно и ригорозно примјењује. Пошто се хуманистичка географија бави свјетовима које су људи направили за себе, она је строго фокусирана на оно што су људи направили од својих живота, у широком спектру физичких и друштвених окружења. Људи се виде као аутори својих живота, а не као беспомоћне жртве сила које не могу да контролишу. Ипак, многи људи се боре са ситуацијама које су тешке и у којима је неравнотежа моћи озбиљна. У овим ситуацијама људи могу показати невјероватну отпорност, а хуманистички географ жели да покаже да чак и у тим случајевима људи могу бити креативни и вјешти, у томе да свој живот учине подношљивим и смисленим. Хуманистичка географија даје нагласак на културу, свијест и вриједности свјетских народа, истражује шта су људи урадили Земљи и на Земљи, у различитим размјерама, са циљем да се стекне бољи увид у то шта значи бити човјек. Да би се такве студије бавиле стварним људима у стварним ситуацијама, хуманистичка географија мора да превазиђе субјективно: она се не такмичи у књижевном домену и њени производи немају намјеру да буду фикција.

Због тога се *Guelke* (2009: 276) пита: зашто је колингвудски идеализам снажан кандидат, као темељна филозофија, за хуманистичку географију? Он пружа и одговор, а на првом мјесту помиње да ова филозофија „избјегава крајности, непотребне претпоставке и нереалне циљеве супротстављених филозофија, и може се показати као примјењива за широке циљеве хуманистичке географије“. Идеалистичка филозофија не само да пружа простор појединим географима да буду креативни и маштовити у проучавању људских ситуација, већ такође, инсистира на томе да сва тумачења треба да буду утемељена и поткријепљена емпиријским доказима. По њему, идеализам се разликује од других приступа у хуманистичкој географији, али и алтернативним филозофијама, као што су друштвене науке, феноменологија, марксизам и постмодернизам, и у потпуности је способан да одговори на изазове феминистичке географије.

Примјер 4: Сарајево - за и против топофилије

У Примјеру 3 (269-75) дато је неколико кратких и површних историјскогеографских запажања о Сарајеву, а ово поглавље ће представљати његов логични наставак (хуманистичко - географски приступ) у којем ће се нагласити феноменолошки појмови егзистенцијалне унутрашњости и егзистенцијалне спољашности. Најсликовитији увод у то представљају двије пјесме источносарајевских аутора, с тим да између њиховог појављивања постоји временски размак.

Дејан Гутаљ „САРАЈЕВО“ (1992)

У сну понекад свратим у Сарајево, лепи град
Да ракију пијем са друштвом пред зору
Опет се ветар среће јавља, мирисан и млад
Котрља њене сандале беле, по Маријин-двору.

Само у сну посетим ову долину која гори
Од успомена: пси пољубаца реже и гризу
Њене дојке вози трамвај и жубори
Низ две челичне реке, на стрељање у Ремизу

О, Боже, колико сам пожелео Сарајево, тролејбуску жицу
Посуту звездама и спетљану са мојим венама
Једне ћу недеље мртве кренути на Грбавицу
Да месо давне среће поделим са хијенама

Само у сну видим белу лопту и сунчане заставе
Мајчин осмех са летње терасе: пубертетски дани
Мирише свет упомена док бежимо са наставе
На стадион Кошево, којим се ори: Цигани, Цигани!

О, Боже, колико сам замрзео Сарајево, лепи град
Над којим се пролећно небо несигурно клима
Болесник који шири неподношљив смрад
Говори последњу жељу: СМРТ СРБИМА

Само у сну носим цвеће на порођајну клинику
Где рођени су синови моји, сарајевске бебе
Млади очеви користе пролећну мимику
И рукама љубе жене бледе као амебе

Дан у сну траје сто година младости у пламену
Улица сексуалних додира од којих крошње певају
Вилсоново шеталиште, њена мртва глава на моме рамену
У неком измишљеном Сарајеву спокојно зевају

Никада нећу заборавити Сарајево. Зимску бајку
И њен крај у крви мартовских сватова
Рахитичне старце који псују српску мајку
И певају канибалистичке песме из прошлих ратова

Волео сам над гробом родитељских белих бреза хлад
Сад видим птицу са откинутим људским цревом
Молим те, Боже, да прођем кроз сваки лепи град
Само не дај ни у сну да прошетам Сарајевом.

Грађански рат је завршен и потписан је мир у Дејтону (новембар 1995), а линија разграничења између зараћених страна није остала подударна ситуацији на фронту. Наиме, комплетан западни дио Српског Сарајева, те једина потпуно урбана зона у источном дијелу Града (Грбавица), предати су на управљање Федерацији БиХ (Армија БиХ). Транзициони период је обухватао три зимска мјесеца (крај новембра - почетак марта), током којег су се десиле драматичне промјене у просторном понашању појединаца и група. Ево, како је то изгледало!

Трећи дан након завршетка мировних преговора у Дејтону и опречних информација у медијима[151], политичко руководство Републике Српске организује састанак са представницима пет угрожених општина (по један представник цивилне и војне власти, испред сваке општине). На том цјелодневном састанку се ти представници општина упознају са званичном мапом разграничења (цјелодневни жал, плач и хистерија учесника) и изазовима који стоје пред грађанима и органима власти… Важно је поменути да се током рата структура становништва ових пет српских општина (западни дио Српског Сарајева) битно промјенила. По попису становништва 1991. на овом подручју су Срби били већинско становништво, а након одласка већине Бошњака у Сарајево (почетком рата), у овај простор су дошли избјегли Срби из централне Босне (преко хрватских енклава). Међутим, то становништво је већ имало „просторну свијест“ и одмах су се браћа подијелила на начин да су једни остали у Српском Сарајеву, а други су продужили према другим градовима (углавном Бијељина и Зворник). Спознајом да су ови простори припали Армији БиХ, ти становници су први кренули ка својој браћи, а потом је наступио прави егзодус.

Да би се овим чисто позитивистичким елементима описа објективне стварности (библијски елементи апокалипсе, снијег, екстремна хладноћа, затрпани локални планински путеви за евакуацију,

[151] Медији под Бошњачком контролом (Армија БиХ) славе, јер су добили читаво Сарајево, док медији из Републике Српске, углавном, не извјештавају о Сарајеву.

заглављени камиони, помијешани елементи намјештаја, људи и стока, саобраћајни знак са називом родног града)[152] додао призвук географског феноменолошко-егзистенцијалистичког приступа, неопходан је осврт на субјективну стварност (лично искуство)[153]. Сваки појединац од преко 100.000 исељених становника Српског Сарајева (98% становништва Српског Сарајева се преселило у Републику Српску) је током тих зимских мјесеци селио покретну имовине, а већина је пренијела и гробове најмилијих, српских ратника[154] (мањи дио пренијет на војничко гробље „Мали Зејтинлик“ на Сокоцу).

Табела 6.3: Територијални аспекти Дејтонског споразума на подручју Сарајева - Српског Сарајева

Претходно стање (1992-95)	Ново стање (од 1996)
Западно Српско Сарајево, дио Републике Српске до 1995. (општине Хаџићи, Илиџа, Рајловац, Вогошћа, Илијаш)	Ова територија припала ФБиХ, скоро сво српско становништво се иселило из својих домова и прешло у Републику Српску
Једини урбани дио источног дијела Српског Сарајева (Грбавица)	
Насеља Добриња I и IV, дио општине С. Илиџа (јединих шест стамбених блокова за вишепородично становање у С. Сарајеву)	Међународна арбитража (судија Шеридан) одузима 75% објеката Републици Српској (укључујући и једину основну школу)
Сарајево 1991: 157.526 Срба и око 40.000 Југословена.	Сарајево 1996: око 10.000 Срба, чији се број континуирано смањује.

Ако би жељели осврт на географску стварност Сарајева – Српског Сарајева 1995-96., из позитивистичке перпспективе, претворити у хуманистичко - географске приступе, онда би се нашли пред изазовом који има потенцијал далеко већи од овог кратког осврта, као примјера различитог тумачења географске ставрности. У феноменолошко - географском погледу, то значи да се фокус проучавања са објекта (објективна стварност), што је била карактеристика емпиријско - аналитичке науке, помјера на субјект

[152] О овоме свједоче филмови „Крстић“ Драгана Елчића и „Егзодус поново“ Сњежана Лаловића, али и бројни умјетнички прикази (поезија, музика, сликарство…).

[153] У условима праве зимске мећаве (снијег, хладноћа), аутор је у изнајмљеној и полуисправној „шкоди“ (нема гријања, љетне гуме…) евакуисао породицу (ћерка стара 20 дана, син 4 године, супруга и њени родитељи), при чему је пут кроз град од 4 км (Илиџа - Војковићи) трајао преко пет сати.

[154] Од укупног броја страдалих бораца ВРС 1992-95, на сарајевском ратишу је погинуо сваки четврти.

(субјективни доживљај), који односи се на много шири спектар спознаја (нове епистемолошке перспективе). Циљ истраживања тако добија елементе емпатичности и подразумјева шири начин откривања спознаја, заснованих на искуствима појединаца (претпоставке за апстрактно мишљење о датом феномену), а то су назнаке ејдетичке феноменологије, која се ослања на „имагинарно варирање“, како би се уклониле небитне карактеристике које воде, накнадно, до схватања суштине објекта. Тиме феноменологија нуди хуманистичкој географији нову методологију, која јој омогућује да отвори читав спектар просторних перспектива људског живота, а што је постало и основни предмет њених истраживања. То нас доводи до спознаје о комплементарности ејдетичке и емпиријске науке и назнаке о „најјвећој могућој изврсности у географској науци“, која води ка превазилажењу постојеће поларизације.

У поменутој објективној стварности можемо препознати елементе „свакодневног свијета живота“, као методолошке основе за примјену оквира који пружа егзистенцијалистичка географија. Већ смо поменули да за Сартра „егзистенција претходи суштини“, што значи да људска бића прво доживе свој свијет, па га тек онда обдаре самосвјесним значењима (лично, културно, идеолошки, научно). Пошто егзистенцијалисти тврде да се ранија западна филозофија превише бавила разумом, идејама и апстрактним теоријама, а да умјесто тога „филозофија мора почети од сопственог искуства и личног разумјевања онога што може бити проучавано, разјашњено, а тиме и обогаћено“, јасно је да предметна објективна стварност (Сарајево - Српско Сарајево 1995-96) пружа добру основу за такву анализу, поготово ако се с ове временске дистанце анализирају материјални елементи „свакодневног свијета живота“. То значи да је поменутих 100.000 становника (у егзодусу) апстраховало материјалне вриједности и одлучило се за нови почетак (касарна у Лукавици, подрум или гаража код родбине у Војковићима, викендица на Палама или пак родитељски дом у селу код Фоче). Ако би то превели у свијет егзистенцијалистичке географије, онда тај субјект (расељено лице) успоставља нови егзистенцијални циљ, којег карактерише ново искуство (обично људско биће које живи у свијету, безбједно).

За крај овог дијела, представићемо и друго књижевно дјело, које уз одређену временску дистанцу са претходним, оставља утисак да вријеме дјелује благотворно, стишава емоције и отвара простор за неке нове изражаје и перспективе. При томе, оба аутора су становници Српског Сарајева, сличних преференција и са јасним и профилисаним умјетничким изразом.

Горан Врачар „СВЕТЛА САРАЈЕВА“ (1996)

Још увек постојим, још пркосим Богу,
са мном моје цело постојање пева,
не бојим се смрти само ако могу
још једном да видим светла Сарајева.

Грлим хладно гвожђе, најмилију драгу,
умотан у тешко јутро изнад града,
кренуо у прошлост, застао на прагу
моје бивше земље, бившег велеграда.

Не пале се светла, све углавном ћути,
само грмљавина низ улице хода,
чувам болно срце да се не запути
предграђу у коме умире слобода.

Дишем ово небо над погнутом главом,
љубим ову земљу, волим је и просим,
а тишина пије, плаћа заборавом,
и ја само беду кроз векове носим.

И подижем руке, ка небу, ка богу,
(на тренутак само чујем како пева)
не бојим се смрти само ако могу
поново да видим светла Сарајева.

Тамо где се ђаво осећа на своме,
када јаук ветра низ улице крене,
ја бих запевао али немам коме
кад не боли никог како боли мене.

И погнуте главе у небеса гледам,
бледо праскозорје у очима држим,
украли би и то а ја ништа не дам,
памтим да се сећам, памтим да издржим.

Јер шта ћу ја бедан кад корења немам,
не ходају стабла, не мичу се горе,
само ја се ноћу у походе спремам
и капије пакла отварам до зоре.

А не могу напред и нигде не могу,
то узалуд душа своју душу снева,
на колена падам и молим се богу
још једном да видим светла Сарајева.

Закључак

И хуманистичка географија је настала као отклон према логичком емпиризму и географском проучавању процеса и појава, као ванјских или екстернализованих и објективних података. Разлика је у томе што она третира географско искуство појединца према простору, оног који је животно заинтересован за њега, тј. фокусира се на унутрашњи доживљај перципираних чињеница, чиме на значају добивају субјективни доживљаји појединца. Управо због овог, географија није само димензија људског живота (однос човјек – природа), већ она прожима основни аргумент по коме је географија и хуманистичка. На тај начин, основни приступ се своди на људско искуство, свијест и знање, јер хуманистичка географија служи друштву кроз суштинско подизање његовог нивоа свијести.

Доминантни утицаји на креирање овог правца дошли су из филозофије раног XX вијека, а што се односи на прагматизам, симболички интеракционизам и континенталну филозофију (феноменологија и егзистенцијализам). Основне концепцијске оквире, овако широко постављене епистемолошке и методолошке основе, поставили су географи са одређеним филозофским предзнањима, који су хуманистичку географију формално описали и дефинисали као географско проучавање искустава људских бића и разумјевања простора, мјеста и свијета природе. У методолошком погледу, хуманистичка географија избјегава квантитативне технике, а поред квалитативних, етнографских и текстуалних метода, све популарније су постале етногеографске методе које доминирају у теренским истраживањима у друштвеној географији.

Хуманистички приступи у географији подразумјевају анализу четири правца, а да би се то остварило, неопходно је сагледати и нове онтолошке перспективе хуманистичке географије. Те перспективе се заснивају на прихватању суштинске промјене у сагледавању предмета географског проучавања и представљале су својеврсни онтолошки заокрет. Претходно је фокус проучавања био на објекту (објективна стварност), што је била карактеристика емпиријско - аналитичке науке (превасходно позитивизма), а сада је тај фокус помјерен на субјект (субјективни доживљај), који се односи на много шири спектар спознаја. То је подразумјевало ослањање и на нове епистемолошке перспективе, које су настојале да буду отвореније за нове појаве и да прихвате све аспекте њихових садржаја (емпатичност и искуство појединаца). То су биле претпоставке за апстрактно мишљење о датом феномену, које је захтјевало и другачије тумачење односа простор -

вријеме. При томе, полазну основу чине филозофски ставови Канта и Хусерла за које се вежу два типа науке (експланаторна или објашњавајућа и дескриптивна или описна). Кантова критичка филозофија елиминисала је метафизичке спекулације и обезбједила је компромис између рационализма (Лајбниц) и емпиризма (Хјум). Хусерл одбацује Кантов формални *а приори,* кроз настанак материјала, *а приори* заснованог на спознатим доказима феноменолошке анализе. Ова формална / материјална разлика је кључ за правилно схватање извора и разлика између објашњавајуће (природне) науке, коју су усвојиле емпиријске (хумане) науке и због чега су хуманистички географи реаговали против, и дескриптивне (феноменолошке) науке, коју су прихватили. Феноменолошки опис треба супротставити опису унутар натуралистичког става, који остаје наивно фокусиран на објект. Али, да би се само наслутила тежина и комплексност тог истраживачког подухвата, треба поменути да хусерлијанска феноменологија подразумјева веома захтјеван и богат појмовни апарат, а који укључује: доктрину „празних и испуњених намјера“, субјективни и објективни контекст искуства, методологију рефлексивне историје, али и цијели низ феноменологија (статичку, конститутивну, еидетичку, генетску, феноменологију свијета живота). На овом кратком осврту ћемо стати, јер би покушај синтетизовања претходних описа створио конфузну представу о самим приступима. Стога упућујемо читаоца на изворни текст.

Слика 6.1: Густав Вигеланд „Човјек јури четири генија“, један од >200 споменика (углавном статуа), које је овај аутор израдио у периоду 1924-43. и поклонио граду Осло (Фрогнер парк).

ЕПИЛОГ

Ова књига представља покушај постструктуралистичког осврта на свијет географског мишљења, у којем се препознаје испреплетеност различитих друштвено - хуманистичких утицаја на филозофију географије. Ту се мисли на саму филозофију, друштвену теорију, економију и психологију, које је аутор покушаао повезати кроз различите геофилозофске појмове, те на тај начин указати на структуру географског мишљења (хоризонталне и вертикалне везе). То нас води ка разумјевању динамичних промјена парадигми географског мишљења (детерминистичка, посибилистичка, хоролошка, културногеографска, просторно-функцијска, те хуманистичка), које не можемо разумити без елемената апстрактног мишљења. Због тога је аутор направио закључак сваког поглавља, како би омогућио лакше разумијевање ове комплексне и веома обимне грађе. Корак даље у тој амбицији за приближавањем ове материје читаоцу, представљају четири примјера. Она се односе на практичну примјену главних методолошких упутстава за проучавање географског окружења. Нормално, то је слободно ауторско виђење, засновано на основним дидактичким принципима. Велики број цитата и позива на бројне ауторитете треба схватити само као путоказ за будућа самостална истраживања заинтересованих читалаца и креирања властитог имагинарија о географији модерне.

Аутор наглашава важност принципа завичајности у географским истраживањима, па сходно томе, сматра да је о Сарајеву, на основу претходних графичких прилога и описа географких чињеница (позитивизам), могуће формирати различите представе. Ипак, оне дају приближну представу о просторном понашању једног дијела становника Сарајева (бихевиорализам), који су током цијелог XX вијека имали амбивалентна осјећања према свом граду (хуманистички приступи). Та осјећања су се кретала између топофилије (омиљено мјесто) и диораме (промјењено стање, а сачуван идентитет), тј. стање у којем су се често мијењали друштвени и политички односи у граду, али и наш однос према њему, који нас је помјерао од једног до другог његовог дијела. Ипак, остали смо ту, јер смо открили и створили нову топофилију, мјесто изузетне сгзистенцијалистичке унутрашњости Српско (Источно) Сарајево.

БИБЛИОГРАФИЈА

Agnew, J. (2009). Territory. In Gregory, D. et. al. (Eds.), *The Dictionary of Human Geography* (746-7). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Agnew J. A. (1994). The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory. *Review of International Political Economy*, Vol. 1. (1), pp. 53–80.

Agnew, J. A. (1989). The devaluation of place in social science. In J. Agnew and J. Duncan (Eds.), *The Power of Place: Bringing Taogether Geographical and Sociological imaginations* (9 – 29). Boston, US: Routledge.

Anderson, B. & McFarlane, K. (2011). Assemblage & Geography. *Area*, Vol. 43 (2), pp. 124-7.

Anderson, B. (2009). Non-representational theory. In: Gregory, D. et. al. (Eds.), *The Dictionary of Human Geography* (503-5). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Andrić, I. (1946). Pismo iz 1920. Zadužbina Ive Andrića. *www.ivoandric.org.rs*

Anuchin, V. A. (1977). *Theoretical problems of geography*. Columbus: Ohio State University Press.

Anučin, V. A. 1964. Razvoj teorije u ruskoj i sovjetskoj geografiji. *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 26 (1), pp.17-31.

Argent, N. (2017). Behavioral geography. In D. Richardson (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography* (320-30). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.

Ashby, W. R. (1963). *A n introduction to cybernetics.* New York, US: Wiley Science Editions.

Backhaus, G. (2009)**.** Phenomenology/Phenomenological Geography In R. Kichin & N. Thrift (Eds). *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 8 (137-44). London: Elsevier.

Bandić, D. (1986). Pogovor: Milenko Filipović kao istraživač narodne religije Južnih Slovena. U: Milenko S. Filipović, Trački konjanik - studije iz duhovne kulture (339-48). Beograd, SR: Prosveta.

Baranskiy, N. N. (1961). V. A. Anuchin: Teoretičeskie problemi geografii, *Obzor knigi*, vol. 2 (8), pp. 81-4.

Barnes, T. (2004). The rise (and decline) of American regional science: Lessons for the new economic geography. *Journal of Economic Geography,* Vol. 4, pp. 107-29.

Barnes, T. (2006). Between Deduction and Dialectics: David Harvey on Knowledge. In: *David Harvey: A critical reader* (26-46). Malden, US: Blackwell.

Barnes, T. J. (2009). Pragmatism. In In D. Gregory (Eds.), *The Dictionary of Human Geography* (577-578). Chichester, UK: Wiley – Blackwell.

Barnes, T. J. & Abrahamsson, C. (2015). Tangled complicities and moral struggles: The Haushofers, father and

son, and the spaces of Nazi geopolitics. *Journal of Historical Geography,* Vol. 47, pp. 64–73.

Barnett, C. (2009). Deconstruction. In D. Gregory et al. (Eds.) *The Dictionary of Human Geography* (147-8). Chichester, UK: Wiley – Blackwell.

Bauman, Z. (1978). *Hermeneutic snad social science: approaches to understanding*. London, UK: Hutchinson.

Benjamin, W. (1999). *The arcades project*. Cambridge, US: The Belknap Press.

Berry, B. J. (1959). Further comments „geographic“ and „economic“ economiic geography. *The professional geographer*, Vol. 11 (1), pp. 11-12.

Bertalanffy, L. (1930). *Lebenswissenschaft und Bildung*. Erfurt: Stenger.

Bertalanffy, L. (1950). An outline of general systems theory. *British Journal of the Philosophy of Science*, Vol. 1, pp. 134–65.

Bondi, W. D. (2014). Hegel's geographical thought. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 32, pp. 179 -198.

Bonta, M. & Protevi, J. (2004). *Deleuze and Geophilosophy: A Guide and Glossary*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press Ltd.

Bondi, L. (2014). Feeling insecure: a personal account in a psychoanalytic voice. *Social & cultural geography,* Vol. 15 (3), pp. 332-350.

BonJour, L. (2004). Dijalektika fundacionalizma i koherentizma. In J. Greco, & E. Sosa (Eds.), *Epistemologija: vodič u teorije znanja* (143-74). Zagreb, HR: Naklada Jesenski i Turk.

Breitbart M. M. (2009). Anarchism/Anarchist Geography. In R. Kichin & N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 1 (108-14). London, UK: Elsevier.

Brooker, P. & Thacker, A. (2005). *Geographies of Modernism: Literatures, cultures, spaces*. London and New York: Routledge.

Buchanan, K. M. (1958). Review of R. W. Steel and C. A. Fisher (Eds). Geographical Essays on British Tropical Lands. *Geographical Review*, Vol. 48, pp. 447–9.

Bunge, W. (1968). Fred K. Schaefer and the science of geography, Harvard papers in Theoretical geography, Special Papers Series, Paper A, pp. 17-23.

Burton, I. (1963). The quantative revolution and theoretical geography. *The Canadian Geographer*, Vol. 7, pp. 151-62.

Buttimer, A. (1976). Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 66, pp. 277–92.

Cacciari, M. (2010). *Geofilozofija Evrope*. Beograd, SR: Plato.

Callard, F. (2011). Doreen Massey. In P. Hubbard & R. Kitchin (Eds.), *Key Thinkers on Space and Place* (299-306). Los Angeles, US: Sage.

Castree, N., Rogers A. & Sherman, D. (2005). *Questioning Geography: Fundamental Debates.* Malden, US: Blackwell Publishing Ltd.

Cekić, M. (1975). Kritička teorija i Habermasovo delo „Saznanje i interes“. U: J. Habermas, *Saznanje i interes* (9-24). Beograd, SR: Nolit.

Chisholm, M. (1967). General systems theory and geography. *Transactions*, *IBG*, Vol. 42, pp. 45-52.

Chorley, R. J. (1962). Geomorphology and General Systems Theory. *Professional Paper 500–B*, US Geological Survey, pp 1-10.

Chorley, R. J. (1973). Geography as human ecology. In R. J. Chorley (Ed.) *Directions in Geography* (155–70), London: Methuen.

Chorley, R. J. & Kenedy, B. A. (1971). *Physical Geography: A systems approach*. London: Prentice-Hall International.

Claval, P. (1998). *An Introduction to Regional Geography*. Oxford: Blackwell Publishers.

Cloke, P. et al. (2004). Enumeration. In P. Cloke (Eds.), *Practising human geography* (247-84). London: Sage Publications.

Cloke, P., Philo, C. and Sadler, D. (1991). *Approaching human geography: An introduction to contemporary theoretical debates*. London: Paul Chapman.

Colman, F. J (2010). Bergson, Henri (1859–1941). In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (31-33). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Collingwood, R. G. (1994). *The Idea of History.* Oxford, UK: Oxford University Press.

Couclelis, H. (2017): Ontology: theoretical perspectives . In D. Richardson et al. (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology* (5307-12). AAG & Wiley Blackwell.

Comte, A. (1988). *Introduction to Positive Philosophy*. Indianapolis: Hackett.

Conley, T. (2010). Space. In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (260-2). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Copleston, F. (2014). *Istorija filosofije IV*. Beograd: Dereta.

Corbett, J. (2001). Torsten Hägerstrand: Time Geography. *CSISS Classics*. UC Santa Barbara: Center for Spatially Integrated Social Science. Retrieved from: https://is.muni.cz/

Cosgrove, D. (2003). Landscape: ecology and semiosis. In H Palang and G. Fry (Eds.), *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes* (15-20). Springer / Springer Netherlands.

Cox, K. R. (1976). American geography: Social science emergent. *Social Science Quarterly,* Vol. 57, pp. 182–207.

Cresswell, T. (2013). *Geographic Thought: A critical introduction*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell.

Cvijić, J. (1966). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

Davies, J. (2011). Lightweight Ontologies. In R. Poli, M. Healy, and A. Kameas (Eds.), *Theory and Applications of Ontology - Computer Applications* (197–230), Dordrecht, NL: Springer.

Dear, M. J. & Flusty, S. (1998). Postmodern urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 88, pp. 50–72.

DeLanda, M. (2002). *Intensive Science and Virtual Philosophy*. London, UK: Continuum.

DeLanda, M. (2006). *A new philosophy of society*. London, UK: Continuum.

DeLanda, M. (2016). *Assemblage Theory*. London, UK: Continuum.

Delany, D. (2009). Territory and Territoriality. In R. Kitchin and N. Thrift (Eds.) *International Encyclopedia of Human Geography* (196-208). Amsterdam, NL: Elsevier.

Deleuze, G. & Gatari, F. (1995). *Šta je filozofija*? Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Deleuze, G. & Guattari, F. (2013). *Kapitalizam i šizofrenija 2. Tisuću platoa*. Zagreb, HR: Sandorf & Mizantrop.

Deleuze, G. (1997). *Essays Critical and Clinical*. Minneapolis, US: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd: Fedon.

Derrida, J. 1976: *Of grammatology*. Baltimore, US: The Johns Hopkins University Press.

Dosse, F. (1997). *History of Structuralism*, vol. 2, The Sign Sets, 1967–Present. Minneapolis, US: University of Minnesota Press.

Doel, M. A. (1999). *Poststructuralist Geographies: The diabolical art of spatial science*. Edinburgh, UK: University of Edinburgh Press.

Downs, R. M. and Meyer, J. T. (1978). Human geography: Coming of age. *American Behavioral Scientist,* Vol. 22, pp. 59–78.

Dixon, D. P. & Jones III, J. P. (1998). My dinner with Derrida, or spatial analysis and poststructuralism do lunch. *Environment and Planning A*, Vol. 30, pp. 247–60.

Drack, M., Apfalter, W. & Pouvreau, D. (2007). On the making of a system theory of life: Paul Weiss and Ludwig von Bertalanffy's conceptual connection. *Q Rev Biol.* 82 (4), pp. 349–373.

Dušanić, J. (2016). *Ekonomija postmoderne*. Banja Luka: Ekonomski fakultet, UBL.

Dykeman, S. & Williams, A. (2013). The Importance of Place and Time in Translating Knowledge About Canada's Compassionate Care Benefit to Informal Caregivers. *Journal of social work in end-of-life & palliative care*, Vol. 9, pp. 289-307.

Elackov, A. B. (2013). Территория и район в географической матрице пространственности. *Известия РАН. Серия географическая*, Vol. 3, pp. 5–13.

Elden, S. (2001). *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*. London and New York: Continuum.

Elden, S. (2011). Territory. In J. A. Agnew & J. S. Duncan (eds.) The Wiley-Blackwell *Companion to Human Geography*, p. 26 - 270. Chichester, UK: Blackwell Publishing.

Filipović, M. (1971). *Trački konjanik*, Beograd: Prosveta.

Foucault, M. (1971). *Reči i stvari*. Beograd; SR: Nolit.

Foucault, M. (1984). What Is Enlightenment? In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault Reader* (32-50). New York: Pantheon Books.

Foucault, M. (1998). *Arheologija znanja.* Beograd - Novi Sad: Plato – IK Zorana Stojanovića.

Foucault, M. (2005). Druga mesta. U: P. Milenković i D. Marinković (pr.), *Michel Foucault 1926-1984-2004: hrestomatija* (28-36). Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.

Foucault, M. (2012). *Moć/znanje. Odabrani spisi i razgovori 1972-1977*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Freeman, T. W. (1961). *A Hundred Years of Geography*. London, UK: Gerald Duckworth

Gnjato, R. (2014). Theory and Practice of the Serbian Regional Geography. *Herald*, Vol. 17, pp. 1−37.

Gold, J. R. (1980). *An Introduction to Behavioural Geography*. Oxford: Oxford University Press .

Gold, J. R. (2009). Behavioural Geography. In R. Kitchin and N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (282-93). Oxford, UK: Elsevier.

Gold, C. (2019). Spatial modeling: Voronoi diagrams. In D. Richardson (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography* (7291-7314). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.

Golledge, R. G. and Amedeo, D. (1968). On laws in geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 58, pp. 760–74.

Golledge, R. G. and Timmermans, H. (1988). *Behavioural Modelling in Geography and Planning*. London, UK: Croom Helm.

Gorunović, G. (2006). Pseudomarksizam i protofunkcionalizam u srpskoj etnologiji: Kulišić vs. Filipović. *Etnoantropološki problemi* (n. s.) Vol.1 (2), pp. 185-208.

Grčić, M. (2011). Problem celovitosti u geografiji. *Treći kongres srpskih geografa* (97-107). Banja Luka-Beograd, SR: SGD i GDRS.

Gregory, D. & Castree, N. (2006). *David Harvey: A critical reader*. Malden, US: Blackwell.

Gregory, D. (1978). *Ideology, Science and Human Geography*. London, UK: Hutchinson.

Gregory, D. (1994). *Geographical imaginations*. Cambridge, US: Blackwell.

Gregory, D. (1998). Power, Knowledge and Geography. The Hettner Lecture in Human Geography. *Geographische Zeitschrift*, 86(2), 70–93. http://www.jstor.org/stable/27818804. [Pristupljeno: 3. 08. 2021].

Guattary, F. (2018). *Shizoanalitičke kartografije*. Novi Sad: Grupa za konceptualnu politiku.

Gutalj, D. (1992). Sarajevo (pjesma). Pale, BA: Srna.

Guelke, L. (2009). Idealism/Idealist Human Geography. R. Kichin & N. Thrift (Eds). *International Encyclopedia of Human Geography* (271-6). London, UK: Elsevier.

Gui et al., 2013

Günzel, S. (2003). Nietzsche's Geophilosophy. *The Journal of Nietzsche Studies* 25, pp. 78-91.

Habermas, J. (1975). *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit.

Habermas, J. (1978). *Knowledge and human interests*. Boston, US: Beacon Press.

Habermas, J. (1986). *Tehnika i znanost kao ideologija*. Zagreb : Školska knjiga.

Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne-dvanaest predavanja.* Zagreb: Globus.

Habermas, J. (2017). *Teorija komunikativnog delovanja I - II.* Novi Sad: Akademska knjiga.

Hacker, A. (1968). Anarchism. In D. L. Sills (Eds.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* (283-5). New York, US: Macmillan Co. and Free Press.

Hacking, I. (1986). The Invention of Split Personalities. In: A. Donagan (Eds.), *Human Nature and Natural Knowledge: Boston Studies in the Philosophy of Science* (Vol 89), Dordrecht: Springer.

Hägerstrand, T. (1970). What about people in regional science? *Papers of the Regional Science Association*, Vol. 24, pp. 7-21.

Hägerstrand, T. (1982). Diorama, path and project. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 73, pp. 323–39.

Haggett, P. (1967). Network models in geography. In R. J. Chorley and P. Haggett (Eds.), *Models in Geography* (609–70). London: Methuen.

Haggett, P. (1978). Human geography: Coming of age. *American Behavioral Scientist*, Vol. 22, pp. 151–67.

Haggett, P. (1991). Classics in human geography revisited. Progress in Human Geography, Vol. 15, pp. 300–2.

Haggett, P. (2008). The Local Shape of Revolution: Reflections on Quantitative Geography at Cambridge in the 1950s and 1960s. *Geographical Analysis*, Vol. 40, pp. 336–52.

Hart, R. and Moore, G. (1973). The development of spatial cognition: a review. In R. M. Downs and D. Stea (Eds.), *Image and environment* (246-88), Chicago, US: Aldine.

Hartshorne, R. (1939). *The Nature of Geography*. Lancaster, US: Association of American Geographers.

Hartshorne, R. (1959). *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago, US: Rand McNally.

Hartsock, N. C. M. (2006). Experience, Embodiment, and Epistemologies. *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy*, Vol. 21 (2), pp. 178-183.

Harvey, D. (1969). *Explanation in Geography*. New York, US: St. Martin's Press.

Harvey, D. (1973*). Social Justice and the City*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.

Harvey, D. (1981). The spatial fix: Hegel, von Thünen, Marx. *Antipode*, 13, pp. 1–12

Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford, UK: Basil Blackwell.

Harvey, D. (1985). The Geopolitics of Capitalism, in D. Gregory and J. Urry (eds.) *Social Relations and Spatial Structures* (128–163). London: Macmillan.

Harvey, D. (1987). Flexible accumulation through urbanization: reflections on 'post-modernism' in the American city, *Antipode*, 19 (1), pp. 1–42.

Harvey, D. (1989b). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, US: Blackwell Publishers.

Harvey, D. (1989a) *The Urban Experience*. Baltimore, US: Johns Hopkins University Press.

Harvey, D. (1990). Between space and time: Reflections on the geographical imaginations. *Annals of the Associations of American Geographers*, Vol. 80 (3), p. 418-434.

Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford, UK: Blackwell.

Harvey, D. (1999). On fatal flaws and distractions. *Progress in Human Geography*, 23, pp. 557-566.

Harvey, D. (2013b). *Pobunjeni gradovi: od prava na grad do urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Harvey, D. (2013a). *Kratka povijest neoliberalizma*. Zagreb: Vbz.

Harvey, M & Holly, B. (1981) *Themes in geographic thought.* London: Croom Helm.

Haynes, R. M. (1975). Dimensional Analysis: Some Applications In Human Geography. *Geographical Analysis*, Vol. 7 (1), 51-68.

Hegel, G W F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Svjetlost-Veselin Masleša.

Hegel, G W F. (1999). The Science of Logic. Cambridge, UK:.Cambridge University Press.

Hegel, G W F. (2001). *The Philosophy of Nature*. Blackmask Online, *https://hegel.net/en/pdf* [Pristupljeno: 12. 12. 2021].

Hegel, G. V. F. (2006). *Filozofija istorije*. Beograd: Fedon.

Heidegger, M. (2007). *Ontologija: Hermeneutika faktičnosti*. Novi Sad, SR: Akademska knjiga.

Heidegger, M. (2007). *Bitak i vreme*. Beograd, SR: Službeni glasnik.

Heidegger, M. (1958). An Ontological Consideration of Place. In M. Heidegger (Ed.), The Question of Being (pp. 18-27). New York: Twayne Publishers.

Henderson, G. & Waterstone , M. (2008). *Geographic Thought: A praxis perspective*. Routledge.

Hooson, D. (1977). V. A. Anuchin: Theoretical problems of geography – *Introduction* (3-18). Columbus: Ohio State University Press.

Holt-Jensen, A. (2009). *Geography: History and Concepts*. London, UK: Sage Publications Ltd.

Hrvatska enciklopedija, filozofija: bitak; biće. *https://enciklopedija.hr/* [Pristupljeno 23. 09. 2022].

Huntington, S. (1998). *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Podgorica: CID.

Isachenko, A. G. (1971). *Развитие географических идей.* Moskva, RU: Misao.

Isachenko, A. G. Dashkevich, Z.V. Karnaukhova, E.V. (1965). *Физико-географическое районирование Северо-Запада СССР.* Leningrad, RU: Leningradskiĭ gosudarstvennyĭ universitet.

Isard, W. (1960). *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*. Cambridge, US: The M.I.T. Press.

Jacobs, J. M. (1996). Sophisticated Geographies, *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, Vol. 9 (1), pp. 10-20.

Jameson, F. (1991). Architecture: Spatial Equivalents in the World System. In *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism* (97–130). Duke University Press.

Johnston, R. J. (1997). *Geography and Geographers: Anglo American Human Geography Since 1945*. London: Arnold.

Jones III, J. P. (2003). Spaces of Knowledge: Reading Geography through Binary Oppositions. In Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. & Thrift, N. (Eds). *Handbook of Cultural Geography* (511-9). London, UK: SAGE Publications.

Kalesnik, S. V. (1962). Монизам и дуализам по советской географии. *Советская география*, Vol. 4 (10), pp. 3–16.

Kant, I. (1970). *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.

Kates, R. W. (1962). Hazard and Choice Perception in Flood Plain Management, *Research Paper of University of Chicago*, Vol .78.

Kimble, G. H. T. 1951. The inadequacy of the regional concept. In L. D. Stamp and S. W. Wooldridge (Eds.), London Essays in Geography: Rodwell Jones memorial volume (151–74). London: Longmans Green.

Kimble, G.A. (2001). Behaviorism. In N. J. Smelser et al. (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (1128-1131). Amsterdam, NL: Elsevier.

Kirk, W. (1963). Problems of geography. *Geography,* Vol. 48, pp. 357–71.

Kitchin, R. (2006). Positivistic Geographies and the Spatial Science. In S. Aitken & Valentine, G. (Eds.) *Approaches to Human Geography* (23 – 34). London, UK: SAGE Publications.

Kitchin, R. 1996. Increasing the integrity of cognitive mapping research: Appraising conceptual schemata of environment-behaviour interaction. *Progress in Human Geography*, Vol. 20, pp. 56–84.

Klink. H. J. (2002). Mitarbeit: Development and Perspectives of Landscape Ecology. In O. Bastian and U. Steinhardt (Eds.), *Landscape ecology: From the roots to the present* (10 – 24). Dordrecht: The Netherlands.

Kojeve, A. (1990). *Kako čitati Hegela*. Sarajevo, BiH: Veselin Masleša.

Kolakowski, L. (1972). Filozofija pozitivizma. Beograd, SR: Prosveta.

Kostinskiy [*Костинский*], G. D. (1997). Географическая матрица пространственности, Известија РАН, Сер. геогр. Vol. 5, pp.16-31.

Kropotkin, P. (2011). *Mutual Aid: a factor of evolution*. Project Gutenberg, www.gutenberg.org

Kuhn, T. S. (1974). *Struktura naučnih revolucija.* Beograd, SR: Nolit.

Kulić, M. (2019). *Nacionalni identitet i bolonjska koncepcija univerziteta*. Pale: Filozofski fakultet, UIS.

Kulić, M. (2020). Filozofija i neoliberalizam. Beograd, SR: Srpsko filozofsko društvo.

Kuhlke, O. (2006). Epistemology. In B. Warf (Ed.), *Encyclopedia of Human Geography* (136-7). Thousand Oaks, US: Sage Publications.

Langton, J. (1984). The industrial revolution and the regional geography of England. *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS9, pp. 145–67.

Latour, B. (2010). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Lefebvre, H. (1968). Pravo na grad. U: L. Kovačević, T. Medak, P. Milat, M. Sančanin, T. Valentić, V. Vuković (ur.) *Operacija: Grad*. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti (16-29). Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade.

Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford, UK: Blackwell.

Levinas, E. (2017). *Smisao transcedencije: O izbavljenju; kad Bog upada u mišljenje; Bog, smrt i vrijeme; etika kao prva filosofija*. Nikšić, CG: PBF, Matica srpska, Društvo filosofa Crne Gore.

Levinas, E. (1996). Martin Heidegger and Ontology, *Diacritics*, Vol. 26 (1), pp. 11-32.

Ley, D. (1980). *Geography Without Man: A humanistic critique*. Oxford Research Paper, Vol. 24, Oxford: University of Oxford.

Ley, D. and Samuels, M. S. (1978). Introduction: Contexts of modern humanism in geography. In D. Ley and M. S. Samuels (Eds.), *Humanistic Geography: Prospects and problems* (1–18). Chicago, US: Maaroufa Press.

Lindström, K., Kull, K. & Palang, H. (2011). Semiotic study of landscapes: An overview from semiology to ecosemiotics. Sign Systems Studies, Vol. 39(2/4), pp. 12-36.

Livesey, G. (2010). Assemblage. In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (18-19). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

Livingston, D. (1992). *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford, UK: Blackwell.

Liu. K., Tang, M., Liu, R., Qin, Y. (2017). Geography's "World view": The ontological issues of geography. *Journal of Geographical Sciences,* Vol. 27 (12), pp. 1541-55.

Lossau, J. (2009). Anthropogeography (After Ratzel). In: R. Kitchin, and N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (140-147). Oxford: Elsevier.

Mackinder, H. J. (1890). The physical basis of political geography. *Scottish Geographical Magazine,* Vol. 6, pp. 78–84.

Mackinder, H. J. (1905). Man-Power as a Measure of National and Imperial Strength, *National and English Review*, XIV.

Marić, S. (1974). Egzistencijalne osnove strukturalizma. U: M. Foucault, *Reči i stvari* (9-53). Beograd, SR: Nolit.

Martin, G. J. (1990). The Nature of Geography and the Schaefer - Hartshorne debate. In J. N. Entrikin and S. D. Brunn (Eds.), *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography* (69–88). Washington, DC: Association of American Geographers.

Massey, D. (2005). *For space*. London: Sage.

Massumi, B. (1992). *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia: Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge, US: MIT Press.

McCarty, H. H. (1954). An approach to a theory of economic geography. *Economic Geography*, Vol. 30, pp. 95–101.

McCormack, D. P. (2009). Becoming. In R. Kitchin & N. Thrift (Eds). *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 1 (277-281). Amsterdam, NL: Elsevier.

MacFarlane, K. (2017). A thousand CEOs: Relational thought, processual space, and Deleuzian ontology in human geography and strategic management. Progress in Human Geography, Vol. 41(3), pp. 299–320.

Mels, T. (2017). Existentialism. In: D. Richardson et al. (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology* (2492-7). AAG & Wiley Blackwell.

Mercer, D. C. & Powell, J. M. (1972). *Phenomenology and related non-positivistic viewpoints in the social sciences*. Melbourne, AU: Monash University.

Mesarović, M. (1964). *Foundations for a General Systems Theory*. John Wiley & Sons.

Mesarović, M. & Takahara, Y. (1975). General Systems Theory: Mathematical Foundations (Mathematics in Science and Engineering). Elsevier Science.

Message, K. (2010a). Stratification. In A. Parr (Ed.), *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (272-273). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press,

Message, K. (2010b). Territory. In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (280-282). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press,

Miller, H. J. (2017). Time geography and space–time prism. In D. Richardson et al. (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology* (7653-72). AAG & Wiley Blackwell.

Miljković, M. A. (2012). Milenko Filipović u srpskoj etnologiji. Beograd, SR: Filozofski fakultet, UB. (neobjavljena doktorska disertacija). https://nardus.mpn.gov.rs/ [Pristupljeno: 12. 11. 2022].

Moss, R. P. (1970). Authority and charisma: Criteria of validity in geographical method. *South African Geographical Journal*, Vol. 52, pp. 13–37.

Müller-Wille, C. (1978). The forgotten heritage: Christaller's antecedents. In B. J. L. Berry (Ed.) *The Nature of Change in Geographical Ideas* (37–64), DeKalb, US: Northern Illinois University Press.

Mutabdzija, G. (2020). *Regional geography of Europe: From geographical to innovarive regions*. Columbia, US: Amazon KDP.

Mutabdzija, G. (2021a). Immanuel Kant: The geographer in the civil twilight between premodern and modern. *5. Srpski kongres geografa* (269-277). Novi Sad: PMF.

Mutabdzija, G. (2021b). *Geofilosophy of the Premodern: From Anaximander to Kant*. Columbia, US: Amazon KDP.

Mutabdzija, G. (2016). *Bosna i Hercegovina: Regionalna geografija*. ZUNS: Istočno Sarajevo.

Natter, W. 2005: Friedrich Ratzel's spatial turn: identities of disciplinary space and its borders between the anthropo- and political geography of Germany and the United States. In: H. van Houtum (Eds.), *B/ordering space* (171–86). Aldershot: Ashgate.

Negerastani, N. (2008). *Cyclonopedia: Complicity with anonymous materials*. Melbourne: re.press.

Niče, F. (2015). *Vesela nauka.* Beograd: Dereta.

Nikolaev, V. A. (2004). Geografski istočnici, Velika Ruska enciklopedija, http://www.encyclopedia.ru/

Novaković, S. (1974). Predgovor. U: T. Kunh, *Struktura naučnih revolucija* (9-28). Beograd; SR: Nolit.

NAS-NRC (1965). *The Science of Geography*.Washington, DC: National Academy Press.

Nystuen, J. (1963). Identification of some fundamental spatial concepts. *Michigan Academy of Science, Arts and Letters*, Vol. 48, pp. 373–84.

Oakes, T. S. & Price, P. L. (2008). *The Cultural Geography Reader*. London: Routledge.

Olwig, K. (2002). *Landscape, Nature and the Body Politic.: From Britain's Renaissance to America's New World*. University of Wisconsin Press.

Pain, R. (2021). Geotrauma: Violence, place and repossession. *Progress in Human Geography*, Vol. 45 (5), pp. 972-989.

Parrika, J. (2015). A geology of media. Minneapolis, US: University of Minnesota Press.

Parot, F. (2001). Hisory of behavorism. In N. J. Smelser et al. (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (1131-1137). Amsterdam, NL: Elsevier.

Parr, A. (2010). *The Deleuze Dictionary - Revised Edition*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press,

Peake, L. (2017). Anthropogeography. In D. Richardson (Eds.), The International Encyclopaedia of Geography, Vol. 1 (174-176), Malden, US: John Wiley and Sons, Ltd.

Peet, R. (1998). *Modern geographical thought*. Oxford, UK: Blackwell Publishers Ltd.

Petronijević, B. (1982): *Istorija novije filozofije*. Beograd: Napredak

Petrović, R. (1957). O problemu geografske rajonizacije Jugoslavije. *Geografski pregled*, Vol. 1, pp. 104-35.

Philo, C. (1991). Foucault's geography, *Environment Planning D: Sociology and Space*, vol. 10, pp. 137-161.

Pickles, J. (1985). *Phenomenology, Science and Geography: spatiality and the human sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Pickles, J. (2009). *Phenomenology.* In *Gregory, D. et.al. (Eds.), The dictionary of human geography (528-9). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.*

Pooler, J. A. (1977). The origins of the spatial tradition in geography: An interpretation. *Ontario Geography*, Vol. 11, pp. 56–83.

Popper, K. (1970). Normal science and its dangers. In I. Lakatos and A. Musgrave (Eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge* (51–8). London, UK: Cambridge University Press,

Poulantzas, N. (1978). *State, Power, Socialism*. London: Verso Books.

Pred, A. R. (1967). *Behavior and Location: Foundations for a geographic and dynamic location theory*. Part I. Lund, SE: C. W. K. Gleerup.

Prosvjeta, SPKD (2017). *Prague reflections: Prosvjeta fellows at the Art academy in Prague 1904 – 20.* Sarajevo: SPKD Prosvjeta.

Protevi, J. (2010). Earth / Land (Terre). In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (83-85). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

RAN, Электронная библиотека Института философии, *https://iphlib.ru/library,* [Pristupljeno: 11. 01. 2023].

Ratzel, F. (1882). *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. https://archive.org/stream/ [Pristupljeno: 13. 07. 2021].

Ratzel, F. (2011). The Laws of the Spatial Growth of States. In R. E. Kasperson and J. V. Minghi (Eds.). *The Structure of Political Geography* (17-28). New York: Routledge.

Regenbogen, A. & Mayer, U. (2004). *Rečnik filozofskih pojmova*. Beograd: BIGZ Publishing a.d.

Rehorick, D. A. (1991). Pickling human geography: The souring of phenomenology in the human sciences. *Human Studies*, Vol. 14, pp. 359-69.

Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London, UK: Pion.

Resta, K. (2017). *Geofilozofija Mediterana*. Beograd: Geopoetika.

Ritzer, G. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.

Rhodes, M. (2020). The Nation, the Festival, and Institutionalized Memory: Transoptic Landscapes of the Welsh National Eisteddfod. *GeoHumanities*, Vol. 7 (2).pp. 558-83.

Rousell, D., Cutter-Mackenzie, A., Foster, J. (2017). Children of an Earth to Come: Speculative fiction, geophilosophy and climate change education research. *Educational Studies*, Vol. 53 (6), 654-669.

Saarinen, T. F. (1979). Commentary: Critique of Bunting-Guelke paper. *Annals of the Association of American Geographers,* Vol. 69, pp. 464–8.

Said, E. W. (1999). *Orijentalizam*. Sarajevo, BA: Svjetlost.

Sauer, C. (1925). *The Morphology of Landscape*. Berkeley, US: University Press.

Saussure, F. (1966). *Course in general linguistics*. New York, US: McGraw-Hill.

Schaefer, K. F. (1996). Exceptionalism in geography: a methodological examination. In J. Agnew (Eds.), *Human Geography: An Essential Anthology* (571-589). Malden, US: Blackwell Publishers.

Seamon, D. and Lundberg, A. (2017). Humanistic geography. In D. Richardson (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology* (3745-55). AAG & Wiley Blackwell.

Seamon, D. and Sowers, J. (2009). Existentialism/existential geography. In R. Kitchin and N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (666–71). Amsterdam: Elsevier.

Seamon, D. & Mugerauer, R. (1985). *Dwelling, Place and Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*. Amsterdam, NL: Springer.

Serres, M. (1980). Gnomon: Les debuts de la géometrie en Grèce. In *Elements d'histoire des sciences*. Paris: Bords.

Simonsen, K. (2009). Time-geography. In: Gregory, D. et. al. (Eds.), *The Dictionary of Human Geography* (756-7). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Schelling, F. V. J. (1984). *Filozofija umetnosti*. Beograd: Nolit.

Sharp, J. (2009). Idealism. In Gregory, D. et. al. (Eds.), *The Dictionary of Human Geography* (363-4). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Skirbekk, G. & Gilje, O. N. (2017). *Istorija filozofije*. Loznica: Karpos.

Sladoje, B. B. (2018*). Proces naučnog saznanja u pedagogiji*. Istočno Sarajevo, BA: Matična biblioteka.

Smith, S. J. (2009). Pragmatism / Pragmatist Geographies. In R. Kitchin and N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (421-5). Amsterdam: Elsevier.

Smith, S. et al. (2010). *The SAGE Handbook of social geographies*. London, UK: Sage Publications.

Soja, E.W. (1985). The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation. In D. Gregory and J. Urry (Eds.), *Social relations and spatial structures* (90-122). London, UK : Macmillan.

Soja, E. (2013). *Postmoderne geografije: Reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd: Centar za medije i komunikacije.

Spinks, L. (2010). Nietzsche, Friedrich (1844–1900). In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (183-5). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

Statistički pokazatelji o stanovništvu BiH (1882-2013). Državni zavodi za statistiku Austrougarske, Kraljevine SHS / Jugoslavije, SFRJ i BiH. Sarajevo – Beograd.

Stagoll, C. (2010). Becoming. In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (25-7). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

Steup, M. & Ram, N. (2020). Epistemology. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/

Stewart, J. Q. (1956). The development of social physics. *American Journal of Physics*, Vol. 18, pp. 239–53.

Stoddart, D. R. (1966). Darwin's impact on geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 56 (4), pp. 683-698.

Sutlić, V. (1988). *Kako čitati Heideggera: Uvod u problematsku razinu „Sein und Zeit" i okolnih spisa*. Zagreb: August Cesarec.

Tampio, N. (2014). Entering Deleuze's Political Vision. *Deleuze Studies,* 8 (1). pp. 1–22.

Temirbekov, A. T. (2011). О сущности и соотношении понятий "территория" и "пространство" в экономической и социальной географии. Под ред. А.П.

Катровского (Ed.) *Социально-экономическая география: история, теория, методы, практика* (279–283). Смоленск, RU: Универсум.

Thompson, K. (1982). *Emile Durkheim: Revised Edition*. London, UK: Routledge.

Thrift, N. (1996). *Spatial formations*. London, UK: Sage Publications Ltd.

Thrift, N. (1977). An introduction to time-geography. London, UK: Institute of British Geographers.

Tolstoj, L. N. (1986). *Rat i Mir*. Beograd: Prosveta.

Tuan, Y. F. (1974). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes and values*. Englewood Cliffs, US: Prentice Hall.

Tuan, Y. F. (1976). Humanistic geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 66, pp. 266–76.

Tuan, Y. F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis, US: University of Minnesota Press.

Tuan, Y. F. (1978). Sign and metaphor. Annals of the Association of American Geographers, Vol. 68, pp. 363–72.

Unwin, T (1992). *The Place of Geography*. Harlow, UK: Prentice Hall.

Vračar, G. (1997). Svetla Sarajeva (pjesma). Pale, BA: Srna.

Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, US: Princeton University Press.

Yuan, M. (2006). Limits of computation, In B. Warf (Ed.), Encyclopedia of geography (56-7). Thousand Oaks, US: Sage Publications, Inc.

Walmsley, D. J. (1972). *Systems Theory: A framework for human geographical enquiry*. Canberra: Australian National University.

Walmsley, D. J. & Lewis, G. (1993). People and environment: behavioural approaches in human geography. London, UK: Longman.

Warf, B. (2006). Humanistic geography. In B. Warf (Ed.) *Encyclopedia of Human Geography* (233–6). London, UK: Sage.

Watson, J. B. (1924). *Behaviorism*. New York, US: The People's Institute Pub. Co.

Wiegand, N. (2017). Ontology: domain applications. In D. Richardson (Ed.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (5297-306). New York, US: WileyBlackwell.

Wittgenstein, L. (1969). *On certainty*. Oxford, UK: Blackwell

Wolpert, J. (1964). The decision process in spatial context. *Annals of the Association of American Geographers,* Vol. 54, pp. 337–58.

Woodward, K. & Dixon, D. & Jones III, J. P. (2009). Poststructuralism/Poststructuralist Geographies. In: R. Kitchin & N. Thrift (Eds). *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 8 (396–407). Amsterdam, NL: Elsevir.

Woodward, K. & Jones III, J. P. (2009). Postmodernism. In D. Gregory et al. (Eds). Dictionary of Human Geography (566-569). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Woodward, K. (2017a). Geophilosophy. In D. Richardson (Ed.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (2865-2873) New York, US: WileyBlackwell.

Woodward, K. (2017b). Poststructuralism/poststructural geographies. In D. Richardson (Ed.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (5792-5801). New York, US: Wiley Blackwell.

Zipf, G. K. (1949). *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, US: Addison-Wesley.

СПИСАК ПРИЛОГА

А) Табеле

1.1: Важне бинарне форме у географији 17
2.1: Структурализам *Vs*. постструктурализам 61
2.2: Модерна *Vs*. постмодерна 62
5.1: Реални свијет чињеница у когнитивном мапирању 249
5.2: Број становника и етничка структура БиХ и Сарајева 273
6.1: Релфови модови унутрашњег и спољашњег 313
6.2: Релације аутентичности у односу на мјесто и друштво 331
6.3: Територијални аспекти Дејтонског споразума: Сарајево 358

Б) Дијаграми

1.1: Вишедимензионалност простора на примјеру различитих система 19
1.2: *DOLCE, j*една од популарних темељних онтологија 27
1.3: Просторна свијест и хијерархијски односи 48
1.4: Хијерархија просторних појмова 50
1.5: Социјане и просторне структуре 52
1.6: Трансформација географских у геофилозофске осе 55
2.1: Процес територијализације 72
2.2: Процес детериторијализације 76
2.3: Географска еволутивност појма простор 95
4.1: Развој квантитативне револуције 164
4.2: Индуктивни пут до научног објашњења 178
4.3: Дедуктивни пут научног објашњења 180
4.4: Елементи просторних система 187
4.5: Врсте односа унутар система 194
4.6: Типови система A, B, C и његови елементи 198
4.7: Различити типови повратних информација у системима 200
5.1: Историјски развој (*life-time-lines*) Нерепрезентативне теорије 230
5.2: Поједностављени модел односа човјека са околином 239
5.3: Настанак културног пејзажа 240
5.4: Кирков модел бихевиоралног окружења и чојвека 242
5.5: Предова бихевиорална матрица одлучивања 244
5.6: Индивидуална просторна спознаја и понашање 246
5.7: Дјелимични хијерархијски Кичинов модел 251
5.8: Хагерстрандов *web model* 269
5.9: Временско-просторна призма 270

В) Карте

3.1: Географски положај Сарајева 148
4.1: Уздужни топографски профил: Ракитница - Врело Босне 210
4.2: Изводи из просторних планова: Сарајево, кантон и град ИС 212
5.1: Оквирно разграничење између три војске у Сарајеву 1992-95. 275

Г) Фотографије

0.1: Панорама Сарајева 12
1.1: Сава Шумановић „Пијана лађа“ (1927), МСУ Београд 18
1.2: Париз, поглед на музејски комплекс Лувр из парка Тиљерије 57
2.1: Град умјетности и науке у Валенсији 107
3.1: Т. Швракић „Са Миљацке“ (1907) 151
4.1: Антони Гауди „*La Pedrera“,* Барселона 214
5.1: Јован Бијелић „Мотив из Сарајева“ (око 1930). 281
6.1: Густав Вигеланд „Човјек јури четири генија“ 362

INDEX

А
Андерсон [*Anderson*], 283, 286
Адорно [*Adorno*], 19, 88
Ајзард [*Isard*], 129,130, 132, 136, 139, 140
Александер [*Alexander*], 46
Анвин [*Unwin*], 25, 29
Анучин, 53, 58, 59
Аристотел [*Aristotle*], 55, 243, 280
Б
Барнс [*Burnes*], 166
Барџис [*Burgess*], 78, 92, 93, 94, 103, 104
Башлар, [*Bachelard*] 65
Бејкон, [*Bacon*]171
Бел, [*Bell*] 178
Бенет [*Bennett*],, 77
Бентам [*Bentam*], 168, 174
Бенџамин, [*Benjamin*]88, 253
Бергсон [*Bergson*], 270, 271, 274
Бердуле [*Berdoulay*], 97
Беренд [*Berend*], 181, 192, 194, 196, 203, 206, 208
Бланшар, [*Blancharde*], 97
Бо [*Baugh*], 246
Бјукенен [*Buchanan*], 245
Бојс [*Boyce*], 139
Бонд [*Bond*], 18, 52, 54, 58
Бонта [*Bonta*], 238, 244, 261, 282, 283, 288
Брујић, 89
Будвил [*Boudville*], 129, 130, 153,
Бунге [*Bunge*], 61, 78, 255
В
Вајт [*White*], 46
Ваљук, 97
Ваши, 97
Вебер [*Weber*], 10, 22, 76, 87, 94, 100, 101, 102, 128, 129, 132, 133, 136, 137, 149
Веблен [*Veblen*], 82, 83, 94
Верлен [*Werlen*], 78
видалијанци [*Vidalians*], 97
Вилсон, [*Willson*] 193
Витгенштајн [*Wittgenstein*], 46
Волерстин, [*Walerstein*] 84
Вудворд [Woodvard] 106, 115, 244, 245
Г
Гарфинкл [*Garfinkel*], 76, 92
Гатари [*Guattari*], 119, 266, 267, 268, 275
Гиденс [*Giddens*], 74,76, 219, 252
Гијо [], 59
Гинцел [*Günzel*], 290
Гирц [*Geertz*], 46
Глакен [*Glacken*], 59
Гофман [*Goffman*], 76, 92
Грегори [*Gregory*, 1994]., 26, 29, 30, 53, 59, 75, 76, 82, 91, 106, 112, 115, 128, 25
Д
Далман [*Dalhman*], 120
Дарвин [*Darwin*], 22, 35, 42, 96
Дарендорф [*Darendorfe*], 84
д'Аржансон [*d'Arganson*], 168
де Серто [*de Certo*], 256
Дејвис [*Davis*], 36
Декарт [], 55, 56, 111, 171, 274
Дел Касино [*Del Casino*], 76
дела Блаша [*de la Blache*], 10, 34, 36, 78, 94
Деланда [*DeLanda*], 280, 283
284
Делез [*Deleuze*], 19, 28, 61, 119, 238, 243, *246*, 248, 249, 250, 255, 256, 267, 270, 271, 275, 278, 279
Дем [*Demm*], 102
Деманжон [*Demangon*], 36, 97
Демартон [*Demartone*], 36
Дерида [*Deridda*], 19, 46 107
Диркем [*Durkheim*], 76, 78, 94, 96, 97
диркемовци [*Durkhemians*], 97
Докучајев, 58
Домар [*Dommar*],, 129, 130, 147
Доукинс [*Dawkins*], 131, 145, 146, 147, 163
Доџсон [*Dodgshon*],, 76
Драјфус [*Dryfus*], 107, 116
Душаниħ, 24
Е
Егњу [*Agnew*], 25
Едисон [*Edisson*], 177
Екерслију [*Eckersley*],, 75
Елден [*Elden*], 19, 72, 101, 106, 107, 248
Енгелс [*Engels*], 52, 126
Ендрјус [*Andrews*], 97
Еribон, [*Eribon*] 107
Еспиг-Андерсен [Espig-Anderssen], 218
З
Зелдин, 96
Зимл [*Simmel*], 76 94
Знаниецки, 104

И
Ингланд [*England*], 105
J
Јанг [*Yang*], 172
Јасперс [*Jaspers*], 18, 42, 49
К
Калиникос [*Callinicos*], 74
Камберс [*Cumbers*],, 163
Кандер [*Cander*], 128
Кант [*Kant*], 17, 37, 41, 49, 52, 55, 56, 60, 111, 237, 238, 248, 254
Кастелс [*Castells*],, 129
Кејнз [*Canes*], 169, 190, 197
Кенеди [*Kenedy*], 215
Кениг [*Kënig*], 74
Кифер [*Kipfer*], 62
Кичин [*Kichin*], 77
Кјелен [*Kjelen*], 36
Клавал [*Claval*], 37, 102, 108
Кларк [*Clark*],, 129 130, 157, 160, 164
Клоук [*Cloke*], 23, 75
Кобајаши [*Kobajashy*], 165
Козгроув [*Cosgrove*],, 76
Кокс [*Cox*], 32
Кол [*Kohl*],, 129, 132, 134
Колмен [*Colman*], 92, 271
Конт [*Comte*], 73, 74, 95
Конли [*Conley*], 255, 256, 258
Кристалер [*Christaller*],, 129
Кробер [Krouber], 99
Кропоткин, 60, 254
Кук [*Cook*], 180
Кулић, 237
Л
Ланчионе [*Lancione*], 283
Лајвзи [*Livesey*], 283
Лави [*Lovy*], 99
Лајбниц [*Liebnitz*], 55, 56, 111
Лајвзи [*Livsey*], 240, 282, 288
Лаунхард [*Launhardt*],, 129
Ле Корбизје [*Le Cobusier*],, 129
Лекир [*Le Quire*], 84, 87
Лењин, 179, 192
Лефевр [*Lefebvre*], 7, 10, 26, 27, 41, 49, 55, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 112, 121, 255
Леш [*Lösch*], 129, 130, 132, 136, 138, 141, 143, 149, 225, 226
Ливије [*Livie*], 280
Ливингстон [*Livingstone*], 25, 26, 59, 77
Лич [*Leach*], 94
Лок [*Locke*], 168, 171
Луман [*Luhmann*], 76, 84
М
Мазовер [*Mazower*], 193
Мај [*May*], 59
Мајлс [*Mills*], 78
Макиндер [*McKinder*], 34
Малтус [*Malthus*], 171, 173
Маринковић, 110
Маркс, 22, 42, 43, 47, 49, 51, 52, 65, 68, 76, 80, 81, 84, 94, 95, 125, 126, 157, 162, 207, 219, 227, 234
Маркузе [*Markuse*], 76, 88, 90, 91
Мартин, 35
Маси [*Massey*], 61, 163, 252, 255, 277
Масуми [*Massumi*], 259
Маус [ ],, 97
Медисон [*Maddison*], 175
Мекормак [*McCormack*], 272, 273, 274, 276, 277, 278
Мекферлејн [*McFarlane*], 283, 286
Менџер [*Menger*], 128
меркантилисти, 123
Меркел [*Merkel*], 232
Мерло-Понти [ ], 65, 71
Месарић, 209, 213
Месиџ [*Message*], 262
Мид [*Mead*], 76, 94
Мил [*Mill*], 125, 174, 193
Миланович, 162
Милисављевић, 48
Мирдал [*Myrdal*],, 129, 130, 148, 149, 153, 217
Мојсбургер [*Meusburger*], 106
Мокир [*Mokyr*], 169
Мусолини [*Musolini*], 202, 203, 204
Мутабџија, 1, 5, 17, 19, 26, 36, 44, 56, 61, 66, 97, 168, 170, 173, 184, 185, 218, 219, 226, 231, 233, 247, 255, 263, 264, 268, 270, 273, 289, 290
Н
Негерестани [*Negerestani*], 289
Нилсон [*Nilsson*], 184
Ниче [*Nietzsche*], 19, 20, 48, 50, 51, 65, 68, 115, 237, 247, 249, 250, 274
Норд [*North*],, 129, 145
Њутн [*Newton*], 55, 56, 111, 171
О
Оакис [*Oakes*, 99
Олин [*Ohlin*],, 129
П
Панели [*Panelli*], 78
Пар [*Parr*], 157
Парика [*Parrika*], 290
Парк [*Parc*], 76, 78, 92, 93, 94, 103, 104
Парсонс [*Parsons*], 76, 84, 86, 87
Перу [*Peroult*],, 129, 130, 149, 150, 152, 153
Петрановић, 198, 200, 210
Петронијевић, 18, 54
Пикети [*Piketty*], 162, 172

Пит [Peet], 16, 18, 24, 26, 29, 39, 77, 82, 106, 107, 112, 116, 117, 163, 165, 167, 251
Платон [*Plato*], 250, 261
Прајс [*Price*], 99
Преображенски, 207
Протеви [*Protevi*], 238, 239, 243, 244, 259, 260, 261, 282, 283, 288
Р
Рабинов [*Rabinow*], 108, 116, 118
Расел [*Rousell*], 244, 290
Рацел [*Ratzel*], 32, 34, 36, 58, 78, 98, 99, 179, 180, 265
Рекли [*Reclus*], 78
Рембо [ ], 12, 13
Реста [*Resta*], 237, 238
Рикардо [Ricardo] 80, 122, 124, 125, 127, 171
Ристић, 110
Ритер [*Ritter*], 24
Ритхофен, [*Richthofen*] 102
Рицер [*Ritzer*], 22, 75, 76, 85, 87, 89, 100, 103, 108, 109
Ричардсон [*Richardson*], 129
Рогић, 188
Ростов [*Rostow*], 129, 131, 157, 160, 161, 162
Русо [ ], 171, 280
С
Саид [Said], 30
Салазар [*Salasar*], 202
Сарти [*Sarti*], 203
Сауер [*Sauer*], 35, 78
Сван [*Swan*],, 129
Свингедов [*Swigedow*], 226
Сеј [*Sei*], 171
Семјуелсон [*Samuelson*], 129
Сенека [*Seneca*], 280
Силвер [*Silver*], 84, 87
Симиан [ ], 97
Сјон [ ], 97
Смит [*Smith*], 82, 122, 123, 163, 166, 167, 171, 254, 255
Солов [*Solow*],, 129
Сосир [*de Saussure*], 46
Соџа [*Soja*], 21, 26, 55, 61, 82, 106, 112, 121, 255, 265
Спенсер [*Spencer*], 95, 281
Спинкс [*Spinks*], 249, 250
Стедерот [*Stederoth*], 57
Стејџол [*Stagoll*], 272
Стоддарт [*Stodarth*, 1986], 26, 35
Сарсана [*Suarsana*], 106
Т
Тампио [*Tampio*], 28, 154, 156, 163
244, 245, 283
Тејлор [*Taylor*], 24, 98
Тесла, 177
Тибу [*Tiebout*],, 129, 130, 144
Тинен [*Thünen*], 129, 132, 133, 134, 149
Тол [*Toal*], 120
Тодорова, 30
Томас [*Thomas*], 92, 104, 182
Тошић, 131, 134, 135, 141, 143
Трифт [*Thrift*], 252, 287, 288
У
Улмен [*Ulman*], 61, 78, 255
Ф
Фајнстајн [*Feinstein*], 194
физиократи, 123
Фишер [*Fischer*],, 129 130, 157, 160, 182, 183
Фојербах [*Fojerbach*], 22, 42
Форд [*Ford*], 178
Фош [*Foch*], 192
Франко [*Franco*], 202
Фридман [*Friedman*],, 129
Фримен [*Freeman*, 1961], 33
Фројд [*Freud*], 22, 42
Фром [*From*], 88
Фуко [*Foucault*], 8, 10, 17, 21, 22, 26, 27, 46, 49, 55, 60, 61, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 238, 240, 255, 275
Фукујама [*Fukuyama*], 164
Фулер [ ], 232
Х
Хабермас [*Habermas*], 18, 19, 20, 21, 22, 23, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 76, 77, 88, 107
Хајдегер [*Heidegger*], 19, 46, 252
Хаксли [*Huxsley*], 106, 115
Халал [Halal], 225
Халбак [*Hollback*], 97
Хансен [*Hannsen*], 155, 166, 167
Хантингтон [*Huntington*],, 30
Харви [*Harvey*], 8, 10, 26, 27, 29, 39, 55, 61, 62, 78, 82, 114, 121, 131, 163, 165, 167, 219, 220, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 234, 254, 255
Хартшорн [*Hartshorne*], 35, 56, 60, 111, 251, 254
Хаусхофер [*Haushofer*], 36
Хегел [*Hegel*], 10, 18, 19, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 65, 68, 80, 107, 114, 115, 281
Хеџет [*Haggett*], 32
Хекинг [*Hacking*], 118
Хекшер [*Heckscher*],, 129
Хелвеције [*Helevetie*], 174
Херод [*Herod*], 82, 129, 130
Хесле [*Hösle*], 18, 42
Хетнер [*Hettner*], 56, 60, 99, 111, 251, 254
Хирохито [*Hirohito*], 202
Хиршман [*Hirschman*], 129
Хитлер [*Hitler*], 188, 202

Хјум [*Hume*], 168, 171
Хобз [*Hobes*], 171, 280
Хобсбом [*Hobsbaum*], 81, 193
Хол [*Hall*], 133
Холи [*Holley*], 29, 39
Хоманс [Hommans], 92
Хоркхајмер [*Horkheimer*], 19
Хубер [*Huber*], 97
Хувер [*Hoover*],, 129, 130, 132, 137, 139, 157
Хумболт [*Humboldt*], 24, 27, 29, 36, 56, 60, 111, 251, 254
Хусерл [*Huserl*], 42, 252
Ц
Цин [*Zinn*], 218
Цицерон [*Cicero*], 280
Цункел [*Zunkel*], 192
Ч
Чорли [*Chorley*], 35
Џ
Џевонс [Jevons],, 128
Џејкобс
Џејкобс [*Jacobs*], 238, 244, 262
Џејмсон [*Jamson*], 253, 255
Џексон [*Jackson*], 91
Џилмартин [*Gilmartin*], 179
Џонс [*Jones*], 136, 167
Џонстон [*Johnston*], 24, 28, 31, 35, 38, 39, 40, 59, 77, 119
Ш
Шарчевић, 42
Шелинг [*Schelling*], 16
Шефер [*Sheafer*], 35, 56, 61, 78, 112, 251, 255
Шилдс [*Shilds*], 63
Шлухтер [*Schulchter*], 102
Шмит [*Shmitt*], 65, 68, 69, 71, 72
Шумановић, 12, 14
Шумпетер [*Schumpeter*], 129

ПРИЛОЗИ

Прилог 1: Цитираност научника шрема индексу енциклопедије *Human Geography* (The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography. J. A. Agnew and J. S. Duncan eds., 2011)

Geographer	No. of citations in chapters on historical development (10 chapters)	No. of citations in chapters on contemporary development (22 chapters)	Total no. of citations in the index	Total no. chapters in which the scientist is quoted
Hartshorne	27	0	27	10
Harvey	6	15	21	9
Sauer	18	0	18	8
Maseey	7	9	16	10
Hettner	15	0	15	9
Mackinder	13	2	15	7
Ratzel	15	0	15	7
Smith	5	8	13	9
Thrift	4	8	12	8
Hagget	7	4	11	4
Ritter	11	0	11	4
No-geographer				
Marks	2	19	21	12
Foucault	0	17	17	12
Kant	12	3	15	8
Laotur	0	14	14	8
Williams	3	8	11	6
Deleuze	0	10	10	7

Based on: Kobayashi, 2013.

Прилог 2: Карактеристике филозофије основних географских приступа

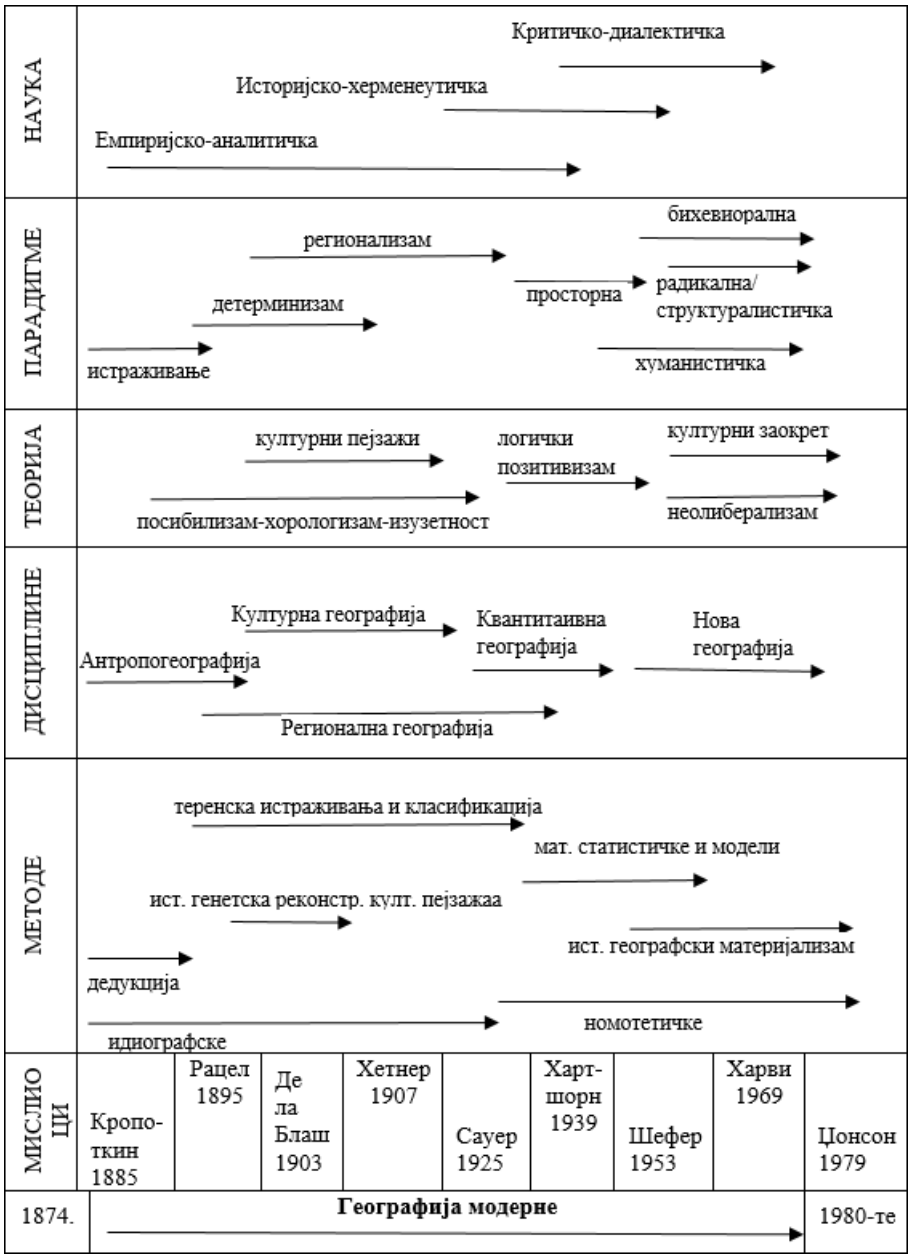
Приступи	епистемологија	онтологија	методологија
Емпири-јски	сазнајемо кроз искуство.	ствари које пока-зујемо су ствари које постоје.	презентација чињеница које су спознате искуствено.
Позитиви-стички	знање се стиче искуством, које мора бити чврсто утврђено, провјерљиво и општеприхваћено.	један од договорених доказа.	верификација изјава о постојању чињеница.
Хумани-стички	знање се добива субјективно, у свијету значења које стварају појединци.	оно што постоји јесте оно за шта људи перципирају да постоји.	објективно истражив. индивидуал. свјетова, које наглашава субје-ктивност и индивиду-алност, а не поно-вљивост и истина.
Структура-листички	свијет појавности (оно како је схва-ћен) не открива нужно свијет меха-низама (оно што изазива свијет појава).	оно што заиста постоји (тј. силе које воде свијет или структуре) не може се посматрати директно.	кострукција теорија које могу објаснити оно што је примје-ћено, али које не могу провјерити њихову истинитост, јер директни докази о њиховом постојању нису доступни.
Постструктура-листички	сазнање извире из друштвених односа моћи, значења и праксе.	преиспитивање разлика и заступљености; значење и приказ неодређени и контекстуални, а „стварни“ свијет „конструисан“	отворен и уравнотежен приступ двострукој динамици критике и креативности, при чему се једно преклапа у друго

На основу: Џонстон (1986) и Вудворд (2017b).

Прилог 3: Преглед основних филозофских праваца током модерне

Правац	Препознаје се као …	Кључни појам	Представници
Позитивизам	Познавање основних закона који управљају материјом у њеном еволуцијском процесу	Позитивне чињенице	А. Конт Џ. Бентам
Прагматизам	Приступ учењу и поучавању који се фокусира на одржавање ствари у пракси	Јединство, интерес, искуство, интеграција	Ч. С. Перс Џ. Дјуи
Функционализам	Мисаоно не зависи од унутрашње конституције, већ искључиво од његове функције	Функција и структура	В. Џејмс Х. Спенсер
Логички емпиризам	Научно знање је једина врста чињеничног знања, сву метафизику треба одбацити као бесмислену	Искуство, факти и феномени	М. Шлик Р. Карнап
Феноменологија	Мисаони покрет, главни циљ проучавање људских феномена онако како их се доживљава и живи	Искуство и субјективности	Е. Хусерл Ф. Брентано
Егзистенцијализам	Интерпретација људског постојања у свијету, која наглашава његову конкретност и проблематичност	Биће, апсурдност	М. Хајдегер К. Јасперс
Структурализам	Сви аспекти културе су засновани на некој основној структури која гради међусобне односе	Језик, структурни закони	de Sosir Klod-Levi

Прилог 4: Научни и парадигматски развој географског мишљења у периоду модерне

Прилог 5: Преглед главних теорија и регионалног развоја у периоду модерне

Кључ. мислиоци:	нтеракција економије и географије кроз	Кључни концепт
I Теорије регионалног економског развоја		
А. Теорија конвергенције		
ХОС*	Хипотезе о међурегионалној конвергенцији	Специјализ. и трговина
Б. Теорија локације		
Тинен	Изолована држава	Аграрна производња
Кол	Саобраћај и насеља, зависно од облика повр.	Хијерархија градова
Лаунхард	Математичко оправдање економије	Транспортни трошкови
Вебер	Теорија индустријске локације	Агломеративни фактори
Ајзард	Теорија просторне економије	Регионална наука
В. Теорија спољне економије		
Хувер	Спољ. економија у локацији ек. активности	Комплемент. Функција
Г. Модели просторног такмичења		
Хотелинг	Улога простора у цјен. политици предузећа	Еластичност и конкуренц.
Ђ. Теорија централних мјеста		
Кристалер	Теорија централних насеља	Хијерархија насеља
Леш	Територијални домет усл. и произв. Функција	Трж. простор као хексагон
II Теорије регионалне економске конвергенције		
А. Теорије експортне базе		
Тибу & Норт	Основни модел извоза	Базни и небазни сектори
Б. Неокласичне теорије егзогеног раста		
Херод & Домар	Модел рег. раста и улагања на страни понуде	Становн. и технологија
Солов & Сван	Општи облик рег. производне функције	Еластич. и супституција
Борц & Стајн	Нето егзогени рад и прилив капитала	Интеррег. конвергенција
III Теорије регионалне економске дивергенције		
А. Теорије кумулативне условљености		
Мирдал	Концепт кружне кумулативне условљености	Ефекти шир. и испирања
Хиршман	Стратегија економског развоја	Прокапав. и поларизација
Калдор	Модел економског раста	Егзогени шок
Б. Теорије полова раста и поларизованог развоја		
Перу	Теорија полова раста	Моторна јединица
Будвил	Концепт поларизов. регија и центара развоја	Велика јединица
Ле Корбизје	Концепт осовина раста и развоја	Деконцентрација
Фридман	Концепт центар – периферија	Хијер.урбаних система
IV Стуктуралистичке теорије		
А. Теорије етапа / сектора		
Фишер & Кларк	Модел економских сектора	Запосленост и доходак
Шумпетер	Напредовање кроз дуге таласе раста и опадања	Креативна деструкција
Бредфорд&Кент	Модел стадијума развоја	Еволутивност развоја
Ростов	Модел етапа економског раста	Економска историја
Б. Теорија профита / производних циклуса		
Вернон	Приступ производних циклуса	Стандард. и флексибил.
В. Марксистичка теорија		
Гордон	Неуједначеност регионалног раста и просторна диференцијација су у природи капиталистичког система	Класне разлике
Кастелс		Домин. и експлоатација
Харви		Неуравнотеж. структура

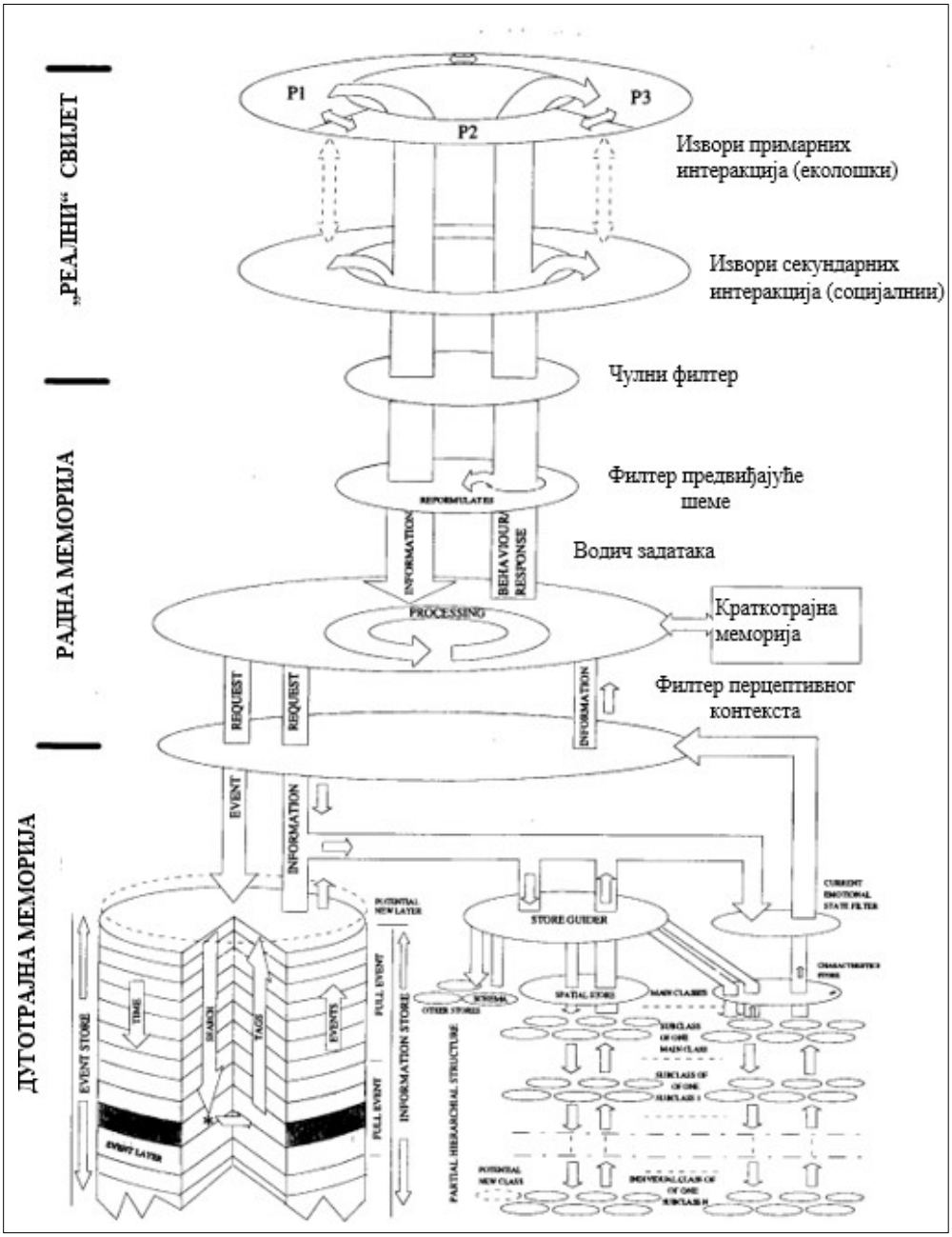
На основу: Тошић, 2018. и Доукинс, 2003; * Хекшер – Олин – Семјуелсон, (Мутабџија, 2021с).

Прилог 6: Испреплетеност феминистичке географије

	Тематски фокус	Теоријски утицаји	Географски фокус
Женска географија	Опис ефеката родне неједнакости.	Географија благостања, либерални феминизам.	Ограничења удаљености и просторне одвојености.
Социјалистичка феминистичка географија	Објашњење неједнакости и односа између капитализма и патријархата.	Марксизам, социјалистички феминизам.	Просторно раздвајање, седиментација родних односа на мјесту.
Феминистичка географија о разликама	Изградња родних хетеро(полних) идентитета; разлике међу женама; род и конструкције природе; хетеропатријархат и геополитика.	Културне, постструктурне, постколонијалне, психоаналитичке, *queer*, критичке расне теорије	Микрогеографије тијела; мобилни идентитети; удаљеност, одвојеност и мјесто; имагинарне географије; колонијализми постколонијализми; животна средина.
Феминистичка трансферзална географија	Држављанство; миграција; национализам; транснационализам; етнографије државе; развој; политичка екологија; геополитика; државно насиље; односи између глобалног Сјевера и глобалног Југа; материјални објекти; прогресивне могућности за мапирање и ГИС; афекти и емоције.	Теорије транснационализма, глобализације и трансверзалних мрежа и кола; нерепрезентативна теорија; политичка екологија; Агамбен; политичка економија; теорије утицаја.	Глобалне мреже и кола; мултискаларни и вишестрани фокус на везе, односе и процесе; конструкције и поремећаји размера; простор изузетка; границе и кварови граница; отелотворење и повезаност; одузимање имовине

На основу: Г. Прат, 2009.

Прилог 7: Шема интегративног концептуалног мапирања

На основу Кичин, 1996: 74.

Табела 8: Повезаност појма склоп и других геофилозофских појмова и процеса

<table>
<tr><th>ХАОС (Chaos)</th><th>ЗЕМЉА (Earth)</th><th>КОСМОС (Cosmos)</th></tr>
<tr><td>Неорганизовани миље (актуел.) (Un-organized milieus, actual)</td><td>Територијални склопovi (интен.) (Territorial assemblages, intensiv)</td><td>Раван досљедности (замишљени) (Plane of consistency, virtual)</td></tr>
<tr><td>Миље (Milieu)
= мјесто приступа материјалу.</td><td>Склоп (Assemblage)
= ризом, ратна машина
=конзистентни хетерогени скуп елемената.</td><td rowspan="2">Апстрактна машина (Abstract Machine)
= оператор који повезује неформирану материју и неформалне функције да би нацртао тип/дијаграм актуелизован у скуповима.</td></tr>
<tr><td>Материјал (Material)
= молекуларизована материја
= оптерећен сингуларитетима
=потенцијал за самонаређивање.</td><td rowspan="3">Конзистентност (Consistency)
= карактеристике процеса који задржава различитост компоненти;
функционише далеко од еквилибријума, у осјетљивим условима, због чега формира „имбрикацију материјала и семиотике“.</td></tr>
<tr><td>Материја (Matter)
= хомогенизовано, стабилно стање елемената.</td><td>Дијаграм (Diagrams)
= скуп неформалних функција; шта скуп може да уради</td></tr>
<tr><td>Слојеви (Strata)
=системи закључани у дубоким базенима атракције; обични, моћни облик материје.</td><td>Тip (Phylum)
= скуп неформираних материја; од чега се може направити склоп.</td></tr>
</table>

Извор: На основу *Bonta & Protevi* (2004: 56)

Прилог 9: Хронологија геофилозофије у периоду 1800-2000.

Период	Историјски догађај	Географи	Књиге
1800-49.	- Први српски устанак - *RGS* (Гео. друштво УК) - Руско географ. друштво	- И. Кант - Ф. Литке - К. Ритер	- Ј. ф. Тинен, Изолована држава, - Ч. Лајел, Принципи геологије, - А. Хумболт, Погледи на прир.
1850-99.	- Берлински конгрес - *GMT* (Гринвич) - *NGS* (Нац. географија)	-П. Кропоткин - Ф. Рацел - Д. Н. Анучин	- Ч. Дарвин, Постанак врста, - К. Маркс, Капитал, - А. Пенк, Морфологија
1900-19.	- Лет авионом браће Рајт - Аутомобили Форд, - Балкански и I св. рат	- В. дела Блаш - К. Хаусхофер - В. Кепен	- В. М. Дејвис, Систем. геогр. - Х. Макиндер, Гео. оса истор. - А. Вебер, Теорија локације,
1920-39.	- Велика депресија - *New Deal, SAD* - Берклијска школа	- А. Хетнер - А. Деманжон - Х. Дарби	- Ј. Цвијић, Балканско полуост. - К. Сауер, Морфологија пејзажа - Р. Хартшорн, Природа геогр.
1940-49.	- II св. рат - Конф. Бретон-Вудс - Уједињене Нације	- А. Исаченко - Е. д. Мартон - Ч. Глакен	- М. Миланковић, Канон осунчав. - Е. Улман, Теор. локације град. - К. Херис, Природа градова,
1950-59.	- Римски уговор, - Спутњик - Силикоски чип	- Г. Кимбли - Ј. Г. Саушкин - В. Бунге	- Ф. Шефер, Изузетак у географ. - Т. Хагерстранд, Ширење инов. - А. Леш, Економија локације,
1960-69.	- Берлински зид, - Мини компјутер - Културна револуц. Кина	- Р. Чорли - П. Хагет - В. А. Анучин	- В. Ајзард, Методе рег. анализе - Х. Лефевр, Производња простора - Д. Харви, Објашњење у географ..
1970-79.	- Дан планете Земље, - Крај Вијетнамског рата - Неолиберализам	- Д. Леј - Е. Релф - Ј. Ф. Туан	- Д. Медоуз, Границе раста - М. Фуко, Шта је просветитељство - М. Кастелс, Урбано питање
1980-89.	- Чернобил - Клима *IPCC* - Пад Берлинског зида,	- Н. Смит - Т. Унвин - Н. Трифт	- Р. Џонстон, Рјечн. друшт. геораф. - П. Тејлор, Политичка географија - Е. Соџа, Постмодерне географије
1990-99.	- Уједињење Њемачке - Разбијање Југославије - Настанак Реп. Српске	- М. Дир - П. Клавал - П. Хол	- Д. Грегори, Географска машта - Д. Маси, За простор - С. Хантингтон, Сукоб цивилизац.